

ՀԱՅԱՍՏԱՆԿԻ ՆԵՐՈՒՆԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ

Կ Ո Մ Ի Տ Ա Ս

(Կենսագրական ակնարկ)

Իր ինքնակենսագրականում Կոմիտասը գրում է. «Ծնվել եմ 1869 թվին, սեպտեմբերի 26-ին, Փոքր Ասիայի Կուտինա կամ Բյոթափա քաղաքում: Երրորդ օրն ինձ մկրտել են և անունս դրել Սողոմոն:

Հայրս՝ Գևորգ Սողոմոնյանը, քյոթափացի է, իսկ մայրս՝ Թագունի Հովհաննիսյանը, բուրսացի: Երկուսն էլ հայ են:

Ծնողներիս մահից հետո ինձ՝ միամոր վաճակիս, դաստիարակել և ուսմանս մասին մեծ հոգ է տարել հորենական տատս՝ Մարիամը: 1876 թվին էր, երբ առաջին անգամ ոտքս դրի դպրոցի շենքը: Մեր քաղաքի վարժարանը մի չորս բաժանմունք ունեցող դպրոց էր: 1880 թվին ավարտեցի այդ վարժարանը և հայրս, իր մահից չորս ամիս առաջ, ինձ ուղարկեց Բուրսայի վարժարանը: Դեռ տարին չբոլորած, հորս մահվան պատճառով մեր քաղաքը վերադարձա»:

Տողատակում Կոմիտասը նշում է. «Սողոմոնյաններն ու քյոթափացի հայ հին ընտանիքները հայկական լոկ ցեղիցն են և գաղթել են 17-րդ դարու վերջում Գողթն գավառի Ցղնա գյուղից»:

Սողոմոնի հայրը, արհեստով կոշկակար, վվարթ բնավորության տեր մի մարդ էր, իսկ մայրը՝ մելամաղձոտ մի կին՝ գեղարվեստական ճաշակով. երկուսն էլ օժտված էին բանաստեղծական ընդունակություններով: Ե՛վ հոր, և՛ մոր ազգատոհմերը եղել են ի բնե ծայներ: Հայրն ու մայրը հորինել են մի շարք երգեր

Կոմիտաս 1898-ին Ֆեոփանով

Կոմիտասը 1907-ին Կեփրեկի ամառանոցում

եղանակներ, որոնք երկար ժամանակ երգվել են քյոթահիացի-
նի կողմից:

1893 թվին, երբ Սողոմոնը արձակուրդներին այցելում է իր
նախնիներ՝ Զյոթահիա, քաղաքի ծերերին երգել է տալիս և գրի
նում իր ծնողների հորինած երգերից ու եղանակներից մի
միսը*:

1881 թվին Բուրսայի առաջնորդ Գևորգ վրդ. Դերձակյանը
այնու էր Էջմիածին՝ եպիսկոպոս ձեռնադրվելու համար: Գևորգ
կաթողիկոսի հանձնարարությամբ նա իր հետ տանելու էր
«այնն» մի որը աշակերտ՝ Գևորգյան ճեմարանում սովորելու
համար: Ներկայացող քսան աշակերտներից բախտը վիճակվում
Սողոմոնին:

Ճեմարանում Սողոմոնի երաժշտության առաջին ուսուցիչը լի-
ն է Դևոնդ վրդ. Ժամարարյանը, որը հմուտ էր հայկական նո-
ստության: Հայկական նոտան Սողոմոնը սովորում է նրանից:
Մեկ անգամ՝ հաջորդաբար, նրա երաժշտության ուսուցիչները լի-
ն են Կարա-Մուրզան ու Մակար Եկմալյանը:

Ավարտելով դպրոցական բաժինը, 1890 թվին Սողոմոնը Մա-
ր կաթողիկոսից ձեռնադրվում է սարկավագ և մտնում ճեմա-
նի մասնագիտարանը, որն ավարտելով 1893 թվին, Խրիմյան
կաթողիկոսի կողմից ձեռնադրվում է արեղա՝ Կոմիտաս անվա-
ն դպրոցում: Այնուհետև նա դառնում է ճեմարանի երաժշտու-
ն ուսուցիչը՝ փոխարինելով Կարա-Մուրզային: 1895 թվի
հոկտեմբերի 26-ին Կոմիտասը դառնում է վարդապետ:

Ժամանակակից ճեմարանականների վկայությունների համա-
ր, ճեմարանական ուսումնառության ամբողջ ընթացքում, նրա
մեկ մասնակցությունը եղել է հայ ժողովրդական երգի հավաքումը,
սկսված ու բազմաձայնումը:

90-ական թվականների սկզբներին «Հնությունք Ակնա»-ի հե-
տակ Հովսեփ Ճանիկյանը գտնվում էր Էջմիածնում: Լսելով
այնից՝ Կոմիտասը ձայնագրում է Ակնա ժողովրդական երգերն
անտուրիները, և 1895 թվին հրատարակում «Շար Ակնա ժո-

* Գրանք այժմ գտնվում են Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Գրականության և ար-
վեստի թանգարանում, Կոմիտասի արխիվում:

ղովրդական երգերի»-ն, որ հալածանքի հանոսյան դռները բացեց նրա դեմ:

1894 թվին Էջմիածնի «Արարատ» ամսագրում Կոմիտասը հրատարակում է «Հայոց եկեղեցական եղանակների» ուսումնասիրությանը նվիրված մի հոդվածաշարք՝ Սողոմոն Ս. Սողոմոնյան ստորագրությամբ: Նույն այդ ամսագրում հրատարակված են Կոմիտասի ինչպես Էջմիածնական, այնպես էլ բեռլինյան ուսանողական շրջանի մի շարք հոդվածները, և մի աշխատություն՝ «Նյութեր 19-րդ դարի հայ երաժշտության պատմության համար» վերնագրով (1897 թ.):

1895—1896 թվականներին Կոմիտասը հաճախ գնում էր Թիֆլիս՝ ընկերանալով կաթողիկոս Խրիմյանին: Թիֆլիսում արդեն մեծ համբավ էր հասել Մակար Եկմալյանը իր երգեցիկ խմբով: Օգտվելով այդ առիթներից՝ Կոմիտասը մասնավոր դասեր է առնում Եկմալյանից: Վերջինիս մոտ նա առանձնապես պարապում է հարմոնիա ու նախապատրաստվում կոնսերվատորիայի ընդունելության քննություններին:

1896 թվին Կոմիտասը մեկնում է Գերմանիա՝ երաժշտական բարձրագույն ուսում ստանալու: Բնակվելով երիտասարդ Կոմիտասին՝ աշխարհահռչակ ջութակահար-երաժշտագետ Յոախիմը խորհուրդ է տալիս նրան հետևել Ռիխարդ Շմիդտի մասնավոր երաժշտական դասընթացներին:

Քացի պրոֆ. Շմիդտի մասնավոր դասերին հետևելուց, Կոմիտասը միաժամանակ հետևում է Բեռլինի Ֆրիդրիխ Վիլհելմ արքունի համալսարանի երաժշտա-փիլիսոփայա-պատմական դասընթացներին: Այդ համալսարանում նրա սիրած պրոֆեսորներն էին Բեյլերմանը, Օսկար Ֆլայշերը և Ֆրիդլենդերը:

1899 թվի հուլիսին Կոմիտասը ավարտում է երաժշտանոցի և համալսարանի վերոհիշյալ դասընթացները՝ որպես ավարտական դիպլոմային աշխատանք ներկայացնելով «Քրդական երաժշտությունը» խորագրով մի ուսումնասիրություն, որն այնքան մեծ հետաքրքրություն է արթնացնում Կոմիտասի անձի և գործի շուրջը:

Ուսանողական իր այդ տարիներին Կոմիտասն արևելյան և

հայկական նրբերանգներով և ինքնատիպ ոճով մշակում ու ներդաշնակում է իր հետ տարած ժողովրդական երգերը: Ներդաշնակման կոմիտասյան այդ ոճի անհարապատությունը եվրոպականի հետ առիթ էր տալիս հաճախակի տաք վիճաբանությունների՝ պրոֆ. Շմիդտի և իր ուսանողի միջև: Պատահում էր, որ պրոֆ. Շմիդտը, հաճախ ճարահատ, ավելացնում էր. «Եթե դուք համոզված եք, որ այդ ներդաշնակությունը գեղեցիկ է՝ թող ձեր ուլածը լինի»:

1899 թվին Բեռլինում հիմնադրվում է Միջազգային Երաժշտական ընկերությունը, որի հրավերով Կոմիտասը պեկուցում է «Հայոց եկեղեցական և աշխարհական երաժշտությունը» թեմայի շուրջը: Իր այդ անդրանիկ հրապարակային դասախոսությունում Կոմիտասը երաժշտական խոր հմտությամբ ցույց է տալիս հայ երաժշտության ինքնուրույնությունն ու առանձնահատկությունները: Ընկերության խնդրանքով նա կրկնում է իր այդ դասախոսությունը նույն թ. հունիսի 14-ին:

Գերմանական մամուլը հիացմունքով է արտահայտվել Կոմիտասի աննախընթաց այդ դասախոսության մասին: Բավական ենք համարում մեջ բերել խոշորագույն երաժշտագետներից երկուսի այդ առթիվ գրած հետևյալ շնորհավորական-շնորհակալական նամակները՝ ուղղված Կոմիտասին:

Բեռլին, 16 հուլիս, 1899

Շատ հարգելի տեր վարդապետ,

Իմ պարտքս կհամարեմ Ձեզի, հանուն Միջազգային Երաժշտական ընկերության, շնորհակալություն հայտնել այն սիրահոժարության համար, որով Դուք Ձեր դասախոսությանց միջոցով հայ երաժշտության մասին մեր ընկերության նպատակները կանխեցիք: Ձեր հմտալից և խորիմաստ դասախոսությանց միջոցով խորունկ հայացք մը ձգել տվիք դեպի այն երաժշտությունը, որ մեզ համար ցարդ գրեթե գոց էր, և որ մեզի՝ արևմտյաններու շատ բան ուսուցանել կարող է: Այն աշխատությունը, որուն Դուք ձեռնարկած եք, փոքր չէ եղած, և ես խոսած կըլլամ հանուն

այն ամենքին, որոնք Ձեր դասախոսությունները լսեցին, — և որոնց մեջ կային առաջնակարգ նշանակություն ունեցող և գիտական աշխարհահռչակ մարդիկ — եթե ըսեմ թե Ձեր ջանքն ու ճիգը զուր չեն: Դուք արդի գիտության անգին ծառայություններ կարող եք մատուցանել, եթե Ձեր աշխատությունները հրատարակեք, և այդ առթիվ, եթե կարողանամ օժանդակությունս ընծայել Ձեզի, մեծ ուրախություն մը պիտի վզամ:

Մեծագույն հարգանք,
Ձեր անձնվեր

ՕՍԿԱՐ ՖԼԱՅՇԵՐ

(Նախագահ Միջազգային Երաժշտական ընկերության և ուսուցչապետ Բեռլինի արքայական համալսարանի երաժշտության պատմության) »:

«Բեռլին, 19 հուլիս, 1899

Մեծահարգ տեր վարդապետ,

Ինձի բոլորովին առանձին ուրախություն մըն է՝ պատիվ ունենալ Միջազգային Երաժշտական ընկերության Բեռլինի մասնաճյուղին անկեղծ ու ջերմագին շնորհակալությունները մատուցանելու Ձեզի՝ այն արտաքու կարգի սիրահոժարության համար, որ կրկին դասախոսությամբ մեզի նվիրած եք հայ երաժշտության պատմությունն ու հույությունը: Այն խորունկ հայացքը, որով Դուք մեզմե բոլորովին հեռու եղող բարձր ու վարգացած քաղաքակրթության մը վսեմ կարողությունը մոտեն ճանչցուցիք մեզի, — անակնկալ կերպով հմտալից ներածությունն այն բաներուն, որ արևմտյան հնագույն քաղաքակրթական ժամանակներու ծանոթության համար իսկապես առանձնակի կերպով նշանակալից են, Ձեր դասախոսելու և երգելու կատարելագործ արվեստը — ասոնք այնպիսի բաներ են, որոնք մեզ վարմացնել կարող էին և որոնք Ձեր ունկնդիրներեն ոչ մեկուն հիշողության մեջ պիտի թառամին:

Ասով Դուք ոչ միայն մասնաճյուղիս շնորհակալությունը, այլև, ապահովաբար, Ձեր հայրենիքի քաղաքակրթական արժանիքի գնահատումն ստացաք:

Ներկայիս իմ խորին հարգանքներս կհամարձակիմ մատուցանել և պատիվ ունիմ, մեծահարգ տեր վարդապետ, ստորագրելու իբրև Ձեր բոլորանվեր՝

Դուկտ. ՄԱՐՍ ԶԱՅՖԵՐՏ

(Քարտուղար Միջազգային Երաժշտական ընկերության Բեռլինի մասնաճյուղի և ուսուցչապետ Բեռլինի արքայական համալսարանի երաժշտության պատմության) »*:

Կոմիտասի կարդացած դասախոսությունների նյութերը նույն թվին հրապարակվել են գերմանական պարբերականներում, նպատակ ունենալով օտարներին ծանոթացնել հայ երաժշտական արվեստի հետ:

Բեռլինից հետո Կոմիտասը բազմաթիվ նման դասախոսություններ է կարդացել Էջմիածնում, Իգդիրում, Թիֆլիսում, Բաքվում, Փարիզում, Բեռնում, Լոպանում, Փնևում, Վենետիկում, Պոլսում, Ալեքսանդրիայում և այլուր:

Համբուրգի ավարտական հանդեսում (1899 թ.) պրոֆ. Ռիխարդ Շմիդտը, հանդիսականներին ներկայացնելով Կոմիտասին, բացականչում է պարծանքով. «Կոմիտասն արդեն մի վարպետ է. ես հպարտ եմ նրանով: Զգում եմ, որ ապրում եմ և ապրելու եմ Կոմիտասի մեջ»:

Ընդգծելով Կոմիտասի նվիրվածությունը իր միսիային՝ պրոֆ. Շմիդտը հայտարարում է, որ նա մի «մոլեռանդ արևելքցի է, պատրաստ՝ ամեն մեկ նոտայի համար արյուն թափելու»:

Կոմիտասի Էջմիածին վերադառնալուց անմիջապես հետո Խրիմյան Հայրիկը պրոֆ. Շմիդտին դիմում է հատուկ կոնդակով, որի մեջ գրում է.

* Այս երկու նամակներն առաջին անգամ հրապարակվել են պոլսական մամուլում, 1914 թվին: Մենք դրանք վերցրել ենք հանդուցյալ Թորոս Աղատյանի «Կոմիտաս» գրքից, Կ. Պոլիս, 1931, էջ 28—29:

«Սրտի անհուն բերկրությամբ և խորին շնորհակալությամբ հաղորդում ենք Ձեզ, գերազնիվ պրոֆեսոր, թե Ձեր խնամոտ ջանքերի պտուղը տեսնում ենք հանձին մեր հարապատ և սիրեցյալ որդու՝ Կոմիտաս վրդ. Գևորգյանի...

Նա, ճոխացած Ձեր իրեն շնորհած բոլոր ծանոթություններով և գիտելիքներով, հապիվ վերադարձած՝ ի հայտ բերեց գերազանց կարողություն երաժշտական արվեստում, և մեզ բոլորիս գոհ թողեց ամեն տեսակետից...»*:

Վերադառնալով Էջմիածին, Կոմիտասը դառնում է ճեմարանի երաժշտության ուսուցիչն ու վանքի երգեցիկ խմբի ղեկավարը: Միաժամանակ ճեմարանի սաներից նա կապմում է մի նվագախումբ:

Էջմիածինն այն միջավայրն էր, ուր և՛ արևելահայ, և՛ արևմտահայ գավառներից հավաքվել էին բազմաթիվ աշակերտներ: Կոմիտասը նրանցից գրի էր առնում ժողովրդական այլապան երգեր: Իսկ ամռան արձակուրդներին, շրջելով գյուղից գյուղ, նա իր շուրջն էր բոլորում գեղջուկներին և գրի առնում նրանց երգերն ու պարերգերը: Սրտառուչ մի մտերմությամբ էին կապվել միմյանց հետ հայ գեղջուկն ու նրա երգերի անգերապանցելի վարպետը՝ Կոմիտասը: Բացի երաժշտական բազմակողմանի ու բացառիկ իր տաղանդից, Կոմիտասը բնականից օժտված էր նաև ժողովրդական երգիչներին մոտենալու հատուկ շնորհով: Նա այնքան էր ձուլվել հայ գեղջուկների հետ, որ վերջիններս նրան անվանում էին «մեր խաղ կանչող վարդապետը»: Որպես այդպիսին, շրջելով հայկական գյուղերի ամենախուլ անկյուններն ու օգտագործելով եկեղեցական տոների առթիվ ուխտագնացների հոծ բազմություններին, «խաղ կանչող վարդապետի» իր այդ հմայքով Կոմիտասը միշտ կարողանում էր ոգևորել գեղջուկներին և կազմակերպել շուրջպարեր, իսկ ինքը մի անկյունում նստած, հաճախ նույնիսկ ոտքի վրա, գրի էր առնում եղանակները:

Ի դեպ՝ նկատելի է, որ կղերական լինելու հանգամանքը մեծապես օգնել է Կոմիտասին՝ ազատ մուտք գործելու ոչ միայն ժողովրդական հանդեսների ու կրոնական ուխտագնացություննե-

* Առաջին անգամ հրատարակված է գերմանական «Berliner Tageblatt» թերթի 1900 թ. հունիսի 21-ի № 309-ում:

րի ժամանակ, այլև հարսանեկան հանդեսներին՝ հարսը հագցրելու երգախառն ավանդական, առտնին արարողությունների ժամանակ և այլն:

Բեռլինից վերադառնալուց հետո, ճեմարանում, ուսուցչական իր աշխատանքներին զուգընթաց, Կոմիտասը մեծ եռանդով շարունակում է հավաքել ու մշակել հայ գեղջուկ երգերը:

1901 թվին Կոմիտասը գնում է Բեռլին՝ մասնակցելու այնտեղ տեղի ունեցող եկեղեցական երաժշտության համաշխարհային համագումարին: Համագումարում հայ եկեղեցական երաժշտության մասին նրա տված վեկուցումը մեծ հետաքրքրություն է առաջացնում ներկա երաժշտագետ ունկնդիրների մոտ: Օգտվելով ամառային արձակուրդներից, համագումարից հետո նա անցնում է Փարիզ, ուր ծանոթանում և մտերմություն է հաստատում հայտնի մտավորական Արշակ Չոպանյանի հետ, որի նույն առթիվ «Անահիտ»-ում գրած հոդվածը հանդիսանում է առաջին լուրջ գնահատականը Կոմիտասի մասին հայկական մամուլում:

1902 թվին, Թիֆլիսում Կոմիտասի հետ ծանոթություն է հաստատում Մարգարիտ Բաբայանը, որը, հետայնօրիկ, դառնում է նրա անձի ու գործունեության մտերմագույն բարեկամն ու երկըրպագուն:

Կոմիտասի մեծությունն ու երաժշտական միսիան գնալով ավելի ճանաչում էին գտնում և՛ արևմտահայ, և՛ արևելահայ հատվածներում: 1904 թվին իշխան Թումանյանի խմբագրությամբ Թիֆլիսում հրատարակվող «Նովոյե օբոյրենիե» ռուսերեն օրաթերթում «Կովկասյան երաժշտությունը» խորագրով իր հոդվածում Վ. Դ. Ղորղանյանը, մեծ գովասանքով խոսելով Կոմիտասի երաժշտական մեծ միսիայի մասին, ի միջի այլոց գրում էր. «Վերջապես, շատ տարիներ անցնելուց հետո, գտնվեց մի մարդ, որ պինված մասնագիտական կարողություններով, նվիրվեց կովկասյան երգերի ուսումնասիրությանը, արհամարհելով ամեն մի դժվարություն: Կոմիտասն հանդիսանում է հայկական երաժշտության առաջին ուսումնասիրողը... Նրան քաջալերողը ծառայած պիտի լինե՞ր ոչ թե նրան, այլ գեղարվեստին և ամբողջ մարդկության» (1904 թ. 10—37, դեկտ. 21):

1905 թվին (Ապրիլի 1, 3, 6) Թիֆլիսում Կոմիտասը իրար հետևից տալիս է երեք համերգ ժողովրդական ու եկեղեցական երգերից բաղկացած ընդարձակ ծրագրով: Իսկ Բաքվի «Հայ կուլտուրական միության» այդ տարում արած ջերմ հրավերներին նա պատասխանում է միայն 1908 թվին՝ երկու մեծ համերգով:

1906 թվին Կոմիտասին դարձյալ տեսնում ենք Փարիզում, ուր եկել էր նա մոտիկից ծանոթանալու ֆրանսիական երաժշտության հետ:

Այդ թվին (դեկտ. 1-ին) Հայկական Միության և Ա. Չոպանյանի աջակցությամբ Փարիզում Կոմիտասի տված մեծ համերգը աննախընթաց հաջողությամբ է պսակվում:

Այդ համերգին իրենց գործուն մասնակցությունն են բերում նաև Բաքայան քույրերը, Արմենակ Շահմուրադյանը և ուրիշներ: Տեղական թերթերում այդ առթիվ արված դրվատիքները գերազանցում էին միմյանց: Կարծիքների հետևյալ ծաղկաքաղից հնարավոր կլինի մոտավոր մի պատկերացում ունենալ այդ համերգի տարողության ու բնույթի մասին:

1) Ֆրանս. երաժշտ. հանդես «Le Mercure musical»-ը այդ առթիվ ասում է. «Հարկավոր կլինեն Բալրգո Դիկուդրեի լեզուն, որ հնարավոր լիներ տալ մի գաղափար ժողովրդական և եկեղեցական երգերի մասին, որ հայր Կոմիտասը բերել է մեզ Հայաստանից»:

2) «Guide musical» (Բրյուսել). — «Կոմիտաս վարդապետ իրեն հայտնաբերեց իբր թանկագին ծառայողը մի դատի, որն արժանի էր նման մի անձնավիրության. խիստ ապդեցիկ է գեղեցկությունը բոլոր այդ հայկական մեղեդիների, որոնք, նրա շնորհիվ, մտնում են արվեստագետների ռեպերտուարի մեջ՝ միաժամանակ և ճոխացնելով մեր ծանոթությունը Արևելքի ֆոլկլորի մասին»:

3. «Aurore» (Պոլ Կիո) — «Իր երկու կոնցերտներով Կոմիտաս վարդապետը մեզ ներկայացրեց մեղեդիների մի շահեկան շարք, ուր ըմբռնեցինք բնավայրի համը և վճառվեցինք ներդաշնակության վրա, որ նույն ինքն Կոմիտաս վարդապետի բարձր հմտության ու հանճարին գործն է»:

1906—1907 թվերին Կոմիտասը՝ շուրջ մի տարի մնալով Փարիզում՝ մոտիկից ծանոթանում է Պեյուսիի նուրբ ու ժուժկալ արվեստին, որը նա սիրում էր խորապես: Փարիզում այդ տարի նա կարդում է նաև մի քանի ֆրանսերեն դասախոսություններ և «Mercure musical»-ում հրատարակում հայ երաժշտության վերաբերյալ հոդվածներ:

1907 թվի հունվարի 13-ին «Արվեստի դպրոց»-ի վարչության հրավերով Rue de Sorbonne-ի սրահում Կոմիտասը տալիս է մի դասախոսություն, որին, ի միջի այլոց, ներկա է գտնվում նաև Փարիզի դպրությանց համալսարանի ուսուցչապետ Ալֆրետ Կրուապեն: Այնուհետև Կրուապեն դառնում է Կոմիտասով հիացողներից մեկը:

Բացի այդ, Կոմիտասը դասախոսում է նաև հայ զաղթականության «Մասիս» ակումբում, իսկ երկու մտերմական հավաքույթներում, որոնցից մեկը կազմակերպում են տեղի ռուս արվեստագետները, նա երգում է իր ձայնագրած երգերից շատերը: Բաբայան քույրերի և Սորբոնի երաժշտության ուսուցչապետ Լուի Լալուայի նախաձեռնությամբ կազմակերպվում է նաև միջազգային ժողովրդական մի հանդես, ուր կատարվում են ռուսական, հունական, ֆրանսիական և հայկական երգեր ու պարեր:

Փարիզից Կոմիտասն անցնում է Շվեյցարիա, որի գլխավոր քաղաքներում՝ Յյուրիխում, Լոզանում, Բեռնում, Ժնևում և այլուր տալիս է համերգներ և դասախոսություններ:

Լոզանում կազմակերպված մի երեկույթի առթիվ՝ դաշնամուրի ընկերակցությամբ Կոմիտասի կատարած մի քանի մեներգերի մասին շվեյցարական թերթերը գրում են հետևյալը. «Հայաստանը լեռների և հովիտների մի երկիր է մերի նման. Շվեյցարիան քույր մի երկիր է իր բնությամբ, սակայն հայերը ի՞նչ հրաշալիքներ են հանել իրենց բնության ներշնչումներից, մինչդեռ մենք...»:

Շվեյցարիայից անցնելով Իտալիա, Վենետիկում Կոմիտասը տալիս է համերգ և դասախոսություն, և օգտվելով առիթից՝ Վենետիկի հին ձեռագրերում կատարում է ուսումնասիրություններ իրեն հույզող հարցերի վերաբերյալ:

Ակնարկելով եվրոպական վերոհիշյալ քաղաքներում Կոմիտասի տված այդ համերգներն ու դասախոսությունները, Հյուսիսային

Կովկասում լույս տեսնող «Կուբանսկի կրայ» ռուսական թերթը ուրախությամբ արձանագրում է, որ նա՝ Կոմիտասը, «ամեն տեղ ունկնդրված է եղել խոր ուշադրությամբ՝ մասնավորաբար այն երաժշտագետների կողմից, որոնք սբաղվում են արևելյան երաժշտությամբ»: Իսկ Վիեննայի համալսարանի երաժշտության դասախոս Վելեշ Եզոն, որն առիթ էր ունեցել ունկնդրելու Կոմիտասին, գրում է. «Զարմանում եմ նրա արտակարգ ընդունակությունների վրա: Շատ լավ իմանալով ժողովրդական երգը, նա այդ երգերը ներդաշնակել է հազվագյուտ ճաշակով և ճշտորեն: Բոլոր այն երգերը, որոնք ես անձամբ եմ լսել Կոմիտասից և կամ ուսումնասիրել եմ, ամենից առաջ ապացուցում են, թե Կոմիտասը եզակի մի դեմք է որպես ներդաշնակող և որպես պոլիֆոնիստ»:

Հրավիրելով Եվրոպայի անվերապահ հիացմունքը իր և հայ երաժշտության վրա՝ 1907 թվին Կոմիտասը վերադառնում է Էջմիածին:

1908 թվի ապրիլին Բաքվում նա տալիս է երկու համերգ և մի դասախոսություն՝ արժանանալով տեղական մամուլի ամենաջերմ գնահատանքներին:

1908—1909 թվերին Հովհաննես Թումանյանի հետ Կոմիտասը հաճախակի ունենում է մտերմական նամակագրություն՝ Թումանյանի «Անուշ»-ը օպերայի վերածելու նախադրությամբ:

Կոմիտասի այդ չորս նամակների* ոճն ու բովանդակությունը ինքնըստինքյան պերճախոս վկայություններ են այն սիրլիր ու մտերմական կապի մասին, որով հայ ժողովրդի երկու ժմանակակից այդ պարծանքները՝ Կոմիտասն ու Թումանյան կապված էին միմյանց հետ: 1955 թվին Փարիզից Մարգար Բաբայանի ուղարկած 27 ֆրագմենտները հնարավորություն տալիս մոտավոր մի գաղափար կազմելու «Անուշ» օպերայի և Կոմիտասյան մտահղացման մասին:

Այդ տարիներին առանձին ուժգնությամբ արտահայտվում խանգարիչ այն հանգամանքը, որ Էջմիածնի խավարամոլ հատվածի կողմից հարուցվել էր Կոմիտասի նկատմամբ:

* Նամակների բնագրերը գտնվում են ՀՍՍՌ ԳԱ գրական թանգարանում:

Սկզբներում այդ բոլորը մնացին անպոր՝ Կոմիտասի ձեռք բերած փայլուն հաջողությունների և օրվան կաթողիկոս Խրիմյանի անդրդվելիության դիմաց: Խրիմյանից հետո, սակայն, վերոհիշյալ փառանգի բարած այլապես ու երկարատև որոգայթները հուսահատական դրության մատնեցին Կոմիտասին:

1909 թվի սեպտ. 5-ին Մատթեոս Բ. կաթողիկոսին ուղղած հայտնի դիմումը վկայում է նրա հուսահատական հոգեվիճակի մասին, հոգեվիճակ, ուր սակայն չի հանգել իր հարապատ ժողովրդին և նրա արվեստին ու գիտությանը ծառայելու ուխտյալ ցանկությունը:

Ակնհայտ է, որ ինչպես էջմիածնական իր տարիներին, այնպես էլ դրանից հետո, կղերապահականողական հետադիմական խավերը մռայլ ստվերի նման հետևեցին Կոմիտասին, և իրենց ստեղծած հեղձուցիչ մթնոլորտով, իրենց հարուցած բամբասանքներով, արգելքներով ու հալածանքներով ծանրացրին Կոմիտասի առանց այն էլ տանջալից կյանքը դառն ապրումներով ու խոհերով:

Թեև Կոմիտասի ամեն մի համերգի առթիվ հայ և օտար մամուլում լույս էին տեսնում սրտապեղ դրվատումներով հողվածներ, ուր Կոմիտասը մեծարվում էր թե՛ որպես կոմպոզիտոր, թե՛ որպես խմբավար և թե՛ որպես կատարող, սակայն, այնուամենայնիվ, հետադիմական բուրժուական մամուլն ու կղերապահականողական խավերի ձայնը փորձում էր ստվերապատել նրա անձն ու տաղանդը: Ի՞նչ «ամբարիշտությամբ» Կոմիտասը «հանդգնում» էր հայ գեղջուկ երգը հավաքել հայ գյուղերից և անցկացնելով այն գերազանց արվեստի բովից՝ վերընծայել նորից իր հարապատ տիրոջը՝ հայ ժողովրդին: Ի՞նչ «սրբապղծություն» էր այն, որ Կոմիտասը բեմ էր բարձրացնում աշխարհիկ զգացումներ ու ապրումներ արտահայտող այդ երգերը: Ի՞նչ «անարգանք» էր կղերականի կոչման ու սքեմի նկատմամբ այն, որ նա երգում էր «սեր» ու «յար» և այլն:

Հետադիմական մամուլն ու կղերապահականողական խավերը հասան մինչև այնտեղ, որ փորձեցին նույնիսկ կասկածի տակ առնել Կոմիտասի երաժշտական այնքան վավերական տա-

դանդն ու հմտությունը: Հայտնի է, որ Կոմիտասի ժամանակակից, միջազգային համբավի հասած խոշորագույն երաժիշտ-երաժըտագետներն անգամ պարմացած էին մնում նրա երաժշտական տաղանդի ու հմտության առջև: Չնայած դրան, հայ-հետադիմական մամուլը գրում էր, թե «երեք ու կես տարվան մեջ կոշկակարություն անգամ չի կարելի սորվիլ, ոչ թե երաժշտություն»:

Ի պատիվ Կոմիտասի տաղանդի խորությանն ու նրա նկարագրի մեծությանը, պետք է նշել, որ կղերապահապանողական ու բուրժուական հետադիմական այդ խավերին որքան էլ որ հաջողվեց ստվերապատել Կոմիտասի անձնական կյանքն ու ծանրացնել այն հուլուժներով ու վշտերով, այնուամենայնիվ, նրանք չկարողացան նվազեցնել նրա ստեղծագործական եռանդը, շեղել նրան իր մեծ միսիայից:

Մինչ այդ՝ Կոմիտասն արդեն տվել էր մի շարք համերգներ ու դասախոսություններ՝ շրջելով Անդրկովկասի հայաշատ կենտրոնները՝ Բաքու, Թիֆլիս և այլն: Վերջացնելով այդ այցելությունները, Կոմիտասը պահանջ էր պահում այցելել նաև իր ծննդավայրը: Այդ նրա համար անհետաձգելի անհրաժեշտություն էր դարձել: Բեռլինի ուսանողական լարված կյանքն ու հետագա ստեղծագործական-մանկավարժական-խմբավարական անընդհատ ու բազմակողմանի աշխատանքները այնքան հոգնեցրել էին նրան, որ նա կարիք էր պահում հանգստանալու: Ի դեպ՝ այդ օրերին Կոմիտասի ճեմարանական դասընկեր Կարապետ Պարտիպանյանը հենց այդ նպատակով էլ հրավեր էր ուղղել նրան գալու Պոլիս:

Ե՛վ իր հոգնությունը թեթևացնելու, և՛ իր կարոտը առնելու համար Կոմիտասը նպատակահարմար էր գտել անցնել Կ. Պոլիս և այնտեղից՝ Բյոթաֆիա: Այդ առնչությամբ հետաքրքիր է այն տեղեկությունը, որ տվել է ժամանակակից «Տաճար» ժուռնալը, 1910 թ. իր 20-րդ համարում. «Տ. Կոմիտաս վրդ. գործունեություն կը ցուցնե նույնիսկ իր ծննդավայրին՝ Բյոթաֆիայի մեջ,— կարդում ենք այնտեղ,— ուր գացած էր կապույտվելու համար իր հոգնություններեն: Թերթերու մեջ կը կարդանք թե նույն քաղաքի ապգ. երկսեռ վարժարաններուն ի նպաստ երկու համերգ տվեր է, որոնք կատարյալ հաջողությամբ պսակվեր են: Երգչախումբը կապվեր է 108 հոգիե, դպրոցականներե և արհեստավորներե: Ներ-

կա եղեր են քաղաքի կառավարական պաշտոններունը և հայ ու թուրք գրեթե ամբողջ հասարակությունը: Զուտ հասույթը 100 օսմ. ոսկիի կհասնի: Տ. Կոմիտաս վրդ. հառաջիկա հոկտեմբերի առաջին կեսին մայրաքաղաքիս մեջ ևս համերգներ պիտի տա զոհացնելու համար ամեն կողմե հայտնված հետաքրքրությունը»:

Պետք է նշել և այն, որ այդ տարիներին սովորություն էր դարձել, որ թատրոնի և առհասարակ արվեստի գործիչները շրջեին նաև արևմտահայաստան և, առաջին հերթին՝ Կ. Պոլիս:

1910 թ. գարնանը Կոմիտասն անցնում է Պոլիս:

Պոլսում նա բնակվում էր Բանկալթիի հայոց գերեզմանատան դեմ Կյոչե օղլուների տանը: Նրա բնակարանը շուտով վերածվում է պոլսեցի և այցելու հայ և օտար երաժիշտ-երաժըշտագետների, ինչպես նաև այլ մտավորականների մի ուխտավայրի: Ղալաթիան դառնում է նրա գործունեության հիմնական օջախը:

Կոմիտասին շրջապատող գեղարվեստասեր ազգայիններից՝ Արամ Հալաճյան, Արմենակ Մանուկյան, Աստվածատուր Հարենց, Արսեն Արսենյան, Էդվարդ Գարակյոզյան, Մարտեն Հակոբյան, Մարտիկ Էքսերճյան, Սիսակ Աշճյան և դոկտ. Վահրամ Թորգոմյան—կապմվում է հատուկ մի հանձնաժողով, որի նպատակն էր ամեն կերպ աջակցել Կոմիտասին, որպեսզի նա կարողանար իրագործել հայ երաժշտությունը համերգներով ու նվագահանդեսներով, հրատարակություններով ու դասախոսություններով տարածելու, հայկական կոնսերվատորիա բանալու իր ծրագիրները:

Կոմիտասը շուտով կապմվում է 300 հոգիանոց «Գուսան» երկսեռ երգչախումբը:

Կոմիտասի և նրա գործունեության շուրջ Պոլսում նույնպես շուտով ստեղծվում են երկու հակադիր բանակներ: Բազմահազար հայ և օտար հիացողների առկայությամբ հանդերձ, քիչ չէին նաև նրա հակառակորդները: Պոլսի պատրիարքարանը նույնպես կանգնած էր ընդդիմադիրների կողմը և ամեն կերպ արգելակում էր Կոմիտասի գործունեությունը: Պատրիարքարանի արգելակող այդ հանգամանքը բացահայտվեց Կոմիտասի առաջին իսկ համերգի

առթիվ, որ տեղի ունեցավ 1910 թ. դեկտեմբերի 4-ին «Պըտի Շան» թատրոնում:

Համերգը սկսելուց առաջ պատրիարքական փոխանորդը պաշտոնական հրամանագրով արգելել էր հայտագրի առաջին մասի՝ կրոնական երգերի կատարումը:

Երբ վարագույրի բացվելուն սպասող կապմ-պատրաստ երգչախմբին պատրիարքը այս հրամանն է ուղարկում Կոմիտասը, ցամաքալից ու վշտահար, բացականչում է. «Ես պատրիարք-մատրիարք չեմ ճանչնար. գնա՛ ըսե՛, որ կաթողիկոսի հրամանը ունիմ գրականս»: Նա, անշուշտ, ակնարկում էր այն հրամանը, որն իրոք, էջմիածնական իր տարիներին վերցրել էր իր տաղանդի մեծ հիացող ու սատար հանդիսացող խրիմյան Հայրիկից:

Կոմիտասը չի ընկրկում և այդ օրը տալիս է պոլսական իր այնքան հրաշալի համերգներից առաջինը: Հետաքրքիր են համերգին ներկա եղողներից Անայիսի հետևյալ արտահայտությունները.

«Ըլլա կրոնական, ըլլա ժողովրդական, արվեստագետ վարդապետին երաժշտությունը ժակնուվրա կընե մեր սրտերը. անոր մեջ այնպիսի պարզ, հոգեբուխ, անուշ, զգվող բան մը կա, այնքան լավ կը պատկերացնե անմեղ, միամիտ հոգիներու վճիտ պզգումները: Գյուղական աղվոր տեսարանները այնքան հեշտիվ իր ներդաշնակ թևերուն վրա կառնե, կտանի զմեզ դեպի գեղազվարճ սարերը, դեպի կանաչորակ ձորերը, դեպի թավ անտառները, դեպի շեն ալգեստանները մեր հայրենի երկրին, որ խսկույն կզգանք թե մերն է ան, մինչև ամենադուրյան նոթերը, մերն է այդ երաժշտությունը, կարծես մեր մայրերը մեր օրորոցներուն քով երգած են այդ օրորերգները, կարծես մեր երիտասարդության տարիներուն մեջ լսած ենք այդ բուռն տրտունջները տառապող սրտերուն:

Կոմիտաս վրդ. չնաշխարհիկ տաղանդը ունի գեղարվեստն իր բարձրագույն մակարդակին հասցնելու. իր հոգին ներդաշնակությամբ հետ կապված է այնպես, ինչպես աշխարհի վրա քիչ անգամ կը պատահի. իր երաժշտությամբ մարդկային ամենագողտր և ամենավսեմ պզգումները բացատրելու հազվագյուտ ծիրքն ունի. իր խաղը հրեշտակային և գերագույն մեղամաղձության մը դրոշմը կկրե. ամենեն վարդացածեն ամենեն ռամիկը կզգացվի

լսելով իր համերգները, որոնք հիանալի են, և իր մեներգերն, որոնք զմայլելի են»:

Կոմիտասի առաջացրած խանդավառության ալիքը տարածվեց սփյուռքահայության մինչև հեռավոր շրջանները: Առանձնապես մեծ եղավ թուրքահայ ներքին գավառների բնակչության հետաքրքրությունը: Գավառական գյուղերից ու քաղաքներից Կոմիտասին անհանգստացնում էին գրավոր և բերանացի բազմաթիվ հրավերներով: Օրինակ՝ արտահայտելով պարտիպակցիների ցանկությունը, «Արևելք»-ը հրապարակեց հետևյալ բաց հրավերը. «Մենք ներկայիս Կոմիտաս վրդ.-ը խոնարհաբար կուպենք գեթ անգամ մը մեր մեջ ունենալ, կհայցենք իրմե, որ սիրահոժար այց մը տալ հաճեր Բյուրանիո պատմական գավառին, զոր օրինակ Ատաբապար, Նիկոմիդիա, Պարտիպակ, Մեծն-Նորգյուղ, Չենկիլեր, ուր՝ կվստահեցնենք զինքը՝ որ խանդավառ ընդունելության պիտի արժանանա»:

Իզմիրը իր բազմաթիվ դիմումներով հանգիստ չէր տալիս մեծ երաժշտին: 1910 թվի դեկտեմբերի վերջերին նա ժամանեց Իզմիր: Համերգի նախօրյակին Պոլիս իր բարեկամներից մեկին գրած մի նամակից պարզվում է, որ Կոմիտասն այդ օրերին առանձնապես կլանված էր երաժշտական մի ընկերություն կազմելու ծրագիրկանոնագրով:

Կոմիտասը կարողացավ երգեցիկ խմբի թիվը բարձրացնել մինչև 135-ի և մի ամիս փորձեր կատարելուց հետո, 1911 թ. փետրվարի 13-ին, ա. Պորտինկի սրահում տվեց իր համերգը: Համերգը առաջացրեց ընդհանուր հիացմունք: Հանդիսականներից, ինչպես և երգեցիկ խմբի անդամներից շատ-շատերը, թանկագին նվերներով արտահայտեցին իրենց երախտագիտությունն ու հարգանքը Կոմիտասի նկատմամբ, հայ և օտար մամուլը միահամուռ դրվատական սյունակներ նվիրեց նրա հասցեին:

Նույն օրն իսկ Կոմիտասը վերադառնում է Պոլիս, ուր նրան սպասում էին երաժշտանոց հիմնադրելու, երաժշտական ընկերություն ստեղծելու, նորանոր համերգների և ստեղծագործությունների հրատապ ու հեռանկարային խնդիրներ:

Իզմիրից վերադառնալուց հետո Կոմիտասը հաջորդաբար տալիս է երեք խոշոր համերգ, որոնցից առաջինը՝ 1911 թ. մարտի

6-ին «Յունիոն Ֆրանսեպի» սրահում, իսկ երկրորդը՝ ապրիլի 2-ին՝ նույն սրահում: Վերջինիս հասույթը հատկացվելու էր հիմնելի հայ երաժշտանոցին: Օրվա հայտագրի մաս կազմող 26 խմբերգերն ու մեներգերը Կոմիտասը հրատարակում է «Ձեռաց տետրակ» խորագրի տակ, դրան կցելով շահեկան մի առաջաբան:

«Յունիոն Ֆրանսեպ»-ի սրահում երկրորդ այս համերգին հայ և օտար մամուլում շռայլված բազմաթիվ հիացական հոդվածներից մեջ ենք բերում տիկին Արշակունի Թեոդիկի հետևյալ տողերը՝ «Բիւզանդիոն»-ից.

«Այս հեղինակավոր անձնավորության ձեռնարկը փառքի կոթող մը պիտի մնա հայ ժողովրդյան համար՝ որ ի շարս քաղաքակիրթ ազգաց կունենա վերջապես իր ինքնուրույն երաժշտությունը, հայաշունչ, հայեցի, իր հոգիեն բխած, իր խռովքներով, մորմոքներով ու խայտանքով դարբնված, իր անցյալին փառահեղ հուշքերով ընդելուզված երաժշտություն, որ կերպարանավորյալ է արվեստի գիտական բոլոր պահանջումներուն համաձայն»:

Իսկ եվրոպական մամուլը նույն այդ համերգը գնահատեց որպես «եղանակի գեղարվեստական ամենագեղեցիկ հայտնությունը»:

Ներկաները վկայում են, որ հռչակավոր այդ համերգին մի շարք ֆրանսիացի և եվրոպացի երաժիշտ-երաժշտագետներ, չկարողանալով հավատալ, թե դա իրոք զուտ ձայնական մի երաժշտություն էր, ընդմիջումներին բեմ են բարձրացել՝ իրենց անձանոթ երաժշտական մի գործիք փնտրելու համար:

Այդ շրջանի երրորդ մեծ համերգը Կոմիտասը տվեց ապրիլի 9-ին՝ «Պըտի Շան»-ի ձմեռային թատրոնում: Օրվան ամբողջ հասույթը հատկացվելու էր Ազգ. Հիվանդանոցին:

Համերգի հաջորդ օրն իսկ Կոմիտասը ճանապարհ է ընկնում դեպի Եգիպտոս, որտեղից կատարված հրավերները թիվ ու համար չունենին:

Ալեքսանդրիայում և Կահիրեում հաջորդաբար մի քանի դասախոսություն կարդալուց հետո, նույն թվի հունիսի 16-ի երեկոյան Ալեքսանդրիայի Ալհամպրա թատրոնի մեծ սրահում հոծ մի

բազմության առաջ 190 հոգուց բաղկացած երգչախմբով Կոմիտասը տալիս է իր համերգը:

Այդ առթիվ «La Bourse Egyptienne»-ում հայտնի գրող Ժորժ Սիտաուլին, ի միջի այլոց, ասում է. «Անցյալ երեկո Ալեքսանդրայի բեմի վրա հայ ժողովրդի հոգին էր որ ամբողջովին թրթռաց. մի հոգի, որն համակ եռանդ է, որին ոչ մի ուժ չի կարող բանտել կամ մարել: Գիշերային սարսուռի մեջ ներդաշնակ խոսքեր, ժողովրդի պագսմունքներովն արյունած ու շառագույն՝ իջնում են խապ առ խապ, մի ժողովրդի, որն իր հպարտությունը պահում էր և իր փոքրիկ համայնքից իսկ ճոխություններ էր պարգևում մարդկության»:

Եգիպտոսում լույս տեսնող «La Réforme»-ը, «Les Nouvelles»-ն ու «l'Echo» թերթերը նույնպես առաջնորդող հոդվածներով փառաբանեցին Կոմիտասի հանճարը: Արաբական թերթերից «էլ Մուքաթթամ»-ը Կոմիտասին հռչակեց «միջապգային երաժշտության ամենից համբավվոր վարպետը»: Իսկ հունական թերթերից «Թելեկրաֆոս»-ը հարց էր տալիս, թե «ե՞րբ հույն ժողովրդի մեջ աստված հարուցանելու էր մի Կոմիտաս, որը հին հելլենական երաժշտությունը փրկեր կորստից...»:

Կոմիտասն Ալեքսանդրիայի այդ համերգը նույնությամբ կրկնում է Կահիրեում՝ նույն երգչախմբով: Համերգը տեղի է ունենում կիրակի օրը Ապպաս թատրոնում: Հետաքրքիր է, որ Կահիրեի համարյա բոլոր թերթերն էլ առանձին հոդվածներ ու առաջնորդողներ են նվիրում Կոմիտասին: «Գայիրոն», «Հոփատ», «էլ-Մուքաթթամ», «Պրոգրես», «Ժուռնալ դյու Գեռ», «էլ-Ահրամ», «էլ-Վաթան», «էլ-Մասր», «Էկիպտե նախրիթն» և այլ արաբական ու օտար թերթերի սյունակներում, բացի երկար հոդվածներից, տպվել էր նաև Կոմիտասի լուսանկարը, որն այդ օրերին դրված էր ոչ միայն հայերի, այլև արաբների խանութների ցուցափեղկերում:

Համերգն անցնում է աննախընթաց հաջողությամբ: Համերգից հետո Կոմիտասին նվիրում են մի ոսկե շղթա, մի ոսկե դրամապանակ, մի ոսկե մատիտ և այլն:

Բազմաթիվ հանդիպումներից, երեկույթներից, դասախոսություններից և հյուրասիրություններից հետո Կոմիտասը վերադառնում է Պոլիս:

Պոլսում, 1912 թվի գարնանը, մարտի 21-ին, պինվորական վարժարանի սրահում կազմակերպվել էր պետական մի նվագահանդես: Հասույթը հատկացվելու էր Տրիպոլսի հիվանդ պինվորներին: Կարգադիր հանձնախմբի խնդրանքով Կոմիտասը նույնպես բերում է իր մասնակցությունը բարենպատակ այդ ձեռնարկին՝ իր համբավվոր երգչախմբին կատարել տալով իր մշակած և բազմաձայնած թուրքական մի քանի եղանակներ:

Նույն թվի ապրիլի 14-ին, «Պրտի Շան»-ի սրահում, ի նպաստ հիմնելի հայ երաժշտանոցին, Կոմիտասը տալիս է մի մեծ համերգ: Հատկանշական է, որ այդ համերգին ներկա են լինում նաև մի քանի հայ եկեղեցականներ: Ըստ երևույթին Կոմիտասի ձեռք բերած հաջողությունները պինաթափ էին արել նրանց: Այդ օրը երաժշտանոցի նյութական ֆոնդը ավելանում է չնախատեսված խոշոր մի գումարով:

Մի շաբաթ անց՝ նույն այդ սրահում, Կոմիտասը կրկնում է այդ համերգը՝ այս անգամ նույնպես ի նպաստ Ազգ. Հիվանդանոցին: Օրվան հասույթը հասել էր շուրջ 1000 ոսկու:

Այս և նման բազմաթիվ օրինակները վկայում են, որ Կոմիտասը, բացի իր երաժշտական-գեղարվեստական խոշոր միսիայից, միաժամանակ հանդես է եկել որպես իսկական ժողովրդական բարերար՝ խոշոր սատար բերելով ժողովրդի ընդհանուր կարիքներին: Ի դեպ՝ ապրիլի 21-ին տված այդ համերգին ներկա է եղել նաև ֆրանսիացի հայտնի սոցիալիստ Մ. Լակարտելը, որը համերգից հետո ջերմորեն շնորհավորել է Կոմիտասին:

Բոլոր այս համերգների ժամանակ Պոլսո հայ և օտար մամուլը ցուցաբերում է մեծ խանդաղատանք դեպի մեծ Կոմիտասը, դեպի նրա տաղանդն ու հայ գեղջուկ երգը:

1912 թվի հոկտեմբերին նշանավոր իր համերգները տալուց հետո Կոմիտասը միառժամանակ անցնում է Բեռլին՝ շատ հավանաբար իր սկսած մշակումներն ու ուսումնասիրությունները շարունակելու և գլուխ բերելու նպատակով: Այդ առնչությամբ հետաքրքիր է այն այցելությունը, որ Գարեգին Լևոնյանը տվել է վարպետին՝ Լոնդոնից վերադառնալիս: (Տե՛ս սույն ժողովածուում Գ. Լևոնյանի հուշը):

1913 թվի աշնանը, վերադառնալով Պոլիս, Կոմիտասը շարունակում է վթաղվել իր ուսումնասիրություններով ու մշակումներով, համերգներից ավելի ա՛յդ բնագավառի վրա կենտրոնացնելով իր ուշադրությունը:

Այդ շրջանում նա մասնավոր երաժշտական դասեր էր տալիս շատ շատերին, որոնցից վեցը՝ Վարդան Սարգսյան, Բարսեղ Կանաչյան, Վաղարշակ Սրվանձտյանց, Հայկ Սեմերձյան, Միհրան Թումաճյան և Արտաշես Ապաճյան—արժանացել էին վարպետի առանձին հոգածությանն ու գուրգուրանքին: Նրանց հետ Կոմիտասը պարապում էր իր տանը՝ առանձնապես սովորեցնելով հարմոնիայի իր սկզբունքները:

1913 թվի հոկտեմբերի 25-ին հայ տառերի գյուտի 1500-ամյա հոբելյանի առթիվ և՛ իր բազմաձայնած պատարագով, և՛ իր պատրաստած հատուկ համերգով Կոմիտասը դառնում է հոբելյանի տոնակատարության ամենաեռանդուն մասնակիցներից մեկը: Ի դեպ՝ այդ առիթով նա մշակում և բազմաձայնում է «Ո՛վ մեծաւքանչ դու լեզու»-ն:

Նույն այդ առիթով, Պերայի «Պըտի Շան»-ի և «Ունիոն Ֆրանսեզ»-ի համերգային սրահներում և Պոլսի հայաշատ կենտրոններում—Գում-Գափուլի, Սամաթիայի, Մաքրգյուղի և Իսկյուտարի մեջ—Կոմիտասը կազմակերպում է ութնօրյա հոբելյանական համերգ-հանդեսներ:

1913-ին Պոլսի «Պըտի Շան»-ի թատրոնում նա տալիս է խոշոր մի համերգ: Այդ առթիվ «Բիւլանդիոն» թերթը «Կոմիտաս վարպետի համերգը» վերնագրի տակ գրում է.

«Այս Կիրակի «Պըտի Շան»-ի թատրոնին մեջ, ուր ժամադիր եղած էր ազգային մեծ հանդեսները հիշեցնող հոծ բազմություն մը, ներկայացուցիչ ամեն դասակարգերու, նաև օտարազգի հիացողներու, ներկա էին Պոլսո բոլոր դեսպանները: Այս անգամվան ծրագրին մեջ մտած էր Վագների և Մոցարտի կտորները, որոնք երգվեցան «Գուսան» երգչախումբի կողմէ: Ներկաներեն հռչակավոր դաշնակահար Ֆուռլանին, քանի մը անգամ խանդավառ ծափահարելով ըսավ իր հայ բարեկամներուն, որ Կոմիտաս նշանավոր տաղանդ մ'է, որ եթե Եվրոպայի մեջ գործեր՝ նյութապես

ալ շատ լավ կվարձատրվեր: Բայց մեր բարքերը լավ գիտցող այս արվեստագետը — Կոմիտաս վարդապետ ընթլամ չի սիրեր, հարեց, չափեն ավելի համեստ է, և արվեստի սերն ալ նախնական վիճակ ունի պոլսեցիներուն մեջ»:

Նույն այդ թվականին Փարիզում պատրաստված համայնագիտարանում անտեսված էր հայ երաժշտությունը: Փարիզից հայտնի ազգային գործիչ Լևոն Համբարձումյանը հրավիրել էր Կոմիտասին՝ այդ առնչությամբ պաշտպանելու հայ երաժշտության դատը:

Բացի այդ՝ Սերովբե քահանա Պուրմայանն ու դոկտ. Թիրաքյանը նույնպես «Ազատամարտ»-ում հերքում էին ինքնատիպ հայ ազգային մի երաժշտության գոյությունը:

Բացի իր ընդհանուր գործունեությունից, 1914 թվին Փարիզում տված իր դասախոսություններով ու համերգներով, և հատկապես իր «Հայն ունի ինքնուրույն երաժշտություն» հոդվածով, Կոմիտասը անհերքելիորեն ապացուցում է հայ ազգային-ժողովրդական երգի գոյությունն ու նրա ինքնուրույնությունը: Այդ տեսակետից նվազ ուշագրավ չէ այն հանգամանքը, որ անհամար հանրածանոթ օտար երաժիշտ-երաժշտագետներ, Կոմիտասի գործունեության այս կամ այն առիթով, գրավոր թե բերանացի, հայտնել են իրենց հիացմունքը հայ ազգային-ժողովրդական ինքնատիպ երաժշտության նկատմամբ, ընդ որում ընդգծելով Կոմիտասի բացառիկ դերն ու երախտիքը՝ դրա բացահայտման, մշակման և տարածման տեսակետներից:

Վկայակոչենք Կոմիտասի ժամանակակից օտար երաժշտագետներից Ֆրանց Կարլ Էնտրեսին՝ գերմանացի բարձրաստիճան սպային, որն ունի երաժշտագիտական մի շարք հեղինակություններ: «Հայկական երաժշտությունը ոչ միայն հետաքրքրական է,— գրում է նա իր աշխատություններից մեկում,— այլև ներկայացնում է անհուն գեղեցկություն: Պոլսի մեջ ինձ համար մեծ բարեբախտություն էր հայկական երաժշտության մի վարպետի հետ երգել ու նվագել: Այդ անձը ազնիվ, խելացի և մեծահանճար հայր Կոմիտասն է: Այդ առթիվ ես կարողացա քննական մի ակնարկ նետել խիստ կատարելագործված հայկական ծայնական երաժըշ-

տության վրա: Այնտեղ կան՝ իրական գանձեր Եվրոպայի համար անծանոթ: Իմ այս ասածի վրա ավելացնում եմ նաև այն, որ աշխարհի ոչ մեկ երգչախումբ այնքան մաքուր և հստակ երգած չէ, որքան Կոմիտասինը»:

1914 թվի հունիսի 1-ին Փարիզում գումարվեց Երաժշտության Միջազգային ընկերության համագումար: 1899 թվին Բեռլինում հիմնադրված այդ ընկերության հիմնադիր-անդամներից մեկն էր նաև ինքը՝ Կոմիտասը, որ փութաց օգտագործելու համագումարի ընձեռած ամբիոնը՝ ողջ աշխարհին ըստ արժանվույն ներկայացնելու ու ծանոթացնելու համար հայ գեղջուկ երաժշտությունը, հաստատելու համար հայ երաժշտության ինքնուրույնությունը:

Հիմնադրումից ի վեր ընկերությունն այնքան ընդարձակվել էր, որ նա իր արմատներն արձակել էր համարյա բոլոր քաղաքակիրթ երկրների մեջ: Համագումարին մասնակցում էին միջազգային երաժշտության 400 ներկայացուցիչներ:

Միջազգային երաժշտության այդ ընտրանիի առաջ Կոմիտասը կարդում է երեք դասախոսություն, որոնցից առաջին երկուսը՝ ա.— Հայկական խաղաղիտությունը և բ.— Հայ գեղջուկ երաժշտությունը — ըստ համագումարի կողմից նախատեսված ծրագրի, իսկ գ.— Հայ երաժշտության ամանակի (temps), կշռի (mesure), շեշտավորության (rythme) և տաղաչափության (métrique) մասին՝ ծրագրից դուրս՝ համագումարի անդամների հատուկ խընդրանքի համաձայն:

Վերջինս նեղ մասնագիտական մի դասախոսություն էր՝ իր տեսակի մեջ աննախընթաց և ուղեցույց:

Կոմիտասի վերոհիշյալ դասախոսությունների տպավորությունը շատ խորն է լինում ունկնդիր երաժիշտ-երաժտագետների վրա: Ընդհանուր համոզմունք է դառնում այն, որ հայոց եկեղեցական երաժշտությունը մնացել է անաղարտ և, որպես այդպիսին, նա կարող է ծառայել որպես հիմք՝ հին (լատինական, հունական, ասորական և այլն) հոգևոր երաժշտությունների ուսումնասիրության համար, իսկ հայ գեղջուկ երաժշտությունը ներկայացնում է խոշոր նշանակություն՝ ուսումնասիրելու և գտնելու համար այլ ժողովուրդների գեղջուկ երաժշտության հատկությունները:

Համագումարից հետո, մասնակից անդամների հատուկ խընդ-

րանքով Կոմիտասը կապակերպում է երաժշտական մի հավաքույթ Փարիզի հայոց եկեղեցում, մասնակցությամբ սիրված տենոր Արմենակ Շահմուրադյանի, Միսքճյանի, շնորհալի երգչուհի Մարգարիտ Բաբայանի և նրա աշակերտուհիներ՝ Գավանուկի և Մաննիկ Բերբերյանի:

Այս հավաքույթից դուրս գալու ժամանակ էր, որ Վիեննայի պրոֆեսորներից Պ. Ադլերը, վերին աստիճանի հուլված, ասել է Կոմիտասին. «Ձեմ իմանում, թե եթե աստված հայոց ձայնը չլսի, ապա ո՞ւմ ձայնն է լսելու»:

Նույն առիթով Սորբոնի համալսարանի պրոֆեսորներից Ֆրեդերիկ Մակլերը իր երկասիրություններից մեկում գրում է.

«1914 թ. Փարիզի երաժշտական միջազգային համագումարում, ուր հավաքվել էին տիեզերքի գլխավոր երաժշտագետները, Կոմիտասը տվեց հայ ժողովրդական և հոգևոր երգերի մի համերգ՝ հիացմունք պատճառելով ներկա երաժշտական հեղինակություններին:

Ժողովրդական երաժշտության, ինչպես և արորի, խոփի, գութանի երգերի մասին նրա արած դասախոսությունները, պետք է ասել, համագումարի նիստերից ամենաթանկագինը եղան:

Երբ Կոմիտասը նստեց դաշնամուրի մոտ մեղմորեն երգելու հայկական երգ, ունկնդիր հասարակայնությունը քարացած մնացել էր լուռ, և այնտեղ տիրեց այն վեհապանծ հմայքը, այն գերագույն պարզությունը, որ բխում է հայկական երաժշտությունից»:

Փարիզի Միջազգային երաժշտական համագումարից Կոմիտասը վերադառնում է Պոլիս՝ իր հետ բերելով օտար մամուլի էջերում իրար գերազանցող գովաբանությունների հսկայական մի քաղցր բեռ: Նա անչափ խանդավառվել էր Փարիզում իր ձեռք բերած աննախընթաց հաջողություններից: Այդ օրերին Կոմիտասի տաղանդը ապրում էր իր ծաղկման ամենաբեղուն շրջանը:

Վերադարձի ճանապարհին Կոմիտասն այցելում է Վիեննա: Այնտեղ մտերմական մի հավաքույթի առթիվ նա ծանոթացնում է հայ երաժշտությունը՝ իր այնքան գեղեցիկ նմուշներով: Հանդիպում է նաև Բուլղարիա—Ֆիլիպե քաղաքը, ուր տալիս է մի դա-

սախտություն հայ հոգևոր ու գեղջուկ երաժշտության մասին՝ տեղի գրասիրաց ընկերության հրավերով:

Պոլսում «Գուսան» երգչախմբի անդամներն ու համակիրների սովոր մի բազմություն Սիրքեճի կայարանում դիմավորեցին հայ արվեստի հաղթականին, որի ճանապարհորդությունը տևել էր երկուսուկես ամիս:

Կոմիտասի Փարիզում գտնված ժամանակաշրջանում Պոլիս էին հասել Շահմուրադյանի կատարմամբ ձայնագրված մի քանի եկեղեցական ու աշխարհիկ եղանակներ, որ պատեֆոնի վրա նվագվում էին՝ ամեն կողմից հիացմունք ու խանդաղատանք արթնացնելով ամեն մի ճշմարիտ հայի սրտում: Այդ երգերի ձայնագրմանը Կոմիտասը նվագակցել էր անձամբ՝ դաշնամուրով և ֆիպհարմոնով:

Պոլսահայ խավարամուկները պատրվակ բռնելով այդ՝ բողոքեցին կրոնական ժողովին և պահանջեցին խստագույնս պատժել Կոմիտասին՝ իր կատարած այդ «սրբապղծության» և «անվայել ընթացքի» համար: Որպես այդ ձայնասկավառակների հեղինակի՝ նրանք ներկայացրին Կոմիտասին: Կրոնական ժողովը, անհապաղ, հանեց հետևյալ որոշումը.

«Նկատելով, որ Տ. Կոմիտաս վրդ. Հայաստանյայց ս. եկեղեցվո սեփական և Աստուծո տաճարին հատկացյալ սրբազան երգերն իր երգեցողությամբ ի վաճառ հանած է, որոնք կրամոֆոնի... միջոցով կերգվին ամենուրեք, մանավանդ կրոնական պգացումներ վիրավորող անպատշաճ վայրերու մեջ, որոշեց ս. Պատրիարք հոր հանձնել պարտ ու պատշաճը տնօրինելու և խնդրել Վեհ. կաթողիկոսեն նկատողության առնել Տ. Կոմիտաս վրդ.-ի հայ եկեղեցականի բոլորովին անվայել ընթացքը»:

Խորապես վրդովված կրոնական ժողովի այս որոշումից, պոլսահայ մամուլում հրապարակով հանդես եկան շատ-շատեր, ընդ որում և Փ. Թերլեմեզյանը, Տ. Զյուկյուրյանը, Երվանդ Օտյանը, Մելքոն Կյուրճյանը և ուրիշներ: Կոմիտասին համարելով «ապգալին վերաշինության ամենամեծ դեմքերեն մեկը», նրանք բոլորն էլ խստորեն դատապարտեցին կրոն. ժողովը՝ իր այդ «ապգալնա» ու «հետադեմ» որոշման համար: «Բյուզանդիոն»-ը գրում է այդ առիթով.

«Ո՛վ մեզի իրավունք պիտի տա զրկելու հայ ազգին մեծամասնությունը այն վեհ հաճույքեն՝ գավառներու կամ արտասահմանի մեջ ապրելուն պատճառով: Կոմիտասի նման տաղանդ մը բոլոր ազգին կը պատկանի, ընդհանուր մարդկության ձիրքերեն և իրավունքներեն է. ի՞նչ տրամաբանությամբ պետք է վճռենք, որ միայն մենք, քաղաքներու մեջ բնակող հայերս, պետք է լսենք անոր ձայնը և հեռու բնակողները կամ ապագա սերունդները պետք է զրկվին այս իրավունքեն»:

Այս բոլորը պատահել էին Կոմիտասի բացակայությանը, այն օրերին, երբ նա Փարիզում հավերժական փառք էր վաստակում և իրեն համար, և՛ իրենով կենդանացած ու պայծառակերպված հայ ժողովրդական երգի համար: Կոմիտասի վերադարձին՝ այդ հարցը արդեն փակված էր—ժողովրդի ու առաջավոր մտավորականության ճնշման տակ պատրիարքը չեղյալ էր հայտարարել այդ որոշումը: Այնուամենայնիվ, նման մի որոշման թեկուզ նախաձրագրված լինելու հանգամանքն անգամ անհերքելի ապացույց է այն բանի, որ կղերապահայանողական հետադիմական տարրերը իրենց կրճնկակոխ հետապնդումներով, հալածանքներով մեզ և հետագա սերունդներին զրկել են նաև Կոմիտասի սեփական կատարումը եղող ձայնասկավառակներից: Կոմիտասից մեզ հասած մի քանի հազվագյուտ ձայնագրումները իրեղեն վկաներն են մեր այդ վերկանքի մեծության:

Անգնահատելի գործ է արել Կոմիտասը՝ մաքրագործելով հայ ժողովրդական երգը և այն օժտելով ինքնուրույն կյանքով:

Փաստորեն՝ նա առաջինն է եղել, որ ըմբռնել է, թե հայտնաբերելու համար հայ երաժշտության ուրույն հատկանիշները, անհրաժեշտ է պատմավերլուծական ու քննադատական հայացք գցել նրա անցյալի վրա, գիտական անալիզի ենթարկել նրա վարդապետան հաջորդական փուլերը:

Հայ ինքնուրույն երաժշտության ստեղծման համար վճռական նշանակություն ունեցող այդ խնդիրը Կոմիտասին, նրա խոր ու բազմակողմանի տաղանդին վիճակվեց իրագործել:

«...Կոմիտաս վարդապետի գործը անգնահատելի արժեք ունի,—վկայում է ֆրանսիացի հայտնի երաժշտագետ և Կոմիտասի հիացողներից Ֆրեդերիկ Մակլերը,— շնորհիվ այն բացար-

ծակ վավերականության, որ նրան ընծեռում են նրա ճանապարհորդություններն ու բնակչությունը հայ ժողովրդի մեջ:

Նա կարողացել է դուրս բերել հայկական երաժշտությունը արաբական, պարսկական, թուրքական և քրդական ազդեցություններից, որոնք դեռևս խափանում են որքան կրոնական, նույնքան էլ ժողովրդական երգերը:

Նա առաջինը կարողացավ գտնել հայ երաժշտության նկարագրին միանգամայն հարմար դաշնակումը, որն այնուհետև հայտնվում է մեզ գերազանց քաղցրությամբ ու լիաբուխ փափկությամբ՝ հավասարապես երևան բերելով որոշ բանաստեղծական և հայեցող բնություն, որ նրա գեղեցկագույն պարզերից մեկն է»:

Ձեռնարկելով հայ գեղջուկ երգի պատմական ակունքները գտնելու և դրանք հարևան ժողովուրդների երաժշտության հետ բաղդատելու դժվարին գործին, Կոմիտասի համար առաջնահերթ խնդիր էր դարձել գտնել հայկական խաչերգության գաղտնիքը: Կոմիտասն այդ խնդիրը համարում էր այնքան կարևոր, որ իր ստեղծագործական կյանքի ամբողջ ընթացքում միշտ աշխատել է այդ ուղղությամբ: Այդ տեսակետից հատկանշական է այն ցուցմունքը, որ Կոմիտասն արել է Մ. Եկմալյանի պատարագի մասին իր քննադատական հոդվածում. «...Եղանակն ու տաղաչափությունը ուղղելիս,— գրում է նա,— առաջնորդ ունենալ հին ձեռագիր պատարագամատույցները և հին խաչերը, որոնք, անշուշտ, ավելի խոսուն են՝ մեռած լինելով, քան մեր արդի կենդանի մեռած ձայնանիշերը...»:

Այս դրույթից իսկ հասկանալի է դառնում, որ, ինչպես իր տեսական-քննական պրպտումների և ուսումնասիրությունների, այնպես էլ հարևանների երաժշտությունը մերի հետ բաղդատելու ժամանակ Կոմիտասն արդեն դիմում էր իր իսկ կողմից վերակենդանացած հայկական խաչերգությանը:

Մտերիմների վկայությամբ Կոմիտասն հաճախ ասել է, թե հայկական խաչերգության մասին արդեն ունի պատրաստի մի աշխատություն և մտադիր է հրատարակել այն:

Սակայն, դժբախտաբար, 1915 թվի եղեռնի հետևանքով Կոմիտասը չկարողացավ տեսնել նաև իր այդ երազի իրականացումը:

Կոմիտասի մեզ մոտ գտնվող արխիվի համալրման նպատա-

կով Բեյրութից ուղարկված նոր նյութերի մեջ կա ձեռագիր մի տետրակ սևագիր վիճակում: Կոմիտասի այդ աշխատությունը ավարտված վիճակում ձեռք չգցելու դժբախտ դեպքում, կարծում ենք, որ հիշյալ տետրակի մեջ մատիտով կատարված բազմաթիվ նշումներն էլ բավական կլինեն լույս սփռելու հայկական խաչերգության հիմնական խնդիրների վրա և նեղ մասնագետների ձեռքում որպես հիմք կծառայեն՝ այդ հարցի հետագա գիտահետազոտական որոնումների համար:

Հայկական խաչերգության գաղտնիքի բացահայտումը հանդիսանում է ոչ միայն հայ երաժշտության գիտական-տեսական ուսումնասիրության տեսակետից վիթխարի նվաճում, այլև խոշորագույն ավանդ միջազգային երաժշտագիտության մեջ:

Խաչերգության ասպարեզում Կոմիտասի կատարած բազմամյա աշխատանքը, այդ աշխատանքի բնույթն ու արդյունքը միանգամայն պարզ երևում է այն փոքրիկ նամակ-հոդվածում, որ նա հրատարակել էր դեռևս 1910 թվին «Տաճար» ամսագրում*:

Հայտնագործելով հայ ժողովրդական երգի սկզբունքային առանձնահատկությունները, Կոմիտասն ընդգծել է, որ հայ եկեղեցական ու գեղջուկ երգերը, չնայած իրենց տարբեր բովանդակությանը, ունեն միևնույն հիմունքները, երաժշտական միևնույն օրինաչափություններն ու կառուցվածքը:

Այդ իսկ առումով՝ որպես հայ ժողովրդի երաժշտական կուլտուրայի մի առանձին ճյուղի, Կոմիտասը առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձրել նաև հայ եկեղեցական երաժշտության ուսումնասիրության ու մշակման վրա:

Այդ տեսակետից շատ ուշագրավ է նրա մշակած ու բազմաձայնած պատարագը:

Իրենից առաջ բազմաձայնված բոլոր հայտնի պատարագների հիմնական թերությունը նա համարում է այն, որ դրանք չեն զուգանում հայ երաժշտության ինքնուրույն պահանջները, մի հանգամանք, որն, ըստ Կոմիտասի, դառնում է առավել հրամայողական հայ եկեղեցական երաժշտության բնագավառում, ուր ամեն մի եղանակ ունի տարբեր բնույթ ու տարբեր բովանդակություն:

* Տե՛ս Կոմիտաս, Հոդվածներ և ուսումնասիրություններ, Հայպետհրատ, Երևան, 1941, էջ 166—167:

Թե որքան խստապահանջ էր Կոմիտասը այդ տեսակետից, երևում է այն գրախոսականներից, որ նա ժամանակին գրել է Չիլինկիրյանի և Եկմալյանի պատարագների մասին:

Կարծիքի համար Պոլսից հատկապես իրեն ուղարկված Չիլինկիրյանի պատարագի մասին Կոմիտասը գրել է. «Այս բոլորի մեջ, եթե կա, հայկական տարրն այնքան չնչին է, որ առանց ցավելու կարելի է մեկ կողմ դնել և ոչինչ կորցրած չենք լինի»:

Իսկ Եկմալյանի պատարագի հրատարակության առթիվ հեռլինից գրած իր խիստ քննադատականում Կոմիտասը առարկում է, թե «բավաճալնությունը ծայների ծեփ չէ» և ավելացնում. «Մի՛ մոռնաք և այն, որ ճշմարիտ արվեստագետը օրենքների ստրուկ չպիտի լինի, օրենքը կարող է ծառայել միայն իբրև ուղեցույց, ստեղծագործություններն օրենքից չեն բխում, օրենքն է բխում նրանցից»*:

Մեկնելով իր այս ելակետից և հայ եկեղեցական երաժշտությանը մոտենալով ստեղծագործական տաղանդով ու մեծ հմտությամբ, Կոմիտասը խորապես զգացել ու գիտակցել էր այդ գործի լրջությունը և տարիներ շարունակ անձնուրաց կերպով աշխատում էր իր պատարագի բավաճալն մշակման ու վերամշակման վրա: Փաստն այն է, որ պատարագի բառաձայնված մի վարիանտը նա պատրաստ ունեցել է նույնիսկ իր էջմիածնական տարիներին, երբ, որպես երաժշտության ուսուցիչ և միաժամանակ դպրապետ, նա կատարել էր տալիս հանդիսավոր օրերին: Սակայն այդ վարիանտը երբեք չի գոհացրել նրան, և նա անընդհատ փոփոխության է ենթարկել այն, այն աստիճան, որ ըստ հավաստի ականատեսների վկայության, Կոմիտասն ունեցել է պատարագի բավաճալնման մի քանի վարիանտներ: Իսկ այն վարիանտը, որի վրա հենվելով Կոմիտասի արժանավոր սան Վարդան Սարգսյանը վերծանել ու հրատարակել էր նրա պատարագը, ձեռագիր այն վարիանտը, որն այժմ վերջինիս կողմից նվիրված է մայր Հայրենիքին, գտնվում է այնպիսի խառը վիճակում, որ դժվար է բաց կետ գտնել նոտաների արանքում, դժվար է որոշել, թե միայն այդ վարիանտի

* «Արարատ», 1898, էջ 111—117.

վրա քանի անգամ վերամշակում է կատարել մեծ ու բժախնդի՜ր վարպետը:

Կոմիտասը տակավին չէր ասել իր վերջին խոսքը նաև իր բազմաձայն պատարագի մասին, երբ վրա հասավ 1915 թվի աղետը:

Հետաքրքիր ենք համարում ֆրանսիական դժվարահաճ մամուլի կարծիքը կոմիտասյան պատարագի մասին:

«Ամենտե Կաստուեն, ֆրանսիացի հայտնի երաժշտագետը, «Ռվյու դը Մյուլիքոլոժի»-ի 1934 թ. փետրվարի համարի մեջ հետևյալ գնահատական-հոդվածն է նվիրել Կոմիտասյան հանձնաժողովի վերջին երկու հրատարակություններին (պատարագ և ժողովրդական երգերի հավաքածու):

«Այս երկու տետրակներուն երկրորդը կշարունակե գեղեցիկ ու հրապուրիչ շարքը այն հայ ժողովրդական երգերուն, զոր մեր մեծարժեք պաշտոնակիցը, Կոմիտաս վարդապետ, ատենով հավաքած ու երգչախումբերու համար դաշնակած էր: Անոնք իրենց շահեկանությամբ վար չեն մնար «Նոր-Շարքի» հինգ պրակներեն և ատոնցմե առաջ լույս տեսածներեն:

Բայց կուլեմ մեր ընթերցողներուն մասնավոր ուշադրությունը հրավիրել այս հրատարակությանց առաջինին վրա, որ ամեն տեսակետով մագիստրական գործ մըն է: Ատիկա արդարև՝ գրի առումն է հայկական ծեսի պատարագին բոլոր երգերուն ամենեն հարապատ, ամենեն դասական ավանդության ու քահանային ու սարկավագին պրուլցերգները (ռեչիտատիվ), դպիրներու մեներգները ձայնոլորավոր մեղեդիներով, խումբին երգերը, զոր Կոմիտաս վարդապետ, հմուտ արվեստագետը, հոս դաշնակած է երեք ու չորս ձայնի համար: Այդ դաշնակումը, որ թե՛ շատ ձայնական և թե՛ շատ արդիական է, սքանչելի կերպով կհարգե յուրաքանչյուր կարգի (մոդ) նկարագիրը, ան, ամեն տեսակետով, մտատիպար մըն է:

Գերազանց իր նախորդներեն, Կոմիտաս վարդապետ շատ ճշտորեն գրի առած է նկատի առնված կշռությունները, կշռություններ, որ մեծ մասամբ ապատ են, և ինքզինքը պարտավոր չէ պզտցած, իրավամբ, ստրկաբար ենթարկվիլ չափի գծին, զոր գործածած էին Եկմալյան և Բիանկինի նմանօրինակ հրատարակու-

թյանց համար: Երաժշտական բնագիրը հոս անհունապես ավելի մաքուր է ուրեմն և սրկոնտ օկմանթեն, որ երբեմն ինչ-ինչ մոտիվներ այնքան սրահամ կամ արտահայտիչ կդարձնե, հոն շատ նվազ հաճախադեպ է...

Վարպետին բնագիրը խղճմտորեն կազմած է, անոր ձեռագիրներուն համեմատ, իր աշակերտը, պ. Վ. Սարգսյան, երկյուղած խնամքով և երաժշտական կատարյալ ձեռնհասությամբ» և այլն:

Նվազ արժեք չեն ներկայացնում եկեղեցական երաժշտության վերաբերյալ վարպետի նաև մի շարք այլ մշակումներն ու դաշնավորումները, որոնք նույնպես նույն Վ. Սարգսյանի կողմից հավաքվել ու հրատարակվել են առանձին բրոշյուրով:

Ուսանողական և ստեղծագործական ամբողջ գործունեության ընթացքում խորամուխ ու տևական այն որոնումները, որ Կոմիտասն արել է հայկական հին խաչերգության բացահայտման ի խնդիր, երկարատև ու տքնաջան այդ աշխատանքը, Կոմիտասի իսկ վկայությամբ, առաջին հերթին պայմանավորված էր նրանով, որ այդ խաչերի մեջ նա գտել էր հիմնական այն բանալին, որն առաջնորդել էր իրեն դեպի հայ երաժշտության բյուրեղյա մաքրությունը:

Չպետք է աչքաթող անել նաև Կոմիտասի ոչ պակաս նշանակալից այն հիմնադրույթը, ըստ որում, ամենայն հասկացողությամբ, պատասխանատվությամբ ու պարզությամբ նա պնդել է. «Եթե մենք պարծենալիք ունենք մեր եղանակներով, ունենք միայն շարականի հին, պարզ, հասարակ (ոչ տոնական, որ խիստ աղավաղված է) երգերով: Սոցա մեջ հստակ, միամիտ ոգի կա, ոգի, որի մեջ պայծառ փալլում է մեր նախնյաց աննման, զգայուն, կենդանի և վեհ սիրտը, որ ջինջ է առավոտյան օդի պես»:

Կոմիտասն այդ տեսակետից ոչ միայն ժամանակակիցը, այլև հոգեդրային ու երկվորյակն է Թորամանյանի, որ հայ երաժշտության համեմատաբար ավելի բարդ ու դժվարին բնագավառում հիմնականում խաղաց աջ դերը, ինչ Թորամանյանը՝ հայ ճարտարապետության բնագավառում: Կա սակայն մի հիմնական տարբերություն այս երկուսի միջև: Եթե Թորամանյանը հայկական վանքերի ավերակների վրա կատարած իր ուսումնասիրությունների արդյունքը թողեց համարյա որպես ավարտուն ժառանգու-

թիւն, ապա տեսական ուսումնասիրության բնագավառում ձեռք բերած խալերգության գաղտնիքը Կոմիտասը տարավ իր հետ՝ մատնացույց անելով, սակայն, այն միակ ճիշտ ճանապարհը, որին հարկ է հետևել ոչ միայն նրա կիսատ թողածը շարունակելու, այլև հասկանալու և անգամ յուրացնելու համար հենց այն կուլտուրական ժառանգությունը, որ որոշ երգերի մշակման ու բազմաձայն ներդաշնակման բնագավառում նա թողել է մեզ ավարտուն վիճակում:

Կոմիտասը միաժամանակ օժտված էր բանաստեղծական ծիրքով: Այդ հանգամանքը, արվեստի պատմության և փիլիսոփայության բնագավառում ունեցած լայն հրուդիցիային առնթեր, նըպաստում էր նրան թափանցելու հայ գեղջուկ երգերի խորքը և ըմբռնելու դրանցից յուրաքանչյուրի բնական, հոգեբանական ու սոցիալական մոտիվները:

Իր երաժշտական գործունեության ամբողջ ընթացքում Կոմիտասը միաժամանակ ղեկավարվում էր իր բանաստեղծական հակումներով: Այդ հակումները նրա մոտ առանձնապես դրսևորվում էին երգչախմբի փորձերի ժամանակ: Յուրաքանչյուր նոր երգը սովորեցնելիս՝ Կոմիտասը խոր վերլուծության էր ենթարկում այն, ցույց տալով դրա պարզ ու զմայլելի բանաստեղծականությունը, դրա թաքուն գեղեցկությունները:

Այդ բանաստեղծական հակումը, բացի այդ, երևում է նաև նրա երաժշտա-բանասիրական-տեսական հոդվածներում, և իր ամբողջական արտահայտությունն ու ձևակերպումը գտել է նրա «Մի թռուցիկ ականարկ հայ ժողովրդական երաժշտության վրա» անտիպ աշխատության մեջ*:

Բանաստեղծականությունը, իրականում, մեկ տուրքն էր Կոմիտասի երաժշտական զորեղ տաղանդի, իսկ բանաստեղծությունը՝ բազմաթիվ միջոցներից մեկը՝ նրա այդ տաղանդի դրսևորման: Այդ իսկ տեսակետից՝ պատահական չէ, որ Կոմիտասի գրչին

* Տե՛ս ՀՍՍՌ ԳԱ արվեստի սեկտոր, Կոմիտասի արխիվ, № 24:

պատկանում է գողտրիկ քնարերգությունների մի ամբողջ շարք, որն այնքան խնամքով հրատարակել է Թորոս Ազատյանը*:

Այդ քնարերգությունների մեջ ուշագրավ է առանձնապես երեք կետ. նախ՝ Կոմիտասի սեփական ներշնչումների և դրանց արտահայտության եղանակների սերտ առնչությունը հայ գեղջուկ երաժշտության հետ, ընդ որում հոգեբանական ու սոցիալական մոտիվները երկուսի մոտ էլ հանդես են գալիս ընդհանուր գծերով, ապա՝ նրանց երաժշտականությունը և, վերջապես՝ ոճի ինքնուրույնությունը: Դրանք գրված են դիտումնավոր կերպով՝ խոսքն էլ եղանակի նման երաժշտական դարձնելու մտադրությամբ:

Ավելին՝ այդ բանաստեղծությունների վրա ինքնուրույն եղանակներ հորինելու մտադրությունը Կոմիտասի մոտ ակնհայտ է դառնում, մանավանդ երբ նկատի ենք առնում, որ դրանց սևագրությունների սյունակներում Կոմիտասի իսկ ձեռքով գրված են եղել եղանակների — միանգամայն ինքնուրույն եղանակների — մոտիվներ:

Կոմիտասը անգնահատելի դեր է խաղացել ոչ միայն հայ գեղջուկ երգի հավաքման, մշակման ու բազմաձայնման տեսակետից, հայ ազգային երաժշտության հիմնավորման ու զարգացման տեսակետից, այլև, դրան պուզընթաց՝ հայ ժողովրդական բանահյուսության ամենահարուստ մեկ մասի — հայ գեղջուկ երգերի խոսքերի — պահպանման ու վերհանման տեսակետից:

Պատահական չէ, որ Ֆրանսիական երաժշտական Միության նախագահն ու Կոմիտասի գործի լավագույն վերլուծող ու գնահատողներից Ամեդե Կաստունեն 1936 թվի ապրիլի 27-ին իր դասախոսության մեջ ասել է. «Շատ հարուստ է հայ ժողովրդի երաժշտությունն ու բանաստեղծությունը: Զանազան շրջանների երգերն ու պարային արիաները կապմում են գրական և երաժշտական ֆուկլորի խոշոր գանձ:

Դրանց հրատարակումը իսկական մի հայտնություն էր արվեստագետների և պատմաբանների համար»:

Հայկական ժողովրդական պարը օրգանապես առնչվում է հայ գեղջուկ երգի հետ, ժողովրդական պարերգերի հետ: Հայ գեղջուկ

* Կոմիտաս, Քնարերգություններ, Ներածություն Թ. Ազատյանի, Կ. Պոլիս, 1939:

Երգն ու պարը այնքան միաձուլված են հանդես գալիս միմյանց հետ, որ ուսումնասիրելով հայ գեղջուկ երգը, Կոմիտասը միաժամանակ ուսումնասիրել է նաև հայ ժողովրդական պարը և փոխադարձաբար:

Կոմիտասի մի շարք պարերը—Երանգին, Ունաբին, Մարալին, Շուշիկին, Ետ-առաջը, Շորորը, Մուշի պարերը և այլն—հանդիսանում են հայ ինքնուրույն պարերգության հիմքը:

Իր գիտակցական կյանքի վերջին օրերին Կոմիտասը սկսել էր առանձնահատուկ ուշադրություն դարձնել հայ ժողովրդական պարերգերի վրա: Այդ փաստը ինքնին վկայում է այն մասին, թե վարպետը ինչքան բարձր էր գնահատում հայկական պարերը և դեռ ինչպիսի մեծ կատարելիքներ ուներ նաև այդ ուղղությամբ: Այդ տեսակետից հետաքրքիր է Աստվածատուր Հարենցի հետևյալ վկայությունը.

«1916-ի սկիզբները արդեն հիվանդության նշանները ծայր տված էին, և դոկտ. Թորգոմյան, ընկերակցությամբ դոկտ. Գոնոսի (որ այժմ հունական հիվանդանոցի ջղային դրությանց բաժնի բժիշկն է) հսկեցին ու զանազան դարմաններ ըրին, այնպես որ 1916-ի գարնան վերջերը բոլորովին լավ էր, և երբ ամառվա սկիզբը առաջարկեցի զինքն հյուրընկալել մեր կղզիի տունը, մեզ բարեկամ հիշյալ երկու բժիշկները շատ հարմար ու օգտակար գտան առաջարկս: 1916-ի ամառը 3 ամսի չափ մեր մոտ անցուց վարդապետը և այնքան լավ վիճակ մը ուներ որ հոն վերստին գրի առավ և դաշնակեց հայկական պարերը, որոնց ձեռագիրները իմ մոտ կմնան և որոնք երեք տարի առաջ հրատարակվեցավ Փարիզ՝ Պ. Ղուկասյանի ծախքով, մեծապես գնահատվելով մանավանդ օտարներն:

Այդ երեք ամիսը մեզի համար գեղեցիկ օրեր էին և վարդապետը նույնը կկրկներ: Այդ պարերու առաջին մասը կարգի բերելն հետո, աշնան մոտ արդեն ձեռնարկած էր գլուխ-գործոց մը պատրաստելու, այն է Մշո պարը, որ 10—12 երեսն պիտի բաղկանար և զոր շարունակ հղկելու ու դաշնավորման նրբացումներու կենթարկեր, և որ շարունակ կփոխեր՝ և սակայն ինքնին շատ գունագեղ և գեղեցիկ բան մըն էր: Հաճախ նվագել կուտար զայն կնոջս, արդյունքը դատելու համար:

Այդ ընդարձակ պարը սևագրության վիճակի մեջ ամբողջ էր, երբ աշնան՝ իր նոպային վերջընթեր այցելության՝ ամբողջությամբ նվազել տվավ, որուն դաշնավորության գեղեցկության և գերազանցության վրա հիացանք: Ինքն ալ գոհ էր և գրեթե բառ առ բառ ըսավ. «Դե հիմի Աստվածատուր եղբայրս, այդ էլ մաքուր կոնեմ և հաջորդ շաբթու կբերեմ քեզ, որպեսզի մյուսներուն հետ պահես»: Հաջորդ շաբթու մասնակի տխրություն ուներ և կրցավ ըսել թե ժամանակ չէր ունեցել մաքուրի դնելու: Իսկ 15 օր վերջ արդեն ինքզինքեն ելած էր և ոչինչ խոսեցանք»:

Հետաքրքիր է նաև «Պարն ու մանուկը» թեմայով այն դասախոսությունը, որն 1912 թվին Կոմիտասը տվել է Կ. Պոլսում Եսայան վարժարանի սրահում, հատկապես մանկավարժ ունկնդիրների հոծ բազմության առաջ: Բացի մանկավարժներից, ներկա էին նաև երաժիշտներ ու երաժշտագետներ:

Դասախոսության հիմնական նպատակն էր՝ մանուկ սերնդի դաստիարակության հիմքերից մեկը, երգին զուգընթաց, դարձնել պարը:

1915 թվի ապրիլի 24-ի եղեռնի սարսափը ապրողների մեջ էր նաև մեծ Կոմիտասը, որն իր հերթին «արժանանալով» մահապարտներին շնորհված պատվին՝ գիշերով առաջնորդվում է Թոփ-Գարուի ոստիկանատունը:

Մինչև Հայդար-Փաշայի երկաթուղին, նրանք ընկնում են կասկածանքների մեջ և մանավանդ սարսափում են ծովը գցվելուց և խեղդամահ արվելուց: Հայդար-Փաշայում նրանք բաժանվում են երկու մասի, և համաձայն նախօրոք մշակված պետական ծրագրի, մեկ մասը տարվում է Ալաշ, մյուսը՝ Չանդլըրը:

Կառքերից յուրաքանչյուրում կային երկու ժանդարմ և չորս աքսորյալ: Ամեն մի զանգատ կամ ծպտուն ժանդարմների կողմից պատասխանվում էր հրացանի կոթով:

Չանդլըրը տարվածների մեջ էր նաև Կոմիտասը:

5 [Թեև Կոմիտասն ապատվում է մտավորականների ջարդից և վերադառնում Կ. Պոլիս, սակայն ապգային այդ գողգոթայից նա իր հետ բերում է սարսափի պատկերներ և սարսափահար մի հոգի: Կոմիտասն աքսորից վերադառնում է խորապես ցնցված ու ալեկոծված:]

Կոմիտասի հետ միասին աքսորից վերադառնում են նաև վեց հոգի, ընդ որում և բժ. Վահրամ Թորգոմյանն ու հայտնի հրապարակագիր Բյուզանդ Զեչյանը։ Վերջինս գրում է իր հուշերում.

«Երեք շաբաթ մեկտեղ ապրելով Կոմիտաս վրդ.-ի հետ, սքանչացեր էի իր ֆիզիկական ու բարոյական առողջությանը։ Ո՛չ մահիճի, ո՛չ բարձի պետք ուներ անմեղ մանկան խոր ու անծակ թունը ընտանելու համար։ Լեզուն միշտ մաքուր ու զվարթ, սակավապետ, բարեհամբույր և վիատողներուն սիրտ տվող, նաև վերջին ծայր հարգող պատշաճությանց, այնպես որ մեր ազատութենեն ետքն ալ երբեք հանձն չառավ ուրախ թեթև երգ մը երգել, այլ կամ կրոնական և կամ ժողովրդային տխուր տաղեր միայն լավեցան իր բերնեն։» Ջինքը մոտեն ճանչցողներս՝ իր ջղագարությունը կվերագրենք երեք պատճառի՝ ա. խորունկ ցնցումը զոր ան կրեց, բ. պատերազմին բերմամբ իր նյութական անձուկ վիճակին հիմնովին քայքայումը և գ. իր խստակրոն ժուժկալության ջղային հետևանքները»։

Թե աքսորի այդ օրերին ինչպիսի փլուզում էր ապրել Կոմիտասի ներաշխարհը, այդ միանգամայն դրսևորվել է այդ օրերից մեկ հասած Կոմիտասի գրչին պատկանող հետևյալ ողբերգ-մատուցում.

«...Հոտն անհովիվ՝ մոլոր ու շփոթ, աներևույթ և անզուսպ ալիքներ հախուռն կհուլին ի խորս մեր հալածական և ողբալի կենաց ծովու։ Անմիտ որսորդներ բոլորած՝ միամիտ ձկներ ցանցած։ Մթնոլորտը թույն կտեղա. բուժիչ ուժ չկա։ Ավերած, սարսափ ու սանձարձակ կեղեքում մեկ կողմեն, անտարբերություն, օտարամոլություն ու ցեխոտ սրտեր մյուս կողմեն։» Փառասիրություն, փութկոտություն մեկ երեսեն, ապիկարություն, տգիտություն մյուս երեսեն։ Յուրաքանչյուր ոք իր պաշտոնն զգեցած է իբր հանդերձ, յուր մերկություն մտաց ծածկի ի միամիտ աչաց։ Մեր մարմինը նեխած է, մեր հոգին ապականած, մեր կյանքը դիակնացած... Ո՛ր է մեր խոհական Խորենացին. թող ելլե արյունաքամ հողու տակեն և ողբա մեր խակերու սիրտն ու հոգին, միտքն ու գործը։

Մեր նախնիք իրենց պաշտոնին փարած էին անձնահեղձությամբ, իսկ մենք կհափշտակենք գործն ընչաքաղցությամբ:

Սիրտս փլած է:

ԿՈՄԻՏԱՍ վարդապետ»*:

Աքսորից վերադառնալուց հետո Կոմիտասը փակվում է իր տենյակում և խույս տալիս մարդկանցից:

Իր հուշերում Աստվածատուր Հարենցը՝ եղերաբախտ Կոմիտասի սրտակիցը, տալիս է ականատեսի մանրամասնություններ Կոմիտասի հիվանդության սկզբնավորության և ընթացքի մասին: Նա պատմում է, որ 1916 թվի սկզբներում արդեն դրսևորվում են հիվանդության առաջին ախտանշանները: Բժիշկ Թորգոմյանը, դոկտ. Գոնոսի հետ միասին ուշի-ուշով հետևում ու դարմանում են նրան: 1916 թվի գարնան վերջում նա արդեն լավ էր զգում իրեն: Նույն թվի ամառային երեք ամիսների արձակուրդները անցկացնելով Ա. Հարենցենց տանը, նույնիսկ վերստին է գրի առնում և դաշնակում հայկական պարերը: Աշնան վերջերում, սակայն, Կոմիտասը նորից է հիվանդանում և, այս անգամ՝ անվերադարձորեն: Դոկտ. դոկտ. Թորգոմյանի և Գոնոսի անմիջական խորհրդակցությամբ նրան փոխադրում են Շիշլի՝ հոգեբուժարան:

1916 թվի աշնանից սկսած Կոմիտասի վաղեմի բարեկամներից շատ-շատերը հաճախակի այցելում էին Կոմիտասին բուժող հայտնի բժ. Գոնոսին՝ նորանոր տեղեկություններ ստանալու համար նրա առողջական դրության մասին:

Շատ չանցած՝ բժ. Գոնոսի եպրակացությունը լինում է այն, որ Կոմիտասի մտային խանգարումն անբուժելի է, բայց քանի որ նա ունի բացառիկ առողջ կազմվածք՝ դժբախտաբար երկար տարիներ ապրելու է այդ վիճակում՝ մինչև իր օրգանիզմի ամբողջական հյուծումն ու քայքայումը:

Կոմիտասի անողորմ հիվանդության ժամանակ Փարիզում կազմվում է մի հանձնախումբ, նպատակ ունենալով հավաքել անհրաժեշտ գումարը՝ փրկելու համար վարպետին իր հիվանդությունից և հրատարակելու համար նրա գործերը:

Հանձնախումբը նախ որոշում է Կոմիտասին ուղարկել Վիեն-

* Ամենուն տարեցույցը, Ազգային վիճակը, Կ. Պոլիս, 1916—1920, էջ 6:

նա, սակայն որոշ դեպքեր արգելք են լինում: Երուսաղեմ ուղարկելու մի այլ մտադրություն նույնպես չի իրականանում:

1919 թվի ապրիլից մինչև 1921 թիվը Կոմիտասը մնում է Փարիզի Վիլ-հելրար արվարձանի հիվանդանոցում, իսկ այնուհետև, մինչև իր մահը՝ Վիլ-ժուլիֆում:

«Ո՛չ մի փոփոխություն,— հանկերգում էր Վիլ-ժուլիֆի բժշկապետը կոմիտասյան հանձնախմբին,— միշտ նույն լռասիրությունը, նույն հիվանդոտ մեկուսացման ձգտումը»:

1920 թվին Թիֆլիսում նույնպես կապմվում է «Կոմիտաս» ընկերությունը՝ նախաձեռնությամբ և նախագահությամբ Եղիշե Թադևոսյանի: Ընկերության հիմնական նպատակն էր՝ անդամավճարներից, ինչպես նաև զանազան մշակութային ձեռնարկություններից գոյացած գումարներով օժանդակել Կոմիտասի ապաքինմանը:

Հոգեբուժարանի պահակները Կոմիտասին այցելող բազմաթիվ մարդկանց պատմում են, որ «նրա վիճակը համարյա միշտ հանդարտ է՝ քանի չի հանդիպել որևէ նախկին ծանոթի կամ բարեկամի. բայց հենց որ տեսնում է մի բարեկամի կամ ծանոթի՝ ծայրահեղորեն բորբոքվում է: Անծանոթների հետ, ընդհակառակը, նա շատ մեղմ ու հանդարտ է, պրուցում է նրանց հետ, նրանց ներկայությունը ոչ մի տազնապ չի պատճառում նրան: Սակայն միշտ նախընտրում է մնալ առանձին: Ախորժակը լավ է: Երբեմն ման է գալիս պարտեզում, քնում է, հագուստները պահում է մաքուր ու խնամքով: Վերջերս սկսել է նույնիսկ երբեմն ինքնիրեն երգել...»:

*

* *

1930—1931 թվերին մեծ հանդիսավորությամբ տոնվեց Կոմիտասի ծննդյան 60-ամյակը՝ Սովետական Հայաստանում և Սըփյուռքում:

Նույն այդ տարում, երբ հորելյանական այդ հանդեսների առթիվ անհամեմատ ավելի ծանր էր ճնշում Կոմիտասի վիշտը հայ ժողովրդի սրտին, երբ ինքը՝ Կոմիտասն այդ բոլորից հեռու ապրում էր իր երկար հոգեվարքը, նրա ստեղծագործությունները

կրկնապես նվիրագործված հայ ժողովրդի պայծառ տաղանդով ու Կոմիտասի անթառամ անունով, արդեն իսկ սկսել էին իրենց հաղթական արշավը երաժշտական աշխարհում:

Այդ՝ միմիայն կոմիտասյան երգերի շնորհիվ էր, որ, նույն այդ տարում, 1931 թվին, Վենետիկի միջազգային երաժշտական խորհրդակցության առթիվ տեղի ունեցած մրցություններին, Մուրադ Ռաֆայելյան վարժարանի սաները կարողացան նվաճել միջազգային առաջնության ոսկեպսակը:

1935 թվի հոկտեմբերի 21-ի երկուշաբթի առավոտյան ժամը 6-ին վախճանվում է մեծ Կոմիտասը, հայ ազգային երաժշտության հիմնադիրը, նրա խոշորագույն վարպետը:

Նրա մահը վերածվեց համազգային սուգի, թախիծով պատելով հայ և օտար արվեստի աշխարհը:

Հոկտեմբերի 27-ին կատարվում է թաղման հանդեսը:

Դամբանախոսներն էին Պ. Ամեդե Կաստունեն՝ Ֆրանսիական երաժշտագիտական ընկերության կողմից, որի տնօրենն էր հանդիսանում ինքը, պրոֆ. Կուրտ Սաքսը՝ Միջազգային երաժշտական ընկերության անունից, որի հիմնադիր անդամներից էր հանգուցյալը, Արա Պարթևյանը՝ հայ երաժշտագետների և կոմպոզիտորների անունից, Հայկ Սեմերճյանը՝ Կոմիտասի սաների անունից, և դեռ բազմաթիվ ուրիշներ, որոնք արտասովախառն խոսքերով դրվատեցին մեծ Կոմիտասի կյանքն ու գործը:

Թաղման երգեցողություններին մասնակցում էր ընտրյալ մի երգչախումբ, որի անդամների մեծամասնությունը Կոմիտասի պոլսական աշակերտներն էին: Այնտեղ էր նաև Արմենակ Շահմուրադյանը՝ իր հարգանքի վերջին տուրքը տալու իր անմահ վարպետին, անգիտակ՝ թե նրա հետևից, շատ չանցած ինքն էլ էր գնալու միևնույն եղեռնական ճանապարհով:

Ժամը 1.30-ին ավարտվում են դամբանականները, և նրա դագաղը իջեցվում է եկեղեցու նկուղը՝ փոքր մի մատուռ՝ հարմար առիթով Հայաստան փոխադրելու նպատակով:

1936 թվի մայիսին, հայտնի հոգեբույժ Հ. Յազմաչյանի գլխավորությամբ Ֆրանսիայից ներգաղթող հայերի հետ Կոմիտասի աճյունը, զմռսված, փոխադրվում է Երևան և իր հավերժական հանգիստը գտնում հայկական պանթեոնում:

2 (Ծանր ու ողբերգական է եղել անցյալում հայ երաժշտի կյանքը: Զրկանքներով ու տառապանքներով է ընթացել նրա ստեղծագործական ուղին: Ազգային ու սոցիալ-քաղաքական ճնշումներն ու հալածանքները նրանց լավագույններից մի քանիսին հասցրել են խելագարության: Մեր երաժշտության պատմության մեջ առաջին անգամ բազմաձայն երգեցողության կիրառող Կարա-Մուրվան մահացավ պարտքերի մեջ թաղված, իր որդիներին թողնելով բոլորովին անապահով վիճակում: Մոտավորապես նույնն է նաև Տ. Զուխաջյանի պարագան: Հայտնի երաժիշտ Մակար Եկմալյանը մահացավ վաղաժամորեն՝ խելագար վիճակում: Այլապես եղեռնական վախճան ունեցավ հայ երգի խոշորագույն վարպետ Կոմիտասը, որ բացի վերոհիշյալներին վիճակված տառապանքներից՝ իր ժողովրդի հետ միասին կրեց նաև 1915 թվի եղեռնի մեծ վիշտը: Իր ստեղծագործական ուժերի ամենաբեղուն շրջանում նա զբաղվեց իր գիտակցական կյանքից և քսան երկար տարիների մի հոգեվարք ապրելուց հետո դադարեց շնչելուց՝ իր հետ գերեզման տանելով հոգում արդեն հորինված հնչյունների մի ամբողջ աշխարհ, երգերի ու հեռանկարների մի ամբողջ ոսկեշղթա:

Հոկտեմբերյան Մեծ ռևոլյուցիայի շնորհիվ ձեռք բերված քաղաքական-տնտեսական ու մշակութային աննախընթաց նվաճումները վերջ տվին նաև հայ երաժշտի տառապանքներին ու զրկանքներին:

Սովետական կարգերի օրոք առաջին հերթին վեր հանվեցին Կոմիտասի ստեղծագործությունները և գնահատվելով դրանք ըստ արժանվույն՝ լույս ընծայվեցին բազմաթիվ ու բազմատիրաժ շքեղ հրատարակություններ:

Կոմիտասյան երգերը այսօր սեփականությունն են դարձել ոչ միայն իրենց հարավատ տիրոջ՝ հայ ժողովրդի, այլև ՍՍՌՄ եղբայրական բոլոր ժողովուրդների, աշխարհի ամբողջ առաջավոր մարդկության:

3 (Թեև սկսած մեծ եղեռնի անմիջական վաղորդայնից մեծ Կոմիտասը ֆիզիկապես առհավետ կտրվում է հայ ժողովրդի կյան-

քից ու երաժշտությունից, սակայն, որպես հզոր ու կենդանի մի
հոգեկան ուժ՝ նա գնալով ավելի ու ավելի է ներգործում հայ
ժողովրդի կյանքի ու երաժշտության վրա, գնալով ավելի ու ավելի
թիրելի դառնում։

Կարիք կա՞ թվելու սովետահայ ժամանակակից երաժիշտների
անուններն ու գործերը և մատնանշելու բազմազան ազդեցու-
թյունների չափն ու նշանակությունը, որ ունեցել է Կոմիտասը
դրանց վրա։ Կոմիտասն իր ստեղծագործությամբ այսօր էլ շա-
րունակում է մասնակցել հայ երաժշտության աննախընթաց վե-
րելքին։

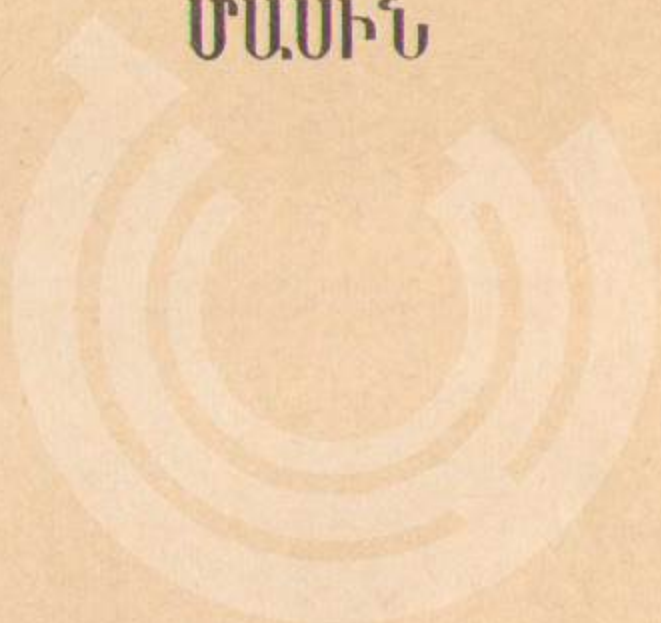
Վերջապես՝ պատահական չէ, որ Կոմիտասը այսօր, բացի հայ
երաժիշտներից, դարձել է նաև հայ բանաստեղծների, նկարիչների
ու քանդակագործների ներշնչման աղբյուր։ Կոմիտասն իր սըր-
տառուչ կյանքի և մեծատաղանդ գործի կրկնակ հմայքներով այդ
բոլորին հաղորդել է այն, ինչն այնքան բարձրացրել է նրա կեր-
պարը—սեր ու հարգանք դեպի ժողովուրդն ու ժողովրդականը։

Եվ իրոք՝ երգելով, նկարելով ու քանդակելով Կոմիտասին,
հայ արվեստագետը մեծարում է հայ ժողովրդին՝ նրա անձի մեջ
և ժողովրդականը՝ նրա մեծ գործում։

Գ. Ն. ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑՆԵՐԸ
ԿՈՄԻՏԱՍԻ
ՄԱՍԻՆ

ԿՈՄԻՏԱՍԻ ԱՆՄԱՀ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ (Իր ծննդյան ութսունամյակի առիթով)

Կոմիտասը ինձ ժամանակակից մարդ էր. տարիներով ապրել ենք Գևորգյան ճամարանում, նույն հարկի տակ, խոսել, կատակել, ճամփորդել ենք միասին. եղել ենք Եվրոպայում, Ստամբուլում միասին: Բայց այդ թվում է ինձ ոչ իրական. իսկական Կոմիտասը ինձ համար հիմա լեզենդ է, հեռավոր առասպել, և նրա կյանքն ու փառապանծ գործը մի չքնաղ հրաշապատում:

*

* *

Կոմիտասը մեր ժողովրդի հպարտությունն է, նրա գործը՝ մեր ազգային անսպառ հարստությունը:

Ինչո՞ւ է արժանացել նա մեր ժողովրդի այս բարձր գնահատականին: Նա ո՛չ օպերա է դրել, ո՛չ օրատորիա, և համարյա թե ո՛չ արիաներ կամ ռոմանսներ:

Բայց ավելի մեծ գործ է կատարել, քան այդ բոլորը:

Նա հայտնագործել է մեր ազգային երգը, հայկական երաժշտությունը, ազգային մելոսը՝ ինքնուրույն և անաղարտ:

Նա հիմն է դրել ազգային երաժշտական կուլտուրային:

Մարդիկ կային, հայեր և օտարներ, որոնք պնդում էին, թե հայ ժողովուրդը ազգային երաժշտություն չունի, թե նրա երգը նմանողություն է եվրոպականին, թուրքականին, քրդականին:

Կոմիտասը անխոնջ աշխատությամբ, իր հանճարի ուժով, իր զարմանալի ինտոնացիայի շնորհիվ ապացուցեց հակա-

ռակը. ապացուցեց հայ երաժշտության ինքնուրույն գոյությունը՝ բխած հայ ժողովրդի հոգուց և դարերի միջով մեզ հասած:

Նա դիմեց հայ երգի ակունքին՝ հայ շինականի, գեղջուկի, աշխատավորի երգին, Արարատյան դաշտի, Շիրակի, Վանի, Մուշի ժողովրդական երգերին: Սրտով հասկացավ նա, որ հայ երգի ոճը ժողովրդի այդ երգերի մեջ պիտի թաքնված լինի: Պիտի մաքրել այդ երգերը օտարամուտ ժանգից ու անտեղի զարդերից, որոնք աղարտել էին հայ երգը: Եվ ցույց տվեց աշխարհին: Կուլտուրական ժողովուրդները՝ ռուսները, ֆրանսիացիները, իտալացիները ընդունեցին հայ երաժշտության ինքնուրույնութունը, և նրանք հիացմունքով տեսան մի նոր գեղեցկութուն, մի նոր երգ:

Այսպիսով մեր շինականի երգերը՝ աշխատանքի, բնության, սիրո, ուրախության և տխրության, նա բյուրեղացրեց, բարձրացրեց և որպես ազգային մեծարժեք գանձ դրեց մեր ժողովրդի հոյակապ գանձերի՝ ճարտարապետության և Սասունի էպոսի կողքին:

Հիշում եմ մի գեղեցիկ օր: Էջմիածնում հյուր էի Կոմիտասի մոտ. նստել էինք նրա փոքրիկ պարտեզում՝ սովորաշատ տանձենու տակ: Կոմիտասը նոր էր գտել «Մոկաց Միրզան» և մշակել էր այդ էպիկական հուժկու երգը: Շատ ոգևորված էր և երջանիկ էր զգում իրեն այդ գյուտով: Կատարեց ինձ մոտ արվեստի բացարձակ կատարելություն: Անկարելի է նկարագրել այդ: Ես հիացած էի և նույնպես երջանկացած: Դեռ մինչև այսօր ես հոգում մեջ տեսնում եմ ոգևորված Կոմիտասին և լսում եմ նրա սրտաբուխ ձայնը:

Կոմիտասը հրապուրել, հմայել էր ինձ:

«Այդ երգը շատ հին է, հեթանոսական դարերից. տես խոսքերն ու եղանակը ինչպես միաձույլ են: Բարձր լեռներից, շառաշուն ջրերից, խոժոռ ժայռերից է ծագում առել: Մեր քաջ նահապետների հոգուց է բխել. այնքան հին է, որ Զենով Օհանը երգել է և Սասունցի Դավիթը՝ լսել...»:

Եվ ուրախությունից փայլում էին Կոմիտասի աչքերը:

Նա մեր գյուղական ժողովրդից վերցրած երգը բյուրեղացրած՝ վերադարձրեց նորից նրան: Այդ երգը եկավ քաղաք,

բարձրացավ բեմերի վրա, հաղթական հնչեց բոլոր հանդեսներում: Ուր որ հայ կա, այնտեղ է և Կոմիտասի երգը: Կոմիտասը համազգային մեծութուն է: Նրա երգով մեր ժողովուրդը ավելի զիտակցաբար զգաց իրեն, ավելի կապվեց իրար հետ. ինքնաճանաչեց, զգաց հայ աշխատավոր ժողովրդի վիշտն ու հրճվանքը. նրա աշխատանքի խանդը, նրա սերը դեպի իր հայրենի բնությունը:

Կոմիտասը հայ երգով լույս աշխարհ հանեց դարերի խավարի մեջ կեղեքված ժողովրդի խուլ բողոքն ու ցասումը բռնության, ստրկության դեմ. նրա խեղդված վիշտը, իրավազուրկ կյանքը և պայծառ ապագայի հանդեպ տածած հավատը:

Կոմիտասը զոհն եղավ թուրք պետության բարբարոսության. նա տեսավ հայ ժողովրդի՝ կին, երեխա, ծեր, աշխատավոր և մտավորական ժողովրդի երթը դեպի մահ, դեպի գերեզման, բոլորը, բոլորը անցան նրա մեծ, խորազգաց սրտի միջով և նա խորտակվեց, ջախջախվեց:

Անհունորեն մեծ է մեր վիշտը, մեր կորուստը. ինչքան գանձեր նա տարավ իր հետ... նա կարող էր այսօր մեզ հետ լինել, մեր ազատագրված հայրենիքում, ուր ինչքան գործ ուներ կատարելու. ի՞նչ հրճվանքով կտեսներ նա մեր երաժրշտական նոր սերնդին, որը Կոմիտասի պաշտամունքն ունի:

Սիրելի Կոմիտաս, այսօր և միշտ դու մեզ հետ ես քո շքեղ երգերով, քո բարձր արվեստով, պատմական սխրալի գործով՝ դու անմահ ես. ինչքան ժամանակ որ հայ ժողովուրդը կապրի, կապրի և քո երգը: Բայց դու հոգնել ես շատ, սիրելի Կոմիտաս, թանկագին եղբայր Սողոմոն, տառապել ես շատ, դարհուրանքներ ես կրել, վայրագ թշնամու սուրն ես տեսել, հանգըստացիր հիմա, մայրենի հարազատ հողի գրկումն ես հիմա: Քո սիրած Արարատյան դաշտի բուրումնալից երգը ծավալվում է քո շուրջը, քո երգերի հետ ծփում են աշխատանքի և ազատության նոր, հաղթական, կորովի երգեր...

Հանգչի՛ր խաղաղ, սիրելի, սիրելի Կոմիտաս, նվիրական Կոմիտաս...

ԿՈՄԻՏԱՍ

Առաջին խոսքերս Կոմիտասի մասին շքանշանքի բառեր պիտի լինեն: Մեծ ամոթով խոստովանում եմ, երբ երեք ամիս առաջ ես Թիֆլիս հասա, ոչ միայն ծանոթ չէի նրա երկերի հետ, այլ նրա գոյության մասին գաղափար նույնիսկ չունի: Պետրոգրադ և Մոսկվա նրա երկերը երբեք չէին կատարած, մայրաքաղաքների լրագրության մեջ նրա մասին երբեք գրված չէր, թե ինչ երգահան և ինչ արտակարգ հայտնություն էր նա: Բայց մայրաքաղաքների հետադիմությունը Վաղուց հայտնի է: Թիֆլիսում ավելի լավ չէր: Երբ ուղեցի գտնել նրա երկերը, ոչ մի երաժշտական խանութում հնարավոր չեղավ դրանք գնել: Ծշմարիտ է, նրա հեղինակությունները տպվել են արտասահմանում, բայց եթե պահանջ լիներ, նրանց կարելի էր վերահրատարակել Թիֆլիսում: Պահանջ չկար: Այդ բանի մեջ չի կարելի մեղադրել Թիֆլիսի հասարակությունը: Նրա աչքում Կոմիտասը մինչև հիմա մնացել է երաժշտական գիտուն, ազգագրագետ, շատ հարգելի ու պատվելի գործիչ: Բայց երաժշտական գիտական աշխատությունների պահանջը շատ քիչ է և հետաքրքրվողները սակավաթիվ են: Այդ ձևով ներկայացված նրա աշխատությունները անծանոթ էին մնացել հասարակությանը: Այս օրվան երգահանդես — դասախոսության նպատակներից մինն է Կոմիտասին ներկայացնել ոչ միայն իբրև մի օժտված երաժիշտ, այլ մի կոմպոզիտոր, որ քանքարի գրոշմն է կրում և որի անունը ոսկե տառերով կարձանագրվի

հայ երաժշտության պատմության էջերի մեջ:— Ես հավատում եմ հայ երաժշտության ապագային, որովհետև մի ազգ, որ ստեղծած է հայ երգը, մի ժողովուրդ, որի ձեռքն է եղած Պարսկաստանի երաժշտական կյանքը (հայտնի է, որ պարսիկ երաժիշտների մեծամասնությունը հայեր են եղած), մի ժողովուրդ, որ երաժշտական անցյալ է ունեցած, ապագայում աշխարհին պիտի ընծայի մի շարք մեծ անուններ: Այդ անունների մեջ առաջինը կլինի, անշուշտ, Կոմիտասի անունը: Հիշում եմ Պ. Զերեպինի* հիացմունքը՝ զննելիս նրա երգը, նրա բացականչությունը՝ «Ինչպե՞ս պիտի ուրախանար Մորիս Բավելը** լսելով այս երգերը»:

Կարծես ի պատասխան այս բացականչության և հոգվածներիս հրատարակելուց հետո ես նամակ ստացա բժշկապետ Առաքել Օհանյանցից, որ մինչև պատերազմը Փարիզ էր ապրած: Այդ նամակի մեջ նա նկարագրում է ֆրանսիական երաժշտական աշխարհի ամենամեծ ներկայացուցիչների վերաբերմունքը դեպի Կոմիտասը: Նրա նամակը լեցուն է խոր անաժությամբ և երկյուղածությամբ դեպի Կոմիտասը, և ես կրնեմ երկայացնեմ ձեզ նրան ամբողջովին, երբ խոսելու լինեմ Արևմուտքի վերաբերմունքի մասին դեպի մեր վարպետը: Այժմ Պ. Մատենչյանը կներկայացնե ձեզ համառոտ նրա կենսագրությունը, բնույթը, հետո ես նրա գործունեության ամբողջությունը կներկայացնեմ ձեզ:

Անցողաբար հետևյալ փաստը:

Ամենից առաջ նրա մեջ տեսնում ենք ամենահռանդուն երաժշտական ազգագրագետին, որ շնայած աղքատիկ միջոցների, առանց որևէ օգնության կամ կազմակերպված հանձնաժողովների աջակցության, հնար գտավ մինչև 3000 երգ գրի առնել:

Երկրորդ՝ դա բարձր երաժշտական գիտնական է, հեղինակ մեծ աշխատության՝ «Հայկական երաժշտական պատմությունը», հին խաղերի բանալին գտնողը, որ կատարյալ երա-

* Հայտնի ռուս կոմպոզիտոր և Թիֆլիսի երաժշտական դպրոցի տեսուչ:

** Մեծահայտնի ժամանակակից ֆրանսիացի կոմպոզիտոր:

ժըշտական գյուտ է: Ավելորդ չպիտի լինի հիշել, որ Արևմուտքի խաղերը մինչև այժմ գիտնականների վիճաբանությունների խնդիր են, և Կոմիտասի գյուտը այդ հարցում պարզապես մի հայտնություն է:

Երրորդ՝ նա եռանդուն երաժշտական գործիչ է և իր անխոնջ քարոզչությամբ, երգով, խոսքով և նվագով նա իսկական հայ երգը ներկայացնում է թե՛ իր ազգին և թե՛ Արևմուտքին:

Վերջապես չորրորդ՝ նա հեղինակ է հայկական երգերի մշակման երեք բարակ հավաքածուների և ներկայանում է իբրև կոմպոզիտոր: Հարց է ծագում մեր առաջ, թե այդ գործունեության ծանրության կենտրոնը ո՞րտեղ է:

Գերազանցորեն նա գործիչ է, ազգագրագետ, գիտնական, թե՛ կոմպոզիտոր: Չնայած, որ Կոմիտասը երևան է եկել իբրև հեղինակ հայկական երգերի մշակումների, ես պնդում եմ, որ նախ և առաջ նա կոմպոզիտոր է: Նրա ճանապարհը միակ ճիշտ ուղին է, որ պիտի ընտրեն այդ մարդը, որ հսկայական նպատակ ունեն — գտնել այն ներդաշնակային և բազմաձայն (պոլիֆոնիկ) ոճը, որ իրենց էությունով իսկական հայ ժողովրդական երգին համապատասխան են: Այստեղ մի դիտողություն կարելի է անել Կոմիտասին: Եթե նրա նպատակն էր տարածել ժողովրդական երգը, նախ պետք էր դրանք հրատարակել իբրև հում նյութ, այնպես, ինչպես երգում է ժողովուրդը, իսկ հետո զբաղվել մշակման խնդրով: Ինչո՞ւ նա այդ չարեց: Պարզ է՝ միջոցների պակասությունից: Գործնական տեսակետից — իբրև տարածելու միջոց — ավելի լավ էր դրանք ճանաչել մշակված ձևով: Նա կարող էր ավելի հուսալ ժողովրդի լայն խավերը հետաքրքրել այդ ձևով, քան թե ժողովրդական երգերի հավաքածուի ակադեմիկ հրատարակությամբ:

Շնորհիվ Կոմիտասի աշակերտ Սպիրիդոն Մելիքյանի և պրոֆեսոր Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, այդպիսի մի գիտական հավաքածու լույս է տեսած: Շատե՞րը արդյոք ծանոթ են այդ գործին, շատե՞րը թերթել են այդ հատորը մինչև վերջ: Նույնիսկ երաժշտության պատմության տեսակետից Կոմիտասը իրա-

վունք ունենալ մշակելու ժողովրդական երգերը և այդպիսով հետևել Արևմուտքի ամենամեծ վարպետներին: Ինչպես հայտնի է, ԺԵ և ԺԶ դարում Եվրոպայում, մանավանդ Իտալիայում և Նիդեռլանդիայում, բազմաձայն ոճը ամենամեծ զարգացման էր հասած և արտահայտվում էր խմբական երգերով: Ամենաքանքարավոր կոմպոզիտորները իբրև հիմք առնում էին ժողովրդական մի երգ և նրա հիման վրա հյուսում բազմաձայն երաժշտական պատկերների զմայլելի գորգեր: Անցողակի ասենք, որ շատ անգամ մի աշխարհիկ երգ հիմք էր լինում մի պատարագի կառուցման: «Սիրոս ուժգին բարախում էր», «Զինված մարդ» եղանակները ծառայել են պատարագների մոտիվներ գրելու: Հեղինակները փոխում էին երգի շափը և խիստ կրոնական ոճի շրջանակին էին հարմարեցնում նրա էությունը:

Ուրեմն այդ հեռավոր դարերում արդեն ժողովրդական երգը դեր է կատարել, և այդ գաղափարը թեև ժամանակի երաժշտական ոճին հարմարեցրած, պատճառ եղավ մի շարք փայլուն հեղինակությունների, որոնց հեղինակներն եղան Ժոսկեն դը Պրե, Պալեստրինա, Օրլանդո Լասուս, որոնց անունը ավելի մեծ էր իր ժամանակին, քան մեր օրով Բեթհովենի և Վագների հռչակը:

Նշանավոր ոուս տեսաբան Տանեկը անձամբ ինձ ասում էր, թե այն եզրակացություն է եկել, որ ոուս ժողովրդական երգերը պետք է բազմաձայն ոճով մշակել: Հանճարեղ Կոմիտասը նախազգայության ուժով գործադրեց այդ ոճը և այնպիսի կատարելությամբ, որ հագիվ իր արևմտյան արվեստակիցներից մինը կարողանար իրագործել: Նրա «մշակումների» (դիտմամբ չակերտների մեջ եմ դնում), ավելի ճիշտ կլիներ ասել, նրա քանքարավոր խմբական երգերի մեջ՝ ժողովրդական եղանակը պահված է անձեռնմխելի թե՛ շափի, թե՛ եղանակի տեսակետից: Նա ֆանատիկոս էր այդ հարցում: Ո՞վ նրանից լավ կարող էր պաշտպանել ժողովրդական երգի հոգին:

Նրա խմբական երգերի մեջ տեսնում ենք մի շարք անձնական հայկական եղանակներ, որ հյուսված են ամբողջության հետ. դրանք ոչ միայն գեղեցիկ են իբր եղանակներ,

ներդաշնակային նրբություններ, այլ և իրենց բնավորությամբ կատարելապես հայ երգի ոգով են ներկայանում և շատ անգամ դժվար է զատել իսկականը հորինվածից: Դա միայն հորինվածք չէ, այլ ռևի ստեղծագործություն: Ահա դրանում է կայանում Կոմիտասի գործի մնայուն նշանակությունը ոչ միայն հայ, այլև արևմտյան երաժշտության համար: Նրա խմբական երգերը օրինակելի են:

Դաշնամուրային մշակումների մեջ նրա ներդաշնակային ոճը բնական կերպով կապված է ժողովրդական երգի հոգու հետ: Ի՞նչ նրբություն, ի՞նչ անուշ բուրմունք: Չես իմանում, թե ինչո՞ւ ավելի հրճվես. ծաղկո՞ւմ, — ժողովրդական երգով, — թե՞ այն ծաղկասուն դաշտով, որի վրա նա բուսել է: Ահա ինչի հետ կհամեմատելի Կոմիտասի ներդաշնակային ոճը: Իբրև օրինակ կբերեմ այստեղ «Անտունի» աննման երգը՝ երաժշտական տպավորականության սքանչելի մի գործ:

Պետք է ասել, որ Կոմիտասի երգերի մեջ նախնականը (պրիմիտիվ) զարմանալի կերպով հյուսվում է ամենանուրբ մանրազնին ներդաշնակության հետ, և այն միշտ համոզիչ է: Լսելով Կոմիտասի ներդաշնակությունները, դուք համոզված եք, որ դրանց միայն այդ ձևով կարելի էր ներկայացնել: Նա համոզում է ձեզ իր տաղանդի մեծ ուժով: Դա նրա գործի ամենաբնորոշ գիծն է:

Չպետք է ենթադրել, թե նա միայն այս երեք հավաքածուն է արտադրել: Ես արդեն հիշատակել եմ, որ նա համարյա ավարտել է «Անուշ» օպերան: Նրան Պոլիս այցելողները պատմում են, որ իրենից լսել են մի հրաշագեղ նոկտյուրն կլարնետի և օրկեստրի համար գրված: Նրա գործը քննելով այնպիսի տեսական կատարելագործություն ենք գտնում, որ համոզված կարելի է հաստատել, որ դրա հեղինակը շատ է հորինել իր կյանքում — եթե այդ երկերը լույս չեն եկել, ավա՞ղ, դրա պատճառը միջոցներից զուրկ լինելն է:

Այժմ պիտի կարդամ ձեզ բժշկապետ Օհանյանցի* նամա-

* Բժիշկ Օհանյանցը՝ հմուտ հայերեն և օտար լեզուների, անձնվիրաբար օգնում էր Կոմիտաս վարդապետին ֆրանսերենի վերածելու նրա մեծարժեք երկու դասախոսությունները, որ պիտի ներկայացնեք համագումար-

կը, որ ստացա հոգւածներին ապագրությունից հետո և որ պարտք եմ համարում այստեղ հիշատակել: Ահա փաստեր, թե ինչ վերաբերմունք են ցույց տվել էջմիածնի համեստ վանականին արևմտյան երաժշտական մշակույթի ամենամեծ անձերը և ինչ ապավորություն էր նա գործած բոլոր ճշմարիտ նրբազգաց մարդկանց և երաժիշտների վրա:

«Այդ աննման համեստ և նուրբ անձի հետ ծանոթացա Փարիզում 1906 թ. և հպարտ եմ նրա բարեկամությունը վայելած լինելու: Նորից հանդիպեցի նրան 1914 թ., երբ նա եկել էր Փարիզ համաշխարհային երաժշտական համագումարին մասնակցելու: Անհունորեն երջանիկ էի համարյա ամեն օր նրան հանդիպելու հայտնի երգչուհի օր. Մարգարիտ Բաբայանի տանը, որ հայ երաժշտության անխոնջ մշակն ու տարածողն է Արևմուտքում: Շնորհիվ հայր Կոմիտասի, օր. Մ. Բաբայանի և նրա երկու աշակերտների՝ Պ. Պ. Մուղունյանի և Շահմուրադյանի՝ հայ երաժշտությունը անասելի ընդունելություն գտավ համագումարում: Դրան մեծապես նպաստեցին Կլոդ Դեբյուսին, մեծահայտնի Ռոմեն Ռոլանը, անմահ երաժշտագրական վեպի՝ «Ժան Քրիստոֆ»-ի հեղինակը, Լուի Լալուան՝ մեծարժեք քննադատը և Դեբյուսիի կենսագրողը և ուրիշ շատ անվանի ֆրանսիացի երաժիշտներ և երաժշտագետներ»:

Այս եղավ 1914 թ. հունիս և հուլիս ամիսներին: Հայր Կոմիտասը գրավել էր ամբողջ համագումարի ուշադրությունը իր դասախոսություններով հայ երաժշտության մասին, ներկայացնելով նրա ծագումը, նրա տեսական բաղմաձայն ոճի

րին: Դրանց հաջողությունը անօրինակ էր: Դժբախտաբար այդ ձեռագրերն անհետացան պատերազմի շրջանում և անկարելի եղավ մինչև օրս դրանք գտնել (Մ. Բաբայան):

* Բացի այդ դասախոսություններից, որտեղ Կոմիտասը երևան եկավ իբրև դասախոս, երգիչ և նվագող (հովվական սրինգ), մեզ հաջողվեց երաժշտական հոգևոր երգահանդես կազմակերպել Փարիզի Հայոց եկեղեցում, օրի ապավորությունը ահագին եղավ: Տարիներ հետո, հանդիպելով այդ համագումարին ներկա եղած մեծանուն ֆրանսիական և օտար երաժիշտներին, բոլորը հիացմունքով ու զմայլանքով հիշում էին վարդապետի աննման արվեստը (Մ. Բաբայան):

բեղմնավորումը, որ նա գտել էր հին հայկական նոթագրության մեջ և իր համերգներով:

Փարիզի ժամանակակից երաժշտական կյանքի մեջ նրա հաջողությունը ամենացայտունը հղավ: Այդ օրերի թերթերը և ամսագրերը, թե՛ Ֆրանսիայի և թե՛ օտար երկրների, վկայում են նրա աննախընթաց հաջողությունները:

Համեստ Կոմիտասը հրճվում էր ոչ այնքան իր հաջողության, այլ հայ երաժշտության փառաբանության համար: Նա խորին գոհունակությամբ տեսնում էր, որ իր հարազատ երաժշտությունը՝ իր նվիրական երջանկությունը, ամբողջ համագումարի համակրությունը և սերը զարթեցրել էր: Այդ հաջողությունների օրերին՝ իր սիրած մոտ բարեկամների շրջանակում մասնակից էր անում նրանց իր նվիրական երազներին: Նա մեծ հույս ուներ, որ համագումարի այդ հաջողությունները աչքը բանան մի շարք մարդոց, որ կարող էին նպաստել իր երազի իրականացման — Պոլսում հայկական կոնսերվատորիա բանալու գործում: Նա երազում էր աշակերտների մի շարք պատրաստել, որոնք կարողանային նրա գործը շարունակել, և որոնց նա կարող էր մատակարարել իր գիտության պաշարը ու փորձառությունը ժողովրդական երաժշտության ապագա զարգացման գործում:

Ես ինքս մասնավոր ուրախությամբ և գոհունակությամբ ողջունում եմ այդ երազը և հոգուս ամբողջ հույսով հավատում եմ նրա իրագործմանը: Այդ երազի մեջ ես գտնում եմ ոչ միայն հայկական երաժշտական մշակույթի վերածնունդը Հայաստանի համար, այլև ես ուրախանում եմ իբրև արևմուտքի՝ արևելյան երաժշտության նոր գեղեցկությունները վայելելու, ինչ որ արդեն ստացել եմ Կոմիտասի օրինակելի հեղինակություններն ուսումնասիրելով:

Կոնսերվատորիայի գեղեցիկ ու մեծ գաղափարը իրագործելու համար նախ և առաջ նրա ծրագրողի առողջությունը պետք է վերականգնել: Ըստ վերջին լուրերի՝ նրա դրությունը թեև շատ լուրջ, բայց անհույս չէ*: Հնարավոր պիտի լինի նրան

* Այս դասախոսությունը գրված է 1919 թվին:

բժշկել: Այժմ նա գտնվում է Փարիզում՝ իր մոտիկ բարեկամ-
ների շնորհիվ*: Ինքնաճանաչությունը մեծ է: Հոգեկան հի-
վանդությունները, որ առաջ են եկել անասելի ջղախին ցնցում-
ներից, բժշկվում են ուրախություններով: Որքան ավելի եր-
ջանկություն բերենք հայր Կոմիտասին՝ սիրելով նրա երգը,
նրա գործը, այնքան ավելի շուտ կդարձնենք նրան առողջու-
թյունը: Հուսանք, որ նրա ուժերի վերականգնումը հրկար ժա-
մանակի խնդիր չէ: Հուսանք, որ նրա օպերան՝ առաջին հայկա-
կան օպերան՝ «Անուշը» արևմտյան օրինակելի մի բեմի վրա
մոտ ժամանակներս կհայտնվի: Նրա երգը, ավելի ուժեղ, քան
բոլոր դիվանագիտական ապացույցները, հաստատում է աշ-
խարհի առջև հայ ազգի իրավունքը՝ իր մշակույթի ինքնուրույն
պաշտպանության համար:

Խոնարհվենք Կոմիտասի անհուն անձնավորության, նրա
կյանքի, նրա մեծ գործի առաջ, հավատանք նրա ամենախո-
րունկ իղձերի իրագործմանը և բացականչենք. «Կեցցե՛ Կո-
միտասը»:

* Հիշատակենք այստեղ իր աշակերտ Գևորգ Տամլամայանցին, որի քա-
ջությունն ու անձնավորությունը կմնան ամբողջ Կոմիտասի Եվրոպա բերվե-
լու խնդրում: Նա մեն-մենակ իր վրա առավ այդ մեծ պատասխանատու-
թյունը և Կոմիտասին Փարիզ հասցրեց անասելի հոգեկան նեղություններ ու
դժվարություններ կրելով այդ 10 օրվա ճանապարհորդության ժամանակ
(Մ. Բ.):

ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԿՈՄԻՏԱՍԻ ՄԱՍԻՆ*

Երբ էջմիածին բերին Սողոմոնին (այսպես էր կոչվում Կոմիտասն այն ժամանակ), նա հայերեն գրեթե չէր հասկանում, բայց լավ երգում էր եկեղեցական և այլ երգեր: Ինչպես ինքն ինձ ասել է՝ հենց այդ երգելու շնորհի համար է եղել, որ նրան էջմիածնի ճեմարան են տվել: Եվ նա շատ ուրախ էր դրա համար, որովհետև իր ծննդավայր Կուտինայի հետ մի առանձին սիրով և լավ հիշողությամբ կապված չէր:

Ես չեմ կարող ասել, թե Կոմիտասը ճեմարանում ինչպիսի աշակերտ է եղել իր առաջադիմությամբ, որովհետև նա մի շորս տարով ինձանից փոքր էր, իսկ դասարանների թվով ավելի ևս ցածր էր: Բայց գիտեմ, որ նա հիմնովին յուրացրել էր հայերենը, թե հին և թե նոր. լավ գիտեր և՛ հանրահաշիվ, և՛ երկրաչափություն, այնպես որ ճեմարանում ուսուցիչ եղած ժամանակ այդ առարկաների քննության ընթերական նա էր կարգվում և երբեմն ինքը մենակ վարում էր քննությունը:

Իմ մոտիկ ծանոթությունը Կոմիտասի հետ սկսվեց 1885 թվի գարնանը, երբ ես ավարտում էի ճեմարանի լսարանական բաժինը: Այդ ժամանակ նա սկսել էր գրավել հայ ժողովրդական երգերի եղանակներով, հեշտությամբ սովորել էր այդ եղանակները և երգում, ես էլ իմ կողմից հետաքրքրվում էի ժողովրդական երգերով և ընդհանրապես ժողովրդական

* «Կոմիտաս» ժողովածու, Երևան, 1930, էջ 53—69:

բանահյուսությամբ: Այս հանգամանքը ահա առիթ եղավ մեզ
ընկերանալու: Ես սկսել էի ժողովրդական երգեր ձայնագրել:
Ավարտելով ճեմարանը, ես երկու տարի ծառայեցի այնտեղ
իրրև ուսուցիչ և գրադարանապետ: Այդ միջոցին Կոմիտասն
ավելի հարստացրեց իր երգացանկը և աչքի ընկավ իբրև լավ
երգիչ:

Գիշերօթիկ դպրոցի գլխավոր ղվարճություններից մեկն
այն էր, որ լավ ու տաք եղանակներին աշակերտները երեկո-
ները քնելուց առաջ զբոսնում էին ճեմարանի հյուսիսային
բակում, իսկ երգիչներն այդ միջոցին հյուսիսային մուտքի
առաջ խումբ կազմած երգում էին: 1885—1887 թվերին այդ
երգեցողությունն ավելի զարգացավ շնորհիվ Կոմիտասի և
Մինաս Ազնավուրյանի, որ ճեմարանի սաներիցն էր և ավար-
տելով դպրոցը այդտեղ էր ծառայում իբրև վերակացու: Ազնա-
վուրյանն ինքն էլ երգիչ էր և սիրելով երգեցողությունը՝ Կո-
միտասին միշտ հանձնարարում էր հավաքել երգիչներին և
սկսել երգահանդեսը: Վերին դասարանի աշակերտներից մե-
կը՝ Հմայակ Խուշպուլյանը տարիներ առաջ ամառվա արձա-
կուրդին վերադառնալով Տրապիզոն՝ այնտեղ ձայնագրել էր
մի եղանակ և հետը բերել ճեմարան: Այդ եղանակն ահա դար-
ձել էր աշակերտների սիրելին, և երեկոները երգեցողությունը
միշտ զբաղում էին վերջացնում: Բայց դա շուներ բառեր,
սկսվում էր «լո-լո-լո» ձայնախաղով և շարունակությունը եր-
գում էին հայկական ձայնանիշերով: Եվ միշտ էլ ցավում էին,
որ այդպիսի եղանակ երգում են ձայնանիշերով և ոչ թե բառե-
րով: 1886 թվի ամառվա սկզբին մի երեկո երգեցողության
ժամանակ ես մտածեցի նրա համար բառեր գրել: Նույն գիշե-
րը հենց, աշակերտների քնելուց հետո ես շարադրեցի բառեր՝
աղատ ոտանավորով պատրաստի եղանակի համապատաս-
խան: Բովանդակության համար նկատի ունեցա սասունցոց
հարձակումը արաբների վրա. 9-րդ դարի կեսին, այն, որ Մե-
րենցը նյութ էր դարձրել իր «Երկունք» վեպի: Հետևյալ օրը
ես այդ բառերն արտագրեցի ձայնանիշների տակ և տվի Ազ-
նավուրյանին: Սա շատ ուրախացավ և անմիջապես կանչեց
Կոմիտասին ու պատվիրեց սովորել և ուրիշներին սովորեցնել

այդ հղանակը բառերով երգել: Երեկոյան արդեն պատրաստ էր Կոմիտասի փոքրիկ խումբը «Լո-լո»-ն բառերով երգելու համար: Այնուհետև այդ երգը մի քանի բառական փոփոխություններով Կոմիտասի ընկերների միջոցով տարածվեց ավելի արևմտյան հայ-դպրոցականների մեջ: 1895 թվի ամառը մի քանի օրով ես եղա Ֆրանսիայի Նանսի քաղաքում, ուր կային բժշկականության 7—8 ուսանողներ արևմտահայերից, իսկ մեկը Շուշի քաղաքից. նրանք երգում էին այդ երգը և վերագրում էին Գարեգին Սրվանձտյանին: Ուրիշներն այդ երգը կոչում էին քրդական մարշ, երևի այն պատճառով, որ փոփոխականներից մեկի մեջ կային ցեղ, ցեղապետ բառերը: Կոմիտասն այդ երգը կոչեց «Սիփանա քաջեր», դաշնակեց և մինչև վերջն էլ մշակում էր դրա դաշնակը, աշխատելով որքան կարելի է կատարյալ դարձնել, որովհետև երևի պատանեկան ժամանակի ազդեցությամբ, իր կազմած խմբական երգեցողությունները միշտ փակում էր իր դաշնակած այդ երգով:

1887 թվին ես հեռացա էջմիածնից և վերադարձա այնտեղ կարճ ժամանակով 1890 թվի հունիս ամսին: Այդ ժամանակ Կոմիտասն արդեն լրջությամբ զբաղվում էր ժողովրդական երգեր ձայնագրելով և բավական շատ ունեւր ժողոված: Բնականաբար մեր խոսակցության նյութը այդ մասին էր: Ես նրան խորհուրդ տվի ձեռք բերել մինչև այդ հրատարակված ժողովրդական բանաստեղծությունների գրքերը և որոնել ու ձայնագրել տպագրված երգերի հղանակները: Նա հավանեց այդ միտքը, միասին գնացինք տպարան, և նա գնեց 1874 թվին Վաղարշապատում տպված «Քնար մշեցոց և վանեցոց» ժողովածուն՝ Արիստակես վարդապետ Սեդրակյանի: Հետագայում ես իմացա, որ նա ուրիշ ժողովածուների ձեռք չէր բերել, բայց Սեդրակյանի այդ գրքի մեջ եղած բոլոր երգերի հղանակները գտել ու ձայնագրել էր: Կոմիտասն իր այդ գիրքը հետո նվիրեց ինձ հիշատակ՝ մի երկու երգի տառերի վրա կամ լուսանցքում հայկական ձայնանիշերով գրված հղանակները:

Այնուհետև ես Կոմիտասին հանդիպեցի Եվրոպայում. երբ 1896 թվի աշնանը Փարիզից Բեռլին եկա, նա արդեն այնտեղ էր: Ընկերները նրա համար վարձել էին Կոխի փողոցի վրա,

կենտրոնից բավական հեռու, բակի մեջ շորրորդ, մեր հաշվով հինգերորդ հարկում էժանագին սենյակ, որի երկու պատուհանները նայում էին ո՛չ դեպի փողոց և ո՛չ դեպի բակը, այլ բացվում էին հարևան շենքի մի քիչ ցած տանիքի վրա։ Սենյակը, սակայն, բավական ընդարձակ էր, բավական լավ կահավորված ու զարդարված և Կոմիտասին շատ դուր էր գալիս։ Նա այստեղ բոլորովին առանձնացած էր, որքան երգեր ու նվագեր, ոչ ոքի չէր խանդարում, ուրիշներն էլ իրեն չէին խանդարում։

Երեք տարի շարունակ նա մնաց իր այդ սենյակում, և երեք տարի շարունակ աշխատեց նա այնտեղ մեծ եռանդով, որպեսզի կարողանար կարճ ժամանակում կատարելապես հրմտանալ երաժշտական արվեստին։ Երբ որ գնայիր նրա մոտ, նրան կգտնեիր դաշնամուրի առաջ։ Տնից դուրս էր գալիս նա կամ պրոֆեսորների մոտ դասի գնալու, կամ թատրոն, օպերա և համերգ հաճախելու համար։ Քիչ անգամ էր նա զբոսնելու ելնում, բայց ուսանողական հավաքույթներից չէր հրաժարվում։ Նա հետը բերել էր իր ծառնագրած ժողովրդական երգերը և սիրով երգում ու նվագում էր ամեն անգամ, երբ նրա մոտ էինք գնում։ Եվ ես գրեթե ամեն կիրակի ճաշից հետո նրա մոտ էի լինում։

1898 թվի սեպտեմբեր ամսին Գերմանիայից տեղափոխվեցի էջմիածին, ճեմարանում հայոց գրականության պատմություն ավանդելու համար։ Մի տարի հետո եկավ և Կոմիտասը, որն անմիջապես կարգվեց ճեմարանի երաժշտության ուսուցիչ։ Նրա առաջին գործը դպրոցում եղավ այն, որ նա այնտեղ մտցրեց եվրոպական ձայնագրություն։ Հայկական փաղերի մասին նա ծանոթություն էր տալիս միայն ուսման վերջը և արագ ձայնագրելու համար շատ հարմար էր համարում մեր այդ արվեստը, և ինքը մինչև վերջը ժողովրդական երգերի եղանակները նախ գրի էր առնում մեր ձայնանիշներով։

Նա հետը Բեռլինից բերել էր իր դաշնակած մի քանի ժողովրդական երգեր և էջմիածին գալու առաջին օրերը հենց աշակերտներից կազմեց երգեցիկ խումբ, որին կարճ ժամա-

նակում սովորեցրեց այդ երգերը բազմաձայն երգել: Նրա խմբի հանդես գալը մեծ խրախճանություն էր ունենդիրներին համար ու մի հաղթանակ ժողովրդական երգի: Դրանով Կոմիտասը հիմք դրեց իր ժողովրդականությանը, որը իրավամբ վաստակեց նա, քանի որ հետո էլ տարիներ շարունակ աշխատեց նա թե՛ իբրև ժողովրդական երգի ժողովող և թե՛ իբրև դաշնակող: Բայց միաժամանակ սկզբից նա առանձին ուշադրություն դարձրեց նաև հոգևոր երգին: Նա իր խմբի համար շնորհունեց Եկմալյանի պատարագը, այլ ինքը քառաձայն մշակեց հոգևոր երգերը և մինչև վերջն էլ աշխատում էր դրավրա, որով և առաջ էին եկել դրա, ինչպես և շատ ժողովրդական երգերի բազմաթիվ վարիանտներ:

Ես չեմ կարող ասել, թե նա ինչպես է դաշնակել այդ ամենը, բայց նրանից հաճախ լսել եմ, որ մեր երգերն ընդհանրապես շատ ազդվել են թուրքական տաճկական և պարսկական եղանակներից: Բայց այդ ազդեցությունը կազմել է եղանակի այսպես ասած վերնախավը. տաճկական երաժշտությունը, օրինակ՝ իր դողդողուն խաղերն է միայն մտցրել մեր արևմտյան երգերի մեջ, բուն եղանակը, սակայն, մնացել է անաղարտ իր բնիկ հայկական հատկանիշներով: Եվ Կոմիտասը դաշնակելուց առաջ երգի եղանակը դրում էր օտարամուտ տարրերից, որը և հեշտությամբ հաջողվում էր նրան, որովհետև Կոմիտասը քաջ ծանոթ էր ոչ միայն հայկական, այլև տաճկական, մեր արևելյան թուրքական, ինչպես և պարսկական եղանակներին: Այդ է պատճառը, որ նրա մշակած եղանակներն այնպես հարազատ են մեզ համար: Մեկ-մեկ նա երգում էր որևէ տաճկական երգ, ապա մեր հոգևոր երգերից մեկը. թվում էր, թե այդ երկուսը միևնույն եղանակն են: Բայց երբ նա հոգևոր երգերից հեռացնում էր օտար ազդեցությունը և առնում էր միայն հիմնական եղանակը, այն ժամանակ մեզ այնպես էր երևում, թե դա մի ժողովրդական երգ էր: Եվ իսկապես, նա անմիջապես երգում էր, և մենք իսկույն նկատում էինք մեր հոգևոր և ժողովրդական երգերի գրեթե նույնությունը:

Եվ Կոմիտասն այն կարծիքին էր, թե մեր հոգևոր երգերի եղանակները մեր ժողովրդական երգերի եղանակներն են: Այս

խնդիրը նա իր համար պարզ էր համարում, բայց նախքան այդ մասին հրատարակելը հարկավոր էր համարում պարզել երեք բան. 1) մեր ո՞ր գավառներում ինչ ժողովրդական երգեր են սիրված և ո՞ր գավառի ո՞ր եղանակը մեր հոգևոր երգերի որ ձայնի հետ ինչ առնչություն ունի, 2) Գևորգ Չորրորդ կաթողիկոսը, որ պոլսեցի էր, ձայնագրել էր տվել հոգևոր երգերի արևմտյան եղանակները, որոնք, ըստ Կոմիտասի, ավելի են կրել օտար ազդեցություն. արևելյան կամ բուն էջմիածնական եղանակները, մնալով գրեթե բոլորը առանց ձայնագրվելու, հետզհետե գրեթե մոռացության էին տրված: Կոմիտասը այդ եղանակները համարում էր ավելի հարազատ, հայկական և առանձին հոգ էր տանում որոնելու և ձայնագրելու և 3) նա սկսել էր առանձնապես պարապել մեր հին երաժշտական խաղերով և մեծ հույս ուներ, որ մի օր պիտի կարողանար վերծանել 10-րդ դարի 2-րդ կեսից ի վեր մոռացված այդ խաղերը կամ, որ միևնույն է, մեր հին եղանակներն իմանալ: Նա հավաքած ուներ հին ձեռագրերից յոթանասունից ավելի խաղեր, որոնց շատերի արժեքը Կոմիտասը պարզած էր իր ասելով. նա հին խաղերի մի երրորդն արդեն հասկանում էր և սպասում էր թոխատից ստանալու մի շատ կարևոր ձեռագիր խաղղիրք, որով հույս ուներ հին խաղերի ամբողջ բանալին ունենալ:

Ցավալի կլինի, եթե Կոմիտասի այդ աշխատանքները կորած լինեն, որովհետև ինչքան էլ դրանք անավարտ և թերի լինեն, դարձյալ կարևորություն ունեն:

Կոմիտասը սիրում էր մենակ զբոսնել և թռչունների ճրվողչունը և սոխակի կլկլոցը լսել անտառում, որ արվեստական կերպով տնկված էր Ներսիսյան լճից ներքև բավական ընդարձակ տարածության վրա: 1900 թվի գարնանը, մայիսի առաջին կեսին, ես և Կոմիտասը միասին զբոսնում էինք այդ անտառի մեծ ծառուղում, որի երկու կողմի առունների եզրերում հենց սկզբից տնկված էին մասրենիները և վարդենիները: Կոմիտասը վարդ էր քաղում. նա սիրում էր թեյի հետ (որի ամենալավ և ամենաթանկ տեսակն էր միշտ գործածում) շորացած վարդի տերևներ խառնել մեկ-մեկ: Մեր զրույցի նյութը ժողովրդական երգն էր: Նա գանգատվում էր, թե մեր ժողովրդական

քառյակները իբր բանաստեղծություն հաճախ անմտություն են, և թե ինքը մի քառյակ երգել տալուց հետո չի իմանում, թե ինչ երգել տա, որ լավ լինի: Ես այդ ժամանակ զբաղված էի հենց ժողովրդական քառյակների ուսումնասիրությամբ, որոնք իմ կարծիքով անմտություն էին միայն այն ժամանակ, երբ աղճատված են: Որովհետև ժողովրդական երգերը շատ սիրված էին այդ թվականներին, ուստի մտադրվեցինք միասին մի երգարան հրատարակել, սկսելով ժողովրդական երգերից:

Ես էլ, Կոմիտասն էլ ունեինք բավական թվով քառյակներ ժողոված, ձեռք բերինք բազմաթիվ խաղեր նաև մեր ընկերներից և աշակերտներից: Նկատի ունեինք նաև զանազան ժողովածուների մեջ տպագրվածները: Բայց այդ ամենը բավական չհամարելով՝ ամառն իրենց ծնողների մոտ և առհասարակ գյուղերը գնացող աշակերտներին պատվիրեցինք ժողովել ժողովրդական երգեր: Դրա համար Կոմիտասը պատրաստեց հաղարավոր թերթիկներ և ամեն մի աշակերտի, առանձնապես իր խմբի երգիչներին, բաժանեց, որպեսզի միակերպ թերթիկների վրա գրած բերեն իրենց զրի առած երգերը: Այս միևնույնը կատարեցինք և հաջորդ տարիները, այնպես որ տասնյակ հաղարավոր այսպիսի գրած թերթիկներ հավաքվեցին մեզ մոտ: Կոմիտասը դրանց թիվը մոտ քսանհինգ հաղար էր հաշվում:

1900 թվի աշնանն արդեն սկսեցինք աշխատել ժողովրդական երգարանի վրա, բայց մի երկու ամիս շանցած՝ տեսանք, որ նախ պետք էր այդ հավաքած նյութերը մշակել, այնպիսի դրության բերել, որ դրանցից օգտվել կարելի լիներ: Թողինք երգարան կազմելը և սկսեցինք բաղդատել մեր ունեցած ժողովրդական երգերը, որպեսզի կարողանանք որոշել անիմաստ ու աղճատված երգերը և օգտվել միայն իմաստալից վարիանտներից: Թե ինչպես ենք կատարել մենք այդ աշխատանքը և ինչպես ենք կազմել «Հազար ու մի խաղ» ժողովրդական երգարանի երկու հիսնյակը, այդ մասին ես խոսել եմ մի ուրիշ տեղ, իմ մի աշխատանքի մեջ («Ժողովրդական խաղեր ու ասացվածք» արտատպված «Արարատ» ամսագրից, Վաղարշապատ, 1904 թ., էջ 99—117): Այստեղ միայն այս պետք է ասել, որ Կոմիտասը շատ շէր հետաքրքրվում քառա-

տողերը բաղդատելու բանասիրական աշխատանքով, բայց մեծ սիրով կատարում էր նա այդ գործը: Երկու տարի միասին պարապեցինք զբանով: Երկար տեեց այդ, որովհետև հեշտ չէր քառյակների փոփոխականներն իրար մոտ բերել: Գործը հնարավոր եղավ արագ առաջ տանել միայն այն ժամանակ, երբ ես դիտեցի, որ քառատողերի ամենահաստատուն մասը հանգերն են և առաջարկեցի թողնել բառարանի կարգով դասավորությունը և հանգարանի կարգով դասավորել ձևերի տակ ունեցած խաղերը: Հետևանքն այն եղավ, որ նույն քառյակներն իրենց վարիանտներով իրար մոտ եկան, և մենք տեսանք, որ միևնույն քառատողը զանազան մարդկանց ձևերով և զանազան տեղերում գրված լինելով՝ հաճախ բառացի կրկնված է տասը, քսան և ավելի անգամ: Այսպիսով մեր թերթիկների ամենամեծ մասը ոչնչացավ, և մենք ունեցանք մոտ 1300 քառյակ իրենց վարիանտներով:

Կոմիտասը հաճախ ինձ ասել է, թե ձայնագրած ունի երեքից չորս հազար ժողովրդական երգի եղանակ, այդ պատճառով էլ մեր երգարանի անունը դրինք «Հազար ու մի խաղ»՝ մտադրվելով գոնե մինչև հազար եղանակի համար երգեր խմբագրել՝ օգտվելով, հարկավ, նաև տպագրված ժողովրդական երգերից: Խմբագրությունը այսպես էինք կատարում. երգերի կրկնականներն ու առաջին քառյակները պահում էինք այն, ինչ որ ձայնագրել էր Կոմիտասը, անշուշտ, եթե ավելի լավ ու իմաստալից վարիանտներ ունենում էինք, այդ էինք վերցնում: Կրկնականների համար, պետք է ասել, սակավաթիվ վարիանտներ ունեինք, ապա հաջորդ տների համար այնպիսիներն էինք բնորոշում, որ բովանդակությամբ հարմար լինեին առաջին քառյակին և եղանակի հոգուն ըստ Կոմիտասի բնորոշման: Եղանակները նա պահում էր բուն ժողովրդականը, միայն որքան հիշում եմ, երկու երգի համար. այն է՝ «Հով արեք, սարեր ջան» (առաջին հիսնյակի առաջին երգը) և «Ծիրանի ծառ, բար մի տար» (երկրորդ հիսնյակի առաջին երգը) նա երկու տարբեր երգերի եղանակների միություն առաջ բերեց: Բացի այդ, որովհետև «Հաբրբան, ջանեջան» կրկնակը նա երկու փոքր-ինչ տարբեր եղանակներով ուներ, այդ ինձ թելադրեց մի այնպիսի

երգ խմբագրել, որ փոխեփոխ երգեն իրար դիմելով սիրո խոսքերով տղա ու աղջիկ: Կոմիտասն սկզբում չէր ընդունում այդ, առարկելով, թե մեր գյուղերում այդպես չեն երգում, բայց երբ ես ցույց տվի, որ ժողովրդական երգերի բանաստեղծության մեջ կա փոխը, նա համաձայնվեց դրան: Այս մանրամասնությունների մեջ մտնում եմ, որպեսզի պարզ լինի, որ Կոմիտասը ժողովրդական երգերը մշակելով հանդերձ՝ ձգտում էր քստամենայնի շհեռանալ բնիկ ժողովրդականից:

Այսպես մենք խմբագրեցինք երեք հիսնյակ, այսինքն՝ հարյուր հիսուն երգ. ինչպես հայտնի է, առաջին երկու հիսնյակը տպագրել տվինք, իսկ երրորդ հիսնյակը Կոմիտասը հետը տարավ Պոլիս, այնտեղ տպագրել տալու համար: Թե ինչ եղավ այդ ձեռագիրը, ինձ հայտնի չէ: Բոլոր հարյուր հիսուն երգերն էլ այնպիսի եղանակներ ունեն, որոնց առանձին նշանակություն էր տալիս Կոմիտասը: Եվ այդ եղանակները, ինչպես երկու հիսնյակի տպագրված բանաստեղծություններից կարելի էր տեսնել, շատ բազմազան էին և՛ սիրո, և՛ աշխատանքի, և՛ վիպական՝ թե ուրախ և թե տխուր:

Ինչո՞ւ չշարունակեցինք մենք մեր սկսած գործը: Կոմիտասին բանասիրական աշխատանքը չէր գրավում, իսկ երգերի խմբագրությունն էլ նրա համար նշանակություն ունեւ միայն իր ձայնագրած և դաշնակած եղանակները տարածելու և ժողովրդականացնելու տեսակետից: Այդ պատճառով նա շուտով թողեց բանասիրական աշխատանքը, որը ես հետո մենակ շարունակեցի: Իսկ երգե՞րը: Նա մեծ հույս ուներ, թե կկարողանա որևէ տեղից միջոց գտնել «Հազար ու մի խաղի» բոլոր երգերի եղանակները հետզհետե առանձին գրքերով հրատարակել դաշնակած կամ միաձայն: Բայց նա շուտով հուսախար եղավ: Կալվածների գրավման դեպքերը, ապա ճապոնական պատերազմը և առաջին հեղափոխությունը միառժամանակ հեռացրին մտքերը ժողովրդական երգերից: Չեմ հիշում ում և ինչ թելադրանքով, նա 1906 թվին գնաց Գերմանիա և ապա Փարիզ այն մեծ հույսով, թե այնտեղ կկարողանա հրատարակել իր եղանակները: Բայց միայն մի տասնյակ երգ հրատարակելուց հետո՝ «Հայ քնար» անվան

տակ՝ վերադարձավ էջմիածին, և երբ ես նրան հարցրի, թե ինչու այդքան սակավաթիվ երգեր նա հրատարակեց, Կոմիտասն սկսեց կծու խոսքեր ուղղել և՛ արևելյան, և՛ արևմտյան հայ հարուստների հասցեին:

Եվ այնուհետև Կոմիտասը, որ առաջ էլ սիրում էր մենանալ, սկսում է մոռալել և սրտնեղվել առանց, սակայն, պակասեցնելու իր անդուլ աշխատանքները. նա ձանձրանում էր էջմիածնից: Մի սխալ կարծիք կա տարածված, թե այստեղ նրա հետ իբր վատ են վարվել: Այդ հիշտ չէ բնավ: Ընդհակառակը, նրա հետ ընդհանրապես շատ հարգանքով և սիրով էին վարվում ոչ միայն իր ընկերները, այլև ուրիշները: Իվ ոչ միայն այդ. շատ բանում ներողամիտ էին և խստապահանջ չէին նրա վերաբերմամբ՝ իբրև արվեստագետի (3): Բայց նա էլ վերին աստիճանի պարտաճանաչ էր: Նույնիսկ ծերունի միաբանները հարգում և սիրում էին նրան. նրանցից մեկը, օրինակ՝ Հովհաննես Կախկոպոս Շիրակունին նրան հազար ուրլի նվիրեց մի ոռյալ գնելու համար: Հենց սկզբից նրան հատկացրին մի բնակարան, որ հիշտ է, հին էր, բայց շատ հարմարավոր էր իր բոլորովին առանձնացած դրոթյամբ: Նրա այդ բնակարանը վերին հարկում կազմված էր երեք սենյակից և մի հաշտից, ներքին հարկումն էլ՝ նրա խոհանոցն ու մառանը, և, որ գլխավորն էր, մի պարտեզ՝ կեռասի, մալաչա տանձի և այլ պտղատու ծառերով: Պարտեզի միջով անցնում էր մշտահոս ջուրը, մեջտեղում բարձրանում էր վիթխարի թեղին. պատվաստած թեղի ծառը ստվերաշատ էր, ուր տակը դրված էին նստարաններ, սեղաններ և աթոռներ: Կավ եղանակներին միշտ էլ այնտեղ մարդիկ կային, տրոնք գալիս էին հանգստանալու, որովհետև Կոմիտասի պարտեզի հետևում, պարսպից գննը, գյուղի բուլվարն էր իր խիտ ծառաստանով: Այդ մարդիկ չէին խանգարում Կոմիտասին, որ վերևում պարապում էր, երգում ու նվագում և ներքև էր իջնում այն ժամանակ, երբ ինքն էլ հանգստանալ էր ուզում: Միշտ էլ նա սիրալիր կերպով ընդունում էր իր մշտական հյուրերին, տրոնց երբեմն էլ հյուրասիրում էր իր ձեռքով եփած տաճկական սև սուրճով, փոքրիկ ֆինջանների մեջ ածած: Մենակ էլ նա ինքը

հաճախ նստում էր այդ թեղու տակ կամ դբաղվում էր իր պարտեզով, ուր աղատ տեղերում նա ցանում էր կանաչեղեն և գետնապտուղներ՝ առանձնապես հաղարջ, որ իր ձեռքով մշակում ու քաղհանում էր:

Ինչու, ուրեմն, նա ձանձրանում էր էջմիածնից և հեռացավ այնտեղից: Էջմիածինը նրան բավականություն չէր տալիս իբրև ստեղծագործող երաժշտի: Ամենից առաջ նրան հոգնեցրել էր խումբ պատրաստելը թե՛ պատարագի և թե՛ ժողովրդական երգերի համար: Նա շատ անգամ ինձ գանգատվել է, թե իր համար մի պատիժ է դարձել այդ գործը, որովհետև խումբը կազմված էր լինում միայն ճեմարանի աշակերտներից, որոնք փոփոխվում էին և կամ մեծանում էին, ձայները փոխվում: Ամեն տարի նույնը պետք էր գլխից սկսել: Ապա այդ խումբը չէր բավարարում նրան, որովհետև դրան ոչ միայն մեծեր, այլև կանայք չէին մասնակցում: Նա փորձեց վաղարշապատ գյուղում խառը խումբ կազմել երկու սեռից (և այդ թույլ տրվեց նրան), ապա մի տարի նույնն արավ նաև Երևանում և դրա համար շարաթը երկու օր էջմիածնից Երևան էր գնում-գալիս և նույնիսկ իր խմբով Թիֆլիս էլ գնաց համերգ տալու: Սակայն չորանցից և ոչ մեկը, ինչքան մեզ համար շատ լավ էր, չէր գոհացնում: Կոմիտասին: Մեծ պակասություն էր համարում նա իր խմբի համար և այն, որ լոկ ձայնական էր, առանց որևէ նվագարանի ընկերակցության: Մինչդեռ նրա երազն էր իր պատարագի համար երգեհոն շինել տալ, իսկ ճեմարանի վարչությունը կարողացավ աշակերտական խմբի համար մի քանի նվագարաններ բերել տալ միայն այն ժամանակ, երբ Կոմիտասը պիտի թողներ Հայաստանը:

Նրա երազներից մեկն էլ այն էր, որ միշտ պատրաստվում էր մի օպերա շարադրելու հայկական և ընդհանրապես արևելյան եղանակների ոգով. դրա համար ամենից հարմար նյութը համարում էր մեր «Սասնա ծռերը», և որքան դիտեմ, մի քանի եղանակ շարադրել էր: Այդ միտքը հղացել էր նա ուսանողական ժամանակ, և բեմին ծանոթանալու համար նա իր պրոֆեսորի միջնորդությամբ մի քանի անգամ Բեռլինում

նույնիսկ բեմ էր ելել, չեմ հիշում, թե որ օպերային խմբի մեջ, իբրև խորհատ։ Այս մասին նա շատ քչերին էր պատմում։

Հասկանալի է, որ էջմիածնի վանքի փակ պայմաններում, հեռու մեծ քաղաքի երաժշտությունից, օպերաներից ու համերգներից, նա պետք է վերջ ի վերջո ձանձրույթ և սրտնեղություն զգար և ձգտեր դուրս գալ այնտեղից։ Եվ ահա 1909 թվին, շգիտեմ թե ով, Պոլսից նրան նամակ էր գրել և նկարագրել այնտեղի առավելությունները. նա այդ ազդեցության տակ որոշեց հաջորդ տարի գնալ Պոլիս։ Նա ինձ հավատացնում էր, թե իրեն պիտի հաջողվի Պոլսում բանալ կոնսերվատորիա, ուր արևմտյան երաժշտության հետ հավասար պետք է մշակվի նաև արևելյանը, և թե ինքն այնտեղ կարող է իրագործել իր մտադրությունները մի մեծ մայրաքաղաքի մեջ, որ և՛ արևմտյան է, և՛ արևելյան, և ուր կան նաև հարյուր հազարից ավելի հայեր։

Մենք զգուշության համար նրան խորհուրդ տվինք միայն ժամանակավորապես գնալ այնտեղ և տեսնել, թե ինչպես է։ Այսպես էլ նա վարվեց. նա հետը քիչ բան տարավ։ Նրա բնակարանը և իրերը մի տարի մնացին այնպես, ինչպես թողել էր նա։ Մի տարի հետո, երևի Պոլիսը նա շատ հարմար էր գտել իր համար, նամակ գրեց իր ընկերներից մեկին, որ իրերի մի մասը, գլխավորապես գրքերն ու ձեռագրերը, ուղարկեն իրեն, իսկ մնացածը ծախեն ու փողն ուղարկեն։ Այդպես էլ վարվեցին։

Անցավ դարձյալ երկու տարի. 1913 թվի ամառը ես Մադկաձորումն էի։ Լսեցի, որ Կոմիտասը Պոլսից վերադարձել է էջմիածին, ամենաճիշդ հավանականությամբ այն մտքով, որ մնա այնտեղ. բայց երբ ներկայացել էր կաթողիկոսին, վերջինս հարցրել է նրան, թե նա երբ պիտի վերադառնա Պոլիս։ Կոմիտասն այդ հարցի վրա սաստիկ զայրացել է և քիչ հետո ճանապարհ է ընկել դեպի Պոլիս։ Լսեցի և շատ ցավեցի, որ նա իսկույն ետ է գնացել, առանց իր ընկերների հետ տեսնելու (4)։ Նրա բնավորությունը այդպես էր՝ իսկույն վճիռ դնել և գործադրել վճիռը։ Իր հանգիստ, մեղմ ու փափուկ

քնավորությամբ հանդերձ, մեկ-մեկ էլ սաստիկ բարկանալ
գիտեր այն աստիճան, որ ինքն իրեն բռնորովին կորցնում
էր։ Այդպիսի դեպքերում նա սովորաբար լռում էր մի երկու
վայրկյան և ապա, կարծես թե ոչինչ չէր պատահել, սկսում էր
նորից սովորական եղանակով զրուցել։

Այս ամենը, որ գրում եմ, կարծես երազ է։ Եվ ինքը Կո-
միտասն էլ կարծես երազի պես անցավ, նա էլ կարծես մի
երազ էր, մի հեքիաթ, որ եղել է և չի եղել, որ կա և չկա։ Բայց
ամեն անգամ, որ նրա ձայնագրած ու դաշնակած ժողովրդա-
կան երգերը լսում եմ, այդ անցյալն իրականություն է դառնում
ինձ համար, կենդանանում է իմ աչքի առաջ նա իր ոգևորու-
թյամբ մեր ժողովրդական երգերի համար, ես զգում եմ և
գիտեմ, որ նրա կատարած գործը վաղանցիկ չի լինի և եր-
կար, շատ երկար ժամանակ նա մեր բնիկ երաժշտական հըն-
չյուններով սիրելի կդառնա շատ սերունդների։

ՀՈՒՇԵՐ ԿՈՄԻՏԱՍԻ ՄԱՍԻՆ

1899 թվականեն սկսյալ, երեք տարի շարունակաբար Կոմիտասին հետ պաշտոնավարած ենք էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանը: Այդ ժամանակամիջոցին կապրեինք նույն սենյակին մեջ: Երեք տարի Կոմիտասին հետ օր ու գիշեր նույն երգիկին տակ ապրելով, մոտեն ճանչցա անոր նկարագրի գծերը...

Կոմիտաս մարդկային բացառիկ առաքինություններով էր: Զափազանց աշխատասեր, աննկուն կամքի տեր, անկեղծ, բարեհոգի, ընկերասեր, քաղցր և համեստ՝ ամենուն նկատմամբ: Մաքրակրոն էր ան և մեծ հայրենասեր մը: Բացի իր երաժշտական հանճարեն, քովնուի շնորհքներ ալ ուներ. բանաստեղծ էր և ճարտար կոմիկ դերասան մը, որ ֆարսի մեջ ալ մեզ հայտնի էր: Վերին աստիճան սրամիտ, կենսուրախ և պատրաստաբան էր Կոմիտաս և սիրված ճեմարանի մեծեն ու փոքրեն: Կոմիտաս բացառիկ դուրեկան ձայն մը ուներ և արժանացած էր խրիմյան Հայրիկի մասնավոր համակրանքին, խրիմյան Հայրիկի կարգադրությամբ, տոնական օրերը, Կոմիտասը կղեկավարեր դպրաց դասը և պատասխանատու էր խորանեն երգված սաղմոսերգություններու և ավետարաններու ընթերցման:

Անգամ մը ս. Գևորգի տոնին, պատարագեն վերջ, օրվան մեղեդիները Կոմիտասին կողմե այնքան անուշ երգվելուն

համար, Հայրիկը անձամբ ուզեց հայտնել իր գոհունակությունը Կոմիտասին. շտապ կանչեց իր մոտ և կուզեր, որ այդ օրը իրեն հետ սեղանակից ըլլար ան:

Մեծ էր անշուշտ կաթողիկոսի հրամանը: Ճեմարանի ուսուցիչ և ուսանող աջ ու ձախ ինկանք Կոմիտասը շտապ գտնելու համար...

Այդ օրը հավաքված էին Հայաստանի շրջաններեն հազարավոր ուխտավորներ, որոնք, ավանդական սովորության համաձայն, խնջույքի սեղաններ բացած, կզվարճանային՝ ժողովրդական երգի ու պարի, դահուլի ու զուռնայի աղաղակներով լեցնելով օդը:

Կոմիտասի անհայտանալուն լուրը հասավ Վեհափառին... Այդ օրը ուշ երեկո էր, երբ Կոմիտասը Ճեմարանի կտուրեն իջնելով մտավ մեր սենյակը և ուրախության բացականչություններով ցույց տվավ օրվա իր հավաքած ժողովրդական երգերն ու պարերգները, որոնք նոտագրած էր հայկական ձայնանիշերով: Նրբ քանի մը բոպե վերջ Վեհափառի մոտ գացինք, վրդովված էր Հայրիկը: Կոմիտաս ծունկի եկավ անոր առջև և աջը առնելով ըսավ. «Եթե վեհ գաճկանա՝ մեղքս շատ շուտ կքավեմ՝ հիմա իսկ երգելով այսօրվան հավաքած հայկական ժողովրդական երգերեն և պարերգներեն»: Եվ խրիմյան Հայրիկի ներողամիտ հայացքին տակ՝ Կոմիտաս երգեց իր նոտագրած երգերեն: Այդ օրվրեն վերջ, խրիմյան Հայրիկի հրամանով՝ ամեն տաղավարներու, պատարագեն վերջ Կոմիտաս ազատորեն կշրջեր և կհավաքեր հայ ժողովրդի երաժշտության գանձերը:

Կոմիտաս մեծ ընթերցասեր մըն էր, ուժեղ էր հայոց լեզվի մեջ, և հայոց պատմությունը շատ լավ գիտեր: Մասնավորապես կկարդար Մովսես Խորենացին և Նարեկացին, իսկ Արսլանին «Վերք Հայաստանին» կանվանելի իր մասունքը:

Կպատմեր, որ իր ուսանողական տարիներեն ան ընտրած էր իր կյանքի ուղին: Ան հաճախ կըսեր, որ «Երաժշտական չոր մասնագիտությունը ոչ մի բավարարություն չի ներկայացնել իրեն, իր միակ փափագը խորանալն է անոր մեջ»: Միշտ կըսեր, որ ժողովրդական բանահյուսությունը իր հոգ-

վույն մեջ զուգընթաց էր ժողովրդական երաժշտության հետ: Եվ կավելցնե՞ր վստահ շեշտով մը. «Ես պիտի հասնիմ իմ բուն նպատակին — մեր հայ ժողովրդական երաժշտության գանձերը դուրս պիտի բերեմ հայրենի ավերակներեն...»:

Կոմիտաս քաջ պարող մըն ալ էր, միևնույն ատեն կատակերգակ դերասանի հակումներ ուներ. ձևեր և բարբառներ հարազատորեն ընդօրինակելու բացառիկ շնորհք ուներ: Ճեմարանի մեր մտերմական հավաքույթներուն, որքա՞ն հաճելի էր մեզ, երբ ան, մեր խնդրանքին վրա, իր ծննդավայրեն սորված թրջական պարերը թե կերգեր, թե կպարեր, և մենք ծափերով կոգնորեինք իր մատներուն շխշխկոցները՝ իր բազմաձև ճոճումներուն մեջ:

Ճեմարանի ուսուցիչներուն մեջ հայտնի ժողովրդական պարողն էր: Տղամարդկանց խիզախ, խրոխտ շորորեն, ծանր ճոճումներով և մարտական սուրով պարերեն մինչև շինական կանանց պարերը, իրենց ձայնի հարազատ ելևէջներով և մարմնի ու ձեռքերու նուրբ արտահայտություններով առհավետ անմոռանալի կմնան:

Կոմիտաս շատ կսիրեր ազատ ժամերուն երկար դրոսնել բացօթյա դաշտերուն մեջ և կըսեր. / «Ես սակավ ուտելիքով կապրիմ, բայց առանց օդ ծծելու՝ երբեք. իմ առաջին սնունդը ազատ օդի մեջ դրոսնելն է»:

Կոմիտաս բժախնդիր էր մաքրության: Անոր թխորակ գեմքը, սեփ սև մազերը մաքրության մեջ միշտ կփայլեին: Մեծ խնամք կտաներ իր հագուստներուն մաքրությանը: Երկար ժամեր ճամփորդելն վերջ, երբ կվերադառնայինք փոշեթաթախ վիճակով, ան մինչև բոլորովին չմաքրվե՞ր՝ չէր կրքնար ճաշել, նույնիսկ ամենաքաղցած վիճակին մեջ:

Կոմիտաս օր մը ինծի ըսավ. «Հայկական 50 հատ խազ կա: Ես կկարծեմ, որ հայոց ձայնանիշը քանի մը ձայն կպարունակե իր մեջ» և ուրախությամբ վրա բերավ. «Ես գաղտնիքը գտեր եմ...»:

*

* *

Կոմիտաս էջմիածնա մեջ սովորութիւն ունեւ լսած որեւէ
երգը հայկական ձայնանիշերով գրել: Օր մը, երբ իրեն
հարցուցի, թե ինչո՞ւ հայկական խաղերով կգրես՝ ան պա-
տասխանեց. «Եվրոպական 5 գծավոր թուղթ հանպատրաս-
տից ես ուրկե՞ գտնեմ, իսկ հայկական ձայնանիշերը որեւէ
թուղթի վրա անմիջապէս կգրեմ...»: Բացի այդ՝ հայկական
ձայնանիշը կարելի է երաժշտական սղագրութիւն համարել:

*

* *

Օր մը Կոմիտաս ինձ պոլսական շարքիներ երգել տվաւ և
ծոցատետրին մեջ սկսաւ գրել: «Հայր սուրբս, — ըսի ա-
նոր, — եվրոպացիները արհամարհանքով կլսեն այս շարքի-
ները և կծաղրեն...»: «Ատոնք հիանալի եղանակներ են և
ատոնց ծնունդ տվողները բնական հանճարներ են», —
ըսաւ ան:

*

* *

Կոմիտաս Հակոբ Պարոնյանի երգիծաբանական արվեստը
այնքան կսիրեր, որ անոր գործերեն շատերը գոց (անգիր)
գիտեր:

Կոմիտասը և ես, որ կոմիզմի վարպետներ նկատված
էինք, մեր ուսուցչական հանգստի ժամերուն ճեմարանի մեր
ընկերներեն կփնտրվեինք: Երբեմն ան և ես, ոգևորվելով,
Պաղտասար աղբարի դատաստանական ժողովը կներկայաց-
նեինք... Եվ վերջ ի վերջո, քով-քովի, մեր քայլերը համաչափ
նետելով, ստուշով դռնեն ներս կմտնեինք...

*

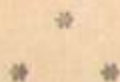
* *

Կոմիտասը օր մը օպերետկա մը գրեց Հակոբ Պարոնյա-
նի «Քաղաքավարութեան վնասներ»-են և աշակերտներուն

սորվեցուց: Ներկայացումը անհաջող անցավ և վատ տպավորութիւն թողուց: Այդ եղավ առաջինը և վերջինը:

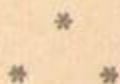
Կոմիտասը սովորութիւն ուներ առանց բարձի, կարծր թախտի մը վրա քնանալու, մարմինը ուղիղ վիճակի մեջ պահելով:

Կոմիտասը ականջի մազերը կտրել չէր տար. և միջի սոսկն ալ չէր մաքրեր՝ ըսելով. «Բնութիւնը լսողական նյարդերը պահպանելու համար դրած է զանոնք...»:

Մաքրասեր Կոմիտասը ճանճի թշնամի էր: Բացի սենյակին պատուհաններէն, դուռն ալ մառլայալով փակած էր: Կարծիր տեսնել զինքը, երբ հանկարծակի կատակալի բռներով կհարձակվեր դռնէն ներս մտնողին վրա, պոռալով. «Շուտ, շուտ ներս մտիր», և եթե այդ միջոցին ճանճ մըն ալ ներս մտներ, ան չէր հանգստանար, մինչև որ դուրս շհաներ զայն: Վռնգված ճանճը անիծելով կըսեր. «Ի՛նչ, նորէն նոտաներուս վրա սրբազրի՞չ եկար...»:

Կոմիտաս ռիսերիմ թշնամին էր ճանճերուն: Անգամ մը, երբ մեր սենյակին մէկ ճանճը սատկցնելու համար՝ ապակին կտրեց, իր սրամիտ խոսքով արդարացուց ինքզինքը՝ ըսելով. «Այս ճանճը իր միկրոսկով կարող էր մեր երկուքին գլուխը ուտել...»:

Նրեք տարվան մեջ մեկ անգամ միայն տեսա Կոմիտասի կատաղի զայրույթը... Ճեմարանի ցած պատշգամին մեջ Կոմիտասն ու ես մտերմորեն կխոսեինք: Մեզմէ քիչ մը անդին ուսանողները հավաքված կերգեին, իրարմէ ետ ու առաջ ձայներով... Այդ ըոպեին, առաջին անգամը ըլլալով, ես դիտեցի անոր կատաղի բարկութիւնը... Մինչև օրս չեմ մոռնար անոր վզի երակներուն մատնաշափ ցցվիլը...

*
* *
*

Իմացեր եմ, որ 1906 թվին Փարիզի մեջ Կոմիտասի ցուցադրական մեկ համերգին վերջ, ֆրանսիացի հայտնի կոմպոզիտոր-դաշնակահար Կլոդ Դեբյուսին ծունկի գալով կըհամբուրե Կոմիտասի ձեռքերը, ըսելով՝ «Հանճարեղ հայր Կոմիտաս, Ձեր երաժշտական հանճարին առջև կխոնարհիմ...»:

*
* *

✓ Կոմիտասի ձայնը մեծ դիպագոն ուներ: Բեռլին գտնված միջոցին հայ ժողովրդական երգերը անձնապես ցուցադրած համերգին վերջ, Բեռլինի օպերայի տնօրենը անձամբ կհրավիրե զինքը իբրև օպերայի գլխավոր երգիչ և կխոստանա բացառիկ վճարում:

Կոմիտասը կպատասխանե անոր. «Իմ երգչի կարողությունները մեկ նպատակի միայն կծառնայեն, մեծ ժողովուրդիս երգն ու երաժշտությունը ծանոթացնել երաժշտական աշխարհին և ապացուցել, որ հայ ստեղծագործ ժողովուրդը սկզբնական դարերեն ունեցեր է իր ինքնուրույն երգն ու երաժշտությունը»:

*
* *

1901 թվին Կոմիտասը էջմիածնեն արտասահման երթալու ատեն անկեց խնդրեցի, որ իմ «Բաց նամակ» հավաքածուիս համար անցած բոլոր տեղերեն ինձ պատկերազարդ բացիկներ ուղարկեր: Կոմիտասը հարգեց իր խոստումը. 7 հատ պատկերազարդ բաց նամակներ ուղարկեց. 7-րդ բացիկը մեր սիրաչերմ ընկերական թղթակցության վերջին հիշատակը եղավ:

ԿՈՄԻՏԵԱՍ

(Անձը և գործը)

ա) ԻՄԵԾ ԿՈՐՈՒՍՏԸ

Կոմիտասն ոչ ևս է: Ահա՛ որ, բանաստեղծին բառերով, «ինչպես որ ըստ ինքյան՝ հավիտենությունը զայն կփոխե»*: Ինչքան եկավ վերջապես և իր ախտեն՝ որ զինքը տարիներն ի վեր աշխատեցած էր, զինք իր հանճարեն բաժնելով ու իբր բայրայանչաւ, տարադնոված էություն շարունակելով պահել սակայն մեր խեղճ ու անգոր կարեկցության աչքերուն զիմաց: Ինչքան եկավ ազատելու զինքը...

Ձիմա կրեանք կանգ առնել իր առջև. կանգ առնել ինչպես ձաճախ պետք է ընենք, ու խեղճորեն մարդկային նկատմունքներեն վեր ու ազատ՝ զուտ հոգեկան իր դիմագծին մեջ զինքը գիտել:

Ձինքը հանչաւ,— ներվի ինձ հոս այս անձնական հիշատակը: Եթե զայն կու տամ անոր համար է, որ կթվի ինձ, թե տեխիկ հասկանչական է ընդհանուր տեսակետով մըն ալ,— զինքը հանչաւ 1910 թվի միջոցներուն, Փարիզ՝ ուր ուսանող մըն էի հաղիվ երիտասարդ: Այն ատենները Փարիզը կասլրեր զեղարվեստական իր ամենեն կենսալիր շրջաններեն մեկը: Կիրականորչա մեծ համանվազային հանգեսները և գուտաներգական ու պարային ներկայացումները անհունորեն խանդավառ մթնոլորտի մը մեջ կբերեին խառնելու, երբեմն իրարու

* Ռոպեր—«Tel qu'en lui-même l'éternité le change» (Baudelaire):

դեմ նեւեղու երաժշտության է՛ն հուժկու ու մոգական հոսանքները։ մեկ կողմե դեռ միշտ աշխարհակալ՝ տիտանյան զորութիւնը վագներյան նվագին, բայց մյուս կողմե ուրիշ անդիմադրելի հմայքով մը արդեն հայտնվող ու ինքնագրավող թովշութիւնը Դեբյուսիի և Ֆրանսացի մյուս նոր վարպետներու երաժշտության, ու դարձյալ ռուսերուն բերած ձայներու, ձևերու ու գույներու տարաշխարհին միևնույն ատեն բարբարոս ու գերազանցորեն նուրբ արվեստին ամբողջ նորահրաշ թարմութիւնը — դիագիլիւյան «էսթետիկ»-ին երջանկագույն օրերն էին։

Փիլիսոփայության ուսանող էի, բայց արվեստի կրօնին նորընծայի մը անհուն խանդովը տարված էի գեղեցկության այդ բոլոր անդիմադրելի ուժերն։

Ի՞նչ էր այն ատեն ինձ համար իմ ժողովրդի երաժշտութիւնը։ Ինչպես կարծևորեի զայն երաժշտական խղճմտանքիս մեջ. — իբրև ավելի քան արհամարհելի քանակութիւն մը։

Պոլիս՝ ուրկե եկել էի, իբր հայ երաժշտութիւն՝ լսեր էի նախ երգեցողութիւնը մեր երջանիկ տիրացուներուն։ Ի՞նչ կար անոնց մեջ, որ կարենար գրավել զիս արդեն հոն իսկ Բեթհովենով, Շոպանով ու Շոպենով կազմված իմ ճաշակիս մեջ։ Թերևս անոնց տակը, աղոտ կերպով, խորունկ բան մը կնախզգայի. բայց այդ բանը անհայտ կմնար ինծի հավետ այդ խմբովին աղաղակող դպիրներու ձայներուն անկարգությանը մեջ և մենեբզող վարպետներուն բոլոր մեղկ քաշքշուկներուն, կույկույներուն ու արևելյան փուճ զարդոլորումներուն տակ։ Աղգային եղանակները, «Արիք Հայկազուն»-ի տեսակեն, չէր արժեր անոնց խոսքը իսկ ընել, հայ բառերու վրա եվրոպական է՛ն ծթռած տեսակի երաժշտութիւն էին անոնք. ընդհանրապես, մեր տիրացուներուն եվրոպական երգերեն ըմբռնած միակ կշռութիւն, քայլերդի կշռութիւն վրա առաջացող, ծերացած, թոռմած ընթացքով մը։ — Այսպես, իբրև հայ չէի խորհեր անգամ հայ իրավցնե երաժշտության մը գոյութիւնը՝ ո՛ւր մնաց համարձակիլ անոր կարելիութիւններուն և իրավունքներուն անդրադառնալու։

Այս պայմաններուն մեջ էր, որ իրիկուն մը հրավեր մը ստացաւ օր. Մարգարիտ Բաբայանէն իր բնակարանը գտնը-վելու, հոն «Հայաստանէն եկած հայ երաժշտութեան վար-պետ Կոմիտաս վարդապետը ճանշնալու համար»: Թերահա-վատ գացի:

Սկսած վարդապետը Գեղեցիկ շէր: Նույնիսկ պիտի ըսեմ հակառակը՝ իր սե երկայն ուրտենկոթին բռնազբոսիկ պաշտո-նականութեանը մեջ: Իր ոսկրոտ դեմքով ինծի կհիշեցներ Սոկրատի ինչ-ինչ դիմաքանդակները:

Պահ մը վերջը սակայն երբ տրվեցավ ինծի լսել իր մատ-ներուն տակ հառնող առաջին ներդաշնակութունները դաշ-նամարին ու մանավանդ իր արձակած առաջին երկարածիդ կանչերը մեր ամենի ու քաղցր լեռներէն կարծես փրթած՝ խորհեցաւ վերստին Սոկրատին, բայց այս անգամ Պղատոնի այն էջին վերհիշումով, որ Պղատոն զայն կնմանցնէ աթե-նացի քանդակագործներու աշխատանոցներուն մեջ տեսնը-վող այն խոշոր տղեղ ու տարօրինակ «իլէն»-ներու քանդակ-ներուն: Արտեք պահոցներ են սակայն, կըսէ, որ երբ բացվին, աստվածներու վեհորեն գեղեցիկ արձանիկներ հայտ կըն-քեն:

Այս մարդը, խորհեցաւ, Սոկրատին պէս աստվածային սպիտի իջեալ մըն է իր այդ կերպարանքին հետ:

Վարդապետը նվաղեց ու երգեց: Ժամ մը կամ ավելի տված ինքզինքը, ինչպէս դիտեր ընել այդ բոպեի մը մեջ անգամ, այսինքն ամբողջովին: Ու պատահեցավ իմ մեջս այն գիշեր, մին հոգիի կյանքին է՛ն տարօրինակ երևույթնե-րէն, որ հայանատեսութեան մը լույսին տակ կատարված դարձը կկոչվի Հայ երաժշտութեան մը, երաժշտութեան ամե-նաբարձր տեսակէն, կհայտնվեր մեկէն ինծի, հեռավոր ցեղա-յին ալքերու մեջ արձագանքներ արթնցնելով: Նոր — ու այնքան հին — իսկութեան մը՝ որ կփոխեր երաժշտական էութեան, զայն կշռէր կարծես: Վարդապետին արվեստագի-տական անձին մեջէն, մեկէն, դեմհանդիման կգտնեի ինք-զինքս ամբողջ երաժշտական հայրենաշխարհի մը, որուն

հայարտ էի ես ալ հեռավոր կերպով զավակը եղած ըլլալուս։
Կզգայի հիմա, որ ցեղս ունեցեր է «իր երգը», որ արժանի էր
հնչելու ուրիշ մեծ ժողովուրդներու բարձրագոյն ստեղծա-
գործութիւններու համանվագին մեջ, դեռեւս համեստ՝ գոր-
ծերու գիծերուն արտաքին մեծութեամբը, բայց զեղեցկութեան
ամենահարազատ որակեն շինված։— Հայ երաժշտութեան հա-
մար Սողոսի մը պէս մտեր էի այդ բնակարանը, այն իրի-
կոյն, ու վարդապետը զիս կղրկեր ետ, իր առաքյալի էութեամ-
բը ինծի դպած՝ Պողոս մը ըրած ինձմէ։

Անկէ վերջ իր հետեւողն էի այլեւս. հայ երաժշտական
հոգիի համար շէր կարելի զինքը ճանչնալ ու շրջալ իր աշա-
կերտը։

Հիմա, իրմով համոզված էի, թէ հայ երաժշտութեան հա-
մար կպատահեր ու պետք էր որ պատահեր ինչ որ աշքերուս
դիմաց կըլլար հոն Փարիզի մեջ ուսականին համար. խո-
րունկ ժողովուրդի մի երաժշտական ալքերէն ու բնազդէն ծնած
էապէս ինքնօրինակ իսկութիւն մը բերել զեղեցկութեան,
որ եվրոպական առաջացյալ թեքնիքին միջոցաւ հայտ-
նագործված կմտներ հաղթական մեծ երաժշտութեան կալված-
ներուն մեջ։

բ) ՏԵՍԱԲԱՆԸ

Կոմիտաս կներկայանա նախ իբրեւ հայ երաժշտութեան
մեծ տեսաբանը։ Մանավանդ Բեռլինի մեջ իր երաժշտական
ուսումը խորացնելէ վերջ իր մեծ մտահոգութիւնը եղավ հայ
երաժշտութեան հատուկ օրենքներուն թափանցումը։

... Հայ երաժշտութեան տեսաբանութեան նվիրված վար-
դապետին հրատարակած գործերը փոքրաթիւ են. այդ մասին
իր կարեւորագոյն երկասիրութիւնները անավարտ մնացին
ու շատեր ծրագրային վիճակի մեջ միայն. այս՝ մեծ դժբախ-
տութիւն է, անշուշտ, հայ երաժշտութեան տեսաբանութեան
ու պատմագրութեան համար։

Բայց այդ փոքրաթիւ երկասիրութիւններուն մեջ և այն
դասախոսութիւններուն ու հաղորդագրութիւններուն մեջ, որ

կուտար ինք այդ նյութերուն շուրջը, ի հայտ բերված են ար-
գեն հայ երաժշտության հատկանիշերուն և օրենքներուն մա-
սին ամենակարևոր ճշմարտություններ: Վարդապետը ճշտած
է արդեն մեկ քանին այն օրենքներեն, որոնցմով հայ երա-
ժշտությունը ինքնուրույն բնույթ մը կներկայացնէ բաղ-
դատմամբ եվրոպական դասական երաժշտության մեկ կող-
մէ՝ և հարեան ժողովուրդներու երաժշտություններուն՝ մյուս
կողմէ:

Ունինք նախ հայ երաժշտության կշռական (rythmique)
ինքնատիպ կառուցվածքի օրենքը: Ծանոթ է, թե եվրոպական
դասական երաժշտությունը շինված է 2-ի, 3-ի, 4-ի շափե-
րուն վրա, կանոնավոր ու միօրինակ ընթացող եղանակնե-
րով: Երաժշտական նախադասությունը անոր մեջ բաժնված է
քանի մը անգամ հավասար հատվածներու (ինչպես քառակու-
սի կոչված նախադասությանց պարագային) և անոնց մեջ
սլ, բացի նախադասային զխավոր շեշտեն, մյուսները միշտ
հավասար թիվով ամանակներով կվերադառնան: Ատկե՛ այդ
երաժշտությունը գրելու գրությունը, որ շափի իրարմե հավա-
սարանպես հետու գիծերով կրածնե երգին թավալումը: Եթե
եվրոպական ձայնագրությամբ ստիպված ենք գրելու այսօր
հայ երգերը, անոնց կիրարկված այդ գրությունը պետք չէ
տանի մեզի՝ կարծելու, թե այդ երգերը եվրոպականներուն
կշռականությունը, շեշտավորումը ունին: Այսպիսի սխալ մը
անճանաչելի պիտի դարձներ հայ երգը: Այս պատճառով իր
զրատարակած երգերու առաջին հավաքածոյին սկիզբը վար-
դապետը կդնէ կարևոր ազդարարություն մը, ուր կըսէ. «Հայ
ժողովրդական երաժշտության մեջ շեշտն ու ամանակը՝ իրա-
րուց անկախ են, ուստի այս երգերն ասելու է հենելով բա-
սերին ու խաղերի վրա դրված նիշերին և ոչ թե արևմտյան
երաժշտության շեշտական օրենքներին»: Այս պատճառով
դարձյալ իր Պատարագին մեջ վարդապետը կհրաժարի նույ-
նիսկ հաճախ եվրոպական մեթոդին պահանջած շափի գի-
ծերու գործածութենեն:

Այլապես կենդանի է, ազատ ու պեսպիսուն հայ երգին կշռական կառուցվածքը: Ան կնմանի շատ ավելի հունական հին երաժշտության մեջ գոյություն ունեցող, բայց հույն բանաստեղծությամբ միայն կիրառյալ ձևի մեջ մեղի հասած կշռականության: Հայ երգին մեջ կան իբր անոր կշռական միությունները՝ երկար ու սուղ, շեշտված և անշեշտ վանկերու տիպար խումբեր (temps-type), և այդ տիպար խումբերեն տարբեր տեսակներ միանալով կկազմեն երաժշտական հատածը (mètre) և հատածներու միացմամբ երաժշտական նախադասությունը: Այսպես կազմված ամբողջներուն վերադարձը կստեղծե կտորին կշռութական ամբողջական ձևը. և առաջ կբերե կշռութային միության զգացումը:

Այսպես է պարագան, օրինակ «Պինկէօլ» երգին մեջ:

Հին հունական կշռականության տեսակեն չէ՞ աս: Կշռական նրա կառուցվածքին քով հվրոպական դասական երաժշտությունը կշռական տեսակետով տղայական պարզություն մը շինված կներկայանա: Դրությունը հոս ըլլալով շատ ավելի բարդ՝ անով հայ երգը բաղդատմամբ հվրոպական դասականին կշռականորեն ավելի կենդանի, եռանդուն, այլազանյալ ու շահեկան երևան կուգա: Ասիկա մին է այն պատճառներեն, որ հայ երգերու ունկնդրությունը մեծապես հետաքրքրական կզարձնե հվրոպական նոր երաժշտության վարպետներուն:

Կոմիտաս վարդապետի մշտական փառքը պիտի մնա հայ երաժշտության կշռական կառուցվածքին այս օրենքին գյուտը:

Բայց նույնքան կարևոր՝ հայ երգերու կշռականության մասին իր հայտ բերած մյուս օրենքը՝ հայ երգվածին մեջ բառերու շեշտավորումին վերաբերմամբ: Նախ կդիտե, թե բառերու և երգի հարաբերության մեջ բնազդաբար իրագործված կգտնենք հայ երաժշտության կողմե այն՝ ինչ որ Նվրոպայի երգի, մասնավորաբար գուսաներգության մեծագույն վարպետները միայն հաջողած են ընելու, ինչպես Վազները, այսինքն՝ ամբողջական պատշաճություն մը բառերու իմաս-

սին և անով անոնց շեշտումի ու եղանակի երաժշտական շեշտումին մեջ: Բանաստեղծական շեշտում և երաժշտական շեշտում զիրար կծածկեն հայ երգին մեջ, մինչդեռ շատ եվրոպացի երաժիշտներ, նույնիսկ մեծերեն, անհոգ են այդ մասին: Իսկ հայ բառերը, կղիտե Կոմիտաս վարդապետ, նախնականորեն շեշտված են իրենց վերջընթեր վանկին վրա. ժողովրդական երաժշտությունը կհարգե այդ բանը ոչ միայն կշռականորեն շեշտելով այդ վանկը, այլ եղանակի ձայնելեվելին մեջ այդ վանկին դնելով միշտ ավելի բարձր կամ գոնե հավասար բարձրությամբ ձայն մը, բաղդատմամբ անոր հաջորդող և հետևաբար շեշտ չընդունող վերջին վանկին:

Կշռական այս օրենքներու գլուտը հայ եղանակներու երգեցողության և նվագումին ունի համար էական ցուցմունքներ կրերե, որոնց վրա կհիմնե վարդապետը իր երգելու և երգերը ուսուցանելու եղանակը:

Հայ երաժշտության մեջ ձայնելեվելին ուսումնասիրությունը նույնքան կարևոր հայտնություններու առաջնորդած է զինքը: Իր որոնումներեն կհետևի, որ հայ երգերու ձայնելեվելը կառուցված է ոչ եվրոպական դասական երաժշտության գործածած երկու ավագ և կրտսեր (gamme majeure և mineure) ձայնաշարերուն վրա (թեև անոնք ալ կգործածվին), ոչ ալ մյուս կողմն արաբական-արևելյան ձայնաշարերուն, այլ ուրիշ ավելի բազմաթիվ ձայնաշարերու վրա, որոնք հին հունական երաժշտության տեսաբաններու գործերուն մեջ անուն ստացած են: Այսպես, հայ երգերը կառուցված են փոյուզական, ենթափոյուզական, դորիական, ենթադորիական, լիդիական, ենթալիդիական և այլն կոչված ձայնաշարերուն վրա: Այս պարագան իր կարգին կզատորոշե հայ երգերուն հնչականությունը թե՛ եվրոպականներեն և թե՛ արևելեյան-արաբականներեն: Այս իրողությունը մեկն է այն պատճառներեն, որոնցմով հայ երգը արևելյան քնքշություն մը, արևոտություն մը կրելով հանդերձ, մեղկ չէ բնավ, արիական ուժի և հստակության նկարագրով մըն ալ ու մանավանդ կհրապուրե զմեզ:

Հայ երգերու հիմ կազմող ինքնուրույն ձայնաշարերու այս հայտնաբերումը այս անգամ Կոմիտաս վարդապետի դաշնավորման աշխատութիւնները առաջնորդող սկզբունքները կոտա իրեն: Եվրոպական դաշնավորման մեջ կտիրե դասական ավագ և կրտսեր ձայնաշարերին սերող եռյակի (tierce-ի) ներդաշնակութիւնը: Արդ, հայ երգերը առհասարակ այդ ձայնաշարերուն վրա հիմնված չըլլալով, ավագ կամ կրտսեր եռյակի գործածութիւնը պիտի եղծեր շատ անգամ եղանակներու ներդաշնակային իմաստը: Իր Պատարագին մեջ և մանավանդ ժողովրդական երգերու իր վերջին դաշնավորումներուն մեջ վարդապետը կզգուշանա, հետեաբար, եռյակներու գործածութենէն ու կնախընտրե քառյակի ու հընգյակի ներդաշնակութիւններ ու այս կոտա, մանավանդ եվրոպացիներուն համար, մասնավորաբար ինքնատիպ հնչողութիւն մը իր խմբերգներուն:

Կոմիտաս վարդապետի երաժշտական հետազոտութիւններուն այս արդյունքները մեծ և լուսավոր հորիզոններ կբանան հայ ժողովրդի ոչ միայն երաժշտական կազմութեանը, այլև հայ պատմական, ազգագրական, անցյալի հասկացողութեան տեսակետով: Հայտնի կըլլա, որ հայոց ժողովրդական երաժշտութիւնը կուգա ամենահին, նախաքրիստոնէական ավանդութենէ մը, որ հայոց փոյուզական-արիական ծագումին նոր ու արտասովոր փաստեր կբերե: Փարիզի մեջ 1914 թվին գումարված երաժշտագիտական համաժողովին մասնակցող երաժշտութեան գիտունները մեծ հայտնութիւններու առջև գտած էին ինքզինքնին վարդապետին հաղորդագրութեան մեջ առաջ բերված իրողութիւններովը: Անոնց լույսին տակ հայ երաժշտութիւնը կներկայանար որպէս այն թերեւ միակ արվեստը, որ կորսված հին հունական և արիական երաժշտութեան մասին կենդանի գաղափար մը տալու կոչված էր:

Եթե հայ երաժշտության տեսաբանը այդքան մեծ ու բե-
ղուն եղավ Կոմիտաս վարդապետին մեջ, ատոր բուն պատ-
ճառը հոն է, որ ան չէր իր նյութին լուկ դուրսեն, առարկայո-
րեն մոտեցող գիտուն մը, այլ զայն ներսեն հասկցող, բունող
ու ապրող ամենահարազատ տեսակեն արվեստագետ մը:

Ի՞նչ եղավ արվեստագետին, հորինող արվեստագետին
արժեքը Կոմիտասի մեջ:

Հոս է, որ զինքը ստորագնահատողներ կթոթվեն իրենց
ուսերը. «Կոմիտաս վարդապետ հորինող երաժիշտ մը չեղավ,
չկրցավ ըլլալ երբեք, կրսին, այլ երգեր հավաքող մը և դաշ-
նավորող մը միայն ու պարզապէս» — Հարցը այդքան ալ
պարզ չէ սակայն. հիշտ է, որ վարդապետը ինք իր հաշվույն
յստեղծագործեց — բուն իսկ իրմե հորինված քանի մը ծա-
նոթ կտորներ փոքր ու երկրորդական բաներ են, ընդհանրա-
պէս հանդիսական առիթներու համար շինված, որոնց ինքն
ալ կարևորութիւն չէր տար: Կարող չէ՞ր, չպիտի՞ ըլլար վար-
դապետը, տարաբախտ վարդապետը իր բուն իսկ անձնական
ստեղծագործութիւնը բերելու հայ երաժշտության: Պետք չէ
վճռել, չենք կրնար վճռել: Երկար ատեն այդ ուղղությամբ չէ
խորհած քննել: Ուրիշ՝ ըստ իրեն և ըստ մեզի ալ, ավելի ան-
միջականորեն կարևոր գործ ունեւ ընելիք, ու այդ ըրավ:
Քայլ անիկա արվեստի, ստեղծագործության կյանքին շատ
կանուխ խլիւցավ. իր կարողութիւններուն ամենեն հասուն
ու բեղուն շրջանին իսկ — ոչ շատ ավելի քան 45 տարեկա-
նին: Իր մտերիմները ամենքն ալ գիտեն, որ այդ ատեն ար-
դեն ձեռնարկած էր պատրաստութեանը մեծ գործի մը, որ իր
ծրագրին մեջ իր բուն անձնական բերումը պիտի ըլլար երա-
ժիշտության: Հ. Թումանյանի «Անուշ»-ին վրա օպերայի մը
պատրաստութեան՝ որուն համար կխորհէր հորինել նոր, հայ-
կական նվագախումբ մը, եվրոպական գործիքներու մեջն
ընտրելով և անոնց միացնելով հայկական ու արեւելյան
գործիքներ, սրինգներ մատնավորաբար: Ի՞նչ պիտի ըլլար
այդ գործը, պատճառներ ունիմ կարծելու, թե մեծարժեք պի-

տի ըլլար: Ինծի երգած ու նվագած է անոր նախերգանքը և խոր տպավորութիւն եմ կրած:

Բայց նկատի շունենալով այս ամենը ու առնելով վարդապետին հայ եկեղեցական ու ժողովրդական երգերու հարդարման ու դաշնավորման աշխատանքը միայն, ամենամեծ սխալ մը պիտի ըլլար սովորական, ամեն երաժշտական ուսում ստացած, նույնիսկ տաղանդավոր երաժշտի կարելիութիւններուն մեջ գտնվող գործի մը հետ շփոթել զայն:

Արդարեւ Կոմիտաս վարդապետ բերած է իր դաշնավորումներուն մեջ երաժշտական թափանցման, այնպիսի նորութիւն մը, ոճի ինքնատպութիւն մը, որ անոնք սովորական դաշնավորումներու սահմանեն անչափորեն անդին կանցնին իսկական ու մեծարժեք ստեղծագործութիւններու կարգին տեղ առնելու համար:

Հայ երգերուն վրա վարդապետին կատարած աշխատանքը նախ անոնց էութեան ինքնահատուկ էսթետիկին, ինքնուրույն ոգիին թափանցման, լայնագոյն իմաստով հասկացման գործը եղած է: Գերազանցորեն և արդարորեն ինքնավստահ ճաշակով մը կմոտենա ան հայ՝ ըլլա, եկեղեցական, ըլլա աշխարհիկ երգերուն ու... կզատե հարազատ հայ եղանակները օտարամուտ երգերեն: Մաքրելով զանոնք անոնց վրա խալ կապած ու անոնց բնութիւնը եղծող օտարամուտ կամ ժողովրդական աղավաղումներէ եկած տարրերէն, կունենա զանոնք իրենց սկզբնատիպ, առույգ վայելչագեղութեանը մեջ. մասնավորաբար, այսպէս, մեր կրօնական երգերը իր բացարձակ ճաշակին անվերադառնալի վճիռներուն տակ կձգեն իրենց վրայի վերջամուտ, բայց թերեւ դարերէ ի վեր խավացած անիմաստ երկարաձգումները, արեւելեան զարդոյտութիւնները, մեղկ ու քառորդայնային ծամծմութիւնները: Այսպէս մեջտեղ եկած հարազատ հայ եղանակը պարզ է, ժուժկալ և առնացի գիծերով, զվարթութեանը մեջ իսկ լուրջ ու տխրութեանը մեջ իսկ երանական, բանավոր՝ կառուցվածքով, բայց և զարմանալիորեն կենդանի, խորեռանդ, միևնույն ատեն կորովի ու շնորհալիորեն քաղցր: ... Կոմիտաս վարդապետի այսպէս մեղի բերած հայ եղանակը իր բանական պայծառու-

թյամբը և իր առնացի կորուվումը, իր մաքուր զգաստությամբը հայտնապես արեւմտյան է, բայց և իր արեւահամ քնքշությամբը, իր երազայնությամբ՝ արեւելյան միկնունքն ատեն։ Ու ի վերջո՞ ո՛չ այդ և ո՛չ այն, ինչու չըսել մեկ բառով՝ հարազատորեն ու ինքնուրույնապես հայկական է։

Բայց այս եղանակները արդիական երաժշտության մեջ մտցնելու, զանոնք նրբացած ու առաջացած ճաշակներեն վալիւլի դարձնելու և պարունակած երաժշտությունը բովանդակորեն իրագործելու համար, հարկ է դաշնավորել։ Մեներգի հարմար դաշնակի կամ երգեհոնի ընկերակցություն հորինել ու խմբերգի համարներուն բազմաձայնություն հագցնել։

Անհունորեն դժվարին խնդիր։ Սովորական արվեստագետի մը համար ատկե դյուրին ու պարզ բան չկա։ Եվրոպական դաշնյակները պատրաստ են, դաշնավորման դասական կանոնները՝ հայտնի. պիտի բավե՞ր զանոնք կիրարկել մեր երգերուն։

Մանավանդ որ այս տեսակ դաշնավորումը նոր բան ալ չէր. Կարա-Մուրզա և Եկմալյան ժողովրդական բավական երգերու և հայ պատարագին համար տվեր էին ատոր օրինակը։

Բայց գերազանցորեն նուրբ և խորազգաց արվեստագետին համար, որպիսին էր Կոմիտաս, հարցը կներկայանար այլապես բարդ, դժվարին, դործը այլապես պատասխանատու։ Այդ երգերը միաձայն ստեղծված էին ու պարզուկ, գեղջուկ բերաններե երգված այդպես։ Հայ ժողովրդի երաժշտական բնազդը, հայկական բնաշխարհի բնությանը միացած՝ տված էր այդ երգերուն երաժշտական այնպիսի դրոշմ մը, երանգներու այնպիսի փափկություն մը, որ անոնց իսկությունը կրնար եղծվիլ անմիջապես եվրոպական ներդաշնակություններու առաջին հպումին իսկ։ Մեր երգերու շունչը կրնար խեղդվիլ եվրոպական գիտուն ներդաշնակություններուն ծանր փաթաթումին մեջ։ Հայկական ազատ լեռներուն վրա բուսած ու ապրող այդ փոքրիկ վայրի երաժշտական ծաղիկները ի՞նչ պիտի ըլլային իրենց հողեն փրցված ու մեծ

քաղաքներուն, եվրոպական արվեստի պալատներուն ու պարտեզներուն մեջ բերված:

Պետք է ըսել, որ Կոմիտաս իրապես հանճարեղ լուծում մը գիտցավ բերել այս հարցին:

Նախ պատշաճագույն ընտրությամբը այն ներդաշնակություններուն և ներդաշնակային շղթայումներուն, զորս գործածեց ժողովրդական թե՛ եկեղեցական եղանակներու իր բազմաձայն խմբագրություններուն մեջ: Եվրոպական դասական ներդաշնակությունները և շղթայումները չեն անոնք, ինչպես է պարագան, օրինակ, Եկմալյանի Պատարագին մեջ: Դասական եռյակը այսպես, ըսի արդեն, որ պիտի եղծեր այդ երգերուն ներդաշնակային ի կարողության գոյ նկարագիրը, շատ անգամ ու հետզհետե ավելի վտարված է այդ դաշնավորումներեն: Փոխարեն հաճախ քառյակի կամ հնգյակի վրա հիմնված դաշնյակներ և մանավանդ նոր հակահնչուն դաշնյակներ գործածված են, որոնք բարեբախտորեն կշեշտեն այդ երգերու հատուկ ներդաշնակային դիմագիծը:

Հետո դաշնավորման համար իր գործածած խմբագրության եղանակովը: Պատշաճորեն բարեխառնված համեղանակային (contrapointique) կերպն է այդ, որ բազմաձայնությունը ձեռք կբերե ոչ թե մայր եղանակին տակ պարզապես դաշնյակներ դնելով, այլ այդ մայր եղանակին ընկերացնելով ուրիշ՝ բայց անոր բնութենեն սերած, անոր ազգական մեկ կամ ավելի եղանակներ. ու այսպես մայր երգին շուրջը հորինված եղանակներու փունջով մը տալով մեզի բազմաձայնությունը: Դաշնավորելու այս բազմեղանակային կերպը, որ հատկանշական է եվրոպական նոր համանվագային ոճին, կպահ հայ երգերուն՝ իրենց էապես մեղեդիական հանգամանքը: Այդ ընկերացող եղանակները Կոմիտասի սեփական հանճարեղ հորինումներն են, որոնց յուրաքանչյուրը մայր եղանակի ի կարողության գոյ մեկ երեսը երևան կբերե, կիրադործե, հետևաբար ոչ միայն չի խեղդեր, չի խեղաթյուրեր անոր ոգին, այլ զայն ավելի բազմակողմանիորեն կվերստեղծե, զգալի կզարձնե, կճոխացնե, ամբողջովին կցայտեցնե:

Ու վերջապես երգերուն դաշնավորումին մեջ իր բերած երաժշտական նկարչագեղության, տեղական գույնի, մտահոգությամբը, որ խմբերգական հնչականության զմայլելի գյուտերով այդ երգերուն շուրջ պահել հաջողեցավ անոնց բնիկ միջավայրը, մթնոլորտը, երաժշտական կլիման կարծես:

Կոմիտասի դաշնավորումներուն մեջ գլխավոր երգին շուրջ, այսպես, երբեմն ոգևորված կգտնենք երգին արթնցուցած արձագանքները, պիտի ըսեիր հայ սարալանջերուն վրա («Սարերի վրով գնաց»-ի պարագան). պարի եղանակներուն մեջ երգին ընկերացող պարի քայլերուն ու թմբուկներու թափահարումը («Հով լինի»-ին, «Սոնա յար»-ին, «Առավոտուն բարի լույս» սքանչելի հարսներգին մեջ այսպես) գեղջկական բակին մեջ կթվող այծերուն զանգակներուն հնչյունին անորոշ արձագանքները՝ «Հինգ էծ ունիմ» կոչված փոքրիկ դուխգործոցին մեջ: Բաղդատեցեք այս կտորները եվրոպական սովորական խմբերգներուն լոկ ներդաշնակային հնչողության հետ. հոս նրբագույն երանգներու գերազանց տվչություն մը պիտի գտնեք, որուն նմանը Դերյուսիի՝ Շառլ դ'Օռլեանի տաղերուն վրա հորինած երեք խմբերգներուն ու քանի մը ռուսական խմբերգական գործերուն մեջ հանդիպած եմ միայն: Սովորական երաժշտությունը, մանավանդ նորը, երաժշտական նկարչագեղության հոյակապ էջեր տված է անշուշտ, բայց ամենքն ալ նվագախումբի համար. քիչ անգամ հոն կգտնենք խմբերգական արվեստի այն բարձրությունը, որ Կոմիտասինը եղավ:

Անշուշտ, Կոմիտասը մեկեն չհասավ այս կատարելության: Իր առաջին, մանավանդ կրոնական երաժշտության դաշնավորումները դեռ գերմանական դասական և ռոմանտիկ խիտ ներդաշնակություններով ծանրաբեռն են: Բայց մանավանդ Փարիզ կատարած իր ճամփորդություններով նորագույն ֆրանսիական և ռուսական երաժշտություններուն իր ծանոթացումը զինքը անօրինակ կերպով նրբացուց իր ճաշակին ու արվեստի ըմբռնողությունը մեջ ու իր բնաղբին ալ օգնությունները հասավ խմբերգական խմբագրության այդ անգերազանցելի վարպետությանը:

Ու այսպես, ունեցանք հայ կրոնական երաժշտության կալվածին մեջ վարդապետին հայաստանյաց եկեղեցւո Պատարագը՝ մեծարժեք դործ*։ Ունեցանք շարակաճանքներն ոմանց սքանչելի դաշնավորումները։ Իսկ ժողովրդական երաժշտության սեռին մեջ՝ իր կազմած հրաշագեղ շարերգները, սյուիտները, որոնք անթառամ շնորհով մը պիտի ապրին երաժշտության գեղեցկագույն ստեղծագործությանց կարգին։

Փոքր երգերը, իրենց նյութով ու երաժշտական բնավորությամբ ներկայացուցած հարմարությանց համեմատ, Կոմիտասը իրարու կապած է. երգի մանյակներ շինելով այսպես։ Անոնց մեջ ծանր ու դանդաղ կշռույթով երգերուն հակադրված են թեթև ու եռանդուն կշռույթով եղանակներ ու այդպես ստեղծված են երաժշտական փոքր գլուխգործոցներ։

Ու մեր զմայլած հոգիներուն առջևին, ավելին՝ խորին անցուց Կոմիտասը, շարան-շարան այդ երգերը, որոնց մեջ բովանդակ կյանքն է հայ ժողովուրդին. ուրախությամբ աշխատող, զմայլագին երազող, մաքրորեն ու խորագին սիրող, անուշ թախծությամբ մը կարոտցող, դուցազնող հայ ժողովուրդին. աշխատանքի արի ցնծերգները, լուսնալուսային պարերգներն ու հարսներգները, միևնույն ատեն զգաստ ու խռովիչ այն սիրերգները, անհուն ու խոր կարոտերգներն ու ողբերգները, գեղահնչյուն շարականները։ Բովանդակ կյանքը հայ ժողովուրդին՝ երաժշտացած, ու այս անգամ Կոմիտասի արվեստին մեջ վերստեղծված, պայծառակերպված, պայծառաձայնված...

Այդ արվեստով բերված հայ երաժշտությունը իր եղանակներու անսովոր հնչողության նկարագրովը, իր ներկայացու-

* Պիտի ունենայինք ուրիշ պատարագ մը ևս, որ պիտի ըլլար, ինչպե՞ս կըսեր ինք, իր կրոնական երաժշտության կարևորագույն երկը, այս անգամ խառն խումբի համար գրված հնգաձայն, վեցաձայն և կառուցված օր. էմի Աբգարի կողմն հրատարակված Զուղայի պատարագին մայր եղանակներուն վրա, զորս վարդապետը կնկատեր ամենին հարազատորեն հայկական պատարագի եղանակները. պիտի ունենայինք՝ եթե չպատահեր աղետը։ Այդ գործը կարևոր մասերով գրված էր արդեն, բայց զարմանալի է, որ անկե ոչ մեկ հետք գտնված է իր թուղթերուն մեջ։ Ո՛ր անհետացած է արդո՞ք այդ գործը։

յաժ ձայնաշարերուն և դաշնավորման եղանակին արտադասական ու խիզախ ինքնատպությամբը ու վերջապես հոն երեցող գրեկակերպին բազմեղանակային և հատկանշորեն նկարչագեղ բնությամբը Եվրոպական երաժշտական արդիական ճաշակին ուղղակի կհամապատասխաներ, ահա ինչու ընդունվեցավ զմայլումով այդ շարժման վարպետներեն: Հայ երաժշտությունը դարերի ու դարերի եկած՝ Կոմիտաս վարդապետին շնորհիվ, մեկ ոստումով՝ երաժշտական արվեստի բնաշրջության առաջացած գիծին վրա տեղ կգտներ:

Այս մեծ պատիվ մըն է մեզ համար: Կպարտինք զայն իրեն:

դ) ԽՄԲԱՎԱՐԸ

Եվրոպացիներու մոտ այս արդյունքը ու մեր մեջ ալ վարդապետին երաժշտության բերած անօրինակ խանդավառությունը չափաի բացատրվեր սակայն, տակավին, գործերու խմբագրության այս արվեստին հատկություններովը միայն: Որովհետև լավագույն երաժշտական երկերը գեշ կամ միջակ կերպով գործադրված՝ չեն տար իրենց կարելիության մեջ եզեզ արգյունքը: Մեծ բարերախտությունը հոն էր նաև և տակավին որ Կոմիտասը իր երկերու գործադրության համար կրեբեր խումբերու ղեկավարության արտասովոր տաղանդ մը: Այս տեսակետով իր ըրածը պարզապես հրաշքի սահմաններուն կմոտենար:

Վարդապետը կհասներ քաղաք մը, հաճախ հապճեպով կմտնվեր երգիչներ, շատ անգամ երաժշտության որևէ ուսումնե և մշակումն դուրկ, ու այսպիսի տարրերն մեկ երկու ամսվան, երբեմն քանի մը շաբթվան մեջ ներկայանալի խումբ մը առաջ կրեբեր, երգչական առաջնակարգ իրագործություններու կհասներ: Իր սորվեցնելու և վարելու կերպը գիտենք, որ ապշեցուցիչ էր: Անոնք որ ծանոթ են նվագախումբի կամ երգչախումբի ղեկավարման արվեստին կամ նույնիսկ միայն երաժշտական կյանքին, գիտեն թե գործերու պարզապես ճիշտ իրագործումը դեռ սկիզբն է ու տարրական բանը միայն ձեռք

բերվելիք իրավցնե արդյունքին համար: Բուն խնդիրը արտահայտությունը, երանգները ու ավելին՝ երաժշտական շունչը, ոգին ձեռք բերելուն մեջն է: Ու ատոր համար չեն բավեր սովորական գիտությունը և վարպետությունը արվեստին: Ասոնցմով՝ ճիշտ, բայց պաղ եղանակավորումի մը ու բազմաձայնության մը միայն կարելի է հասնիլ: Երաժշտական բուն հափշտակությունը ստանալու համար ասոնցմե անդին գտնվող տեսակ մը մոգականություն անհրաժեշտ է, որ քիչ վարիչներու միայն տրված շնորհ մըն է: Ու այդ շնորհը ունեւրացառիկ աստիճանով մը վարդապետը:

Իր ձեռքերեն, որոնց մեջ զանոնք ավելի կենդանի պահելու համար չէր առնէր որեւէ գավազանիկ, իր դեմքեն, իր ամբողջ անձեն անասելի էլեկտրականություն մը, ներուժ դյութություն մը կերթար երգիչներուն, վեր հանելու անոնց հոգիները ու ձայները, ասոնցմե ու ասոնցմով հաղորդվելու համար, հետո ունկնդրող բազմություններուն ու երաժշտական հոգեկանության անդիմադրելի ու երբեմն ամեհի ալիքներուն մեջ առնելու և բարձրացնելու համար զանոնք:

Ու այսպես՝ մեծ խանդավառությունն էր հափշտակված ամբոխներուն, որ ծափահարություններուն մեջ ալ կորոտար, կորոտար ու չէր դադրեր: Երբեմն, ցեղը բովանդակ արթնցած կըլլար կարծես այդ պահերուն՝ հայ բազմություններուն մեջ: Մոռցված ցեղը, որ հանկարծ կըլլար սրտերուն մեջ, կերգեր արյունին մեջ ու արցունք կգնէր անհամար աչքերուն:

Կոմիտասի երգչախումբը՝ կհնչէր հաճախ իբրեւ արդիական նվագախումբ մը: Հոն չկային լոկ տարբեր բարձրությանմբ ձայները սորբանոններուն, ալտոններուն, տենորներուն ու պասերուն իրենց ինքնահատուկ դրոշմովը. ինչպես կան անոնք եվրոպական սովորական երգչախումբերուն մեջ: Ըսի որ վարդապետին խմբերգական գործերը երաժշտական նկարչագեղություն ստեղծելու մտահոգությանմբ գրված են. այդ նկարչագեղությունը ձեռք կբերվեր բարձրագույն արվեստով մը խումբերու իրագործություններուն մեջ ձայներու արտաբերման տրված զանազան երանգներով ու անոնց տարբեր բաղկացուցիչներովը. ու ի վերջո այդ բոլորը թափանցող, թևող

զգացումովը, այդ բոլորին մեջ վարդապետին անձնն եկած և մտած անդիմադրելի շունչովը:

Վարդապետը անկասկած մեր ժամանակի առաջնակարգ և բացառիկ երաժշտական ղեկավարներու գիծին վրա կուգար:

Ե) ԵՐԳԻՉԸ

Մեծ եղավ իբրև խմբավար, թերևս անոր համար ալ էր այդ, որ մեծագույն եղավ իբրև երգիչ: Իր համերգներուն, երբ իր խումբերու երգերեն վերջ, կանցներ դաշնամուրին առաջ ու կերգեր ինքն իսկ՝ իր խումբերն ու խմբերգներն ալ կմոռցրնէր:— Հաճախ կհարցնեն. «Լսած եք Կոմիտասը, գեղեցիկ էր շատ իր ձայնը. ի՞նչպես էր իր ձայնը»: Բայց երբ կերգեր վարդապետը, ո՞վ կխորհեր իր ձայնին: Գեղեցիկ ձայներ շատ եղած են և կան իրենինն ալելի գեղեցիկներն ալ ապահովաբար շատ: Բայց իրեն պես երգիչներ շատ քիչ եկած են աշխարհ ու պիտի գան: Անշուշտ, սքանչելի կերպով կբարձրանար, կտարածվեր, կտիրակալեր իր ձայնը անհատնում շունչի մը բռնված: Դարձյալ սքանչելի որակով մը, դրոշմով մը օժտված էր ան հակառակ երբեմն խալոտ ու մարած տարրերու, որ կխառնվէին անոր, խռովիչ փան մըն ալ իրենք խառնելով: սակայն անոր այլապես մաքուր հնչականության: Բայց այս բոլորը կշրանային իր երգվածքին նկարագիրը կազմող արտահայտչականության քով, իմաստի, զգացման երանգներուն, կիսաստվերներուն տվչությունը ընելու իր կարողության քով: Ու ասոնք ալ տակավին՝ այն անասելի ջերմեռանդ հոգեկանության քով, որ իր երգվածքին ներհատուկ թռիչքը, վեհությունը կկազմեր: Չայն մը չէր այդ՝ հոգի մըն էր:

Հայ երաժշտական ոճի իսկությանը իր հայտնատեսությանը օգնությամբ, — հայտնատեսություն՝ որու մասին ըսի, — Կոմիտաս վարդապետ գտավ ու բերավ մեզի հայ երգումի բուն ու հարազատ եղանակը, ոճը: Ատիկա ալ իր անկորնչելի փառքերեն մին պիտի մնա:

Մանավանդ հայ կրոնական երգին տվչության, այսպես

ըսենք մեսրոպյան ոճը գտած էր: Մեսրոպյան կըսեմ, որովհետև հայ կրոնական երգը տալու իր ոճը խորհրդավոր հանդիսություն մը ունի մեսրոպյան երկաթագիրներու, մեր ոսկեդարու մատենագիրներուն՝ (6) մեր ճարտարապետության մեծ շրջանին կառուցվածքներու ոճին հետ. նույն անսեթեթ, կորովի, պարզորեն, շնորհալի, սրտագին իսկությունը անոնց և իր երգվածքին մեջ: Այդ երգվածքին մեջ արևելականութունը իսպառ թոթափված էր, բայց և չէր իյնար եվրոպական կերպին մեջ. բուն իսկ հայ հոգիին ու հավատքին եկած սրտառուչ ու աստվածաթոիչ բան մը ոգեղինություն կուտար անոր: Ո՞ւր էր թե շկորսնցնեինք իր երգումի դպրոցը, իրմով մեյ մը վերագտնված այդ երգչական ոճը:

գ) ԱՆՁԸ

Այս ամեն գերազանցություններուն տակ հիմնական գաղտնիք մը կ'ազվի սակայն. եթե իր մեջ տեսաբանը, հորինողը, խմբավարը, երգիչը եղան այն, ինչ որ եղան, պատճառն այն է, որ այդ բոլորը տարբեր ձևերու տակ նույն և մի իսկության մը արտահայտություններն էին: Տեսաբանին թե հորինողին, խմբավարին թե երգչին տակ միևնույն երածը՝ տական անձը, միևնույն հայտնատեսական լույսով լուսավառ մարդու էությունը կճառագայթեր: Կոմիտաս իր անձը ամբողջ կզներ իր բոլոր ըրածներուն մեջ, իր խմբագրած հետին երգին և երգած հետին շեշտին մեջ. ու հանճարի լույս մը կկրեր ապահովաբար այդ անձը իր մեջ: Ոչ անձնական հանճարի սակայն, եթե կարելի է այսպես ըսել — ու հոս է էական հատկանիշը իր պարագային — այլ ցեղային հանճարի լույս մը: Տեսակ մը անանձնական տեսողություն կառաջնորդե զինքը իր գործին մեջ ու տեսակ մը անանձնական ոգևորություն կըլեցնե զինքը ու իր ամբողջ գործունեությունն ու անոր պատկերը պիտի անցնի մեր պատմության:

Իր էության միությունը... բայց ի՞նչ կամքով ու ճիգով բռնված էր ան ու լարված իր մարմնին մեջ: Մարմինը, նյութը, որուն օրենքը ուրիշ է, պիտի օգտվեր ավաղ մեծ աղետի:

իրեն տված դժխեմ պատեհութենեն կարծես իր վրեժը առնելու՝ անկե իր վրա եղած բռնութենեն: Ինչպես ըրած էր ուրիշ մեծերու: Ու ապրեցավ շնորհալի ու տարաբախտ վարդապետը ճակատագիրներուն էն եղեռնականը, մեր ու աշխարհի աչքին առջև կենդանի մնալով հանդերձ, զարնվելով ճիշտ իր ամենին թանկագին բանին մեջ՝ այդ միությանն իսկ մեջ: Ախտը կտորեց փշուր-փշուր այդ միությունը, իբր գերագույն հեգնանք, սակայն զինքը պահելով դեռ տարիներ մեր առջև իբրև ինք իրեն անճանաչելի նյութեղեն ստվերը:

Մահը կուգա սրբել այսօր այդ ստվերը: Ու հավիտենությունը իրեն կառնե Կոմիտասը ու միաժամանակ մեզի կուտա զայն իր բուն եղածին պես: Իրեն կառնե ու մեզի կուտա իր միությանը մեջ վերահաստատած իսկական՝ հոգի-Կոմիտասը: Գիտնանք մեզ համար կենդանի պահել զայն:

ԿՈՄԻՏԱՍ*

«Ի՛նչ հրաշարվեստ հուշարար մըն էք դուք նախնի ու արդի հայ գեղեցկությանց. լիահավատ սիրով, բոլորանվեր ջանքով հետազոտեր, որոներ, ի քնար վերակոչեր եք մեր քաղցրադու, աստվածաշունչ մեղեդիներն ու օրհներգությունները, որոնց մեջեն մեր սուրբ նախնյաց հոգիները համբուրել տվիք մեզի: Ասիկա սակայն չի բավեր ձեր արվեստագիտական ու հայրենասիրական վառ հետաքրքրության. հրճվաթրթիռ, գուրգուրալիր, զմայլանքով բաբախում հայրենիքին թաքթաքուր անշուք անկյուններեն, չկասկածված, փոշեթաթախ խորշերեն վերագտեր, հարուցեր, կենսավետեր եք դուք ահա հայ գեղջուկ բանաստեղծությունը նաև որուն տրամաթիկ թլվատումը, կույս գեղեցկությունը պաշտել տվիք մեզի:

Հուշարար ըսի, բայց դուք վեղարավոր Զիչեոն [Յիցերոն] մըն էք ավելի. անցյալ գիշեր «Université Populaire»-ի սրահին մեջ երգելով ու բարբառելով, զվարճաբանելով, երբեմն ալ միշտ հանկուցանելով՝ Հայաստան ուխտագնացության տարիք զմեզ. կամ լավ կա է ըսել քիչ մը

* «Էջեր հայ գրականության», Կահիրե, 1942:

1911 թվի հունիսի 16-ին Ալեքսանդրիայի Ալհամարա թատրոնում Կոմիտասի տված մեծ համերգի առթիվ, հայկական մամուլի մեջ առանձնապես սրտառուչ էր հայտնի գրող Տ. Կամսարականի այս հոգվածը:

Հայաստան բերիք Եգիպտոսի հայերուս. մենք կկարծենք,
թե հայ կրոնավորը, որ էջմիածնեն կուգա՝ մյուռոն միայն
կրերե. դուք Մասիսն ու Արագածը փոխադրեցիք հոս պահ մը.
ո՞վ ըսավ, թե լեռները չեն քալեր...

Քարձրացանք ձեզի հետ ցից կատարը մեր հայրենիքի
լեռներուն, որոնք շորս հազար տարի է հայությունը «կղի-
տեն», իջանք, ապա միասին սա ծաղկազվարճ մարգագետին-
ները, որոնք հայոց դաշտերն են, լսեցինք հոն հակճիռ հայ
շինական մեր աղբրտաց աղու ու մերթ գոռ ձայնը, որ կերգե,
կհրճվի, կցնծա. ի՛նչ, վարդապետ, իրա՞վ է արդյոք, Հայաս-
տանի հայն ալ ցնծության ճիշեր, ուրախության շեշտեր,
աղաղակնե՞ր ունի եղեր, մեր հեք սիրական եղբայրը, չէինք
զիտեր ատիկա, անականկալը փղձկեցուց զմեզ:

Մեղնե ո՞վ պիտի կրնա մոռնալ երբեք հայրենիքի հո-
գեզվարճ այն տեսարանները, զոր խոսքով ու երգով հեռա-
պարզեցիք մեր զմայլած աչքերուն առջև. վասնզի ձեր երգը,
վարդապե՛տ, ներդաշնակություն մըն է կատարյալ, գույն ու
պեսպիսություն ունի, խորություն ու մթնոլորտ ունի,— երկ-
րին մթնոլորտը,— լույս ու ստվերներ ունի, Հայաստանը մեր
լսելոքը... տեսանք մենք:

Մեր դուք եկաք մերհուշել մեզի ու վերհայտնել սխրալի ու
հարազատ սա հայ գեղեցկությունները՝ որմե անլուր էինք
մենք ի բնե՝ շփոթում մը ունեցանք,— ցայն վայր ան-
հազորդ հայրենի այդքան անուշակ թրթռումներուն, մենք՝
տարաշխարհի հայերս՝ թերի, անկատար՝ հայեր եղած ըլլա-
լինք. բայց ինչո՞ւ համար այն ատեն մեր սրտերը իրենց խոր
խավերուն մեջ այդ սաստկությամբ դղրդեցին ի լուր ձեր
«Կոունկ»-ին, «Մոկաց իշխան»-ին ու «Սիփանա Քաջե-
րուն»...

Ո՞վ վարպետ վարդապետ, ի՛նչ բանի ավելի հիանամ ձեր
մեջ, ձեր արվեստորո ձայնի՞ն (հորդելակ, ինչպես հիշեցիք
Կորյունեն), թե գերանուրբ արվեստի՞ն, պատարուն գիտու-
թյա՞ն, թե բոցաշեշտ պերճախոսության. հրապուրիչ բանախո-
սի՞ն, թե... բայց դուք վհուկ մըն եք, հա՛յր սուրբ:

Ներկա էի ձեր համերգի փորձերուն, որպեսզի գոնե մա-

սամբ մը ճաշակ ստանամ անկե. ձայնի ճարտարապետութ-
 յան հայկական դուռ հրաշակերտ մըն է ատիկա: Զեր այդ
 համերգին մեջ հայու հոգին է, որ փոխն ի փոխ կազմութե ու
 կսիրե, կհծծե ու կշանթե,— ինքզինք կպատմե: Ի՞նչ միաձուլե
 հազներգություն ու համատարած ներդաշնակություն, դաբի-
 րային ի՞նչ վեհություն, նաև հեթանոս ի՞նչ հեշտանք, ի՞նչ
 գունագեղություն, ձևազանություն, զգացման թարմություն
 ու խորություն, բայց մանավանդ բնական ի՞նչ շեշտ, ի՞նչ
 համ ու քաղցրածոր ներշնչում զոր դուք այնքան արվեստա-
 հյուսեր, ընդելուզեր եք արևմտյան գիտուն ու կարի դժվա-
 րահաճ երաժշտության հետ. ձեր համերգը այդու՝ «հաւատամք»
 մըն է, հայր սուրբ, հայ ցեղին բարձրագույն ընդունակությանց
 ու անոր անհուն կատարելականության:

Դուք, վարդապետ, փոքրիկ հրաշքի մը առիթ տվիք
 մեր մեջ. հարյուր հիսուն ու ավելի մանկտի՝ որոնք դեռ երեկ
 ստեղնաշարին առաջին խաղն իսկ անկարող էին արտաբերե-
 ին՝ կերպեն հիմա «իբրև զղասս Սերովրեից». հայրենիքն է,
 որ բաբախեց անոնց սրտին գողտ խորշերուն մեջ, առհավու-
 թյան սքանչելիք մըն է այս. ո՞վ պիտի ըսեր, թե այդքան
 ներդաշնակություն կար պահվըտած անց մատղշուկ կոկորդ-
 ներու մեջ: Սակայն դուք տավիղ մըն եք մանավանդ, որուն
 վրա հայուն դարևոր այլ հարանորոգ հոգին իր խորախոր-
 հուրդ թրթռումները կշարունակե արտահայտել ահա Քնարը
 զոր կկրեք ձերինը չէ բոլորովին. գողթան երգիչներեն մեր
 ցեղին հանձնված նվիրական ավանդ մըն է, զոր բախտին բա-
 րությամբ ձեզի վիճակվեր է պահել ու պահպանել,— ազգա-
 յին ստացվածք մը, հայկական սեփականություն մըն է անի-
 կա: Այդ սրբազնյալ ավանդն ի ձեռին գացեք, հայր սուրբ,
 անդաստան կատարել ի հայս համորեն, գացեք հնչեցնելու
 ձեր քնարը ի լուր տարանջատ հայության, որ «Ավարայրի
 պլպուլ»-են մինչև հիմա Ալիշանով միայն խապրիկ առած
 էր: Այդ պլպուլը մեր արմավենիներուն վրա թառեր է հիմա:

Եվ եթե օր մը գեղգեղելի ու հմայիլե, հուզելի ու հուզվելի
 պահ մը հանգչելու համար հայրենիքի կենսանորոգ կազդույրը
 նրթաք փնտրելու՝ ձեզի երկու աղաչանք ունիմ, վա՛րդապետ,

նախ՝ մեր կողմանե հարգական հուզյալ խոնարհություն մը
ձեր նախակարապետներեն երանելի Երեմիա երաժշտին շի-
րիմին առջև, որ հազար երկու տարիե ի վեր, Արագածի կողը,
անեղծ ու անվթար պահված է ըսիք մեզի զուսպ խանդա-
ղատանքով մը և հետո՝ օհ, մանավանդ՝ երբ «արփվոյն յառա-
ջածագ նշոյլով» տրվի ձեզ բարձրանալ անդրէն այն լեռը, որ
հայութեան ծագմանը նախագահեց՝ անոր վրա՝ «Յիշեսցիր և
զմեզ», Հայր սուրբ, ու լանջքերնիդ Արարատի ծաղկանց բույ-
րովն ու շունչովը առլցուն՝ արձակեցեք հոն ձեր սա շքեղ ուժ-
գրնազոր ձայնը «Ազատն ի վեր ի Մասիս»։ հեռաստանի ար-
մատախիլ հայերես առ հայրենիք մեր կարոտո որդիական ող-
ջույնը թող ըլլա ատիկա»։

ԿՈՄԻՏԱՍԸ*

(Պատմական ակնարկ)

Զի կարելի երաժշտական մի խնդրի մասին խոսել և դատել, առանց ի նկատի առնելու գեղարվեստի մյուս ճյուղերը այն նույն ժամանակաշրջանում:

Մեր գեղեցիկ գրականության մեջ՝ սկսած 19-րդ դարի քառասնական թվականներից, իշխող թեմաներից մեկն էլ գյուղն է. «Այդ հարյուրամյակի ընթացքում 25 գյուղագիրներ պըրպտել են մեր գյուղական կյանքը, ուսումնասիրել են այդ կյանքի հասարակական ու տնտեսական երևույթները, և այդ ամենը մարմնացրել են գրական ձևերի, տիպերի և պատկերների մի երկար համայնացույցով... այն չափով հաջող, որքան այդ թելադրել է նրանց դասակարգային պատկանելությունը, հասարակական աշխարհայացքը և գրական ձիրքը»:**

Այս հակիրճ բնութագրությունը մեր գեղեցիկ գրականության գյուղագիրների, ինչպես և պատճառական բացատրությունը, թե «գյուղացիական գրականության սկզբնավորությունը զուգադիպում է կապիտալիզմի վերելքին և նրա ներարշավին դեպի գյուղը, որի հիմքերին վտանգ էր սպառնում նոր երևույթը»,*** ըստ ամենայնի վերաբերում են, իմ կարծի-

* Կոմիտաս, Ժողովածու, Երևան, 1930:

** Տե՛ս Ա. Տերտերյանի «Նկատողություններ մեր գյուղագիրների մասին» հոդվածը Պետհամալսարանի № 2—3 տեղեկագրում, էջ 258:

*** Նույն տեղը:

բով, նաև մեր երաժշտության նորագույն շրջանին, որը ընդամենը շուրջ 50 տարվա պատմություն ունի:

Գյուղն ու գյուղական կամ գեղջուկ երգն է այն իշխող թեման, որի շուրջը խմբված են համարյա մեր բոլոր երաժիշտ ստեղծագործողները՝ սկսած ամենամեծից, վերջացրած ամենափոքրով:

Թե ինչքան են նրանք իրարից տարբերվում իրենց աշխարհայացքով և ըստ այդմ՝ ինչքան տարբեր մոտեցում ունեն դեպի այդ օգտագործվող գյուղական թեման, այս խնդրին թերևս կդառնամ մի ուրիշ անգամ. սակայն այստեղ պիտի կանգ առնեմ միայն նրանցից ամենաականավորի՝ Կոմիտասի վրա, որը փաստորեն այդ գյուղական հոսանքի հիմքն է դրել և գծել մի ուղի, որով մինչև այժմ էլ ընթանում է մեր երաժշտական գրականությունը:

Ո՞վ է Կոմիտասը:

Մի տաճկահայ թուրքախոս ընտանիքի զավակ է նա, Փոքր Ասիայի Կուտինա քաղաքից. տասներկու տարեկան հասակում ընդունվում է նա էջմիածնի ճեմարանը և կրթվում ու սնվում էջմիածնի միջնոլորտում ուղիղ 15 տարի:

Այդ տարիները ճակատագրական նշանակություն ունեցան նրա ամբողջ կյանքի համար, սկսած 1890 թվին կուսակրոն դառնալու որոշումից, մինչև այնքան հուղիշ ու ողբերգական խելագարության ակտը (1915 թ.), բայց ամենից ավելի ապագա երաժշտագետ և ստեղծագործող Կոմիտասի կազմակերպման համար:

Սթե աստվածաբանական սխոլաստիկ կրթությունը նրան դեպի վանական միստիկ կյանքը մղեց, ապա այդ նույն միջավայրում, ինչպես և դուրսը, հրահրվող ազգային տենչանքները նրա մեջ ազգային արժեքներն ուսումնասիրելու սերն արթնացրին:

Սվ պատահականություն չէ, որ էջմիածնական կրթությամբ հանդես եկած երաժիշտ Կոմիտասը, ինչպես և արտասահմանյան կրթությունը վերջացրած երաժշտագետ Կոմիտասը համարյա իր գործունեության ընթացքում «փառահեղ», «մեծասքանչ» հայկական եկեղեցական երաժշտության անցյալում

է դրադված, խաղերի (նեմաների) լուսարանությամբ նախնականն է ուզում վերականգնել, այն «մաքուրն» ու «անարատը», որը դեռ օտար ազդեցությունների չի ենթարկված եղել:

Շարժառիթները մի կողմը դրած, մի կողմը դրած և ուսումնասիրությունների արդյունքները, որոնց կարող ենք և համաձայն չլինել, փաստը մնում է փաստ, որ Կոմիտասը մեզ մոտ առաջինն է, որ աշխատում է հայ երաժշտության ուսումնասիրությունը գիտական հիմքերի վրա դնել:

Պատահականությունն չէ, որ Կոմիտասը իր ամբողջ կյանքը նվիրել է հայ ժողովրդական երգի հավաքմանը, ուսումնասիրությանը և մշակմանը: Վաղուց՝ 19-րդ դարի կեսերից հայ գրականության մեջ ահազանգ էր խփվում փրկելու այն ամենը, ինչ որ հնարավոր էր: Քաղաքը իր կապիտալով և այլասերված եվրոպեիզմով մի կատարյալ վիշապ է ներկայանում, որը սպառնում է կլանելու գյուղը, «իդիլ» գյուղը, «հայ կուլտուրայի հիմնաքար» գյուղը: Եվ մի անօրինակ թափով սկսում են հավաքել և ուսումնասիրել գավառաբարբառները, հեքիաթները, հանելուկները, առածները, ժողովրդական բանաստեղծությունները, սովորությունները, վաղք ու բարքը, նիստ ու կացը:

Յոթանասնական թվականներից հրապարակ եկած Գարեգին եպ. Սրվանձտյանը իր «Մանանա»-ով, «Համով հոտով»-ով ժողովրդական անգիր բանահյուսությամբ ոգևորվելու կուլտը ամենաբարձր էքստազի է հասցնում. և այդ ու նման գրքերը ժամանակի ազգային ու հոգևոր դարոցական հիմնարկներում ավետարանից ու աստվածաշնչից հետո առաջին տեղն էին գրված:

Կոմիտասը ճեմարանում այդ գրքերի վրա սովորեց սիրել ժողովրդական բանահյուսությունը, մանավանդ ժողովրդական երգը, որի եղանակների ձայնագրման գործը հենց սկզբից կարծես իր միսիան համարեց:

Ճիշտ է, 70-ական թվականներից սկսած արդեն ձայնագրվել էր եկեղեցական երաժշտությունը, որը մինչև այդ նույնպես բերնից-բերան էր ավանդվում. ճիշտ է նաև այն, որ Կոմիտասից առաջ գործում էին Մ. Եկմալյան և Կարա-Մուր-

զա, բայց պետք է ասել, որ ո՛չ շարական ձայնագրող վարպետները, ո՛չ էլ Եկեմալյանը չկարողացան ըմբռնել ժողովրդական երգի արժեքը. գոնե այս է ցույց տալիս Եկեմալյանի արխիվը, որի մեջ միայն 3—4 տասնյակ ժողովրդական երգեր կան պահված, մի քանի հատ էլ ժողովրդական երգի մշակույթներ. իսկ Կարա-Մուրզան՝ մեծ հետաքրքրություն ցույց տալով հանդերձ, անպատրաստ է եղել այդ գործի համար և անձանոթ հայ գյուղին:

Կոմիտասը ժողովրդական երգերի հավաքման և նրանց եղանակների ձայնագրման գործն սկսել է դեռ 90-ական թվականներից և շարունակել անդուռ ու անվերջ մինչև 1915 թիվը. և ուրեմն զարմանալի ոչինչ չկար, որ նրա ժողոված երգերի թիվը մի քանի հազարի պիտի հասներ 25 տարվա ընթացքում, ինչպես ինքն էր միշտ կրկնում:

Գծրախտաբար այդ հարուստ ու բազմաբովանդակ ժողովածուներից փրկվել է պատահաբար առայժմ միայն մոտ 300 երգ, որոնք շուտով լույս կտեսնեն* Մոսկվայում, իսկ մնացածը կորած են համարվում թերևս ոչ ընդմիշտ, որովհետև. դժվար է չհուսալ, որ այդ երգերը պիտի մի օր երևան զան — երգեր, որոնք ո՛չ անհատի, ո՛չ էլ միայն մի բուռը ժողովրդի սեփականություն կարող են կոչվել, այլ համամարդկային...

Անկախ այն բանից, թե ինչ դրդապատճառներ է ունեցել կամ ինչ իդեոլոգիայով է առաջնորդվել Կոմիտասը, նրա այդ մեծ ու անդուգական գործը մնում է իբրև մի մոնումենտալ գործ համամարդկային մասշտաբով, որովհետև ժողովրդական երգը այն անդիտակից ստեղծագործությունն է, որի վրա ամենից հեշտ կարելի է ապացուցել երաժշտության համամարդկային լեզու լինելը՝ իր համամարդկային զարգացման օրենքների լուսաբանությամբ և հիմնավորմամբ, որովհետև եթե ժողովրդական երգը 19-րդ դարում եղել է բուրժուազիայի ձեռքին զենք ազգային-բուրժուական մի մեծ արվեստ ստեղծելու,

* Խոսքը 1931 թ. Մոսկվայում տպագրված Կոմիտասի անդրանիկ ազգային ժողովածուի մասին է, որը տպագրության էր պատրաստել ինքը՝ Սպ. Մելիքյանը:

այդ չի նշանակում, որ այդ նույն ժողովրդական երգը չի կարող հիմք չդառնալ մի նոր դասակարգի դասակարգային երաժշտական արվեստի, մի նոր ինտերնացիոնալ երաժշտական կուլտուրայի:

Կոմիտասը միայն հավաքող չէ. ազգագրական ժողովածուն նրան չի բավարարում, և ոչ էլ գիտական պեղումներն են նրան հագեցնում: Նա հանդես է գալիս իբրև մի նոր, կենդանի երաժշտության հիմնադիր, հենված հենց իր հավաքած ժողովրդական երգերի վրա:

Դրգապատճառները արդեն հայտնի են. քաղաքը սպառնում է այլասերել, կուլ տալ գյուղը, հայ կուլտուրայի շտեմարանը: Չեղավ մի շարժում, որը հետը չբերեր եվրոպեիզմ, այն էլ աղճատված ձևով: Պոլսի «Սահմանադրությունը» ողողեց քաղաքը կեղծ եվրոպական երաժշտությամբ, նույնը և ազգային «մարտական» շարժումները... և այդ աղճատված եվրոպեիզմը «Ազգային հիմն»-ի կամ «Կաթողիկոսական մաղթանք»-ի անվան տակ մտնում էր գյուղը, դիֆերենցիացիայի ենթարկվող գյուղը և սպառնում ոչնչացնելու արդեն մասամբ հենց իր՝ գյուղացու կողմից արհամարհված «հայկական» երգը՝ ժողովրդական երգը:

Այստեղ է ահա, որ Կոմիտասը դուրս է գալիս այդ հոսանքի դեմ, իբրև արևելյան, մասնավորապես հայկական երաժշտության պաշտպան և ջատագով՝ ընդդեմ սկզբնական ուսմանտիզմի թափթփուկների, որոնք իրենց հայրենիքում արդեն մոռացության գիրկն էին անցած: Այստեղ է թաքնված նրա այն մեծ արժեքն ու ժողովրդականությունը, երբ նա միայնակ դուրս գալով այդ համատարած վարակիչ հոսանքի դեմ, կարողացավ իր նոր կերտած երգերով մեծ հաղթանակ տանել և հայկական երաժշտության զարգացումը ինֆնուրույն հունի մեջ դնել:

Ժողովրդական երգը օգտագործելու շատ մեթոդներ կան. հիշենք դրանցից երեք գլխավորները. առաջին՝ երբ ժողովրդական երգը մնում է նույնը թե՛ իր իդեոլոգիայով և թե՛ արտաքին ձևավորմամբ (կառուցվածք, մելոդիա, ռիթմ և մետրիկա). երկրորդ՝ երբ փոխվում է և՛ իդեոլոգիան, և՛ արտա-

քին ձևավորումը, բայց երգի սահմանից դուրս չի գալիս. և, երրորդ՝ երբ ժողովրդական երգը դառնում է մի մեծ երաժշտական երկի օրգանական հիմք, շինանյութ կամ նրա բաղադրիչ մասը, կտրելով իր բոլոր կապերը նախնականից և կորցնելով իր նախկին էտնոգրաֆիկ անկախությունը:

Կոմիտասը, ինչպես և բոլոր մյուսները, գլխավորապես կանգնած են օգտագործման առաջին աստիճանի վրա, երբեմն արտաքին ձևավորման տեսակետից թեակոխելով և երկրորդ աստիճանը:

Կոմիտասի մշակույթները համեմատելով իր իսկ ձեռքով հավաքած էտնոգրաֆիկ օրիգինալի հետ՝ տեսնում ենք*.

1 Երգի կառուցվածքը (форма) մնում է մեծ մասամբ անփոփոխ. մի քանի երգեր միայն, ինչպես «Կալի երգը», «Միրանի ծառ»-ը, «Հով արեք»-ը կազմվելով մի քանի տարբեր թեմաներից և վարիանտներից՝ ավելի բարդ երկի կերպարանք են ստացել, պահելով իհարկե, նախկին էտնոգրաֆիկ բովանդակությունը:

2 Եթե մեկիզմային ձայների տեսակետից Կոմիտասը երբեմն մկրատողի, երբեմն ավելացնողի դերումն է կանգնած, հիմնական ձայների նկատմամբ Կոմիտասը համարյա միշտ էլ պահպանողական է և պաշտպանի դերում: Ակամայից հիշում եմ Կոմիտասի (և իմ) սրտփեսորի՝ Ռ. Շմիդտի խոսքերը Կոմիտասի մասին, թե՛ նա «մի մոլեռանդ արեւելցի էր, պատրաստ ամեն մի նոտայի համար արյուն թափելու»:

3 Ռիթմի տեսակետից ըստ երևույթին ավելի ազատ վերաբերմունք ունի, բայց իրոք՝ ավելի խոր թափանցելով, տեսնում ենք, որ այդ ռիթմիկ փոփոխություններն էլ նա իրեն թույլ է տալիս կամ մի ուրիշ վարիանտի հիման վրա, կամ առհասարակ ժողովրդական երգի ընդհանուր ոգին ի նկատի ունենալով. և այդ կարծեցյալ ազատությունը թույլ է տալիս իրեն բազմազանություն և դինամիկա առաջ բերելու նպատակով:

* Տե՛ս ավելի մանրամասն Սպ. Մելիքյանի «Կոմիտասի ժողովրդական երգի օգտագործման մեթոդները» հոդվածը Գիտ. և Արվ. ինստիտուտի № 5 տեղեկագրում:

4 Տաղաշափության, մետրիկայի վերաբերյալ պետք է ասել, իրոք Կոմիտասն ավելի ազատ վերաբերմունք է ցույց տալիս դեպի իր իսկ ձեռքով ձայնագրված էտնոգրաֆիկ երգերը: Այդ բխում է, գլխավորապես Կոմիտասի հայացքների այն էվոլյուցիայից, որը արտահայտել է «Հայ Քնար»-ի առաջաբանի մեջ, որտեղ Կոմիտասը փաստորեն հրաժարվում է տակտերի և տակտի գծերի եվրոպական ըմբռնողությունից:

5 Վերջապես, իդեոլոգիայի տեսակետից նույնպես այդ մշակութայինները մնացել են նույն էտնոգրաֆիկականի սահմաններում: Թե՛ խոսքի ժողովրդական արտահայտությունը, թե՛ նրա բովանդակությունը և թե՛ եղանակի հոգեբանության ըմբռնողությունը մնացել են առաջվանը. միայն ավելի հրդեհված, բովանդակալից դարձած և զգացմունքներն ավելի պայծառ երաժշտական գույներով շեշտված:

... Սակայն ամենագլխավոր նորությունը, որ բերում է Կոմիտասը իր մշակույթներում, էտնոգրաֆիկ (7), դարերով բյուրեղացած ժողովրդական երգի բազմաձայնության խընդիրն է, երաժշտական արվեստի արևելյան և արևմտյան պրինցիպների սինթեզի խնդիրը:

Նրանից առաջ Մ. Եկմալյանը եկեղեցական երաժշտության սասարեզում՝ պատարագի մեջ, Կարա-Մուրզան՝ ժողովրդական երգերի իր հապճեպ մշակույթների մեջ և Նիկ. Տիգրանյանն իր դաշնամուրի երկերի մեջ փարել են բազմաձայնի հոմոֆոն՝ ակորդային ոճին. և հետևանքը ստացվել էր այն, որ նրանց երկերը երկու, առավելը երեք ակորդների մեխանիկական ու անկենդան շարահյուսություն դարձան:

Կոմիտասը լուծում է հարցը բոլորովին հակառակ ձևով. նա հարում է բազմաձայնության պոլիֆոնիկ ոճին, ճիշտ է՝ նրա տարրական ձևերին, որոնք կարող էին էտնոգրաֆիկ ժողովրդական երգի նեղ սահմաններում իրագործելի լինել, բայց որոնցով հնարավորություն է ստանում խմբի բոլոր ձայներին էլ կենդանություն և որոշ անկախություն տալ և միևնույն ժամանակ ժողովրդական երգի արևելյան ոճին ու ոգուն հարազատ մնալ:

Կոմիտասի ամենագլխավոր արժեքը և ստեղծագործություն-

նր հենց այն է, որ բազմաձայնության պրինցիպը այնքան հարազատորեն և ինքնուրույն կերպով է գործադրել արևելյան երաժշտության, ավելի կոնկրետ՝ մեր ժողովրդական երգի մեջ, որ վերեր հիշված «հարել» խոսքը նույնիսկ իր իսկական լմաստը կորցնում է: Նա ո՛չ թե պոլիֆոնիկ ոճի ֆորմուլաներին է ենթարկում ժողովրդական երգը, այլ ժողովրդական երգի հոգեբանությունից և նրան իրական կյանքում շրջապատող իրական պայմաններից է բխեցնում իր պոլիֆոնիկ բազմաձայնը:

Վերցրեք «Լուսնակն անուշ»-ը, Կոմիտասի պոլիֆոնիկ մշակույթներից մեկը: Լուսնյակ գիշերը նկարագրող այդ պարզ, հանդարտիկ մեկոդիան քամու ավալոցի, բլրուլի ձայնի և բնության անեղր ու անորոշ ձայների հետ կազմում է արդեն մի բնական և անբռնազրոսիկ պոլիֆոնիա: «Առավոտուն բարի լուս»-ը, հիշեցեք հայկական հին հարսանիքը իր ծեսերով, իր հարայհրոցով և դափ ու դուռնայով, և ինքնատիպ պոլիֆոնիան պատրաստ է: Վերջապես «Գութանի հորովել»-ները և «Վալի երգը», աշխատանքի պրոցեսը, գործող անձանց մասնակցությունը, բացականչություններն ու նրանց արձագանքը, և պոլիֆոնիան ինքն իրենից է բխում:

Ահա այդ անբռնազրոսիկ, ինքն իրենից բխող մեր դյուղական կյանքի պոլիֆոնիան է, որ դարձնում է Կոմիտասի յուրաքանչյուր երգը մի ինքնուրույն պատկեր, մի օրիգինալ պեյզաժ և հիացմունք պատճառում թե՛ մեզ, թե՛ օտարներին շուրջ 30 տարիների ընթացքում:

Կոմիտասը փաստորեն առաջին երաժիշտն է, որ լինելով արևելցի, սինթեզի խնդրում բռնում է ուղիղ և ինքնուրույն ճանապարհ: Բոլոր օրիենտալիստ կոշվածները զոհաբերում էին արևելյան երաժշտությունը հանուն իրենց պրինցիպների և ֆորմուլաների. Կոմիտասը բխեցնում է արևմտյան երաժշտության գլխավոր պրինցիպները, իհարկե ոչ տառացիորեն, արևելյան երաժշտությունից՝ նրա ոգու և ոճի համեմատ: Եվ այդ բանն անում է բոլորովին գիտակցաբար, ելնելով հենց իր աշխարհայացքից. «Դաշնակելու ժամանակ,— գրում է Կոմիտասը «Հայ Քնար»-ի առաջաբանում,— հոգ

«տարանք, որ պահենք ինքնուրույն բնավորություն ունեցող և զուտ ազգային դրոշմ կրող հայ գյուղական եղանակներին ոճն ու ոգին»:

Մի կողմ դնելով «զուտ ազգային դրոշմ» արտահայտությունը, որը Կոմիտասը թույլ է տալիս իրեն իր իսկ բերնով բնորոշած «շինական երաժշտության համար քաղաքացիական իրավունք ձեռք բերելու նպատակով, ո՛չ մի արևելցի երաժիշտ չի կարող չընդունել այդ խոսքը իրեն համար իբրև նշանաբան, եթե իրոք նա ցանկանում է արևելքի երաժշտության դարգացումը ինքնուրույն հունի մեջ դրված տեսնել:

Ամբողջացրած կլինենք Կոմիտասի պատկերը, եթե մի քանի խոսք էլ ասենք նրա չիրագործած մեծ ծրագրերի մասին:

Ժողովրդական երգեր հավաքելը, ապա դրանցից փոքրիկ երաժշտական պատկերներ ստեղծելը դեռ վերջնական նպատակ չէր: Նա ինքը արտասահմանում եղած ժամանակ շատ լավ զգացել էր և գիտեր, թե ինչպես 19-րդ դարի ընթացքում բոլոր երկրներում իրար հետևից առաջ էին եկել ազգային երաժշտական դպրոցներ, հիմնված տվյալ երկրի ժողովրդական երգի վրա:

Նվ նա քիչ ջանք չի թափել հայկական երաժշտության վերնաշենքը կառուցելու համար: 》

Նա մտածում էր հիմնել նախ «հայկական երաժշտանոց» — կոնսերվատորիա, ստեղծագործող և կատարող կադրեր ստեղծելու համար: Երբ Ռուսահայաստանում դրական հետևանքի չհասան նրա ջանքերը, նա 1912 թվին* անցավ Պոլիս և այնտեղ մի կարճ ժամանակով իրոք դպրոցանման մի հիմնարկ ստեղծեց, որը փակվեց պատերազմի հենց առաջին ամիսներին: Այնուամենայնիվ, նա թե՛ էջմիածնի ճեմարանում և թե՛ Պոլսում ստեղծեց աշակերտների և հետևողների մի կադր, որոնք երաժշտության ուսուցիչներ և երաժշտական գործիչներ դարձան մեր երաժշտական խոսքի միջավայրում:

* Պետք է լինի 1910 թ.: Պոլսում հայ երաժշտանոց (կոնսերվատորիա) հիմնելու խնդիրը շատ է զբաղեցրել Կոմիտասին, բայց այն, դժբախտաբար, գլուխ չի եկել՝ նյութական միջոցների բացակայության պատճառով:

Ապա Կոմիտասն սկսեց գրել «Անուշ» օպերան, Հով. Թումանյանի «Անուշ» պոեմը նյութ վերցնելով. ժողովրդական մոտիվներով հյուսված այդ օպերայից ինչ է մնացել՝ հայտնի չէ։ Նա մտածում էր և «Սասնա ծռեր»-ից երաժշտական գրամաների մի սերիա ստեղծել։ Վագների «Նիբելունգները» նրան հանգստություն չէին տալիս, բայց, որքան գիտեմ, լիբրետո անգամ չգրվեց։

Զարմանալի ոչինչ չկա։ Ընդամենը 15 տարվա իր երաժշտական գործունեության ընթացքում, մի երկրում, որտեղ ինքը ժամանակագրական կարգով առաջին երաժշտագետն ու երաժշտական գործիչն էր ասպարեզ գալիս, որտեղ նա և՛ երաժշտական տարրական գրագիտություն պիտի սովորեցներ, և՛ բազմաձայնը պատվաստեր, և՛ ի ծնե միաձայնին սովոր իր երգեցիկ խմբերին ու ունկնդիրներին բազմաձայնին վարժեցներ, որտեղ ինքը առաջինը թե՛ հում նյութ պիտի հավաքեր, թե՛ ուսումնասիրեր և թե՛ մշակույթի նոր ուղիներ բանար, իհարկե այդպիսի պայմաններում, էջմիածնի տաղտուկ միջավայրում, այն ռեակցիոն օրերում, աշխարհը մերժող սև սրեմի տակ, երբեք էլ չպիտի կարողանար թևակոխել ազատ ստեղծագործության ոլորտը։

Ավելին կասենք. չի թողել մի որևէ երկ, որից կարողանայինք գաղափար կաղմել նրա և իր նմանների հոգեկան հույզերի մասին. չկա անհատ Կոմիտասը, չկա մանավանդ քաղաքացի Կոմիտասը, իսկ քաղաքը, սոսկալի քաղաքը, այլասերված քաղաքը չկա ու չկա։

Բայց դրանց փոխարեն մեր առաջ կանգնած է իր հմայիչ մեծությամբ գյուղագիր Կոմիտասը, գյուղի և բնության սիրահար Կոմիտասը, որը կարողացել է խորասուզվել շինականի տարերային հոգեբանության խորքերը և իր զգացմունքները միացրել նրա երգի հետ այնպիսի վարպետությամբ, որ այլևս անհնարին է գտնել, թե որտեղ է վերջանում մեկը և որտեղ սկսվում մյուսը։

Դրանց փոխարեն կանգնած է մեր առջև առաջին արևելցի երաժշտագետը, որը ցույց է տալիս արևելցուն նրա երաժշտության անսպառ ու վճիտ լակունքները և նրա զարգացման ուղիները։

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԻՐ ՆԱՄԱԿՆԵՐԻ ՄԻՋՈՎ*

Կոմիտաս վարդապետի մասին գրած եմ քանիցս զանազան թերթերի և ամսագրերի մեջ. այսօր կուզեմ խոսիլ նրա հրաժշտական խառնվածքի մասին, մատնանիշ անել նրա արտասովոր տոկոսնությունը, կամքը, անսահման աշխատասիրությունը, ըմբռնումը և մտնավանդ նրա զմայլելի հոգին:

Շատ փոքր հասակից իր հրաժշտական հիշողությունը ապշեցուցիչ է եղած: Ընտանիքով երգիչ, հայրը կոշկակար՝ Կուտինա քաղաքին մեջ, քեֆ սիրող զվարթ մեկն է եղել. իսկ մայրը մելամաղձոտ, բանաստեղծական խառնվածքով, շնորհալի, վախճանվում է 17 տարեկան հասակում, որը ձգելով մի տարեկան փոքր Սողոմոնին: Նրան մեծացնում են տատը և հորաքույրը՝ մինչև էջմիածին ճեմարան ընդունվելը իբրև սան:

Երբ նրան հասցնում են ս. էջմիածին, Գևորգ Դ. կաթողիկոսը ցանկանում է տեսնել տղային ու շատ զայրանում է, որ հրեխան թուրքերեն է խոսում միայն (այդ ժամանակները Կուտինա քաղաքում արգելված է եղել հայերեն խոսել): Տղան հանգիստ պատասխանում է.

— Հենց դրա համար էլ ինձ բերել են, որ հայերեն սովորեմ:

— Ապա, ի՞նչ գիտես, — հարցնում է վեհափառը:

— Երգել գիտեմ:

* «Մշակույթ», Փարիզ, 1935, էջ 153—165:

Եվ իր նուրբ, սքանչելի սուպրանո ձայնով երգում է հայերեն շարական առանց մի բառ հասկանալու: Կաթողիկոսը սաստիկ հուզվում է և արտասուքները վազում են նրա աչքերից: Իսկույն կանչում է բարձր դասարանների աշակերտներին և հրամայում՝ որ անհապաղ հայերեն սովորեցնեն փոքրիկ Սողոմոնին: Ամեն կիրակի վեհափառի հրամանով տղան պիտի երգեր տաճարում, նրա բազկաթռուի հետև կանգնած, ու կաթողիկոսը խոր հուզվում էր:

Իր ուսման ամբողջ ընթացքին բացառապես տարված էր երաժշտությամբ, ձայնական հնչյուններով, և իր վարժապետները հասկանալով ու հարգելով նրա անօրինակ երաժշտական խառնվածքը, ներողամիտ էին վարվում դեպի նա: Ճեմարանը ավարտելուց հետո սարկավագ ձեռնադրվեցավ Կոմիտաս անունով:

Այնուհետև Կոմիտասը մեկնեց Բեռլին կատարելագործվելու Գումարը համեստ լինելով, զրկանքներ շատ կրեց մեր խեղճ երիտասարդը: Որովհետև ուսման համար իր տենչն ու եռանդը մեծ ու անսահման էին, ամեն բանից իրեն զրկում էր, դաշնակ ու երգհոն էր սովորում: Համալսարանում հետևում էր երգահանության (կոմպոզիցիոն), երաժշտության պատմության, էսթետիկի և այլ դասընթացներին: Դեռ ուսանող, 1899 թվին Բեռլինում դասախոսեց հայ ժողովրդական երգի մասին և ամենամեծ երաժիշտ գիտնականներ հետաքրքրվեցին ծանոթանալու մեր երաժշտության հետ: 1900 թվին Կոմիտաս վրդ. կանչվում է Էջմիածին և նշանակվում ուսուցիչ:

Ու Կոմիտաս սկսում է իր տենդային աշխատանքը, գյուղի գյուղ ման գալով ու ժողովրդական երգեր հավաքելով: Նա սովորություն ուներ հայկական նոթագրությամբ նշանակել երգերը, իր կարծիքով դա ավելի դյուրին երաժշտական սղադրություն է: Գյուղերում, ինչպես ինքը պատմում էր, թաքնվում էր, որ իրեն շտեպնեն գեղջուկները և աղատորեն երգեն, ուրիշ անգամներ բարձրանում էր կտուրների վրա և այնտեղից դիտում պարերն ու խաղերը: Հետզհետե շինականներն ընտելանում էին այդ ուրախ, ծիծաղկոտ ու հանաք-

չի «երգիչ վարդապետ»-ին հետ ու իրենց երգերը շարունակում էին կատարել նրա առջև: Նույն ատեն վարդապետը երաժշտություն էր սովորեցնում ճեմարանի աշակերտներին, գործիքներ էր բերել տալիս օրկեստր պատրաստելու համար, երգեցողություն էր սովորեցնում և խումբ պատրաստում մայր տաճարի համար: Աշխատում էր էջմիածնա հարուստ մատենադարանում և ուսումնասիրում էր հին մագաղաթները, հայկական հին խաղերը ու փորձում էր հայ երաժշտության ոգվուն համաձայն դաշնավորումներ գտնել: Ահա քաղվածներ այդ շրջանի իր մի նամակից.

Ս. էջմիածին, 25 հունիս, 1905 թ.

«Ձեր նամակը ստացա անկողնում հիվանդ պառկած ժամանակ: Ուրախությամբ կուղարկեմ իմ բարեկամ Փիեռ Օպրին* 100 երգ ապագրության համար: Ավելին կարող էի, բայց ձեռքիս տակ մի երկու անհետաձգելի կարևոր աշխատանք ունիմ: Խնդրեմ, եթե կարելի է իմանաք և նեղություն քաշեք ինձ հաղորդելու, թե մինչև երբ պետք է հասցնեմ այդ երգերը. այս ամառ ամենևին աշխատիլ չեմ կարող. հոգնել եմ, բժիշկներն էլ արգիլել են միջև սեպտեմբերի վերջը պարապել: Այս քանի օրս կերթամ Հառիճ և ամբողջ ամառն այնտեղ կմնամ: Հուսով եմ, որ դուք բոլորդ էլ լավ եք. իհարկե Փարիզի պես երաժշտության ծով աշխարհում ոչ մի բոսիկ ձանձրույթ չեք զգա: Իսկ մենք ընկած սոսկալի խորքում, լուսության մեջ ենք սնվում. վա՛յ մեզ: Գործերս հաջող են գնում, փոքրիկ նվագուրդ (օրկեստր) էլ եմ կազմել ճեմարանում. հույս ունիմ կամաց-կամաց ընդարձակելու: Այլ ուրիշ գրելիք չունիմ, մանավանդ հիվանդությունն էլ ինձ սաստիկ թուլացրել է, գրիչս չի զորում»:

Բեռլին, 1906 թ. (առանց ամսաթվի)

«Ինձ հրավիրել են նորից պաշտոնապես ուսուցչության էջմիածին: Մերժեցի, որովհետև վճռել եմ դպրոցական աս-

* Pierre Aubry — ֆրանսիացի հայտնի երաժշտագետ, հայասեր, Ճանապարհորդել է Կովկաս ու երկար ժամանակ ապրել էջմիածնում:

պարեզից բոլորովին քաշվել և իմ գլխի ճարն անել։ Ոչ ոք
գրեթե չի մտածում ինձ ձեռք մեկնել։ Ուժերս սպառվում են,
և ունդս հատնում, հասակս անցնում։ Եթե ե՛մ այստեղ [Բեռ-
լին], հավատացե՛ք միայն և միայն իմ մի քանի կոպեկ ու-
նիկովս, որի վրա եթե հույս դնեմ, քաղցած կմեռնեմ. ահա
այս բոլորը ինձ ստիպում են քաշվել, օր առաջ կյանք ապա-
հովել մի քիչ, ապա թե գործի կպչել։ Այս յոթ տարի է ձրի
ժառանգելով, թոքերս մաշելով, առողջությունս քայքայելով,
համբերեցի, ոչ մի տրտունջ չհանեցի. բայց փոխանակ խրա-
խույսի ոչ թե նախատինք, երանի՜ նախատինք լիներ, լոկ
անտարբերությունով վարձատրեցին ինձ։ Իհարկե վերարկոս
ենք հագել, պարտական ենք իշու պես շարքաշ լինել, կարոտ
կյանք վարել, վա՛յ քեզ, թե բերանդ բաց ես արել, է՛լ «հաս-
տափոր», է՛լ «ծրիակեր», է՛լ «պորտաբույծ», է՛լ ինչ, չգի-
տեմ, անուններ ժառանգես... է՛հ, էլ ինչու՞ ձեր գլուխն եմ
ցավացնում. սիրտս կտոր-կտոր է լինում, չեմ իմանում
ինչպե՞ս հովանամ։ Ներողություն, որ ձեզ անհանգստացնում
եմ անձնական բաներով»։

Նույն տարին Կոմիտաս վարդապետին հաջողվում է Զվի-
ցերիա գալ Բեռլինից և կազմակերպել մի շարք դասախոսու-
թյուններ և համերգներ, մեծ հետաքրքրություն և ոգևորու-
թյուն ստեղծելով իր շուրջ հայ երաժշտությամբ։ Այնտեղից
հասնում է Փարիզ, և այդ տարին, 1906—7 թվերին, ահագին
գեր է կատարում նրա՝ արտիստի կյանքին մեջ, ինչպես և հայ
գեղարվեստին։ Գերմանական իր ուսումը շատ մեծ էր, բայց
թանձր, անմարսելի մեր արևելյան երաժշտության տեսակե-
տից։ Փարիզի երաժշտական աշխարհը այդ ժամանակ Կլոդ
Դեբյուսիսի, մեծ երաժշտի ազդեցության տակ, նոր ազատ
հոսանքներով ոգևորված՝ չէր կարող չազդել նաև այդ զգա-
յուն երաժշտի սքանչելի հոգվույն վրա։

Երաժշտագիտական տեսակետից նշանավոր Ecole des
Hautes Etudes sociales-ը* իր շուրջը հավաքած էր ֆրան-
սիացի ամենամեծ երաժշտաբաններին (musicologue) պ։ պ։

* Սոցիալական բարձրագույն կրթությանց վարժարան։

Romain Rolland, Henry Expert, André Pirro, Louis Laloy, Chantavoine, Gastoué, Calvocoressi և այլն, որոնք դասախոսում էին և ներկայացնում երաժշտական ամենահետաքրքրական նյութեր, երաժիշտների ձեռագրեր: Վարդապետը ոչ միայն հետևում էր, այլև ինքը մի հրաշալի դասախոսություն և համերգ տվեց նույն դպրոցում, զարմացնելով ունկնդիրներին, թե՛ որչափ շուտ տիրացել էր գաղղիերեն լեզվին: Բացի այդ բոլորից, թատրոնները, նվագահանդեսները նրան անհուն բավարարություն էին պատճառում:

Այդ միջոցի երկու նամակներից քաղվածներ տամ և թող ընթերցողը դատե, թե ի՞նչ զգայուն, քնքուշ հոգի ուներ Կոմիտասը, որչափ դյուրությամբ կարող էր տանջվիլ և ինքն իրեն չարչարել, մյուս կողմից՝ ի՞նչ մանկական զվարթությամբ ուներ իր մեջ և մոռացության մատենել զինք տանջող զգացմունքները: Առաջին նամակը Փարիզ գրված, 8 դեկտեմբեր 1906 թվին, գանգատ է, որ փիլիսոփայությամբ և նույնիսկ զվարճալի բանաստեղծությամբ կավարտի, բայց թե ո՛վ էր նրան վիրավորել և նրա նուրբ սիրտը խոցել, չեմ կարող այժմ հիշել:

«Ձեր նամակն ինձ շատ մխիթարեց. բայց և այնպես, մարդիկ հավատում են ավելի վատ լուրերին, քան լավերին. և անվանարկվածը երկար ջանք պետք է ի գործ դնե, որ կարողանա անպիտանների միտքն էլ մաքրել: Բալդ կասեք ինչ փուլթ, թո՛ղ չարն իր չարության մեջ խեղդվի: Իրավ է, ես էլ եմ կրկնում ժողովրդի հետ այն վեհ միտքը թե՛ «գեշ մարդու օր արևը սև հոգի տակով արեք». միևնույն ժամանակ աչ ու ձախ եմ նայում, տեսնում, որ մարդիկ առավել վատահոգի են, քան քարեհոգի: Չկան, եթե կան, չեն երևում այնպիսիները, որոնք չարերի վրա արհամարհանք տածեն. ընդհակառակը, մարդկային թույլ և շատ տկար կողմերից մեկն էլ այն է, որ լսածնին հավատալ են ուզում, առանց ճշմարտության կշիռ ունենալու, այո՛, շատ հեշտ է դատելը, բայց դատվել ով է ցանկանում. մարդասպանը նույնիսկ դատից խուսափում է, ո՛ւր մնաց անմեղն ու անպարտը: Ես էլ, թեև ներսս բոլորովին մաքուր և ջինջ է, ինչպես հստակ ու պայծառ վտակ, բայց շար

Մարգիկ քար են ձգում ու պղտորում: Անշուշտ, կանցնի պղտորումը, էլի վճիտ կլինի, բայց և այնպես պղտորելուց հետո Գեթ մի այնպիսի շար բան արած լինի, որ անպատվաբեր լինելու իմ կոչման, սիրտս չէր ցավի, կասի «հնձիր ցանածդ», բայց շարի բերանը չոփ է լցրած:

Էլի մոռացել եմ բոլոր բաները, իմ ազնիվ, հավատարիմ նվագարանս, որ հասարակ սնդուկ է, մետաղի թելով, նա անգամ ինձ հասկանում է, և ես իմ սիրտը բաց եմ անում նորա առաջ: Նա ինձ հարբեցնում է՝ որպես ինքս կցանկայի, նա ինձ հասկանում է՝ որպես ինքս ինձ, նա ինձ մխիթարում է իմ սրտից բխած հեծկլտանքների արձագանքն ինձ անդրադարձընելով, և ես էլի մխիթարում եմ ինձ և ասում, որ կա բնության մեջ մի ազնիվ բան՝ գեղարվեստը՝ որ ամենքին մատչելի չէ և հենց այնտեղ եմ գտնում իմ անդորրությունը ու հանգրստությունը և զգում, որ մի վայրկյան հեռու եմ սլացել աշխարհի անօրեննություններից: Ցավն անցավ, ոչինչ մնաց: Անտված իրենց բարին տա: Վաղը կգամ և տետրակներն էլ հետս կրթերեմ:

Բոլորին նույն քալե եմ դում. սատ ապլիք, ուլախ լինիք, շալը չոլում չոլանա, իսկ սատանան կուլանա:

Կար ու չրկար.

Մի մոծակ կար:

Բզզոց,

Դզզոց,

Եկավ

Նքստավ

Ճակտին վրբան.

Բացավ բերան,

Հանեց իր փուշ

Ու եկավ կուշ.

Ձախը կտրեց,

Ինծի խաբեց,

Կըծեց, ծակեց,

Թույնը թափեց,

Նըշան դրավ,

Ելավ, թըռավ:

Մոծակ անկոշ,

Ծրկարապոչ,
 Դու բուն շունի՞ն՝
 Դու քուն շունի՞ն՝,
 Իմ ճակատին
 Դու ի՞նչ ունիս:
 — Արդ պարտքըս է,
 Բայց ինձ լքես.
 Սաղավ
 Նաղավ
 Ձայն եմ տալիս,
 Այնպես գալիս:
 Ըզգուշացիր
 Դու մըլուկից,
 Որ կրժում է
 Կաշու տակից:

Նույն օրերին գրած իր մյուս նամակը.

«Սիրելի օլիոլդ Մալգալիդ, նախ և ալաջ կը հալցնեմ ձեզ
 թանկագին ալողջությունը. մեզ ոչ հալցնեք, փալք և գոհու-
 թյուն աստծու, սատ տլուդ ենք և ալողջ: Սատ ու սատ և հա-
 տուկ բալենելս կը մատուցանեմ մայլիկին, հայլիկին, հին
 և նոլ հալսելին, մեծ ու պզտիկ փիսիկներին, գոլոլիկ թոլնի-
 կին և ամենեցուն, ոլոնք մեզ կը հալցանեն: Սատ ու սատ սնոլ-
 հակալություն Գոհալ, Մալգալիտ, Պելեաս և Մելիզանդից
 (X), ամեն նվագելիս ձեզ կը հիսեմ: Ելգելի ալտազլությունը
 դել ցեմ վելջացել, ոլովհեաւ քանս դուս գալու ցափ էլի
 մսակում ու ալտազլում եմ, բայց սուտով կը վելջանա, ուլախ
 ելի: Ավետալանը ասում է, թե ով ոչ համբելի, իսպալ նա
 կըլիցե. դուք էլ ոչ համբելեք իսպալ կապլիք սատ, իսկ իմ
 ելգելն էլ լավ կը լինեն. համբելությունը կյանք է, ասում են:

էհ, բոլ է սատ բաց բելանությունը լավ ցէ, ասում է գոլ-
 ծը. էս ա սուտով կը վելջացնեմ նամակս և կ'ասխատիմ. աս-
 խատելուց լավ բան ցգա, ասում է մեկը: Սիրելի օլիոլդ, սատ
 ու սատ սնոլհակալ եմ ձեզ ուսադլության համալ. Պելեասը
 ինձ պիտի հիսեցնի օպելա Կոմիկի սատախոս, մեծ ու պզտիկ

* Péleas et Mélisande՝ սքանչելի օպերա Debussy-ի

մեկ լողի [լոժայի] մոտ նստող անգլիացիներին, որոնք եկած էին օպերա լսելու, բայց էս եկան ու էս էլ գնացին*։ Կալժում էին, ու պետք է ծիծաղեին, բայց լալու բանել սկսան լսել և ելևի կալժում էին, ու օպերա Կոմիկ անուն ունենալով իլանց էլ կը զվալճացնե. սխալմամբ էին ընկել այնտեղ, կալժեմ, սրլճանոց էին սպասում, չէ՞... Նոքա հասան իլենց մուլազին, մենք էլ հասնենք մեկ մուլազին։ Ամեն։

Օլիոլգ ջան, սատ եմ ցավում, ու այսօր զկվելու եմ համելգից, ուղվհետև Մելիքյանի ուղոց ես եմ մկլտելու։ Այսօր Դավիթովից** հլավել եկավ, եկու հոգու համալ ստացա, տալիս է համելք, վաղը 101 Avenue Victor Hugo*** ժ. 8.30-ին. ես կը հանդիպեմ ձեզ, եթե գալու լինիք, միասին կելթանք. 10 ֆր. ամենալավ տեղն է ուղալկել։ Սատ կալոտով բալե ինձնից։

էս էլ ես եմ»։

Այդ Փարիզի շրջանին նա կազմակերպեց իր առաջին հոյակապ հայ երաժշտության նվագահանդեսը, որին ներկա էին Փարիզի ամենաընտիր և առաջնակարգ երաժիշտներն ու արտիստները։ Իր ժամանակին շատ ու շատ գրվեցավ այդ աննախընթաց համերգի մասին։ Նույն տարին հրատարակվեցավ իր առաջին հատորը՝ *La lyre Arménienne, Paris*****։ Շատ հետաքրքրական եմ համարում նրա Քնար Հայկականի հրատարակելուց հետո, երկու ուրիշ նամակներից քաղվածներ տալ, ուր ցայտուն կերպով երևան է գալիս նրա անվերջ կատարելագործման անտեղիտալի ձգտումը։

Բեռլին, 14 հուլիս, 1907 թ.

«Ես այժմ երգերի տպագրությամբ եմ զբաղված և շարունակ նորանոր դիտողություններ եմ անում. այնպես, որ երբ գործը վերջանա շատ հետաքրքրական է լինելու, թե ինչպես մեր ժողովրդի ամբողջ սիրտն ու հոգին ներքին ու արտաքին

* էշ եկան ու էշ գնացին։

** Հայ բարիտոն, վաղուց վախճանած։

*** Վիկտոր Հյուգո պոետա։

**** Քնար Հայկական, Փարիզ։

կյանքը խորապես դրոշմված է ձայների և տաղաչափության մեջ»:

Բեռլին, 1907 թ. (առանց ամսաթվի)

«Բայց չէ՞ որ իսկապես ո՛չ մի գեղարվեստական գործ վերջակետ չունի, այնպես էլ իմը. եթե երկրորդ տպագրության արժանի լինին նույն երգերը, շատ բաներ արդեն ինքս եմ նկատել ու փոխելու՝ պարզելու եմ. երբ մարդ մի բանով երկար ժամանակ ու անընդհատ տաք դրադվում է, քննական աչքը կորցնում է և նորա տեղն է բռնում դեպի մերթ բարձր մղող և նույնիսկ մասամբ էլ կույր եռանդը, որ պարզ գաղափարի ու երևակայության առաջ մի հափշտակիչ, դյուլթական, նուրբ քող է քաշում, որ միառժամանակ սխալներն ու անհարթությունները, կամ պարզ ու վսեմ, դյուրամբռնելի ու գործու ոգուն համապատասխանող կամ նորա բնույթը որոշող գծին անհայտացնում ու չքացնում է, և մարդ իբր կատարյալ բան է տեսնում: Ավելացրեք այս բոլորի վրա և այն, որ ես ստիպված էի շտապով անել այն բոլորը (ամենքդ էլ ինձ շարունակ նկատում էիք, որ շուտ անեմ, լա՛վ, բայց շուտն էլ այդպես կլինի):

Երկրորդ և ավելի կարևորն է այս. հայ եղանակները, ինչպես և նոցա ողին պահանջում են ներդաշնակել որքան կարելի է պարզ, որը և նույնքան ավելի դժվար է: Հետո դեռ մենք, հայերս, պետք է մեզ համար ոճ ստեղծենք ու ապա թե համարձակ առաջ դնանք: Ես դեռ ցարդ ստացել եմ ուրիշներից, և այժմ, նոր եմ սկսում (ըստ իմ հայեցողության ու ճաշակի, նախապատրաստության և պաշարի) հայ եղանակներին համաձայն ոճով դաշնակել: Ժամանակ է լինում, որ ես ընկղմած եմ կատարելապես միայն հայ երաժշտության մեջ և ահա այն ժամանակ ես գրում եմ, ես ստեղծում եմ այնպիսի բան, ինչպիսին հարմար է մեր երաժշտության ոգուն, բայց լինում է և ժամանակ, որ առանց իմ կամքի ընկնում եմ մի այնպիսի երևակայության շավղի վրա, որ կամ հայկական չէ, կամ նորա կողքիցն է անցնում: Բայց և այնպես ես պիտի հասնեմ նպատակիս, նույնիսկ, եթե ամբողջ կյանքս

վրա դնեմ: Դորա համար շատ թանկ են իմ սրտակից բարեկամներին յուրաքանչյուր, նույնիսկ շնչին համարված կամ բծախնդիր, նկատողությունները: Ես կատարյալ չեմ, ինչպես բոլոր մարդիկ, բայց կատարելության ձգտող, նույնիսկ այն դեպքում, երբ մերժում եմ մեկի կարծիքը. թեև մերժում եմ այն ժամանակ, բայց այդ ինձ մտածել է տալիս, թե ինչո՞ւ այս կամ այն կտորը դուր չի եկել մեկին կամ մյուսին և ես աշխատում եմ հարցը լուծել: Էլ տեղ չկա:

2. Գ.— Շատ կուզեի իմանալ, թե հատկապես ո՞ր կտորները, ըստ Լույսի* անհաջող ու թույլ կամ օտար են»:

Այնուհետև Կոմիտաս վարդապետ կրկին մեկնեց էջմիածին: Այժմ անցնում եմ երկու նամակի էջմիածնից գրված 1909 թվին, որոնք ցույց են տալիս, թե որչափ խեղճ վարդապետը տառապում էր իբրև արտիստ, իբրև երաժիշտ և իբրև մարդ:

Ս. էջմիածին, 1909 թ.

«Որքա՞ն ուրախացա նամակիդ: Հիրավի վաղուց բան չեմ գրել քեզ և ոչ բարեկամներին, որոնք թեև հեռու, բայց և շատ մոտ են ինձ: Ո՛չ խելք են թողել, ո՛չ միտք, անհանգիստ բան եմ եղել, հոգիս բերանս է հասել. երևակայիր, որ շրջապատված եմ թանձր մառախուղով, ուղում եմ լույս, պայծառ լույս տեսնել, հեռանալ վեր, շատ վեր, այրող արևի հետ ապրել, բայց ճանապարհ չեմ գտնում, անիրավ օդի մեջ խեղդամահ եմ լինում: Մարդ չկա, որին բանաս սիրտդ, մարդ չկա, որից մի բան լսես. նստում եմ առավոտից մինչև իրիկուն բութույին պես իմ սեղանի առաջ, գրում ու գրում... Գալիս է հանջատի բոպե, մարդ ես որոնում, որ գրածդ երգես, նվագես ու կարծիք լսես,— չես գտնում: Դուրս եմ գալիս ու վագրի պես այս ու այն կողմն եմ շուռ գալիս մեն-մինակ, իմ պարտիզում և տանիքի վրա: Ես զարմանում եմ, թե ինչո՞ւ մին-

* Գ. Louis Laloy — նշանավոր ֆրանսիացի երաժշտագետ ու քննադատ:

չև այժմ դեռ չեմ խելագարվել այս մթնոլորտի խարդախ վայրերում: Մեկ ուզում եմ թոչեմ հեռու միայնակ, մեկ ուզում եմ փակվեմ մենակ ու ճգնեմ, բայց ի՞նչ եմ անում որ չեմ ճգնում... այո՛, բայց ո՛չ այսպիսի, այլ մուսայի՛ս հետն եմ ուզում միայնակ ապրել, որ սիրտս չպղտորվի, միտքս չխարդախվի, հոգիս չխռովի և խիղճս չմեռնի... Բայց և այնպես չեմ հուսահատվել. աշխատում եմ, շատ բան եմ գրել, շատ բան եմ արել. քեզ էլ չեմ մոռացել և քո բաժինն էլ պատրաստել եմ, որ և ստացիր այս գրիս հետ միասին, իբր նմուշ շատից: Շուշիկի* շորորը և մյուս սիրած կտորները վերջացրել եմ արդեն, բայց ժամանակ չեմ գտնում արտագրելու: ձեռքս շատ հետաքրքրական գործեր ունեմ, որ չեմ ուզում ձգել:

Ս. Էջմիածին, 1909 թ.

«Վեհափառի անակնկալ մահն ինձ այնպիսի աշխատության մեջ ձգեց, որ դեռ նոր է խելքս գլխիս գալիս: Երևակայի՛ր մի բանակ կոտրած ձայներ, անպականված մտքեր, փշացած անհատներ, որոնք այս կամ այն կերպ ճեմարանի աշակերտության են արժանացել, մյուս կողմից, հազար ու մի կողմից կրթված պատգամավորներ, պատվավոր ներկայացուցիչներ պետության, ընտիր հասարակություն ազգային և մանավանդ օտար, ահա քեզ երկու հակադրություն, հաշտեցո՛ւր իրար հետ. այսպիսի հանգամանքների մեջ ես էլ նոր եկած այստեղ, ո՛չ խումբ կա, ո՛չ ժամանակ: Փառք աստուծո, մեր հասարակությունն էլ խիստ պահանջկոտ. դե՛հ արի՛ խումբ պատրաստիր ու երգել տուր, որ քո և Ս. Էջմիածնի պատիվը բարձր մնա օտարների առաջ: Այս խոսքերը ընդգծում եմ, հատկապես նորա համար, որ մեր ժողովրդի համար գին չունի այն, ինչ որ ունի. այլ այն՝ ինչ որ չունի կամ չի կարող ունենալ, այսուամենայնիվ ձգտում է ունենալ:

Սկսեցի պատրաստություն տեսնել. ահա թե ինչպես: Թեպետև Պատարագն ունիմ ամբողջապես գրված, բայց խառն

* Քույրս՝ տիկ. Շ. Լալուա-Բաբայան, դաշնակահարուհի:

խմբի համար է. այժմ ճեմարանում փոքր աշակերտներ չկան, որովհետև Ա. և Բ դասարանները փակ են. ուրեմն պետք է գործ սկսել մեծ աշակերտների ձեռքով միայն: Պետք էր նոր պատարագ գրել արական խմբի համար: Շատ լավ. ձայն չկա, եղածները խռպոտ, ագռավաձայն խարդախ հնչյունով ձայներ, այդ էլ մեծ մասը փշացած tenor-ներ, մի քիչ baryton. Թույլ, խավար ու մեռած հնչյունով. ահա՛ քեզ խումբ: Ուղած շուղած պետք է պատրաստես: Ժամանակը շատ կարճ, միայն մեկ շաբաթ. թե՛ պետք է պատարագը գրել աչքի առաջ ունենալով ձայների քանակն ու որակը և թե՛ սովորեցնել և հասցնել թաղման պատարագին: Ամբողջ մեկ շաբաթ, օրական 14 ժամ զբաղվելով (6 ժամ տանը պատրաստում էի, 8 ժամ ճեմարանում ձայն-ձայն պարապում և սովորեցնում): Գլուխ հանեցի գործը. այո՛, գլուխ հանեցի, պարզ երես ելա, բայց ինձ վրա էժան շնստեց 14 ժամ զբաղմունքը: Թաղումից հետո ամբողջ 3 շաբաթ խելքս գլուխս չեկավ: Այսօր՝ թեև ձեռքերս դողում են, բայց և այնպես, ծանր գրելով, ուզում եմ քեզ տեղեկություն ու հաշիվ տալ իմ արածների և անելիքների մասին: Գիտեմ, որ սպասում ես ու քեզ համար հետաքրքիր է լսել իմ մասին: Ահա գրեմ, նախ՝ որ այժմ տանս Schröder ֆիլմայի մեծ դաշնամուր ունիմ: Դու կզգաս իմ ուրախության չափը, երբ առաջին անգամ դաշնակը հարայհրոցով սենյակ քերելուց, սարքելուց, մարդոց ճանապարհ գնելուց հետո մինակ մնացի: Աչքերիս չէի հավատում, որ վերջապես ես էլ մարդու հաշիվ եմ դառնում, հարմարություն ունիմ աշխատելու, աշխատելու, էլի աշխատելու:

Ուրախությունիցս քարացել էի մեկ վայրկյան, ապա արտասուքի հեղեղ սկսավ գլորվիլ աչքերիցս. ես էլ, սիրտս էլ, միտքս էլ, կյանքս էլ հանգստացան. հաշտվեցա, որ այժմ աշխատելու միջոց ունիմ և այս անհրաժեշտ միջոցը: Այսպես թե ի՞նչ եմ արել, այն էլ կարգա՛ սիրելի Շուշիկի նամակում: Գրելիքը երկու քույրերին մեջ եղբոր բաժին արա, որ էլի մի անգամ իրար լինիք և մի լավ հաց ուտեք, իմ տեղն էլ, այն պուճուրիկ, սիրունիկ ու կոկիկ ճաշասենյակի մեջ: Իմ տեղն

էլ պատրաստ պահեցի՞ք, էն է, հանկարծ միգուցե, էդ բռնակին
ես էլ աշխտեղ լինեմ»:

Զմյուռնիա, 1910 թ. (առանց ամսաթվի)

«Սիրելիս, ես այս ամառն աշխտեղ եմ, փախչելով հայ-
րենիքիցս, հինգ համերգ կազմակերպեցի: Այս նամակն էլ
գրում եմ Զմյուռնիայից, ուր 6-րդը պատրաստելու վրա եմ.
հետո պիտի դառնամ Կ. Պոլիս և տամ 7-րդը հօգուտ Ազգա-
յին հիվանդանոցի, ապա պիտի մեկնիմ Ատարազար՝ 8-րդը
տալու, եթե ուրիշ տեղից հրավեր չստանամ, ուղղակի վիեն-
նայի վրայով Փարիզ պիտի գամ. բայց ե՞րբ, չեմ իմանում.
այնուամենայնիվ կգրեմ: Չես կարող երեակայել, թե ինչե՞ր
քաշեցի, ի՞նչ օյիններ սարքեցին տխմար տիրացուներն էս-
տեղ, բայց ես հաղթեցի և հայ երաժշտությունը հնչեցրի նո-
րից: Կգամ, կպատմեմ մանրամասն, որ տեսնես, թե ինչպես
ապականած է աշխտեղի բարբը, կյանքը... Շատ կարոտել եմ
ձեր բոլորիդ, որքան ուրախանում եմ, երբ մտածում եմ, թե
նորից պիտի իրար տեսնենք»:

Կ. Պոլիս, 1911 թ.

«Գրելիք շատ ունիմ, բայց սիրտս խաղաղ չէ. ինչպես
տեսնում ես, այժմ Պոլսումն եմ: Կարճառոտ գրեմ այս ան-
գամին: Երգերս տպվում են Breitkopf und Hartel-ի մոտ և
մեկ կամ երկու ամսից կելնեն մաս-մաս, պզտիկ տետրակ-
ներով, որ հարմար է ծախողի ու գնողի համար: Ժողովուրդը
շատ սիրով է վերաբերում դեպի իմ գործը, որ ուրախալի է
և ինձ ուժ տվող: Ա՛խ, չես իմանում, թե որքա՛ն կուղեի մոտս
լինելի՜ր այս վաչրկյանիս, որ ամեն բան պատմեի քեզ. շատ
հետաքրքրական բաներ: Երգերը բավական փոփոխության
ենթարկեցի և ավելի գեղեցիկ ձև ու օդ, տարածություն,
պատկեր ստացան»:

1911 թվից Կոմիտաս վարդապետը հաստատվում է Պո-
լիս և ահագին դեր է կատարում այնտեղ, ո՛չ միայն հայ հա-
սարակության՝ որին համար հայտնություն մ'է լինում նրա

առաքելությունը, այլև միջազգային շրջանակներին համար նրա յուրաքանչյուր հաջողությունը կլինի հայ երաժշտության հաղթանակը: Դրա մասին շատ գրված է, ու ես մի քանի քաղվածքներ ևս պիտի ավելացնեմ համառոտակի այս նամակներին, ցույց տալու համար նրա ոգևորության և հոգեկան ավելի գոհունակության ապացույցը»:

Կ. Պոլիս, 1912 թ.

«Զեա իմանում, մշտական խումբ ունիմ, բաղկացած երկու հարյուր հոգուց, երկսեռ և ընտիր ձայներ, թե՛ ընդունելությունը և թե՛ ընտրությունը խիստ եմ կատարել, որպեսզի գործը հիմնավոր տանեմ: Այժմ բոլոր ուժերս կրկնապատկել եմ, որ երաժշտանոցի գործը գլուխ բերեմ. ուզում եմ նախ շենքը գլուխ բերել, որ տեական լինի. ուստի գործը ձգձգվում է մի քիչ, բայց հոգ չէ, հույսս վառ է, անպատճառ գլուխ պետք է հանեմ և քեզ էլ քարշ պիտի տամ այստեղ: Ա՛խ, որքան եմ ցանկանում, որ մեր երաժշտանոցը բացվեր ու դուն էլ գայիր այստեղ ու միասին առաջ մղեինք երաժշտությունը մեր շրջանակի մեջ: Զե՛ս իմանում, թե ի՞նչ ընդունակություններ կան և ո՛րքան են սիրում գեղարվեստը. թեև անպատրաստ են և չեն հասկանում, երբ դպրոցը բացվի, մեծ բան կարող ենք անել»:

Թե ի՞նչ վիթխարի գործ կատարեց Կոմիտաս վարդապետը Պոլիսի մեջ, այդ մի ամբողջ հատորի նյութ կարող է լինել... Նա իր վերջին գերմարդկային ուժը տվավ Փարիզ 1914 թվի հունիս ամսին Միջազգային երաժշտագետների համագումարին: Նա ներկայացավ իբրև անբաղդատելի երգիչ, նվագող, շավալի, դասախոս, երաժշտագետ, երգահան, ղեկավար խմբի, պատարագիչ և բառի բուն նշանակությամբ ապշեցուց համագումարի ամենամեծ երաժշտագետներին, որոնք մոռանալ չէին կարող նրան: Իբրև վկա և մասնակցող այդ երաժշտական ներկայացումներին՝ կարող եմ հաստատել, որ ամենամեծ հաջողությունը ունեցավ հայոց երաժշտությունը շնորհիվ մեր քանքարավոր երաժշտի: Թե ո՛րչափ մեծ տպա-

Վորություն էր թողած Կոմիտաս վարդապետը այդ օտարազգի երաժիշտների վրա, մի ապացույց կարող է լինել պրոֆ. Կուրտ Սաքսի ճառը, վարդապետի հուշարկավորության, 27 հոկտեմբեր 1935 թվին:

«Առաջին անգամ չէ, որ կտեսնեմ այս գեղեցիկ եկեղեցին: Ան իմ մեջս կսգե անջնջելի հիշատակը 1914 տարվան հունիսյան իրիկունի մը, համաշխարհային աղետին պայթելեն քանի մի շաբաթ առաջ: Փարիզ համաժողովի մը հրավիրած էին մեզ՝ անդամներս՝ Երաժշտաբանության Միջազգային Ընկերության. որուն անդամ էր նաև հանգուցյալը: Ու հնազանգած էինք այդ հրավերին, սիրտերնիս լեցուն այն ուրախությամբ, զոր միևնույն նպատակին հետապնդման համար աշխարհիս բոլոր անկյուններեն վազած եկած ըլլալու զգացումը կուտա մարդոց: Ու ինծի կթվի, թե նորեն ահա կտեսնեմ իմ առջև Կոմիտասը, այդ միախառնումը քահանայական վեհության, աշխարհիկ ճկունության և մանկական բարության: Կտեսնեմ զինքը, որ երկու ձեռքերն ինծի կերկարե ու կըսե իմ մայրենի լեզվովս՝ «Եկե՛ք, եկե՛ք մեզի հետ հոգեգալուստը տոնելու»: Ո՞վ պիտի կարենար դիմանալ այդ ձայնի շեշտին և այդ աչքերու փայլին: Եկանք հոս ու լսեցինք հայ եկեղեցական երաժշտությունը, ինչպես որ անիկա զայն իրականացուցած էր՝ իր հետևորդներուն հետ: Ով որ այդ արարողության ներկա է եղած, երբեք պիտի չկրնա զայն մոռնալ: Դեռ աչքերուս առջև են երգիչներն ու երգչուհիները՝ ոսկեզօծ ծիրանիով զգեստավորված, ու դեռ կլսենք երգասացությունը իր զմայլելի ելևէջներով: Եվ այդ այնքան խանդավառությամբ երգված կրոնական երգեցողության ետև կզգայինք մեծ ոգեվորիչը՝ որ իր ամբողջ սերը տված է այդ գործին և որ անոր ծառայած է անխոնջ հետապնդողին ըմբռնողությամբն ու ստեղծագործ երաժշտին փափկազգացողությամբը: Եթե մինչև այն ատեն քանի մը մասնագետներ միայն սքանչացած էին Կոմիտաս վարդապետին վրա, այդ օրեն հետո միջազգային երաժշտությունն է, որ մոտեն հետևեցավ անոր աշխա-

տության, որ անոր եռանդը իրեն օրինակ առավ և որ զայն
երբեք պիտի չմոռնա: («Ապագա»):

Ինձ ուղղված նամակներից այս քաղվածքները փայլուն
կերպով ցույց են տալիս այդ անզուգական անձի հոգին՝ մերթ
թախծագին և ալեկոծ ծով, հաճախ վիրավորված սիրտ, մերթ
մանկական զվարթություն, անսահման բարություն և մար-
դասիրություն, մանավանդ ոգևորություն, հույս ու անվերջ և
անխոնջ աշխատասիրություն...

Նա առաջին մեծ ստեղծագործողն էր, որ ժողովրդա-
կան ու հոգևոր երաժշտության: Այդ գերմարդկային աշխա-
տությունը քաջքայեց մեր հայրենիքի ջրվեժներին նման վիթ-
խարի այդ ֆիզիկական ու հոգեկան ուժը, աքսորի հրեշային
տեսիլները ընդմիշտ խորտակեցին այդ աննման, բարձր ու
նուրբ էակի հոգին և հայոց նորաբողբոջ գեղարվեստի լուսա-
վոր աստղը խավարեց հավիտյան:

ԿՈՄԻՏԱՍԻ ՏԱՍՐ ԳԱՏՎԻՐԱՆՔՆԵՐԸ, ԿՈՄԻՏԱՍԸ ԵՐԳԻՉ*

Ի՞նչ կնշանակի Կոմիտասի տասը պատվիրանքները, թո՛ղ
քննեցողը չզարմանա, որ այս անգամ պիտի խոսիմ ան-
նման, անզուգական երգիչ Կոմիտաս վարդապետի մասին,
որի երգելու տաղանդը պակաս մեծ չէր, քան իր երգահանի
քանքարը և երաժշտական ինքնուրույնությունը: Ով որ լսել
է իր՝ արցունքներով կարծես շաղված ձայնը, այն թրթռուն,
ոգևորված, նուրբ ու զգայուն երգը, երբեք չպիտի կարողանա
մոռանալ... ամբողջապես հոգի էր այդ ձայնը և կտաներ
ունկնդրին դեպի անհունը... Նա հայ երգին մարմնացյալ ար-
տահայտությունն էր և ո՛ր երթար, ի՞նչ հանգամանք էլ լի-
ներ, նա իր երգով անսահման ոգևորություն էր ներշնչում իր
շուրջը:

* «Ընդարձակ Տարեցույց ս. փ. ազգային հիվանդանոցի», 1933,
էջ 17—21:

Թե ի՞նչ ծավալ ուներ իր ձայնը, դժվար է ասել. մերթ-հզոր տենորի տպավորություն էր անում, զիլ տարածուն, մերթ կարծես բարիտոն, նույնիսկ բաս, այնքան քնքուշ ու արտահայտիչ և մարդկային հոգին տակնուվրա անող, ու ազգին խոր ցավերը, հույզերը, ուրախությունները մարմնացրնող, մերթ կարծես հառաչանքներ, հեծկլտանքներ էին ելնում նրա կրծքից, հրքեմն էլ փայտի սղոցի ձայնի պես բան էր լսվում, կարծես իրեն կտրատում էին...

Առաջին անգամ լսած եմ Կոմիտասին 1902 թվին Թիֆլիսում և այն խոր տպավորությունը, որ ունեցել եմ, նկարագրել՝ «Նավասարդին» 1914 թվի առաջին համարում:

Հիշատակեմ այստեղ մի բարեկամիս պատմածը. 1904 թվին Խրիմյան Հայրիկը եկած էր Ալեքսանդրապոլ և ահագին ժողովուրդ հավաքված էր նրա պաշտգամբին առաջ: Հանկարծ լուր է տարածվում, թե Կոմիտասը եկած է հետը: Ամբողջ ժողովուրդը սկսում է նրան կանչել և չեն հանգստանում, մինչև նա չի ելնում պատշգամբը և սկսում երգել: Կաքավին նման կլկլում էր և մի երգ մյուսին հետև կատարում, մինչև իսկ «Դըլե յամանը» ժողովրդի խնդրանք: Բարեկամս, որ ինքն էլ երեխա էր այդ ժամանակ, զարմանքով ու հրճվանքով հիշում էր, թե ի՞նչ լուրջուն էր տիրում հրապարակին վրա — ձայն, մի ծպտուն, մի երեխայի լաց չընդհատեց այդ զարմանալի նվագահանդեսը...

Նույն Նավասարդին մեջ պատմած եմ այն հոյակապ տպավորությունը, որ նա գործած էր Փարիզում 1906 թվին իր առաջին մեծ հայկական նվագահանդեսին՝ զարմացնելով իր երգելու աննման շնորհքով Փարիզի ամենամեծ արվեստագետներին և երգիչներին:

Ո՞րը պատմես Կոմիտասին ներշնչած տպավորություններին մասին ոչ միայն հայ, այլև օտար հասարակությունների և անհատների վրա... միշտ նույն Նավասարդին մեջ նկարագրել եմ այն անզլիացի տիկնոջ տպավորությունը «Սպիտակ կղզում», որ լսելով Կոմիտասի բերանից «Կոունկը», այնպիսի անասելի հուզմունք ունեցավ, որ աղիողորմ լալիս էր և ինձ ասում, որ կյանքին մեջ այդպիսի հոգեկան ցավ ու դարդ

շի զգացած: Մի տարի հետո ինձ հանդիպելով, որ հիշում էր վարդապետին երգածը, աչքերը լցվում էին արտասուքներով:

Պալիս նրան լսողները գիտեն, թե նրա երգը ի՞նչ ուժ, ի՞նչ ոգևորություն, ի՞նչ հուզմունք էր առաջ բերած, իսկ ով որ կարդացած է Փարիզի մեջ կատարված մեծ երաժշտական համագումարին մասին 1914 թվին, գիտե որ Կոմիտաս զարդն եղավ այդ հավաքույթի, որտեղ աշխարհիս է՛ն ամենամեծ երաժիշտները ներկա էին:— Նրա երկու դասախոսությունները՝ մեկը նվիրած հայ ժողովրդի արհեստի երգերին և մյուսը՝ «եկեղեցական շեշտերին», անհուն ոգևորություն էին առաջ բերել, ինչպես և Փարիզի հայոց եկեղեցում կատարված հոգևոր նվազահանդեսը, որի մասին պատերազմից հետո հանդիպած մեր երաժիշտները խոսում էին հիացմունքով ու հարցնում Կոմիտասի մասին:

Նրա հասկացողությունը՝ իբրև երգչի այնքան կատարյալ էր և խորունկ, որ ամեն տեսնվելիս զարմանքով դիտում էի, թե ինչ կատարելության է հասցնում երգելուն նույնիսկ գործողությունը, երգի տեխնիկը: Նա ուսումնասիրած էր էջմիածնա մատենադարանին մեջ հին 17-րդ ու 18-րդ դարերու մազազաթները, որտեղ չափազանց հետաքրքիր նյութեր էր գտած ու յուրացրած, և որովհետև աննման քանքար էր, այնպիսի կանոններ էր ստեղծած երգեցողության, նույնիսկ գործողության վերաբերյալ, որոնց այժմ քարոզում են աշխարհիս ամենամեծ երգեցողության վարպետները և մասնագետ բժիշկները: Laryngologiste Dr. Wicart*-ին գաղափարները Կոմիտաս վարդապետը արդեն վաղուց քարոզած էր այն տասը պատվիրանքների մեջ, որ գրած էր ինձ համար մեր նվիրական ժամերին, երբ երգեցողության հարցերը խառնվում էին հայ երաժշտության ժամանցներին, ուսումնասիրություններին և երաժշտական խնդիրներին հետ:

* Կոկորդի մասնագետ Զեաաքքբրվող ընթերցողին կարող ենք մատնանիշ անել Dr. A. Wicart-ի «Le chanteur» (Երգիչը) գիրքը երկու հատորի բաղկացած, ed. Ph. Ortiz, 13 Quai Voltaire, Paris vi, 1931.

ԵՐԳՁԻ ՏԱՍՐ ՊԱՏՎԻՐԱՆՔՆԵՐԸ

1 «Երգելուց առաջ ամբողջ մարմինը կարծես մեռած (մարգանքը կմեղցնե մարմինը, բայց միտքը կմնա ուշիմ ու եռանդուն)»:

2 Ձայնը հազիվ լսելի շշուկով սկսիլ, միջին *si* բեմոլեն և երգել — մեղմ (*piano-pianissimo*) դեռ կիսաստիճաններով բարձրանալ և կամաց-կամաց լայնացնել ձայնաշարը (*l'intervalle*):

3 «Չջղայնանալ երգելիս և խուսափիլ հուզմունքից»:

4 «Ամեն ջանք թափել ձայնը ներսը չպահելու, այլ որքան հնարավոր է դուրս արտաբերելու»:

5 «Ձայնը առաջ մղել, ինչպես մի նետ և այնքան հեռու, որքան շունչը թույլ է տալիս»:

6 «Հազիվ լսելի շշուկով զարգացնել կիսաստիճանները *ppp piano-pianissimo*, և կամաց-կամաց ընդլայնեցնել երաժշտական աստիճանները և միայն այն պարագայում, երբ նախընթաց աստիճանը կատարյալ է ելնում: Քիչ-քիչ ձայնին ուժը ավելցնել, պահպանելով ամենայն հանգստություն, առանց որևէ հուզմունքի»:

7 «Շատ աշխատանք (երգելու) կատարել, շատ քիչ շունչ գործադրելով»:

8 «Ձայնը մարգելիս այնպիսի բառեր պտռել [իմա՝ փրնորել], որոնք մեծ գաղափարներ են պարունակում կամ պատկերազարդ են, կամ զորավոր իբրև զգացմունքի արտահայտություն, զոր օրինակ, գարուն, աշուն, ձմեռ, երկինք, արև, լուսին, ամպ: Երգել դոցա աստիճանարար ձայնաշարով (*par intervalles*): Այդ կզարգացնե տարածության գաղափարը ու կլայնացնե և կհեռավորե ձայնը»:

9 «Այս բոլոր աշխատանքից հետո փորձել աստիճանա-

բար ուժեղացնել և աստիճանաբար պակասեցնել ձայնը (crescendo*, de crescendo**) և ընդհատումներով ձայնը երգել (staccato***):

10 «Մի ձայնանիշ առնել իբրև հիմնավոր (point d'appui) և շուտ անցնել մի ուրիշ ելևէջի ավելի բարձր կամ ավելի ցածր և շունչը մեջը լեցնելով ուժեղացնել մեկ նոտայեն մինչև մյուսը»:

Թե որչափ մեծ էր Կոմիտասի սերը դեպի հրաժշտությունը ու երգեցողությունը և անձնվիրությունը գեղարվեստական հարցերին համար, ընթերցողը կտեսնե այս նամակի քաղվածքեն ինձ ուղղված և դրանով պիտի ավարտեմ այս մի քանի տողերը:

15/28 մարտ, 1912 թ., Պոլիս

«Մշտական խումբ ունիմ բաղկացած 200 հոգուց՝ երկսեռ և ընտիր ձայներ, թե՛ ընդունելությունը և թե՛ ընտրությունը խիստ եմ կատարել, որպեսզի գործը հիմնավոր տանիմ:— Այժմ բոլոր ուժերս կրկնապատկել եմ, որ հրաժշտանոցի գործը զլուխ բերեմ, ուզում եմ նախ շենքը զլուխ բերել, որ տևողական լինի, ուստի գործը ձգձգվում է մի քիչ, բայց հոգ չէ, հույսս վառ է, անպատճառ զլուխ պետք է հանեմ և քեզ էլ պիտի քարշ տամ այստեղ:— Անցյալ օրը եկավ մի հայ աղջիկ, ձայնը փորձեցի, աստվածայի՛ն, Մարգո ջան, մո՛տս լինիր և մի լսիր. խելագարվելի բան էր. բնությունն ամեն բան կատարյալ էր տվել. ձայն, հասակ, գեղեցկություն, խելք, շարժ ու ձև, զգացում, շնորհալիություն... մի խոսքով, ես խելագարվեցա... բայց... բայց... ամեն բան վերջացած էր դրանով, մայրը ամուսնացնելու է հենց էս զատկից հետո. մայրն էլ մոտս էր: Սաստիկ զայրացա և ասացի, որ մարդասպան է ինքը, մի այսպիսի հրաշք հանգցնում է, աղջիկն

* Հորդաձայն, աճաձայն:

** Նվաղաձայն, ձայնը նվազեցնելով:

*** Որոշակի:

սկսավ լալ և խոստովանիլ տվավ, թե որքան աղաչել է մորը, որ ուղարկե իրեն արտասահման սովորե, ինքը զգացել է, թե բան կա իր մեջ, այրվել է:— Այսպես խավարել է, հուսահատվել է: Շատ համոզեցի, որ գոնե նշանածի հետ զնան արտասահման և մարդ դառնա, բայց անհնարին է, նշանածը չի կարող իր գործը թողնել:

Ահա քեզ, թե ինչե՛ր են կորչում և ի՛նչպես, ի՛նչ տաղանդներ և հանճարներ են անհայտանում, այրվում տգիտության երեսից»:

[Նույն նամակեն]

«Ա՛խ, որքան եմ ցանկանում, որ մեր երաժշտանոցը բացվեր և դուն էլ գայիր այստեղ ու միասին առաջ մղեինք երաժշտությունը մեր շրջանակի մեջ. չե՛ս իմանում, թե ի՛նչ բնդունակություններ կան և ո՛րքան սիրում են «գեղարվեստը»...»:

Ի՛նչ կարելի է ավելցնել այս խոսքերից հետո:

Քեզ (ժիրոնդ) սեպտ., 1932 թ.

ՏՊԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԿՈՄԻՏԱՍԻ ԱՆՁԻՆ ՈՒ ԴՈՐԾԻՆ ՇՈՒՐՁ*

Ի՛նչ ավելի հաճելի բան երաժշտության նվիրված մի կնոջ համար՝ քան խոսիլ երաժշտական սիրելի դեմքերի վրա: Ու Կոմիտասի դեմքը նրանցից է, որոնց շուրջ հաճույքով պիտի ուզեի կանգ առնել, ոչ թե անելու համար ամբողջական վերլուծությունը նրա կյանքին, որովհետև դեռ հեռու է իր վերջնական խոսքը ասած լինելուց, այլ հայտնելու մի քանիսը իմ անձնական տպավորություններից:

* «Նավասարդ», Կ. Պոլիս, 1914, էջ 300—306:

Կոմիտաս, Թուրքիո թուրքախոս մեկ կենտրոնին, Կոստի-
նայի մեջ ծնած, իր մանկության բախտն է ունենում՝ թուր-
քահայ ուրիշ պատանիների հետ միասին տարվելու Գևորգ-
յան ճեմարանը:

Երբ տասը տարեկան Սողոմոնին — իր աշխարհական
անունն է — բերում են էջմիածին և ներկայացնում Գևորգ Դ.
կաթողիկոսին, Գևորգ Դ. տեսնում է, որ երեխան իր հարցե-
րին տաճկերեն է պատասխանում: Կաթողիկոսի հարցումին՝
թե «ինչո՞ւ հայերեն չգիտես», — տղան վստահությամբ պա-
տասխանում է, թե հենց դրա համար իրեն բերել են, որ մայ-
րենի լեզուն սովորի, բայց հայտնում է, թե հայերեն երգել
գիտե ու վեհափառի հրամանով սկսում է հայերեն լեզվով մի
շարական: Տղան, որ սքանչելի սոպրանո ձայն է ունենում՝
այդ ժամանակ՝ հասցնում է կաթողիկոսին մինչև արտասուք:

Այդ օրվանից կաթողիկոսը հանձնում է Սողոմոնին բարձր
դասարանի մի քանի աշակերտներին, որ նրան շուտափույթ
կերպով հայերեն սովորեցնեն: Ու մայր տաճարում փոքրիկին
կանգնեցնում էին միշտ վեհափառի բազկաթոռին մոտ, որ
շարականները երգե:

Մի քանի ամսից՝ երեխան տիրապետում է մայրենի լե-
զվին: Առաջին տարիներից իր երաժշտական ընդունակու-
թյունները փայլուն կերպով արտահայտվում էին արդեն:

1896—97 թվականներուն, երբ ճեմարանի բարձրագույն
դասարանների սաները՝ տոգորված նոր հայրենասիրությամբ
և ըմբռնած լինելով այն մեծ դերը, որ կարող է ունենալ ժո-
ղովրդին համար զարգացած հոգևորականությունը, մի մասը
հոգևոր կոչումն էր ընտրել և ցրվել զանազան համալսարան-
ները, բարձրագույն ուսում առնելու, մեր երիտասարդ Կոմի-
տաս վարդապետը ուղևորվում է Գերմանիա՝ Բեռլին, և մըտ-
նում երաժշտագետ ու կոնսերվատորիայի պրոֆեսոր Շմիդտի
(Schmidt) մոտ իբրև աշակերտ՝ իր հոգու բոլոր ուժերով
նվիրվելով իր սիրած արվեստին, միևնույն ատեն համալսա-
րանում հետևելով փիլիսոփայական ճյուղերի:

Կոմիտասը ավարտում է իր երաժշտական ուսումը Բեռլի-
նում, մի ժամանակ անցնում է Լայպցիգ, հետո դառնում էջ-

միածին, ուր իսկույն նշանակվում է ճեմարանի ուսուցիչ։ Անասելի եռանդով տոգորված, նա գալիս է իր Կովկասի հայ-րենիքը՝ պատրաստ իր ահագին գիտական պաշարը բաժանելու այն բոլոր մատաղահաս տղաքներին, որ սպասում էին անհամբեր նրա գալուն՝ ճեմարանի պարիսպների ետևը։ Իսկույն բերել է տալիս երաժշտական գործիքները՝ աշակերտներից նվագախումբ կազմակերպելու, փորձում է ձայները՝ մայր տաճարի համար երգեցիկ խումբ պատրաստելու, որ մի քանի տարուց հետո մի նոր զմայլութուն պիտի պատճառեր բոլոր էջմիածին այցելողներին։

Առաջին տարիները Կոմիտասը Մանուկ Աբեղյանի հետ սկսում է մի շատ սիրուն ժողովրդական երգարան՝ «Հազար աւ մի խաղ», որի առաջին և երկրորդ հիսնյակները միայն հրատարակվում են էջմիածնում։ Քսանհինգ հազար քառասողերի հավաքումով և դասավորումով մեջտեղ բերված այդ երկու տետրակները «կազմված են,— ինչպես հիշում են հեղինակները,— ամբողջապես ժողովրդական երգերից, որոնք բոլորն ունեն իրենց հատուկ եղանակները և որոշված են երգվելու և ոչ թե կարդացվելու համար»։

Կոմիտասը, եթե չեմ սխալվում, տեսնյակ տարիներ է անցկացնում էջմիածնում, ծանր աշխատության և մանավանդ իր շրջապատի անտարբեր վերաբերմունքին մեջ, որով, ի վերջո, առանձին քաշվում է իր փոքրիկ տնակը, շրջապատված պտղաբեր ծառերով ու ծաղիկներով, զոր ինքը՝ բնության սիրահար ու գնահատող՝ տնկում ու մեծացնում է սրամիտ հարգարումներով, պատվաստելով մի թուփը մյուսին վրա, և երեխայի պես հրճվելով այն հետաքրքիր խառնուրդների համար, որոնք այդպիսով ստեղծվում են այնտեղ՝ իր պարտիզին մեջ։

Բայց այդ ծանր տարիները մյուս կողմից դառնում են մի տեսակ ահագին շտեմարան ժողովրդական երգերի և արվեստի համար, որովհետև Կոմիտաս վարդապետը թափառում է գյուղե-գյուղ, ժողովելով գեղջուկների ու մանավանդ գեղջկուհիների երգերը,— արտակարգ երաժշտականությամբ և բանաստեղծորեն օժտված այդ էակներին, ինչպես պատմում

է ան իր գրվածքների մեջ: Հանգուցյալ մեծ երաժիշտ Անտոն Ռուբինշտեյնը, որ վկայում է իր շատ հետաքրքիր «Երաժշտությունը և նրա ներկայացուցիչները» երկին մեջ, թե կնոջ հորինողի (compositeur) տաղանդը տիեզերքին մեջ այնքան ողորմելի է, որ ոչ մի կին մինչև իսկ օրորոցի երգ չէ հորինած և երգել է միայն տղամարդոց ստեղծածներից,— պիտի իր խոսքը ետ առնեն, եթե Ակնա աստվածային օրորը լսեն, որ, անշուշտ, մի համեստ գեղջկուհու և երիտասարդ մի մոր քնքուշ սրտից է բխել:

«Այստեղ թույլ եմ տալիս մի քանի նկատողություն անելու Կոմիտասի այդ անցած շրջանի մասին, որ լինելով դեռ շտեմարանական, նրա արտադրությունը դեռ կատարելապես ժողովրդական չէ: Պարզ է դրա պատճառը: Որովհետև անխորապես տարված լինելով գերման մեծ վարպետների երկերով, իհարկե, երազում էր նույնանման հոյակապ ստեղծագործությունների մասին և մեր արվեստին համար: Իր առաջին խմբական երգերը՝ թեև ամեն քիչ թե շատ հասկացող երաժիշտի կարող են հիացում պատճառել իրենց կառուցվածքի կատարելությամբ, զարմանալի ներդաշնակ կոնֆինասիոններով, բազմաթիվ երկրորդական ձայների եղանակին սրամիտ վարիանտներով, բայց իրենց ամբողջության մեջ նրանք գալիս խեղդում էին պարզ գեղջկական երգը կամ եկեղեցական եղանակը, և այդպիսով լսողը չէր կարողանում իր տպավորությունը ամբողջացնել: Այն ժամանակ լսողը կրում էր այդ գերմանական երաժշտության ազդեցությունը, որ այնքան հեռու է մեր քնքուշ, մելամաղձոտ, տարօրինակ, երազուն և իդեալական երաժշտությունից:

Այդ իսկ պատճառով Կոմիտասին առաջին համերգները Թիֆլիս ու Բաքու՝ թեև շատ սպասված և շատ աղմուկ հանած՝ այն կատարյալ ժողովրդականությունը չէին կարող տալ մեր մեծ երաժիշտին՝ ինչ որ նա վայելում է այժմս՝ հասնելով ինքնուրույնության գագաթնակետին»:

«1905—6 թվականներին Կոմիտաս վարդապետին գտնում ենք Փարիզ և այստեղ խոր տպավորություն է գործում շնորհիվ հայկական մեծ նվագահանդեսին, որին ամբողջ արտիստիկ մասը ինքն է կազմակերպում, Հայկական Միության և Արշակ Զոպանյանի աջակցությամբ:

Փարիզում Կոմիտասին տեսնում ենք մերթ Հայոց եկեղեցում, ուր իր աննման հոգևոր երգերով հոգեզվարճություն է բերում բոլոր այցելողներին, մերթ գտնում ենք ֆրանսերեն դասախոսություններ անելիս և բացատրելով հայկական երաժշտական առանձնահատկությունները թե՛ խոսքով և թե՛ բաղյր օրինակներով, մերթ հոգվածներ գրելիս *Mercure Musical* թերթին համար և բացատրելով ժողովրդական երգին ստեղծման ամբողջ մեթոդը, մերթ նոր երգեր արտադրելիս: Նույն տարվան ընթացքում Հայկական Միությունը հրատարակում է Կոմիտաս վարդապետի ժողովրդական երգերի առաջին քնարը, տասներկու երգից բաղկացած մեներգներ և խմբական երգեր:

Իհարկե, Փարիզի շատ նրբացած, ճկուն և նոր հեղափոխական ուժեղ հոսանքը, — երբ *Claude Debussy* մեծ երաժշտական հեղափոխականը բոլոր զգայուն երաժիշտների ուշադրությունն ու հիացմունքը արդեն զարթեցրել էր, — չէր կարող անուշադիր մնալ Կոմիտասի պես թեև ինքնուրույն, բայց խորապես զգայուն երաժշտական նկարագրին համար, և դրա հետևանքը շատ շուտ սկսվում է երևան գալ այդ ժամանակվան նրա երգերի ներդաշնակություններին մեջ և ավելի պարզ ու սահուն, երգին հետ խորապես կապված են ներկայանում նրանք:

Փարիզեն դառնում է էջմիածին, ուր մի ժամանակ մնալուց հետո, 1910 թվից ի վեր, իր գործունեությունը կենդարձակե դեպի Թուրքիա, մասնավորապես Պոլիս՝ իր գավառներով, Եգիպտոս և այլուր»:

Այժմս թույլ եմ տալիս ինծի մի քանի անձնական տպավորություններ ավելցնել այս կենսագրական ակնարկին մեջ.

«1902 թվականներին էր, Թիֆլիս, երազուն ու չքնաղ գարնան մի օր, Տիրայր վարդապետը գալով մեզ մոտ հայտնում է, որ Կոմիտաս նոր եկած էր էջմիածնից և կփափագի ծանոթացնել մեզ հետ: Հայտնում է, թե վարդապետը ուրախությամբ պիտի երգե մեզ համար, միայն կփափագի, որ այդ լիներ մի մեծ սրահում, ոչ թե մեծ հասարակության առաջ, այլ մի քանի ընտրյալների համար:

Ամենամեծ հոժարությամբ շտապում եմ թույլտվություն առնելու Թիֆլիսի նոր կառուցված շքեղ երաժշտանոցի վարչությունից, և նույն երեկոյին մի քանի բարեկամներից շրջապատված սրտատրոփ սպասում ենք: Ծառան մի աղոտ լույս է վառում մի անկյունում. համարյա մթի մեջն ենք. և ահա բեմ է բարձրանում մի նիհար, սևազգեստ երիտասարդ ու նստում դաշնամուրին առաջ: Խորին տպավորիչ լուսնյանը մեջ առաջին անգամ լսում եմ նրա ձայնը, որ իր կրակոտ հոգուն երաժշտավառ ու կարծես արցունքներով շաղախված լարերից գնում, գնում, բարձրանում է մինչև բարձրերը: Արցունքներս անխնա հոսում էին աչքերիցս, մինչև որ Տիրայր վարդապետը տեսնելով անասելի հուզմունքս, կանգնեցնում է ոգևորված երաժշտին. «Բավական է, բավական, Կոմիտաս, աղջկան սպանեցի՛ր»:

Այդ օրվանից հասկացա, թե հայ երաժշտություն էլ կա աշխարհիս երեսին, և այդ գաղափարը կապվեցավ Կոմիտաս վարդապետի երաժշտական անձի հետ»:

1905 թվին, Փարիզ, նոյեմբեր ամսին էր, Կոմիտասի հետ տենդավառ պատրաստվում էինք հայկական մեծ նվագահանդեսին: Երազրի մասին վիճելով, աշխատելով, վազվզելով, Կոմիտաս մեկ ինձ էր սովորեցնում նոր եղանակներ, մեկ

հանգուցյալ աշակերտիս՝ Մուղունյանին էր խրատում, հետո սովորեցնում Շահմուրադյանին, մեկ խմբի եղանակներն էր գրում և L'amoureux*-ի շատ անվանի խումբը փորձում և հետևերը շարշարվում հայերեն արտասանելու և զգացնելու համար, մեկ էլ քրոջս դաշնամուրին համար Մշո պարերն էր հարմարեցնում...

Վերջապես հասավ դեկտ. 1-ի իրիկունը: Salle des agriculteurs-ի մեծ սրահը ծայրից ծայր լիքն էր, Կոմիտասը միայն ջղերի ուժով ոտքի վրա էր՝ այնքան հոգնած էր նախընթաց աշխատություններից և փորձերից: Նրա ձայնը այնպես կտրված էր, որ մոտիկ բարեկամներս և ես դողում էինք, թե ինչպես պիտի հաղթե այդ սոսկալի ֆիզիկական հոգնածությունը:

Ահա հասնում է այդ րոպեն. վարդապետը խիստ և վսեմ հագուստով մոտենում է փոքրիկ երգեհոնին և ինքն իրեն դաշնակցելով սկսում մեղմամեղմ (pianissimo) «Տիրամայր» խաչի երգը: Ամբողջ հասարակությունը կարծես պապանձվել էր, մարդիկ կարծես իրանց շունչը պահել էին, որ ավելի ևս կարողանան ըմբռնել այդ անասելի ցավին հետ մեր ազգին դարավոր աղերսանքին. վսեմ եղանակը: Տպավորությունը անպատմելի էր:

Շատ անվանի Փարիզի երաժիշտներ ու երգիչներ պատմում էին ինձ, ավելի ուշ, իրենց տպավորությունը, թե երբեք իրանց կյանքին մեջ այդպիսի խոր երաժշտական հուզմունք չէին ստացել»:

*

* *

«1911 թիվն էր, հուլիս ամսի մեջ, Փարիզում: Սոսկալի տաք օրեր, երբ նոր պատրաստվում էի ամառանոց երթալ: Անսպասելի կերպով դուռը բխում են: Կոմիտասն է՝ նոր եկած ու շափազանց հոգնած՝ Տաճկահայաստանի և Եգիպտոսի ճանապարհորդությունից: Հաղիվ բարեւած՝ վազում է դե-

* «Սիրահարի»:

պի դաշնամուրը և ոգևորութեամբ սկսում է երգել, ցույց տալ նոր երգերը, որ դեռ չեն լսած, որոնց դեռ ծանոթ չեն:

Նույն ամառ հանգամանքները հաջողացնում են ինծի երկու շաբաթ անցընել նրա հետ անգլիական «Սպիտակ» կոշված կղզում, որտեղ առավել ևս առիթ եմ ունենում հիանալու իր վրա:

Այդ խորապես հոգնած երաժիշտը՝ հանգստանալու տեղ մի տենդագեղ երաժշտական հրաբուխի դրութեան մեջ էր. առավոտից գիշեր դաշնամուրի առջև նստած մեկ երգում, մեկ գրի էր առնում, մեկ նվագում էր երգերը, որոնք նրա հիշողութեան մեջ չէին ուզում առավել ևս քնել:

Ամեն տուն գնալիս, մի նոր երգ էր ինծի երգում: Որքան աղաչում էի, որ գա զրոսնելու, տեսնե կղզու սքանչելի բնությունը, բոլոր խոսքերս զուր էին. միայն իրիկունները հոժարում էր հետս գնալ ծովափ. այնտեղ երկար ունկնդրում էինք ալիքներին և նա բացատրում, պատմում էր Հայու մեկ վայրագ, մեկ քնքուշ լեզուն: Ավագին վրա նստած նոր ու նոր երգեր էր երգում զարմացած անգլիական սառ լուսնի առաջ, որ ապշած՝ չէր հասկանում, թե այս տաք երգերը ո՞ր աշխարհից են գալիս. ու նրա միակ ունկնդիրը ես էի — և խոժոռ խոժոռ ժայռերն ու մեղմիկ ալիքները:

Ուրիշ անգամները նա ոգևորված պատմում էր ժողովրդական առածները, սովորությունները և մի ահագին աշխարհ բաց անում առջևս և առավել ևս հոգիս ուժեղացնում իր հայրենասիրական երաժշտութեան ձգտումներին մեջ:

Երբեք չպիտի մոռանամ նույն կղզում պատահած մի սրբաշարժ դեպք: Անգլիական կոկիկ հյուրասեր փոքրիկ պանդոկում, ուր ապրում էինք նրա հետ, ի միջի այլոց, մի համակրելի անգլիական զույգ էր բնակում՝ երկու սիրունիկ խառնոյաշ որդիներով. հայրը մի պաղարչուն կատարյալ բրիտանացի էր, իսկ մայրը՝ սևաչյա, ծիծաղկոտ իռլանդուհի:

Հայտնի է անգլիացիների հարգանքը դեպի հոգևոր անձինք. նոքա բոլորը՝ թեև չափազանց հետաքրքրված՝ երբեք չէին համարձակվում մինչև իսկ ընդհանուր դահլիճը մտնել, իսկ վարդապետը այնտեղ պարապում էր:

Հասնում է ընտանիքին արձակուրդին վերջին օրը, և բու-
լորս պսպղուն թեյի սեղանին շուրջը նստած՝ մի ժամից պիտի
բաժանվինք:

Տիկինը սիրտ առնելով շտապում է ինձ հարցնել, թե ար-
դյոք շատ անհամեստությամբ պիտի համարենք, եթե իր փա-
փազը հայտնե լսելու վարդապետին նրա ազգային երգերը
երգելիս:

Վարդապետը հոժարությամբ վեր է կենում, մոտենում
դաշնամուրին և սկսում «Կոունկը»: Հաղիվ ավարտած՝ նա-
յում եմ տիկնոջը, — ինչ տեսնեմ, այդ զվարթ դեմքը ամբող-
ջապես դողում է, այլևս հուզմունքը չի կարող պահել և աղի-
արտասուքով լալիս է...

Ամռանը մոտենում է ինձի. «Այս ի՞նչ արիք կնոջս: Տա-
սը տարի ամուսնացած, կնոջս այս վիճակին մեջ չեմ տե-
սել...»:

Բայց հրաժեշտի ժամը վրա է հասնում, և տիկինը աչքերը
սրբելով հրաժեշտ է առնում մեղանից և նորից հեկեկալով
ասում. «Այս ի՞նչ երաժշտություն էր, որ ամբողջ էությունս
տակնուվրա արավ. երբեք չպիտի մոռանամ նրան»:

ՎԵՐՀԻՇՈՒՄՆԵՐ ԿՈՄԻՏԱՍԻ ՇՈՒՐՁ*

Կոմիտասի անտիպ գործերու առաջին և երկրորդ պրակ-
ների տպագրության առթիվ անթիվ հիշատակներ կղարթեն են իմ
մեջ անզուգական երաժշտի, թանկագին, հավիտյան կորած
բարեկամիս մասին և կուղեմ մի քանիսը բաժանել հայ ուշա-
դիր ու զգայուն սրտերի հետ:

1914 թվին լույս տեսած «Նավասարդ»-ի մեջ մի քանի հի-
շողություններս տպված էին: Այժմս մի քանի դեպքեր պատ-
մեմ իր կյանքեն, որ չափազանց բնորոշ են և համակրելի:

* «Արագած», Ա տարի, 1926, Փարիզ, № 1—2, էջ 9—10:

1911 թվին բախտ ունեցա իմ արձակուրդներիս մի մասը անցկացնել Անգլիայի սքանչելի Ուայտ (Սպիտակ) կղզում։ Այդպիսով ինձ վիճակվեց պատահել այն անտիպ մեներգները, որ այդ շրջանին, ինքը գրի կանցներ և ինձ կհանձնեի։ Երբեք այդքան հնար չեմ ունեցած զրուցելու հետը և նրաներքին եսը ճանաչելու, ինչպես այդ ժամանակ։ Ահա իր ուսանողական կյանքեն մի քանի դեպքեր։

1896/7 թվականներին երիտասարդ Կոմիտաս մեկնում է Բեռլին, իր տաղանդը մշակելու համար։ Այնտեղ շատ շուտ մտնում է կոնսերվատորիային կից բարձրագույն երաժշտանոցը, որտեղ կղասավանդեր պրոֆ. Շմիդտը։ Այդ երաժշտիկանունը և անձը սիրելի պիտի լինեն Կոմիտաս վարդապետի բոլոր բարեկամների ու հարգողների համար և ահա թե ինչու։

Կոմիտասի թոշակը շատ համեստ էր. գեղարվեստը ուսանելը շատ սուղ էր, և խեղճ վարպետին ամբողջ գրամը կերթար թե՛ դաշնակ, թե՛ երգեհոն վարձելու, թե՛ դասերի, թե՛ համալսարանի ծախսերը հոգալու, շմոռնանք և սենյակին, և ապրուստի հոգսը, այնպես որ հաղիվ օրը մի անգամ կարողանում էր ճաշել համեստ ժողովրդական պանդոկում։ Իր պրոֆեսորը կնկատե, որ երիտասարդը քանի կերթա ավելի ու ավելի կնվազի ու կհալի։ Վերջապես մի օր դասեն հետո՝ իր գործերը ձգած՝ կհետևի մեր վարդապետին և կմտնե նույն խոլ պանդոկը և հետվեն կտեսնեն նրա համեստ կերածը, այնուհետև կշարունակե հետևիլ մինչև Կոմիտասին բնակարանը և կերթա ծանոթանալու տանտիկնոջ հետ։ Զուգադիպությամբ կուզե, որ վարդապետին սենյակը ճիշտ տիկնոջ ընդունարանեն մի հարկ բարձր լինի։ Այդ սքանչելի դասատուն մնում է ամբողջ կեսօրը ընդունարանում և ունկնդրում է, ինչպես վարդապետը երգեհոն է նվագում, մերթ դաշնամուր, մերթ հրդում է և սարսափով հասկանում է, որ տղան ուտելու ուրիշ առիթ չի գտնում։

Այժմս թողնեմ պատմությունը Կոմիտաս վարդապետին. «Ժամը 10-ին իրիկունը դուռս կբխեն՝ զարմացած պրոֆեսորիս կտեսնեմ դռան ետևը։ «Դուք, սիրելի պրոֆեսոր, այս-

տե՛ղ»։ Պ. Շմիդտը ներս է մտնում և սկսում է սաստիկ բարկանալ. «Դուն, անպիտան, ինձ կվճարես, երբ ուտելու հաց չունիս։ Կարգիլեմ քեզի մի պֆեննիգ ինձի վճարելու այսուհետև»։

Այնուհետև շաբաթը երեք անգամ մեր սիրելի Կոմիտասը պիտի ընդուներ իր պրոֆեսորին հրավերը և իր տունը ճաշերու հետո նրա հետ միասին երթար օպերա և ուրիշ նվագահանդեսները։ Մեր սքանչելի երաժիշտը վերադառնալով հայրենիք և էջմիածնա ճեմարանը իբրև երաժշտության դասատու նշանակվելով, հավատարմորեն վճարեց պ. Շմիդտին իր հոգևոր պարտքը։

Ամեն շաբաթ Կոմիտաս վարդապետը, արդեն Կովկաս մեկնած, լուր պիտի տար իր պատվական վարժապետին, և վաղ թե իր նամակը ուշանար, պ. Շմիդտը հեռագրով իր անհանդարտությունը կհայտներ Բեռլինին։

*

* *

Մի ուրիշ դեպք պատմած է ինձի վարդապետը նույն ուսանողական շրջանին։

Մի ամսո վերջում Կոմիտասը շատ նեղ նյութական դրության մեջ է լինում և գրպանը իսպառ դատարկ։ Զուր գնում է բախելու մի քանի բարեկամներու դուռը, ոչ մեկը տանը չի լինում։ Տխուր տրամադրությամբ, անոթի գնում է դբոսնելու Բեռլինի հոյակապ պարտեզը — Tie-garten։ Գետնին վրա հանկարծ գտնում է կես մարկ (այդ ժամանակներին մոտավորապես 60 սանտիմ)։ Բարձրացնում է այդ դրամին կտորը և մտածում, թե ծախսելով իր անոթությունը հագեցնելու իր վիճակը շալիտի բարվոքի և չի կարողանում վճռել, թե ինչ կարող է անել այդ դրամով։ Հանկարծ մի խանութի առջև անցնելով տեսնում է, որ հետևյալ օրվան վիճակախաղին համար կարելի է կես տոմսակ գնել, որին գինն է կես մարկ։

Իսկույն վճիռ է կայացնում և գնում է այդ կես տոմսակը և այդ իրիկունը նորեն անոթի քնում է... Երևակայեցեք, որ

հետևյալ առավոտը նամակաբերը իր դուռն է խփում և իրեն հանձնում է 100 մարկ, որ այդ փոքր վիճակախաղին մեջ տանում է իր կես տոմսակը:

*

* *

1901 թվականն էր, այն տարին, երբ Փարիզի մեջ առաջին անգամ իր արտակարգ տաղանդը երևան եկավ: Մի օր սպասում էինք Կոմիտաս վարդապետին նախաճաշի, ժամերը կանցնեին և իզուր կսպասեինք իրեն... Վերջապես ժամը 4-ին (այսինքն ճիշտ չորս ժամ հետո ժամը 12-են) մի ուրախ զանգ է հնչում, և շափաղանց զվարթ վարդապետը ներս է մտնում և բացատրում իր ուշանալուն պատճառը: Ժամը 12-ին Կոմիտաս վարդապետը մեր տանեն ոչ շատ հեռու մի փոքր քսակ է գտնում փողոցում: Լավ զննելով, տեսնում է, թե որչափ մաշված ու համեստ է, ինչպես և պարունակությունը, որ հագիվ տասը ֆրանկի էր բարձրանում: Նա հասկանում է, որ կամ բանվորի ու կամ բանվորուհու պիտի պատկանի և որքան պիտի հուսահատված լինի այդ կորուստին համար:

Իսկույն որոշում է, որ տեղեն չի շարժի, ենթադրելով, որ այդ անձը պիտի վերադառնա քսակը պտուելու: Այսպես 4 ժամ մնում է փողոցում: Ահա ժամը 4-ին մի աղջիկ է տեսնում, որ ամեն քայլափոխում կանգ է առնում և զննում է ամեն ինչ: Երբ աղջիկը մոտենում է, վարդապետը հարցնում է. «Ի՞նչ եք փնտրում, օրիորդ»:

Այդ բացականչությունը սիրտ է տալիս օրիորդին և իր դարդը պատմում է, որ իր ամբողջ ունեցածը կորուսած է ճանապարհին:

Հայր սուրբը սկսում է հարցումորձ անել, թե ինչպիսի քսակ է, ինչ էր պարունակում և երբ հասկանում է, որ չի սխալվել՝ հանում է իր գրպանից և հանձնում երջանիկ աղջկան:

Ուրիշ առիթով կխոսիմ ավելի երաժշտին մասին:

Անդուգական, անմոռանալի բարեկամ Կոմիտաս հայր սուրբ, ո՛ր է հոգիդ, արդյոք կը լսե՞ս բոլորիս ողբը քեզի պես մեծ հայի, մեծ երաժշտի 75-ամյակը տոնելու, առանց քեզի...

Անվերջ հիշատակներ կզարթնեն իմ մեջ, և կտեսնեմ քեզի՝ բարակ, նիհար, երիտասարդ սարկավազ, նոր ավարտած էջմիածնի ճեմարանը, ուրախ, ծիծաղկոտ, պատրաստ մեկնելու Բեռլին՝ կատարելագործվելու քո ընտրած մեծ երաժշտական ասպարեզի մեջ, լեցուն հույսերով, լի անվերջ եռանդով:

Թիֆլիսի այդ տպավորություններից հետո, քու Փարիզ գալը 1906 թվականին, քու առաջին այցելությունը, մեր երաժշտական ժամանցները և կամաց-կամաց ազատվիլդ Բեռլինի շոր դասատվությունից, այն բոլոր ներշնչումները, Փարիզի սքանչելի երաժշտական մթնոլորտը, այնպիսի մեծ երաժիշտները, ինչպես Շարլ Դերյուսի, Կապրիել Ֆորե, Մորիս Բավել, Ռուսել, քույրս և իր ամուսին մեծ երաժշտագետ Լուի Լալուան ազատեցին երաժշտական հոգիդ գերմանական դպրոցական կաշկանդումից:

Իսկ քո առաջին համերգը Փարիզում 1906 թվին Սալ դե դ'Ագրիքյուլտյոր դահլիճում, երբ աննման, կարծես արտասուքներով շաղապատած ձայնդ հնչեց և հուզեց ամբողջ հառաքակությունը:

Ամեն Փարիզ գալդ տոն եղավ մեզ համար և հայ հասարակության համար թե՛ եկեղեցում, թե՛ երաժշտական սրահներում, թե՛ մանավանդ բարեկամներիդ մոտ, և կարելի էր հետևիլ քո երաժշտական հորիզոնի ընդլայնման, ազատություն, ինքնուրույնության:

Ինչպես չհիշեմ քո ուրախ զանգը և ներս մտնելը ծիծաղկոտ, կենսուրախ:

— Մարդո՛ ջան, նոր կտոր եմ բերել քեշի, տե՛ս, ինչպե՛ս պիտի հնչե:

* «Արևմուտք», Փարիզ, 15 դեկտ. 1946, № 5 (92):

Սվ կվազեիր դեպի դաշնամուրը, և մեղեդիները ու դաշնա-
վորումները կլցնեին սրահը: Բայց փոփոխումներն էլ կհե-
տևեին, որովհետև միշտ կատարելութուն կփնտրեիր, շգոհա-
նալով երբեք ըրածեդ:

Ինչպե՞ս նկարագրեմ այն արտասովոր հաջողութունը,—
այս խոսքը չի էլ կարող արտահայտել այն խոր տպավորու-
թյունը և հուզմունքը, որ առաջ բերիր Զվիցերիայի Բալ քա-
ղաքում հավաքված աշխարհիս մեծամեծ երաժշտական հա-
մագումարին, 1914 թվին:

Նշանավոր երաժշտագետները կասեին ինձի, թե երբե՛ք
այդպիսի խոր երաժշտական վայելում և հուզմունք չեն զգա-
յած, հասկանալով քո երաժշտական մեծութունը և ձայնիդ
կատարյալ վարպետութունը:

Ինչպե՞ս խոսիմ այդ փառավոր երաժշտական հաջողու-
թյուններից հետո հիվանդանոցի մասին, ուր մնացիր փակ-
ված տարիներ, անտարբեր, հեռու ամենքիցս, կարծես արդեն
ուրիշ աշխարհ մեկնած:

Հանդի՞ստ քեզի, Թանկագին հայր սուրբ: Կուզեմ քեզի
երեսկայիկ ավելի երջանիկ և նույնչափ անձնվեր հայ երա-
ժշտության համար, որին կատարյալ ներշնչողը, հայրը
եղած ես և մնալու ես հավիտյան:

ՄԵՐ ԿՈՄԻՏԱՍԸ*

(Հիշողություններ, բնութագրական)

Անուններ կան, որ առանձնապես սիրելի են մեր մեջ, մեր կուլտուրական իրականության, մեր գրական-գեղարվեստական կյանքում. և սիրելի են, կարելի է ասել, ամենքին համահավասար, նույնիսկ մեր երեկի և այսօրվա մեջ: Այդ անուններից մեկն է երաժշտագետ Կոմիտասի անունը:

Սիրելի լինելը դժվար բան է. դու կարող ես հայտնի դառնալ, անուն հանել, բայց շունենալ սիրված անուն. ինչո՞ւ է այդպես — չգիտեմ. թերևս դա ունի իր գաղտնիքը: Այսօր ասեմք, որ լայն ժողովրդականություն վայելում են միայն սիրված անունները, իր խոշոր գործերի մեջ միշտ համեստ, բարեհամբույր և ոչ իրեն ցուցադրող, այլ անձն իր աշխատանքների ծալքերում թաքցնող հեղինակները:

Այդպես էր Կոմիտասը:

Տեսե՞լ եք նրան իր կյանքի ու գործի մեջ, լսե՞լ եք դուք երբևէ նրա երգեցիկ խմբի համերգը կամ իր մեծ վարպետի մեներգը՝ «Մոկաց Միրզեն», «Սիրտս նման էր» և նման ժողովրդական սքանչելի ստեղծագործությունների կատարումը — երկարաշունչ, թախծալի, բայց և թովիչ, և հոգեզմայլ: Ո՛վ էլ որ լինեիր դու, չէիր կարող գոնե առժամ չկտրվել քո առօրյայից ու հոգով ու սրտով չտեղափոխվել այնտեղ, ուր

* «Կոմիտաս», Հայպետհրատ, 1930, էջ 75—88:

երկրագործ աշխատավորի հանճարն է երկնել այդ երգերը, ուր բախտից հալածված դարիքն է շարքաշ իր օրը սգացել և կամ «տառապլալ գեղջուկն» է իր հոգսն ու վիշտը հառաչել արորին ու գութանին կռթնած:

Իր գիտական ուսումնասիրությունների, իր երաժշտական ստեղծագործությունների պահերուն խոհուն, ծանր և զուսպ, ինչպես մի գերման գիտնական, իր դպրոցական-մանկավարժական պարապմունքների, իր համերգային փորձերի ժամանակ լուրջ, խիստ և պահանջկոտ, որքան փոխվում էր այդ մարդը կյանքի մեջ, ազատ և հանգստի ժամերին, ընկերական ու ընտանի շրջաններում: Զվարճախոս, սրախոս, կատակարան, վառվռուն, նույնիսկ երբեմն թեթև: «Սա ինչ մասխաւաւ մարդ է, եղբայր, սա հո կատարյալ կոմիկ է, մի՞թե սա է Կոմիտասը», կասեր անկասկած այդ պահերին անծանոթ հանդիպողը: Եվ նա հաճախ գործածական մի սիրած բառ ուներ, որով պատվում էր իր ամենամոտ ընկերներին, աշակերտներին.

— «Զուռնա՛լի»:

— Էյ, զուռնալի, ո՞ւր ես, քանի օր է չես երևում...

Ես մոտ եմ եղել Կոմիտասին, նույնիսկ մտերիմ. տարիներով պաշտոնավարել ենք միասին էջմիածնի ճեմարանում, ապա հանդիպել Թիֆլիսում, Քեդիկում և այլ վայրերում:

Առաջին անգամ, որ ես պատահեցի նրան, այդ ուղիղ 40 տարի առաջ էր, 1899 թվին էջմիածնում: Կոմիտաս անունը չունեի նա այն ժամանակ. ճեմարանի 6-րդ դասարանի աշակերտ էր և վանքում հայտնի էր որպես «ձայնեղ երգիչ» Սոփոմոն սարկավագ: Այլևս նրան չեմ պատահել ամբողջ 12 տարի, որովհետև զուգահեռեցին նրա և իմ ուսանողական տարիները արտասահմանի տարբեր երկրներում:

1902 թվի աշնանից ես էջմիածնում էի, հրավիրված էի այնտեղ ճեմարանում նկարչության ուսուցչի պաշտոնով: Ճեմարանումն էր և Կոմիտասը որպես երաժշտության ուսուցիչ: Այդ հիմնարկության մեջ մեր միասին պաշտոնավարությունը տևեց հինգ տարի (1902-ից—1907 թ.). ես շատ ժամանակ ունեի թե՛ դպրոցում և թե՛ դրսում լավ ճանաչելու Կոմիտա-

սին որպէս արվեստագետ-մանկավարժի և որպէս մարդու, ընկերոջ:

Նրա մասին, որպէս երաժշտագետի և մանկավարժի, թող խոսեն և գնահատականը տան մասնագետները. իսկ ես իմ հիշողութիւններից գրի. կառնեմ այստեղ նրա կյանքից, նրա անձնական նկարագրից, հարակից մեջ բերելով մի քանի դեպքեր ու փոքրիկ պատմութիւններ, որոշ շափով լրացնելու բնութագիրը, որպէս նյութ ապագայում նրա կենսագիրների համար:

Անձնական նկարագիրը.— Միջահասակ, նիհար, ջղուտ և զգայուն, դեմքը դեղնավուն, աչքերը արտահայտիչ և վառվռուն, գլուխը ճաղատ, մորուքը ո՛չ «վարդապետավայել», այլ ծնոտի տակ միայն թողած, այսպէս կոչված վագնեբյան, ինքը արագաքայլ և անհամբեր, միշտ շտապող, միշտ աշխատասեր, կյանքից գոհ, լավատես:

Այդպէս էր Կոմիտասը: Վաճառում ապրում էր հին միաբանական խցերից մեկի մեջ, երկրորդ հարկը կազմող մի մեծ սենյակում (այժմյան հասարակական պարտեզում, սպառկոոպի ճաշարանի հետևում):

Դաշնամուրի տեղակ նա իր կաբինետային աշխատանքները կատարում էր ֆիզհարմոնի վրա:

Չնայելով որ նրա սենյակը զարդարուն էր գորգերով ու նկարներով, բայց ինքն՝ արվեստագետն ապրում էր, կարելի է ասել, սպարտական կյանքով, ուտելու մեջ պարզ և շափավոր, չէր խմում ու չէր ծխում. քնում էր գարուն թե ձմեռ բաց պատուհանով և, որ գլխավորն էր, պառկում էր ուղղակի հատակի վրա, առանց ներքնակի և բարձի: Նոտագրութեան մեջ մաքրասեր էր, գրում էր գեղեցիկ, իր իսկ տողած թղթերի վրա, այնպէս որ նրա ձեռագրերից կարելի էր ուղղակի կլիշե պատրաստել:

Ընտանի շրջաններում.— Վաղարշապատը գյուղ էր: Ակումբներ, ներկայացումներ և հասարակական հանդեսներ չկային այն ժամանակ, և ճեմարանի ուսուցչական խումբը սովորութիւն էր դարձրել երկու շաբաթը գոնե մի անգամ հավաքվել ընկերներից սրա կամ նրա տանը ուրախ ժամանցի

համար: Եվ դուք պետք է տեսնեիք, թե Կոմիտասը ի՞նչ հազ-
վագյուտ ուրախ անդամ էր այդպիսի հավաքույթների մեջ:

— Է՛յ, զուռնաչի, արի նարդի խաղանք,— ասում էր նա
իր պես նարդախաղի մեծ վարպետ մաթեմատիկոս Կարապետ
Տերյանին: Կոմիտասը միայն նրա հետ էր մրցում, մեղ պես
թույլերի հետ չէր նստում խաղի: Նա խաղում էր արագ և
միշտ երկու ձեռքով, իսկ խաղակիցը մաթեմատիկական հա-
շիվներ էր անում ու դանդաղում:

— Դե գնա բաբայիդ բարև արա,— գրեթե միշտ ա՛յդ էր
ասում Կոմիտասը իր խաղակիցին, երբ խաղը տանողը լինում
էր ինքը: Իսկ տարվելիս ընդհատում էր, վեր էր թռչում ու
գնում ընտանիքի երեխաների հետ վազվզելու:

Կոմիտասը եկեղեցական.— Մեր երաժշտագետը եկեղե-
ցական էր իր արվեստի սահմաններում միայն. նա վանքում
իր երգեցիկ խմբի ղեկավարութունից դուրս գրեթե չէր մաս-
նակցում եկեղեցական ընթացիկ արարողութուններին. չեմ
տեսել և չեմ հիշում նույնպես, որ նա պատարագչի զգեստ
հագած լինի. նա նույնիսկ ճեք շունի աչդ բանի համար,
ինչպես ունեին մյուս միաբանները: Եթե շիներ վանքի այն
ժամանակվա ուսման, Կոմիտասը թերևս էջմիածնի պարիսպ-
ներից դուրս կերևար աշխարհիկ զգեստով, ինչպիսին նա
հազում էր արտասահմանում: Թայց նա իր համերգներին,
ո՛ր քաղաքումն էլ լինեի, թատրոններում թե դահլիճներում,
խումբը ղեկավարելիս դուրս էր գալիս ֆարաջայով և վեղա-
րով, այնպես, երևի հայկական-չրեկյան ոճը պահած լի-
նելու համար:

Զիվանին Կոմիտասի մոտ.— 1903 թվին էր, աշնանը,
եկեղեցական կալվածների գրավման օրերին:

Անսպասելի կերպով Թիֆլիսից հասնում է աշուղ Զիվա-
նին իր խմբով:

Դա մի ուրախալի նորութուն էր մեր փակ ու միապաղաղ
կյանքի մեջ: Կոմիտասն ավելի ևս ուրախացավ՝ իր աշա-
կերտներին աշուղական երգերի մասին բուն իսկ աղբյուրից
գաղափար տալու ցանկությամբ. նա տեսչի հետ խորհրդակ-
ցելով՝ Զիվանուն իր խմբով հրավիրում է ճեմարան, կազմա-

կերպելով հատուկ երեկույթ: Երեկոն անցավ փառավոր. գոհ մնացին թե՛ ճեմարանի վարչությունը, թե՛ աշակերտությունը և թե՛ իրենք՝ աշուղները:

Հետևյալ օրը Կոմիտասն իր մոտ հրավիրեց Զիվանուն և նրանից ձայնագրեց Շիրինի «Այգեպան, ի՞նչ ես անում» և Զիվանու «Ա՛խ, կորան» երգերը, որոնք հետագայում գարձան նրա սիրելի մոտիվները:

Կոմիտասը «Գեղարվեստ»-ի խմբագիր. — Տարիների մեր միմյանց հետ ունեցած մոտիկությունը և գրական-գեղարվեստական խնդիրներում զաղափարակից լինելը 1906 թվին մեր մեջ միտք էին ծագեցրել էջմիածնում հրատարակել մի գրական-գեղարվեստական հանդես: Անվան վրա շատ կանգ չառանք. ուղղակի Գեղարվեստ: Ռուսն ասում է՝ задумано, сделано: Դիմում գրեցինք Երևանի նահանգապետին թույլտվություն ստանալու և սկսեցինք նյութերի պատրաստութուն տեսնել: Զերմ վերաբերմունք ցույց տվեց այդ գործում մեզ աջակցելու մեր պաշտոնակիցներից բանաստեղծ Հովհաննես Հովհաննիսյանը: Գրականության ու կերպարվեստների բաժնի խմբագիրը լինելու էի ես, իսկ երաժշտական բաժնինը՝ Կոմիտասը: Երկար միջոց չանցած՝ նահանգապետից ստացանք մեր դիմումի պատասխանը՝ մերժում:

Ինչո՞ւ. ահա թղթի բացատրությունը՝ ա) «Որովհետև օրենքի մեջ գրված է, որ պարբերականների հրատարակությունը թույլ է տրվում կայսրության բոլոր քաղաքներում (во всех городах империи) ու չի գրված նաև գյուղերում, հետևապես, Վաղարշապատը գյուղ լինելով այդ իրավունքից զրկվում է. բ) «Որովհետև խմբագիրներից մեկը՝ Կոմիտաս Գևորգյանը ռուսահայատակ չէ, իրավունք չունի այդ պաշտոնում հաստատվելու: Այս երկու արգելադրի հանգամանքների պատճառով նորին գերազանցություն պ. նահանգապետը չի կարող հարգել ձեր խնդիրը. դիմեցեք նորին պայծառափայլություն պ. փոխարքային»:

Այդպիսով Վաղարշապատում «Գեղարվեստ» հանդեսի հրատարակության գործը ձախողանքի հանդիպեց: Հետևյալ, 1907 թվին ես նույն գործի հիմքը դրի Թիֆլիսում:

Մեր տանը. — Հաջորդ անգամ ես Կոմիտասին տեսա Թիֆլիսում ամառը. եկել էր բժշկվելու: Հաճախ լինում էր մեք մոտ. մեր ընտանիքի անդամներին լավ հիշում էր Սանահինից: Իմ մորից նա տեղեկություններ էր հարցնում Ալեքսանդրապոլի (Լենինական) հին պարերի և պարի եղանակների մասին: Ճաշի մնալիս, երբ վարունգ էր լինում սեղանի վրա, նա կճպելիս անպատճառ կեղևի գլուխը կպցնում էր իր ճակատին, այնպես, կատակի համար, և դա դարձել էր նրա համար մշտական սովորություն, որ ծանոթ էր ինձ դեռևս էջմիածնից: Մի օր հայրս իր սնդուկից հանեց և Կոմիտասին ընծայարեբեց հայ երաժշտության տեսականին վերաբերող Պոլսում տպագրած մի հին գիրք (Գապասաքալյան). նա ուրախացավ անշափ, երեխայի պես, ստանալով իր համար այդպիսի մի հազվագյուտ նվեր:

— Դե որ այդպես է, Զիվանի, քեզ համար հիմա կերգեմ ժողովրդական մի լավ երգ: Ու զլեց վարպետը.

«Սիրտս նման է էն փած տներ...»

Իմ վերջին հանդիպումը. — 1913 թվի ուշ աշնանը Ամբաստանից գալիս էի Բեռլին: Քաղաք հասնելով ու տեղավորվելով, առաջին հայ մարդը, որին պետք է տեսնեի, դա Կոմիտասն էր. գիտեի նրա Բեռլինում լինելը. նրա հետ նամակադրություն ունեի Լոնդոնից: Շարժվեմքուրգում՝ Բեռլինի այդ փառավոր արվարձանումն էր ապրում մեր երաժշտագետը՝ Կալտ-Շտրասե, կարծեմ № 40: Տրամվայը մի ժամից հաղիվ ինձ հասցրեց այդ փողոցի ծայրը: Տոբ գտնելով բարձրացա երկրորդ հարկը և մի բնակարանի զանգը քաշեցի: Դուրս եկավ մի տարիքավոր կին, տանտիրուհին.

— Այստե՞ղ է ապրում Կոմիտասը. ես ուզում եմ նրան տեսնել, եթե տանն է:

— Herrn professor Komitas, ja ja...*

Ինձ նախասենյակը ներս թողնելով, ինքը գնաց դեպի խորքի սենյակներից մեկի դուռը: Այն սենյակից արդեն լսվում

* Պրոֆեսոր Կոմիտասը, այո՛, այո՛:

էին դաշնամուրի հնչյունները. երևում էր, որ վարպետը պարապում էր:

Երբ տիկինը զգուշութեամբ դուռը տկտկացրեց, ներսից լսվեց Կոմիտասի ինձ աշնքան լավ ծանոթ ձայնը.

«Herein!»:

Տիկինը ինձ հրավիրեց ներս ու մի քիչ էլ կանգնեց նայելու, թե ինձ ինչպես կընդունի իր կենտղը: Զերմ ու մտերմական հանդիպում:

— Բա՛, գուռնաշի, էդ դո՞ւ ես, հապա գրեի էիր, թե մտադիր ես Ամերիկա մեկնելու:

— Զեղավ, վերադառնում եմ տուն, թե՛ փողս հատավ և թե՛ ժամանակս, — արդարացա ես:

Քառորդ ժամից մենք միասին դուրս եկանք տանից ու մտանք մի կաֆե. ինչքա՛ն խոսք ունեինք խոսելու, ինչքա՛ն տպավորություններ ու տեղեկություններ միմյանց հաղորդելու: Նա Պոլսից, իր ներկա աշխատանքներից, ես՝ Կովկասից ու իմ ճանապարհորդությունից: Կարծեմ մի շաբաթ մնացի և այդ կարճ ժամանակամիջոցում գրեթե ամեն օր լինում էի Կոմիտասի մոտ, աշխատելով հասնել այն ժամերին, որ նրա պարապմունքները չխանգարեմ:

Հիվանդությունը. — Թե էլի որքան ժամանակ մնաց Կոմիտասը Բեռլինում, ես ճիշտը չգիտեմ. 1914 թվի մեծ պատերազմի հայտարարումով մենք կտրվել էինք արտասահմանից: Նա ըստ երևույթին շտապել էր վերադառնալ Պոլիս (գեռես Թուրքիան մասնակից չէր պատերազմին) ու նորից հաստատվել այնտեղ: Այնուհետև, հետևյալ թվերին պատահեց նրան այն, ինչ որ հայտնի է բոլորին: Աքսորից վերադառնալուց հետո, ինչպես պատմում են ականատեսները, նա ինքն իրենը չէր այլևս. հոգեկան ցնցումներ էր ստացել. բարեկամ մարդիկ նրան ուղարկել էին Փարիզ «ապաքինվելու»: Երաժշտագետի Փարիզի բարեկամներն ու համակրողները միառժամանակ նրան մասնավոր բժիշկների խնամքին հանձնելով՝ հույս ունեին, թե ապաքինումը շատ հեռու չէ. բայց դրությունը գնալով ավելի վատանում էր, ու պետք էր հիվանդին տեղափոխել հոգեբուժական սանատորիա:

Պատահեց և մի այսպիսի դեպք: Փարիզից Կոմիտասի հոգսով բեռնավորված մարդիկ մի գրությամբ դիմեցին Երուսաղեմի հայոց պատրիարքին, որ նա բարեհաճե վանքի միաբանական շենքում մի սենյակ հատկացնել «ողորացյալ վարդապետի» համար և առհասարակ պատրիարքարանը իր վրա առնի հիվանդի հետագա խնամքը: Բանաստեղծ պատրիարքը (Դուրյան եպիսկոպոսը) մերժեց այդ դիմումը, առարկելով, որ վանքը հնարավորություն և միջոցներ չունի:

«Կոմիտաս» ընկերությունը.— Մեր սիրելի երաժշտագետի գրությունն արդեն անհուսալի դարձավ հոգեպես կազդուրվելու բայց նրա առողջ ֆիզիկականը պահանջ ուներ սննդի ու խնամքի: Փարիզի հայ շրջանակներին այդ գործում աջակցելու համար 1920 թվին Թիֆլիսում կազմակերպվեց «Կոմիտաս» ընկերությունը, սեղմ ծրագրով, նպատակ ունենալով անդամավճարների հավաքումով տարեկան մի որոշ գումար ուղարկել այնտեղ: Ընկերության նախագահն էր, թե վարչության անդամներից մեկը՝ Եղիշե Թադևոսյանը՝ Կոմիտասի վաղեմի բարեկամը: Ի՞նչ արեց գործնականում այդ ընկերությունը, գոյությունը ե՞րբ դադարեցրեց, ինձ հայտնի չէ: Թիֆլիսից ես Հայաստան տեղափոխվելով՝ այլևս չեմ կարողացել հետևել այդ գործին:

Վաղամամ հոգեհանգիստ.— 1921 թվին էր. Թիֆլիսն արդեն խորհրդային քաղաք. մի օր փողոցում ինձ պատահում է Եղիշե Թադևոսյանը և ջալիելով հայտնում, որ Կոմիտասը վախճանվել է: «Ո՞րտեղից գիտես, Եղիշե» — հարցնում եմ նրան: «Պոլսի թերթերում գրված է եղել այդ մասին. կարգադրներն ինձ ասացին»: Ես էլ, որքան հիշում եմ, իմ կողմից մի լուր տպագրել տվի «Կարմիր աստղում»: Պետք էր մի բան անել: Կոնսերվատորիայի դահլիճում կազմակերպեցինք մի սգահանդես, ճոխ, հետաքրքրական: Ընկերներն ինձ էին հանձնել բացման խոսքը և բանախոսելու պատիվը՝ Կոմիտասի կյանքի և գործի մասին:

Թիֆլիսի թերթերը գրեցին մեր երեկույթի մասին. ապա Պոլսի թերթերը, որոնք «սկզբնապատճառ» էին եղել մեր ախալ ինֆորմացիային, գրեցին. «Թիֆլիսի լրագրերեն կիմա-

նանք, որ Փարիզում վախճանվել է հանրածանոթ երաժըշ-
տագետ Կոմիտասը»։ Շատ շանցած Փարիզից ստացանք հաս-
տատ տեղեկութիւն, որ Կոմիտասը ապրում է իր նախկին
հոգեկան վիճակում։ Ուրեմն մեր հոգեհանգիստը և սգահան-
դեսը եղել էր վաղաժամ։

ԿՈՄԻՏԱՍԻ ԱՐՎԵՍՏԸ*

(Տեսական քննադատական վերլուծություն)

Հայ երաժշտությունը մինչև այսօր էլ չունի իր պատմագիրը: Զկա երաժշտական քննադատական տրագիցիա: Մեզանում երաժշտական քննադատությունը կրել է պատահական և սուբյեկտիվ բնույթ: Մեր քննադատները շոյել են մեր երաժիշտ ստեղծագործողներին, երբեք չկիրառելով վերլուծական-քննադատական մեթոդը, որի հետևանքով էլ մեր երաժշտական քննադատության բնագավառում տիրել է կատարյալ քաոս:

Կարելի է մատնելի վրա հաշվել այն մարդկանց անունները, որոնք երաժշտական քննադատությանը մոտեցել են լուրջ, գիտական զենքի միջոցով և լուծել են մի շարք երաժշտական կնճռոտ խնդիրներ: Այս տեսակետից կարելի է առաջին հերթին երեք անուն արձանագրել՝ Կոմիտաս, որը, բացի իր կազմակերպած համերգներից, ժողովրդական և հոգևոր երգերի ներդաշնակումներից, լուրջ կերպով զբաղված էր մեր երաժշտության ծագման, զարգացման, զանազան փոխազդեցությունների և ուրիշ խնդիրներով: Այս տեսակետից որպես արժեքավոր ուսումնասիրություններ կարելի է առաջին հերթին հիշատակել «Հայոց եկեղեցական եղանակները» («Արարատ» ամսագիր, 1893 թ.) և «Հայոց եկեղեցական երաժշտությունը 19-րդ դարում» («Արարատ», 1897 թ.), «Die

* «Կոմիտաս», Հայպետհրատ, 1930, էջ 27—45:

Interpunction der Armenier» (Sammelbände der internationalen Musikgesellschaft 1889), «Armeniens volkstümliche Regentanze» (Zeitschrift für armenische Phipologie), «La musique rustique arménienne» (Mercure musical et bulletin français 1907):

Վ. Դ. Ղորղանյանը, որ իր մի շարք երաժշտական արժեքավոր գրքերով և զանազան ժուռնալներում տպված ուսումնասիրություններով՝ գրված թե ևվրոպացի ականավոր կոմպոզիտորների, ինչպես նաև արևելյան երաժշտության մասին, մեծ անուն հանեց («Բեթհովեն», «Մոցարտ», «Վերդի», «Կոմկասյան երաժշտություն» և ուրիշ մի շարք աշխատություններ):

Եվ վերջապես Սպիրիդոն Մելիքյանը, որը Կոմիտասից հետո իր ուժերը նվիրեց մեր ժողովրդական և հոգևոր երգերի ուսումնասիրության և մինչև այսօր էլ* շարունակում է այդ ուղղությամբ եռանդուն կերպով աշխատել («Հունական ազդեցությունը հայ երաժշտության տեսականի վրա», 1914 թ., «Հայ ժողովրդական երգի դամմաները», 1930 թ., Երևան):

Սակայն անաչառությունը ստիպում է մեզ արձանագրել, որ այս երեք քննադատները, ուսումնասիրողներն ու պրպրատողներն իրենց աշխատանքների մեջ մեծ չափով անտես են արել սոցիալական այն մոմենտը, հասարակական-տնտեսական այն միջավայրը, ուր սկիզբ է առել, ծաղկել ու զարգացել մեր արվեստը, տվյալ դեպքում հայկական երաժշտությունը:

Մինչև այսօր էլ մեր թե՛ հին և թե՛ ժամանակակից կոմպոզիտորների, ինչպես նաև Կոմիտասի ստեղծագործությունները չեն ուսումնասիրված այս տեսակետից: Այս տեսակետից չեն ուսումնասիրված նաև մեր հոգևոր և աշխարհիկ երգերը, որոնց ուսումնասիրությունը, մեր կարծիքով, չափազանց կարևոր և հրատապ խնդիր է:

* Հոգվածը գրված է Կոմիտասի ծննդյան 60-ամյակի առթիվ՝ 1928 թվին, երբ Սպ. Մելիքյանը դեռ շարունակում էր իր բեղմնավոր գործունեությունը:

Կոմիտասն իր կազմակերպած համերգներով, դասախոսություններով և գիտական լուրջ հոգվածներով ու ներդաշնակած բազմաթիվ երգերով երկար ժամանակ և դեռ մինչև այսօր իշխում է մեր ժողովրդական երաժշտության վրա:

Թե՛ Կոմիտասից առաջ և թե՛ նրա ժամանակ մեզանում տարածված էին հայերեն տեքստով շինծու և կեղծ եղանակներ, որոնք մեր բոլորովին ինքնուրույն՝ և օրիգինալ երգերի հետ ո՛չ մի օրգանական կապ չունեին. այս եղանակները փոխ էին առնված մասնավորապես իտալական օպերաներից և օպերետներից, որոնք մեծապես սիրված էին հայ բուրժուազիայի կողմից: Այստեղ արժե հիշատակել մի շատ բնորոշ երևույթ: Երբ 1905 թվին Կոմիտասը Թիֆլիսում ժողովրդական երգերի կոնցերտ կազմակերպեց, հայ բուրժուական մամուլն իր անշնորհք երաժշտական քննադատի միջոցով մամուլի մեջ գրել տվեց, որ Կոմիտասի երգերից «ախոռի հոտ է գալիս»: Եվ սա ասվում էր այն երգերի մասին, որոնցով ֆրանսիացի երկու ականավոր կոմպոզիտորներ՝ Գերյուսին և Սեն-Սանսը հիանում էին. սա ասվում էր այն երգերի մասին, որոնցով հիանում էր ռուս նշանավոր կոմպոզիտոր Գնեսինը, երբ կոնսերվատորիայի երգեցիկ խումբը, ղեկավարությամբ երաժշտագետ Սպիրիդոն Մելիքյանի, Մոսկվայում համերգ տվեց: Նշանավոր կոմպոզիտոր Գնեսինը հետևյալը հայտարարեց. «Նա զարմանում եմ, որ 25 տարի սրանից առաջ փոքրիկ Հայաստանը տվել է մի Կոմիտաս, որի ստեղծագործություններն իրենց գեղարվեստական կառուցվածքի և արժեքի տեսակետից հազիվ կարելի կլինե՞ր սպասել Ռուսաստանի խոշոր կենտրոններում ապրող նույն ժամանակի ամենահայտնի ռուս կոմպոզիտորներից»*:

Ինչպես հայտնի է, 90-ական թվականներից մինչև համաշխարհային պատերազմը մեզանում խիստ չափով տարածված էին նաև ազգայնական, շովինիստական երգեր, որոնք մեծ մասամբ փառաբանում էին դաշնակցական կու-

* Այս խոսքերն ասված են 1927 թվին, երբ Սպ. Մելիքյանի ղեկավարությամբ Երևանի Պետկոնսերվատորիայի երգչախումբը հանդես եկավ Մոսկվայում և առաջին անգամ կատարեց Կոմիտասի խմբերգերը:

աակցության «հերոսական» գործունեությունը: Բազմաթիվ շնորհալի և անշնորհք կոմպոզիտորներ տուրք տվին հայ նացիոնալիզմին՝ հանձին դաշնակցության: Կոմիտասն ամենախիստ կերպով պայքարում էր այդ եղանակների դեմ, նրա ականջը փակ էր և չէր լսում այդ եղանակները:

Կոմիտասին հետաքրքրում էր գլխավորապես ժողովրդական, «ռամիկ» երգը: Ահա՛ թե ինչու համար նա գիշեր ու ցերեկ հավաքում, գրի էր առնում և ներդաշնակում այդ երգերը: Բայց Կոմիտասը ոչ միայն հավաքում և ներդաշնակում էր այդ երգերը, այլ շնորհիվ իր երաժշտական լուրջ պատրաստության, կարողանում էր լուծել հայ ժողովրդական, ինչպես նաև հոգևոր երգերի բազմաթիվ կնճռոտ խնդիրներ: Սա Կոմիտասի տեսական-քննադատական կողմն էր, որով նա նույնքան ուժեղ էր, որքան և իբրև ժողովրդական երգերի ներդաշնակող: Թե՛ հոգևոր և թե՛ ժողովրդական երգերի մասին կարդացած նրա ուսումնասիրությունները Նվրոպայում՝ նշանավոր պրոֆեսորների, երաժշտագետ տեսաբանների և քննադատների ներկայությամբ հանդիսանում են խոշոր գիտական արժեք:

Կոմիտասի ստեղծագործությունների արժեքը հասկանալու և ըմբռնելու համար չափազանց կարևոր նշանակություն ունի ժանոթանալ հայ ժողովրդական երգի հետ, որովհետև Կոմիտասի արվեստի հիմնաքարը, լեյտմոտիվը կազմում են հենց նույն այդ ժողովրդական երգերը: Իսկ հայկական ժողովրդական երգերը բնորոշելու համար անհրաժեշտ է մոտիկից ծանոթ լինել հայ աշխատավոր գյուղացու նիստ ու կացին, սովորություններին և հոգեկան պահանջներին: Սեղձ գծերի մոջ պարզենք այս երկու հիմնական խնդիրները:

Այն ժամանակ, երբ Կոմիտասն սկսեց զբաղվել ժողովրդական երգերի մշակությամբ և ներդաշնակությամբ, հայ գեղջուկի, աշխատավոր գյուղացու քաղաքական և տնտեսական դրությունը չափազանց անմխիթարական էր: Հայ և թուրք կալվածատերերի մշտական շահագործումը, նրանց սխտեմատիկ կողոպուտը ծանր դրության մեջ էին դրել հայ աշխատավոր գյուղացիությանը, որի ստեղծած ինքնաբերական

երաժշտությունը լիքն էր մեծ վշտով և թախիծով. մեր ժողովրդական երգը, որը ծնվել է գյուղում, ունի մշտական գիծ՝ մեկանխողիա, տխրություն և այդ հանդես է գալիս անգամ ուրախ բնավորություն ունեցող մոտիվների մեջ (8):

Սրանից 40 տարի առաջ, երբ Կոմիտասը միանգամ ընդմիշտ կտրվելով Մակար Եկմալյանի և Կարա-Մուրզայի շկոլայից, սկսեց մեծ ոգևորությամբ հավաքել ժողովրդական երգերը, և այդ երգերի հավաքումը նրա մեջ դարձավ համարյա կիրք, մեր աշխատավոր գյուղացիությունը խարխափում էր տղիտության և խավարի մեջ:

Նա հողին կպած էր նահապետական գործիքներով և նրա նիստ ու կացը այդ սահմաններից այն կողմը չէր անցնում: Այդ պատճառով էլ նրա պահանջները չափազանց համեստ էին և պրիմիտիվ: Եթե այդ գյուղացին իր մտքերը և իր հոգեկան հույզերն արտահայտում է չափազանց պարզ և առանց բարդությունների, ապա նույն այդ դրությունը մենք տեսնում ենք նաև այն երգերի մեջ, որ նա ինքն է ստեղծել: Եվ իրոք, երաժշտական փոքրիկ թուխքներով, անգամ մի քանի ձայների միջոցով նա դրսևորում է իր զգացմունքները՝ վիշտն ու ուրախությունը, սերն ու աշխատանքը: Մեր մինչհեղափոխական ժողովրդական երգը զուրկ է ազատ և լայն ելևէջներից, և այն բոլոր հայ կոմպոզիտորները, որոնք ժողովրդական երգը գրի առնելով փորձեցին և այսօր էլ փորձում են այդ երգերին առաջ ազատ և լայն ելևէջ, այդպիսիներն այդ բնագավառում ոչ մի հաջողություն չգտան և չեն գտնի (9):

Մեր մինչհեղափոխական ժողովրդական երգերի վրա կա միջավայրի, ինչպես նաև բնության ազդեցությունը: Այդ հիմնական միտքն է պաշտպանում և ապացուցում նաև Կոմիտասն իր ուսումնասիրությունների մեջ:

Մեր նեղ ձորերը, փոքրիկ հովիտները թույլ չեն տվել, որ գեղջուկի առաջ լայն ասպարեզ բացվի: Այնինչ ուսական ժողովրդական երգերի մեջ մենք տեսնում ենք երկրի ընդարձակությունը: Մեր երգերի մեջ խրոխտ լեռների վեհությունից բացի, տեսնում ենք բնությունից փոխ առած արձագանք, միայնություն, շրջապատող բնության ողջ պատկերը: Եվ

պետք է ասել, որ Կոմիտասն այս բոլորը կարողացել է տա-
ղանդավոր կերպով դրսևորել իր ստեղծագործությունների
մեջ: Այս տեսակետից որպես լավագույն օրինակներ կարող
ենք մատնացույց անել կալերգերը և հորովելները. և ահա այս
է միակ պատճառը, որ լավ երաժշտություն իմացողը կարող է
առանց դժվարության ասել, թե իր լսած երգը լեռնային, թե՞
դաշտային շրջանի երգ է: Մինչդեռ մեր լեռնային ժողովրդա-
կան երգերում հանդես են գալիս խրոխտություն, համարձա-
կություն և թափ, դաշտային շրջանների ժողովրդական եր-
գերում տեսնում ենք հանգիստ քրտնաթոր աշխատանք և ան-
դորրություն: Այնուհետև անհրաժեշտ է ընդգծել, որ մեր ժողո-
վրդական երգերի մեջ նկատվում է խոսքի և մեկոդիայի ներ-
դաշնակություն և կատարելություն: Այս առթիվ Կոմիտասը
հետևյալն է գրում. «Որևէ երաժշտություն ներկայանում է
մեզ առհասարակ երկու նկարագրով: Կա երաժշտություն, որ
բնագրի խոսքերի հետ ներքին կապ չունի. դա պարզապես մե-
լոդիա է, մի որոշ եղանակ՝ հարմարեցրած բառերին: Կարելի
է այդ եղանակին ուրիշ բնագիր տալ կամ բնագրին ուրիշ
եղանակ դնել, առանց անպատեհության: Այդ տեսակ երա-
ժշտության օրինակներ շատ կան թե՛ մեզանում և թե՛ օտար-
ների մոտ:

Բայց կա և այնպիսի երաժշտություն, ուր բնագիրն ու
եղանակները բացարձակապես իրար են զուգորդված: Անկա-
րելի է մինը բաժանել մյուսից, որովհետև librettiste-ի և
compositeur-ի ստեղծագործ մտածումի մեջ կատարյալ նույ-
նություն և միություն կա: Այդպես են, օրինակ, մեր ժողո-
վրդական երգերը, որի թե՛ խոսքերը և թե՛ եղանակը միաժա-
մանակ ստեղծել է ինքը ժողովուրդը*:

Վիպական երգերում, որտեղ նյութը պատվում է հերոսի
կյանքի և քաջագործությունների շուրջը, մեկոդիան հանդարտ
պատմողական ձև ունի. երգիչը ձայների միջոցով արտա-
հայտում է իր հիացմունքը և իր վիշտը: Իսկ այն մեկոդիան,

* Կոմիտասի «Հայ գեղջուկ երաժշտություն» հոդվածը տպված է «Անա-
հիտ»-ի (Փարիզ). 1907 թվի № 3—5-ում, էջ 70—73 և № 6—9-ում, էջ
127—130:

որի միջոցով նա դրսևորում է հերոսի քաջագործությունները և նրա հերոսությունները, ունի խրոխտ և վեհ բնավորություն: Հարսանեկան երգերում հանդես է գալիս ամենից առաջ խիստ բազմազանություն: Այստեղ միաձուլված են վիշտն ու ուրախությունը: Հարս ու փեսի զարդարվելը, կեսուր և կեսրարի ընդառաջ գալը, հարսի իր սեփական տնից հեռանալը, հրաժեշտը ծնողներից, ինչպես նաև նոր միջավայրին հարմարվելը — այդ բոլոր մոմենտները համապատասխան տրամադրություններով արտահայտվում են հարսանեկան երգերի մեջ: Պակաս արժեք չեն ներկայացնում պանդխտի երգերը, որտեղ գերազանցապես իշխում է վիշտ, թախիժ և կարոտ: Այդ երգերի և մեր հոգևոր մոտիվների մեջ կա ընդհանուր կապ: Եվ արդեն մեր ժողովրդական երգերը մեծ կապ ունեն հոգևոր եղանակների հետ: Այս առթիվ Կոմիտասը իր «Հայ գեղջուկ երաժշտությունը» նույն շահեկան հոգվածում հետևյալն է գրում. «Որպեսզի հնարավոր լիներ նրանց կապը գանել (խոսքը հոգևոր և աշխարհիկ երգերի ընդհանուր կապի մասին է — Ռ. Թ.), ես հիմք բռնեցի ժողովրդական երգերը, որովհետև նրանց ինքնուրույնությունն անժխտելի էր: Եկեղեցական եղանակները, դատելով նրանց արտաքին կազմությունից, որը ոչ միայն բարդ, այլ զանազան տեղերի համեմատ գանազան դույն և ձևափոխություն ունեն, թվում էր օտարամուտ: Նրանք մոտ էին թուրք եղանակներին: Միևնույն ժամանակ նրանք սերտ առնչություն ունեին մեր ժողովրդական երգերի հետ: Ուրեմն մեր հոգևոր երաժշտության աղբյուրը պիտի լինեին կամ առաջինները, կամ երկրորդները: Եվ որովհետև պարզ տրամաբանությունն իսկ ասում էր, որ մեր եկեղեցական եղանակները պետք է ավելի մեր ժողովրդի տեղիկագործության մոտ լինեին, ուստի ամբողջ ջանքս լարեցի դեպի այդ ուղղությունը:

Եփոթեցնող կետն այն էր, որ մեր ժողովրդական եղանակները պարզ կազմ ունեին, նվազ դարդարված էին, քան եկեղեցական եղանակները: Այդ հանելուկի բանալին ինձ պիտի տային այն եկեղեցական եղանակները, որոնք ավելի պարզ էին: Եվ երկար որոնումներից հետո վերջապես գտա

այնպիսի եղանակներ, որոնք երկու տեսակ են երգվում՝ ծանր և թեթև։ Այդ եղանակները կոչվում են տոնակալն։ Մանրը նման էր իր գեղգեղանքներով թուրքականին, իսկ թեթևն իր պարզությամբ՝ ժողովրդականին։ Մերկացնելով ծանրերի գեղգեղանքները՝ նկատեցի, որ նրանք իրենց խորքով նման են թեթևներին։ Ուրեմն սրանից հստակ երևում էր, որ այդ պարզ եղանակները զարդարվել էին թուրքական ոճով նրանց հանդիսավորություն և շուրջ տալու դիտավորությամբ, երբ մենք գեոեա շունիներ բազմաձայն երգեցողություն։

Սիրո երգերը զուտ քնարական բնույթ ունեն, որտեղ արտահայտվում են զգացմունքները։ Սիրային երգերը մեր ժողովրդական երգերի մեջ ամենից հարուստ մասն են կազմում։ Դաշտային աշխատանքի երգերը թեև թվով ամենից քիչ են, սակայն ամենից արժեքավորը և ամենագեղեցիկը։ Դաշտային աշխատանքի երգերում աչքի է զարնվում ամենից առաջ կանոնավոր ռիթմը, որն այնքան անհրաժեշտ է աշխատանքի կանոնավոր ընթացքի համար։ Որոշ երգերի մեջ աշխատանքի եղանակին և մոմենտին հարմարվելու համար ռիթմը հետաքրքիր բարձրության է հասնում։ Հորովելների մեղոդիաներն արտահայտում են նաև կլիման և տարվա եղանակները։

Բազմաթիվ կոմպոզիտորներ իրենց ստեղծագործությունների համար նյութ են քաղել ժողովրդական երաժշտության ակունքից։ Մեզանում այդ գործը ձեռնարկվեց միայն այն ժամանակ, երբ արդեն Արևմտյան Եվրոպայում և Ռուսաստանում ժողովրդական երգի հավաքման և օգտագործման խնդիրը հասել էր կատարելագործության։

Մեզանում ժողովրդական երգի հավաքմանը և ներդաշնակմանը ամենից լուրջ և ամենից հետևողական կերպով մոտեցավ Կոմիտասը։ Հենց նույն այս երգերն են, որ կազմում են նրա ստեղծագործության աղբյուրը, այս բնագավառումն է, որ նա իշխում է, և այս է, որ Կոմիտասին դարձնում է մեր օրերի համար մեծ և տաղանդավոր երաժշտագետ։

Մինչև այսօր էլ Կոմիտաս Գևորգյանը մնում է հայ ժողովրդական երաժշտության փայլուն վարպետը, որովհետև

նա թեթև և հարևանցիորեն չէր մոտեցել ժողովրդական երգի ակունքներին, այլ նա երկար տարիներ լուրջ կերպով ուսումնասիրել էր մեր ժողովրդական երգը: Նշանավոր տեսաբանների մոտ ստացած նրա երաժշտական-տեսական կրթությունը խոշոր զենք էր Կոմիտասի ձեռքին մեր ժողովրդական երգին արժեք տալու համար:

Կոմիտասի սկզբնական աշխատությունները կրում են գերմանական մեծ երաժիշտ վարպետների ազդեցությունը: Հանճարեղ Ռիխարդ Վագների երկրպագու Կոմիտասն սկզբնական շրջանում աշխատում էր մեր մեջ մտցնել մի այնպիսի բարդ արվեստ, ինչպիսին Վագներինն է: Առաջին անգամ, երբ Ռիխարդ Վագների ստեղծագործությունները նվագեցին Ֆրանսիայի մայրաքաղաքում, նրա հանճարը ողջունվեց շվիտցներով: Դարագլուխ կազմող այդ արվեստը, պարզ է, որ չէր կարող մեղանում հաջողություն գտնել ոչ թե նրա համար, որ բարդ էր, ծանր, այլ նրա համար, որ այդ արվեստի և մեր ժողովրդական երգերի միջև օրգանական ոչ մի կապ չկար: Կոմիտասը բարեբախտաբար շատ հասկացավ այդ և զինված երաժշտական-տեսական խոր նպատրաստությամբ, հետագայում ներդաշնակության ժամանակ հրաժարվեց Ռիխարդ Վագների արվեստից: Այս, իհարկե, դրական հետևանք ունեցավ: Այլ իրոք, նրա վերջին շրջանի աշխատությունները, մասնավորապես խմբական երգերը, որոնք դեռևս մնում են անտիպ, ավելի են արժեքավոր և հաջող:

Կոմիտասի ներդաշնակած ժողովրդական երգերի մշակումը հին ձևի չէ, ինչպես այդ հանդես է գալիս նրանից առաջ ապրող, ինչպես նաև նրա ժամանակակից և այսօրվա մի շարք հայ կոմպոզիտորների ստեղծագործության մեջ: Կոմիտասի ներդաշնակած երգերի գեղարվեստական նվաճումներից մեկն էլ այն էր, որ այս երգերում հանդես են գալիս երանգների արտացոլում, ռիթմերի կենդանի ցայտուն, գույներ և կոնտրաստներ: Կոմիտասն արևելյան մեղկ եղանակներին հակադրում էր հզոր գծերով, ջղուտ և առնական շնչով գրված ներդաշնակումներ:

Եթե Կոմիտասին հաջողվել է իր հավաքած ժողովրդական

երգերը գեղարվեստական նախանձելի բարձրության վրա
դնել, ապա դրա գլխավոր պատճառներից մեկն էլ այն է, որ
նա ոչ թե միայն ըմբռնել է, հասկացել և յուրացրել մեր ժողո-
վրդական երգերը, ինչպես նաև թուրքական, պարսկական և
արաբական մոտիվները, այլև նա խորապես ծանոթ է եղել
արևմտյան երաժշտության տեխնիկային: Սա Կոմիտասի ձեռ-
քում խոշոր զենք էր:

Կոմիտասի արվեստի գլխավոր արժանիքներից մեկն էլ
այն է, որ նա գրում է չափազանց պարզ: Արվեստի, տվյալ
դեպքում երաժշտության մեջ, ամենադժվար բանը պարզ
գրելն է: Դաշնամուրի մի քանի չափազանց պարզ, սակայն
անպայմանորեն խոր ակկորդներով նա կարողանում է վա-
րակել հասարակությունը: Այս տեսակետից լավագույն օրի-
նակ կարող ենք բերել՝ «Հով արեւ», «Միրանի ծառ» և «Ան-
տունի»:

Ոչ մի հայ երաժիշտ այնքան զարկ չի տվել պոլիֆոնիկ
երաժշտության, որքան Կոմիտասը: Եթե Կարա-Մուրզան այս
ուղղությամբ առաջին քայլը արեց, ապա Կոմիտասն այդ ար-
վեստը հասցրեց կատարելության: Եվ չափազանց ճշմարիտ է
Վիեննայի համալսարանի երաժշտության դասախոս Վելեշ
Եգոնը, երբ գրում է. «Զարմանում եմ Կոմիտասի արտակարգ
ընդունակությունների վրա: Շատ լավ իմանալով ժողովրդա-
կան երգը, նա այդ երգերը ներդաշնակել է հազվագյուտ նա-
շակով և նշտորեն: Այն բոլոր երգերը, որ ես անձամբ լսել եմ
Կոմիտասից և կամ ուսումնասիրել եմ, ամենից առաջ մի բան
են ապացուցում, որ Կոմիտասը եզակի դեմք է որպես ներ-
դաշնակող, որպես պոլիֆոնիստ»*:

...Եվ ահա մի դժբախտ օր, 1916 թվին հանգավ ոսկեհնչյուն
քնարը այս մեծ արվեստագետի: Այսօր Կոմիտասը Փարիզի
հոգեբուժարանում, չորս պատերի մեջ փակված շարունակում
է քարշ տալ իր ֆիզիկական գոյությունը. նա մեռավ մեզ հա-
մար սրանից 14 տարի առաջ, երբ դադարեց ստեղծագործ

* Վելեշ Եգոն, Արևելյան եղանակների մասին, «Երաժշտություն» ամ-
սագիր, Վիեննա, 1924:

շերմ աշխատանքից: Նա լռեց իր ամենաբեղմնավոր շրջանին,
այն ժամանակ, երբ մենք խոշոր սպասելիքներ ունեինք Կո-
միտասից որպես հավաքողից, ներդաշնակողից և ուսումնա-
սիրողից:

Այսօրվա և վաղվա մեր բոլոր կոմպոզիտորները մեծապես
պետք է ուսումնասիրեն Կոմիտասի գործերը՝ նրա ստեղծած
և ժառանգություն թողած երաժշտական կուլտուրան:

Ով ուզում է հայ ժողովրդական երաժշտության դարկ տալ,
ավելի առաջ շարժվել, նա այլ ճանապարհ չունի:

ԿՈՄԻՏԱՍ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

(Հիշողութ յուններ)*

Կոմիտասին առաջին անգամ հանդիպել եմ ճեմարանում 1902 թվին: 1902 թվի մարտի վերջերին ճեմարանից Երևան լուր ստացվեց, որ Կոմիտասը համերգ է կազմակերպում իբրեզգեցիկ խմբով: Համերգի օրը ես գնացի ճեմարան: Համերգը բաղկացած էր երկու մասից. առաջին բաժինը նվիրված էր հայ ժողովրդական երգերին, իսկ երկրորդը՝ եվրոպացի կոմպոզիտորների ստեղծագործություններին: Առաջին բաժնում երգեցին Կոմիտասի բազմաթիվ տպված և անտիպ երգերից՝ Լսելով նրա երգերը, ես եկա այն եզրակացություն, որ Կոմիտասը թեթև և մակերևութորեն չի մոտեցել այդ երգերի մշակմանը, այլ նա խորացել է նրանց ուսումնասիրության խրնդրում:

Կոմիտասն անձամբ շրջել էր Արարատյան դաշտի գյուղերը, ականջալուր եղել և գրի էր առել ամենայն հաբաղատությամբ այդ երգերը. նա չէր բավականացել նույն երգի մի կամ երկու վարիանտով, այլ հավաքել էր բազմաթիվ վարիանտներ: Կոմիտասը պատմում էր, որ ինքն այնքան է շրջել գյուղերն ու երգեր հավաքել, որ գյուղացիները կես-գժգոհելով և կես-հանաքով ասել են. «Էհ, վարդապետ, դու էլ ժամանակ ես գտել երգեր գրելու. էլ չես հարցնում ո՞չ կալի և ո՞չ էլ կուտի ժամանակը»:

* «Կոմիտաս», ժողովածու, 1930, Երևան, էջ 93—95:

Համերգի երկրորդ բաժնում բեմադրեցին Վերդիի «Աիդա» օպերայից տաճարի տեսարանը, Մոցարտի՝ «Օրորոցի երգը» և այլն:

Համերգից հետո ես մոտեցա Կոմիտասին, ծանոթացա նրա հետ և իմ հիացմունքը հայտնեցի նրա ցուցադրած երգերի մասին: Ես նրան անվանեցի հայ երաժշտության ռեֆորմատոր: Համերգի մյուս օրը մենք նորից նրա հետ պատահեցինք, և նա իր խոսակցության ընթացքում ինձ ասաց, որ իր ցանկությունն է հիմնել բարձրագույն երաժշտական դրպրոց, բայց ոչ էջմիածնում:

Կոմիտասի հետ երկրորդ անգամ հանդիպեցի 1908 թվին Բաքվում: Նա Բաքու եկավ մարտի սկզբներին: Երբ ես տեղեկացա, որ նա եկել է համերգ կազմակերպելու, իմ քառասուն հոգուց բաղկացած երգեցիկ խումբը տրամադրեցի նրան, այդ խմբին միացան կողմնակի երգիչ-երգչուհիներ, և խմբի թիվը հասավ 80 հոգու:

1908 թվի ապրիլի 4-ին կայանում է նրա առաջին համերգը. երկրորդը նույն ծրագրով կրկնվում է ապրիլի 8-ին:

Բաքվի համերգների ծրագիրը ցույց տվեց, որ նա վերջնականապես իրեն նվիրել էր ժողովրդական երգի ուսումնասիրության և գտել այն անհարազատ տարրերից: Այդ երկու համերգներին էլ, բացի հայ հասարակությունից, ներկա էին բալական եվրոպացիներ, որոնք մեծ հիացմունքով թողին դահլիճը: Նա համերգից հետո հրաժեշտ տվեց երգեցիկ խմբին, նվիրելով յուրաքանչյուրին իր ժողովրդական երգերի տպված առաջին տետրը՝ մի-մի օրինակ:

Այնուհետև ես այլևս բախտ չունեցա տեսնելու այդ մեծ և տաղանդավոր արվեստագետին:

ԿՈՄԻՏԱՍԻ ԱՐՎԵՍՏՆ ՈՒ ԱՆՈՐ ԱՐԺԱՆԻՔԸ

Շատ անգամ պատահած է, անշուշտ, որ պարզ ու վճիտ գիշերով պտույտի մը ընթացքին, վեր բարձրացնեք ձեր աչքերը, զանոնք պտտցնելու համար երկնակամարը զարդարող մեծ ու պզտիկ աստղերու հույլին վրա: Տեսած եք, որ անոնցմե ռմանք, մյուսներեն ավելի գողտրիկ, ավելի անուշ և ավելի դյուրեկան փայլով մը կշողան:

Եթե ուզեինք մեր արվեստի մշակներուն շքախումբը նմանեցնել համաստեղության մը, պիտի կրնայինք ըսել, որ մեր երկնակամարին վրա Կոմիտաս մեկն է ամենեն չքնաղ ու ամենեն ադամանդային փայլով շողացող աստղերեն: Մեկն է մեր այն փառքերեն, որոնք իրենց գործին մեծությունովն ու տարողությունովը, իրենց մատուցած մեծ ծառայությունովը, ամբողջ ազգին մշտական երախտիքին են արժանացած: Անոր տաղանդը կարող ենք նմանեցնել նաև պրիսմակի մը (պրիզմա), որուն բազմաթիվ երեսներեն ամեն մեկը իր առանձին ցոլքը ունի: Ու եթե ուզեինք այդ պրիսմակը ծանոթացնել իր բոլոր կողմերով, հարկ պիտի ըլլար անջատաբար ներկայացնել զինքը ոչ միայն իբրև նրբարվեստ ու ինքնատիպ երաժշտագետ, այլև իբրև ներհուն տեսաբան ու քննադատ, իբրև քաջ ազգագրագետ ու բանասեր, իբրև պերճաբան դասախոս ու քարոզիչ, այլ մանավանդ իբրև անբաղդատելի խմբավար ու անզուգական երգիչ:

Գրեթե այս ամենուն մեջ ինքզինքը պարտադրող հեղինակություն մըն է ան, իսկ իբրև երաժշտագետ կներկայանա որպես հիմնադիրը հայ երաժշտական ինքնուրույն դպրոցի, որպես միակ և անգերազանցելի վարպետը մեր տոհմիկ երաժշտության, ու մեհապետի մը պես միահեծան կիշխե ու պիտի իշխե մեր ժողովրդական արվեստի այս կավածքին մեջ:

Կոմիտասի գործունեությունը, որ դժբախտաբար կարճ եղավ իր եղերական հիվանդության պատճառով, կընդգրկե նախապատրաստության կամ արգասավորության շրջան մը, որուն կհաջորդեն բուն ստեղծագործության կամ երկունքի շրջանը:

Առաջնույն մեջ նա կամբարե գիտնականի առավելագույն պաշարը և խնամքով կամբողջացնե իր աշխատանքի բոլոր գործիքներն ու զենքերը: Մանրակրկիտ վերլուծության կենթարկե մեր տոհմիկ երաժշտության ժառանգությունը՝ հոգևոր թե աշխարհիկ, որ միաձայն արվեստի ձևին տակ մեզի կհասներ ավանդաբար:

Մասնավորապես աշխարհիկ երաժշտությունը, որ ըլլալով ժողովրդի մը առօրյա կենցաղն արտահայտող միջոցներեն մին, եկեղեցականին նման կայուն կամ քարացած վիճակ մը չէր ներկայացներ, այլ շարունակ վերանորոգման մեջ էր մըշտադալար ծառի մը պես:

Կոմիտասը կանխող կամ անոր ժամանակակից մեր սեփական թիվ երաժիշտները չէին խորհած, կամ չ'ին կրցած օգտու լիլ ժողովրդական երգերեն՝ որ կմնար անտեսված ու մինչև իսկ արհամարհված: Կոմիտասը, առաջինը ինքը կըլլա ըմբռնող անոնց իսկատիպ արժեքն ու գեղեցկությունը, գուրգուրանքով կխոնարհի այդ ոսկի հանածոյին, այդ կենսահորդ նախանյութին վրա, որուն ավելի վերջ պիտի փչեր իր ստեղծագործ շունչը, տալով անոր ձև ու մարմին՝ գեղակերտ:

Զուգընթացաբար, նա խոր ուսումնասիրության կենթարկե

մերձավոր արևելքի հին թե նոր ժողովուրդներու արվեստը, տարրալուծելով ու երևան հանելով զանոնք բնորոշող և իրարմե զանազանող հատկանիշները: Վերջապես, արևելյան երաժշտության բոլոր ակունքներեն ըմպելի ետք, անոնց տեսաբանությունն ու արհեստագիտությունը քրքրելի ու մարսելի ետք, իր պաշարը կամբողջացնել լրջորեն հմտանալով եվրոպական պոլիֆոնիկ արվեստի գիտության ու գրականության:

Ու երբ այս բոլոր զենքերով զինված, կձեռնարկե բազմաձայն մշակության ենթարկել մեր ժողովրդական եղանակները, իր առջև կգտնե դեռևս անլուծելի մնացած խոշոր հարցական մը, դեռևս չխորտակված անանցանելի ապառաժ մը:

Այդ հարցն էր, եվրոպական արվեստի թեքնիքը* մեր եղանակներու ոճին ու ոգիին հետ հաշտեցնելու բարդ ու կնճռոտ խնդիրը, որ կազմած է Կոմիտասի մեծագույն նվաճումը, անոր պայքարի էական առարկան:

Փորձենք քիչ մը ավելի մոտեն քննելու այս հարցը: Արևելքի թե Արևմուտքի մեջ, մարդկային ականջը երկար ատեն չէ կրցած հաշտվիլ ձայներու խառնուրդին՝ ինչպես կրցած է հաշտվիլ զույներու համադրության հետ: Ու մինչդեռ արևելյան երաժշտությունը իր զարգացման հնարավորությունները փնտրած է շափական ու մեղեդիական ալլազանությանց մեջ միայն, առանց դուրս գալու միաձայն արվեստի նախնական սահմանեն, անդին արևմտյան երաժշտությունը, շատ ավելի կանուխեն, արդեն մտած կտեսնենք բազմաձայն մշակության շավղին մեջ, ու թեև դանդաղ որոնումներով և առխարխափ, բայց միշտ նորանոր նվաճումներով հասած կգտնենք իր զարգացման կատարելությանը, դասական մեծ վարպետներու օրով, երբ արվեստը ձեռք բերած է արդեն իր ամբողջ գիտությունը և տիրացած է բոլոր թեքնիք տարրերուն և սկզբունքներուն՝ որոնք իր մշակումին օրենքները կկառավարեն:

Արդի եվրոպացի երաժշտագետը, ուրեմն, իր վետերաններեն ժառանգած է տասնյակ դարերու ընթացքին զարգացած ու ճոխացած արվեստ մը, հարուստ՝ իր կրկնակ ճյուղերուն

* Տեխնիկան:

մեջ, այսինքն թե՛ իր արհեստագիտական հիմունքներուն և թե՛ արվեստագիտական վերնաշենքին մեջ:

Կհետևի ուրեմն, որ եվրոպացի երաժշտագետին համար գետինը հարթված է, և նա իր ձեռքն ունի արդեն իր արհեստին ու մշակելիք նյութին հատուկ անհրաժեշտ գործիքը: Մինչդեռ պարագան նույնը չէ արևելցի երաժշտագետին համար, որուն մշակելիք նյութը տարբեր է եվրոպականեն, ըլլալով տարբեր հոգիի մը, տարբեր քաղաքակրթության մը. զգալու ու մտածելու կերպերուն արտահայտիչը:

Ավելի շոշափելի օրինակ մը տված ըլլալու համար ըսենք, որ պատրաստ հագուստ մը, որքան ալ ճաշակով կարված ըլլա, ամեն մարմնի չի հարմարիր, այլ պետք է, որ զինքը կրող մարմնին ձևերուն ու չափերուն համեմատ կարված ըլլա. թե՛ այդ մարմնին ձևերը պահպանելու և թե՛ անոնց բնական ներդաշնակութունը ցայտեցնելու համար:

Այնպես ալ եվրոպական արվեստի թեքնիքը պատրաստ գլխարկ մը չէ, որ կարելի ըլլա անցընել անխտիր ամեն գլուխ՝ վրա, ըսել կուզեմ, չի կարելի նույնությամբ պատվաստել այդ թեքնիքը. արևելյան մոտիվներու, որոնք իրենց ներքին գեղագիտական հորինվածքով, թե արտաքին օրգանական կառուցվածքով տարբեր են եվրոպական եղանակներու կազմավորութենեն:

Ավելորդ է ըսել, որ եվրոպական արվեստի ժառանգությունը չգաղբիր թանկագին զենք մը ըլլալէ նաև արևելցի երաժշտագետին ձեռքին մեջ, և ինչպես տեսանք, Կոմիտաս ինքն աչիուլի օգտված է այդ ժառանգութենեն, բայց, եվրոպական թեքնիքի այդ հրաշալի ու բարդ մեքենան, խնդիր էր գործածել այնպիսի ճարտարությունով, որ կարելի ըլլար ծառայեցնել զայն արվեստի նուրբ գործ հյուսելու, մեր եղանակներու մետաքսյա թելերով, առանց խաթարելու կամ այլափոխելու անոնց նկարագիրը և առանց խեղդելու անոնց ինքնահատուկ ոգին, անոնց իսկությունը, բռնազբոսիկ զարդարանքի մը պերճանքներուն տակ:

Այդքանն ալ չէր բավեր: Հո՛ն, ուր այդ գործիքը մեր եղանակներու կազմական խոչընդոտներուն կրախեր, անհրաժեշտ

կղաոնար դիմել նոր հնարքներու: Առանց գերին դառնալու եւրոպական կանոններու կաշկանդումներուն, պետք էր ի հարկին կոխոտել անցնել անոնց վրայէն: Պետք էր ստեղծել նոր օրենք, նոր կանոն, փնտրելով դանոնք, նույնիսկ անհղանակներու նկարագրին մեջ, անոնց կազմին մեջ, ու բխեցնել դանոնք հենց ա՛յդ եղանակներու ոճեն ու ոգիեն:

Ահա այստեղ է, որ կտեսնենք Կոմիտասի հանճարին ստեղծագործական ուժը, որով նա հաջողած է քակել ամենեւեղ ժվարալույծ կնճիոնները: Ա՛յն հեղաշրջումը, որ եւրոպական արվեստի մեջ, արվեստագիտական գիտնի վրա կատարված է դարերու ընթացքին, իրարու հաջորդող սերունդներու լծակցությամբ, ա՛յն ճամփան, որ կտրված է հոն, տաժանելի վերելքով մը, Կոմիտաս կերպով իրագործված տեսնել իր տոհմային արվեստին համար մեկ ուստումով և կուզե այդ ճամփան հարթել միս-մինակը, տարված ներքին ուժերուն անդիմադրելի հորձանուտ մը և այդ ուժերուն մեջ զգալով բարձր առաքելության մը կոչումը, նման այն ընտրվածներուն՝ զորս ժողովուրդները իրենց մեջեն կծնին դարավոր երկունքով:

Ու մեր երգերը, որոնց մեջ հինավուրց ժողովրդի մը ամբողջ հոգին կար բյուրեղացած, կարծեն սպասած էին իրեն, սպասած էին անո՛ր, որ պիտի հանդգներ սուզվիլ այդ հոգիին խորը, թափանցել անոր խորհուրդին և կորզել անոր գաղտնիքը. ի՛ր փնտրած գաղտնիքը:

Կնայի իր շուրջը, կնայի դեպի անցյալը: Մենակ է իր առաքելության մեջ, զինքը կանխող մը չէ եղած դեռ, չէ եղած մեկը, որ փոքր-ինչ հարդարած ըլլա գիտինը կամ ցույց տված ըլլա գոնե մթին արահետ մը:

Եվ այդ ամայության մեջ, այդ առանձնության մեջ, երաժշտական կույս ու անձե տարրերու քառսին առջև, լեռան մը շափ ծանրություն վերցուցած իր ուսերուն, Կոմիտաս կանգնած է միս-մինակը, իր հասակին ամբողջ խրոխտությունովը ճիշտ այնպես, ինչպես Մասիսը կանգնած է միս-մինակը Արարատյան դաշտին մեջ ու կիշխե Հայկական բարձրավանդակին իր ալեոր ու վեհափառ գագաթովը, կուրծքը պարզած մրրիկներուն ու փոթորիկներուն (11):

Ժողովրդին ձայնը կխոսի իր մեջ, կամ ինչպես կսիրե ըսե՞լ բանաստեղծը. «դարերու անհուններեն ցեղին հոգին է, որ կխլրտի, կարթննա իր մեջ»: Եվ իբրև նոր օրերու Մեսրոպ Մաշտոց մը, ա՛յնպես ինչպես անոր երկունքը եղավ հայ գրերու հրաշափառ գյուտին առթիվ, նույնպես Կոմիտաս, հայ ձայներու դաշնակությանց բանալին գտնելու իր տագնապներուն մեջ կապրի իր բուն երկունքը, լեցո՛ւն տանջալից ու անբուն գիշերներու անդոհանքներով, վերասլաց տեսիլքներու և հափըշտակություններու ալեկոծություններով, ինքնամոռաց կենտրոնացումի մը մեջ խորասույզ, դիմագրավելով հոգեկան ահավոր փոթորիկ մը, որմե դուրս կուգա վերջապես խաղաղած, հանդարտած և կարծես սրբացած: Լուսավոր պսակ մը կա իր գլխին շուրջը, և դեմքը կճառագայթե հաղթանակի անճառելի բերկրությունով մը:

Իմ գծագրած այս պատկերին մեջ ճիշտ է, որ երևակայություն կա խառնված: Սակայն անդիմադրելիորեն կտարվինք այդ երևակայության, Կոմիտասի հրաշքին առջև, մինչև իսկ եթե ուղեինք առարկայորեն քննել իր արվեստը: Եվ որքան ավելի մոտեն քննենք դայն, այնքան ավելի խոր կըլլա մեր հիացումը, ոչ միայն անոր արվեստի գեղեցկություններուն, այլև իր ճաշակի նրբությանն ու ազնվականությանը առջև:

Ականակիտ ու վճիտ արվեստ մըն է ան, իր պարզության մեջ խոռովիլ ըլլալու շափ վսեմ: Սրտեն կրխի և ուղղակի սրտին դուռը կրախե: Չկա մեկը, որ շտապավորվի անկե, ով որ ալ ըլլա ունկնդիրը, ինչ որ ալ ըլլա անոր մտավոր զարգացման աստիճանը: Սա՛ արդեն էական և ամենեն ստույգ շափանիշն է ճշմարիտ արվեստի:

Մշակումի ոճը, որ Կոմիտաս տված է հայ երգերուն, միակ կարելի ձևն է և համարժեք է հանճարեղ գյուտի: Իսկ իր գործածած միջոցները նույնպես անսեթևեթ են ու զարմանալի կերպով բնական:

Իր դաշնավորմանց մեջ վերին աստիճանի ժուժկալ է ան,
չկա ո՛չ մեկ ճոռոմաբանություն, չկա ո՛չ մեկ ավելորդ ձայն,
քայց և չկա ձայն մը, որ պակաս ըլլա: Օրինակ, ասենք դե-
ռահաս և փարթամ գեղուհի մը, որուն անպաճույճ, բայց ճա-
շակավոր զարդարանքը ավելի քան բավական է իր կնոջա-
կան հրապույրները ցայտեցնելուն, ըսենք, որ ծաղիկ մըն ալ
դեռ կրնա ավելցնել իր վարսերու գանգուրներուն մեջ, ալ ի՞նչ
պետք ունի իր վարդակարմիր այտերուն վրա արվեստական
գույներով շաարվելու:

Կոմիտասի այս ժուժկալությունը ևս ավելի շեշտված է
գաշնամուրի համար գրած ընկերակցության բաժիններուն
մեջ, ինչու որ լարված նվագարաններու վրա, կիսաձայները
անզգալի չափով մը հեռացած են ակուստիկի բնական աս-
տիճաններեն, որով չեն կարող հավատարմորեն վերարտա-
դրել մեր եղանակներու կարևոր մեկ մասին հնչյունները:
Ուստի, վրձինի քանի մը հարվածներով, այսինքն՝ քանի մը
պարզ ձայներու ընդելուզումով գիտե ստեղծել իր երգի ոգ-
վուն համապատասխան մթնոլորտ մը, շրջանակ մը, որուն
մեջեն բուն մեղեդիին լույսերն ու ստվերները ավելի շեշտված
կցայտին իրենց վառ ու թարմ գույներով:

Սակայն բազմաձայն երգերուն մեջ է մանավանդ որ կե-
թևա իր մշակության դալարագեղ ու ծաղկյալ ոճը: Իր պատ-
կերները կքաղե նույնինքն մայր եղանակի գիծերեն: Քառա-
ձայն կամ վեցաձայն խմբերգի մը մեջ, ձայներու յուրաքան-
չյուր բաժինը ունի իր հստակ դիմագիծը, ինքն իր մեջ ան-
կախ, հեշտալուր մեղեդի մըն է արդեն կարծես մայր եղանա-
կի մեկ ուրիշ փոփոխակը (վարիանտը) կամ անոր մեկ շնոր-
հալի ընդլայնումը եղած ըլլար:

Եվ ինչ որ լրումն է, առանց կիսաձայներու օգնության դի-
մելու, իր այս բնական ու պարզ միջոցներով, գիտե ստեղծել
հարուստ ու այլադան ներդաշնակություններ, որոնք, միացած
ձայներու մեղեդիական ու չափական ճոխություններուն, կու-
տան զմայլելի արդյունք մը, ուր մեր շինական երգերու հա-
մը, հոտը և գույնը, իրենց բովանդակ հարազատության մեջ

ի հայտ կուգան, կշեշտվին, կծավալին ու կառատանան ան-
սրինակ ուժգնությունով:

Իր մասին գրած կամ կարծիք հայտնած են բազմաթիվ
ստար երաժշտագետներ, անվերապահ հիացմունք հայտնելով
իր բացառիկ ու փայլուն տաղանդի մասին: Անհամար են հայ
գրողները, որոնք իրեն նվիրած են հուշեր, տպավորություն-
ներ, գործն ու կյանքը ներկայացնող գրքեր: Գրեթե բոլոր
բանաստեղծները իրմով ներշնչված ու գեղոններ ձոնած են
իրեն անխառն սքանչացումով տողորուն: Իսկ նորահաս հայ
երաժշտագետին համար իր գործերը կկազմեն աղբյուր մը
մշտական ուսումնասիրության և օգտաշատ սերտողության:

Ինչպես տեսանք, Կոմիտասի դերը չէր սահմանափակվեր
մեր ժողովրդական երգերուն արժեքը որպես հում նյութ,
առաջին անգամ ի՛նքը գնահատած ըլլալուն մեջ, ոչ ալ այդ
երգերը առաջին անգամ հավաքելով զանոնք կորուստե փրկե-
լուն մեջ: Ամեն անոնք, որ այդքանով վերջացած կկարծեն
Կոմիտասի գործը ու այդքանով կշափեն անոր կատարած
գերը, չարաչար կսխալին ու կիյնան քիչ մը շատ կարճատես
ու մակերեսային դատաստանի մը մեջ:

Կոմիտաս չէր կրնար իր դերը վերջացած համարել դաշ-
նավորման ձև մը տալով այդ երգերուն այնպես, ինչպես պի-
տի բնեւ որեւէ եվրոպացի օրինետալիստ երաժշտագետ, աչ-
սինքն՝ վարպետ խոհարարի մը պես, որ արեւելյան կերակուր
մը կհրամցնէ մեղի, եվրոպական «սոսու» մը անցընելով
վրան: Ո՛չ երբեք: Այս բոլորեն վեր ու բարձր, անոր հիմնա-
կան նպատակը և հաջողությունը եղավ գտնել կամ ի վեր հա-
նել գերազանցապես տոհմիկ արվեստի մը զարգացման նա-
խապայմաններն ու միջոցները, ամբողջ գնել հիմունքները
երաժշտական ինքնուրույն զարգացի մը՝ որուն վերնաշենքը
պիտի գային հետզհետե կառուցանել նորահաս տաղանդներ,
իրենց հոգիին զտարյուն տուրքը բերելով, տոհմիկ արվեստի
մը բազինին իբր բնծա:

Արդեն իրականություն մըն է սա այսօր, արդեն հասած են
և անընդհատ կհասնին մեկը մյուսին ավելի խոստմնալից
ուժեր, որոնք հսկայի ուսումներով և կարճ ժամանակի մը

մեջ տարած են ու կտանին այդ արվեստը իր բարձրագույն կատարներուն: Անոնք վախժը շունին ծուռ ճամփաներու մեջ մոլորելու, վախժը շունին կորսվելու եվրոպական արվեստի օվկիանին մեջ կամ թե խամրելու անկե փշող խորշակեն:

Հետկոմիտասյան մեր երգահանները հավատարիմ կմնան իրենց ժողովրդային ու հոգեկան առանձնահատկություններուն: Հետկոմիտասյան մեր արվեստը, ձայնական ըլլա թե գործիքական, թեև նորաբողբոջ, բայց իր մեկնակետին իսկ, ստացած է ուժեղագույն մղում մը, ինչու որ իր սնունդը կառնե հայրենի հողեն ու ջուրեն, իր ավիշը կքաշե ժողովրդական ակունքներեն, ինչպես Կոմիտաս ինքն իսկ նախագծած էր իր արվեստի նախահիմունքներուն մեջ, հանդուգն, բայց խստակրոն մաքրությունով մը:

Կոմիտասի ստեղծած շարժումը այնպիսի վարակիչ ուժականությունով մը առաջ նետված էր, որ շմնաց զուտ երաժրշտական արվեստի սահմանին մեջ, այլ իր ազդեցության դրոշմը տվավ մեր մշակույթի բոլոր ճյուղերուն, որոնցմե ոմանք Կոմիտասե առաջ արդեն որոնելու վրա էին իրենց ինքնուրույն ճամփան և որոնք իրենց բուն թափը ստացան Կոմիտասի շաշեցուցած մտրակեն:

Ավելի ետք, Կոմիտասի գործին ազդեցությունը ազգային մշակույթի շրջանակեն ալ անդին անցավ և ավելի կամ նվազ չափով իր արձագանքը գտավ մեր հարեան երկրներուն ու մերձավոր արևելքի ժողովուրդներուն մոտ:

Վերջապես ոչ նվազ ծավալուն եղավ Կոմիտասի ազդեցությունը, զուտ գեղարվեստական կալվածեն դուրս, ուղղակի մեր ազգային կյանքին վրա, մանավանդ արտասահմանի մեջ: Մայրենի երգը, իր շնորհիվ, դարձավ ազգային միության հզոր կապ մը, մայրենի լեզվին չափ շքեղ ու մեծաքանչ: Նվ ի՞նչ դյուրեկական սրինգ, փարախեն հեռացածներուն կամ ուշացածներուն համար, օտար երկինքներու տակ հասակ նետող հայ նորահաս երիտասարդին համար, որ պարագաներու բերումով, այսօր անընտել կմնա իր մայրենի լեզվին, լավ չխոսիր զայն, լավ չհասկնար զայն, բայց չես գի-

տե՛ր առհա՛վական՝ ի՛նչ խորհրդավոր և անիմանալի կապով մը կզգա և կըմբռնէ մայրենի երգը, կզգա ու կխոովի անոր կախարդիչ հմայքեն:

Կոմիտասը եկավ սիրցնել մեզ, ինչ որ մերն էր, բացա՛վ մեր վարագուրված աչքերը մեր սեփական արժեքներուն առջև, վերադարձուց մեզի դեպի մեր հայրենի բնագավառն ու օջախը, մեր անդն ու անդաստանը բառին առարկայական թե այլաբանական իմաստով:

*

* *

Կոմիտաս եկավ բախտորոշ շրջանի մը, եկավ ճիշտ ատե՛նին իր արվեստի հրայրքովը արժարժեղու դեռևս մոխիրի տակ պճլտացող կայծերը և բռնկցուց վարակիչ տենդ մը՝ որուն մեջեն կպարզվեր այս անգամ մշակութային իսկական վերածնունդի մը հեռանկարը:

Արդարև շատերու կարծիքով, առանց ինքնուրույն երաժշտության, պատրանք է խոսիլ մշակութային անհատականության մասին: Որովհետև երաժշտությունը, ըլլալով մարդկային հոգիի ամենեն մտերիմ ու անմեկնելի ծփանքներուն ցոլացուցիչը, առաջինը ինք պետք է խմորվի որպես ինքնուրույն ժողովրդային արվեստ, և ապա իր կարգին և ըստ իր էության պիտի խմորե արված ժողովրդի բովանդակ մշակութի: Վերցուցեք օրինակի համար պարարվեստը, որ երաժշտության հետ կապված է ամենեն սերտ աղերսով և իր զարգացումը կստանա անոր ընձեռած նպաստով: Այսօր հայկական պարարվեստը, իր զարգացման ու բարձրացման հետ զուգընթաց կերպով, իր կարգին գտած է իր ինքնուրույն դիմագիծը, երաժշտական արվեստին նման:

Նույն ազդեցությունը զգալի է, ինչպես ըսինք, մեր արվեստի բոլոր ճյուղերուն վրա, որոնք բացառիկ փայլով մը կծաղկին միևնույն վարակիչ տենդեն բռնված: Այսօր էլ Կո-

* Ժառանգական, նախնիներից ժառանգած:

միտասի ստեղծագործ հանճարի բուն մեծութիւնը տեսանելի է կամ զգալի է իր ցանած հունտերուն բեղմնավորումին ու արգասավորումին մեջեն:

Իբր եզրակացութիւն պետք է ընդունինք, որ մեզի համար դեռևս դժվար է շափել Կոմիտասի գործին ու անոր ազդեցութեանց ամբողջ տարողութիւնը, ինչու որ դեռևս կապրինք այդ ազդեցութեանց խմորումներու շրջանին մեջ: Անվիճելին այն է, որ Կոմիտասի հետ բացվեցաւ նոր դարաշրջան մը. որ իր ստեղծած խոյանքով դուշակել կոտա նոր և իրական ոսկեդար մը:

ԱՆՀԻՇԱԶԱՐ ՄԱՐԴԸ*

Կոմիտասի հետ կապված իմ հիշողությունները մեկը մյուսից ավելի վառ ու գունեղ են, որովհետև էջմիածնի գորշ իրականության մեջ նա այնպիսի պայծառ մի դեմք էր, որի ցայտուն գծերը երբևէ աղոտացնել չի կարող ժամանակը:

Պետք է ասեմ, որ հեմարանի ամբողջ աշակերտությունը սրտանց սիրում էր պարզ ու կենսուրախ Կոմիտասին և լիովին վայելում էր նրա ջերմ սերն ու ընկերական վերաբերմունքը: Պիշիթթիկ սաների հատուկ խանդավառությամբ համախմբվելով նրա շուրջը և լսելով նրա մտերմական կատակներն ու սրախոսությունները:

Այդպիսի սիրաշող շրջանակների մեջ գնելով փոխհարաբերությունները հեմարանի աշակերտության հետ ընդհանրապես, Կոմիտասն առանձնապես գուրգուրում էր ձայնեղ և երաժշտասեր տղաներին: Վերջիններիս թվին էր պատկանում նաև տողերիս գրողը: Եվ ամեն անգամ, երբ նա գրի էր առնում և մշակում ժողովրդական որևէ երգ կամ եկեղեցական մոտիվ, գալիս էր հեմարանի հանդիսարանը կամ կանչում էր մեզ իր մոտ, երգել էր տալիս մեզ և տեղն ու տեղը ուղղումներ անում:

Կոմիտասի արտասահմանից վերադառնալուց անցել էր 6—7 ամիս: Այդ ժամանակամիջոցում նրա ցուցաբերած աշ-

* «Կոմիտաս» ժողովածու, Երևան, 1930, էջ 96—101:

խատանքն արդեն որոշակի հմայք ու համբավ էր ստեղծել նրա շուրջը: Նրա համեստ խուցը դարձել էր հայ երաժշտական արվեստի ուխտատեղի: Բոլոր նրանց համար, որոնք այցելության էին գալիս էջմիածին: Նրա ոգևորությունը և ստեղծագործական թափը խփում էր զորեղ շատրվանի պես: Սակայն, էջմիածնի սեպուխտի կղերն այնքան էլ հաշտ աչքով չէր նայում «սեր» երգող վանականին, որի քառաձայն պատարագից «լութերականության հոտ էր փչում»:

Մինչ այդ, մեր մամուլի մեջ լույս տեսավ մի հոդված, որտեղ խոսելով Կոմիտասի մասին, կեղծ-անվանի հոդվածագիրը եզրակացնում էր. «Նրեք ու կես տարում կոշկակարություն սովորել չի կարելի, չէ թե երաժշտություն»:

Էջմիածնի վեղարավոր ազնավների վայրահաշությունը Կոմիտասը չլսելու էր տալիս, բայց արտառոց հիշյալ հոդվածը լուրջ վիշտ պատճառեց նրան, թեև նա ձևացնում էր, իբր հաշվի չի առնում հոդվածագրի խոսքերի պարունակած թույնը:

Անցան օրեր, շաբաթներ: Ապրիլ ամսին, մի կիրակի, պատարագից հետո Կոմիտասն ինձ ու Մ. Քրիսճյանին կանչեց իր մոտ՝ լսելու «Միրանի ծառ, բար մի տար» ժողովրդական մեներգը, որ նա պատրաստել էր խմբի երգակցությունամբ:

Թուրքական սև սուրճով մեզ հյուրասիրելուց հետո մենք գործի անցանք, երբ դուռը ծեծեցին:

— Herein (մտեք),— հնչեց նրա դուրալի տենորը:

Ներս մտավ վիպասան Վրթանես Փափաղյանը, ձեռքին ջութակի ֆուտլյար և կարճահասակ գիրուկ մի մարդ, որին ներկայացրեց Փափաղյանը Կոմիտասի հետ ողջագուրվելուց հետո ասելով.

— Հայ բոշաների բանասեր Գրիգոր Վանցյան:

Վերջինս կարմրեց և իր մազոտ աչքով ամուր սեղմեց մեր

ձեռքը, մնալով կանգնած մի տեսակ շփոթված դրությունում։
Կոմիտասը եկվորներին ևս սուրճ հրամցնելուց հետո՝
նրանց խնդրանք նստեց Ֆիզհարմոնիայի* դիմաց, սկսեց
նվագել և երգել իր ներդաշնակած ժողովրդական «Լե-լե»-նե-
րից ու եկեղեցական երգերից զանազան կտորներ, մեծ հի-
ացմունք պատճառելով նրանց։ Ընդհատելով երգն ու նվա-
գը, Կոմիտասը դարձավ Փափաղյանին։

— Վրթանես ջան, մի բան էլ դու չալիր, ես լսեմ։

— Ուրախությամբ։ Հենց այդ նպատակով էլ ես ջութակս
բերի հետս, որ նվագեմ քեզ համար քրդական «Լուր-դա-
լուր»-ը։ Դա սիրված մի լեզենդ է, որը ես մշակել եմ և շու-
տով հրատարակելու եմ։

Նստած մեր տեղերում, մենք դարձանք լարված ուշա-
գրություն։

Կոմիտասը կանգնեց իր բարձր գրասեղանի դիմաց, հյու-
րերից աննկատելի կերպով վերցրեց մի թերթ սալիտակ
թուղթ, մատիտ և ծնոտը հենեց ձախ ձեռքի բռնեցքին ու, աչ-
քերը հասած Փափաղյանին, լսում էր նրա նվագը և միաժա-
մանակ հայկական ձայնանիշերով դրի առնում «Լուր-դա-
լուր»-ը։

Նա աչքը դրում էր թղթին միայն այն մոմենտներին, երբ
պետք էր որոշել նոր տողի սկիզբը։

Փափաղյանը նվագում էր սրտախտիա ջերմ զգացումով։
Քրդական մեղեդին, օդի մեջ փողփողացող երկար ժապա-
վենի պես, մե՛կ շեշտակի ձգվում էր դեպի վեր, մե՛կ գլխա-
պտույտ արագությունը իջնում էր վար, թավշահնչյուն մրմըն-
ջում, քթքթում և ապա նորից սահիկ ոլորտով տարածվում էր
դեպի բարձրերը։ Այստեղ «Լուր-դա-լուր»-ը իրար հետևից վա-

* Կոմիտասը դաշնամուր շուներ և իր աշխատությունները գրելուց հե-
տո գալիս էր Հեմարանի հանդիսարանը, որտեղ դրված էր մի փոքրիկ դաշ-
նամուր, ու ձմեռ ժամանակ ծնկները փաթաթած պլետի մեջ (հանդիսարանի
վառարանները չէին վառվում) նա նվագում, ջնջում և ուղղում էր տանը
կատարած իր ներդաշնակությունները։

Այս դեպքից երեք թե չորս տարի հետո Ա. Մանթաշյանը նրան նվիրեց
համերգային մի լավ դաշնամուր։

զող թեթև ալիքների շարժումով մղկտաց և հուսակտուր ճիշով մեկից ընդհատվեց, համակելով մեզ թախծի ու անձկության խորին հույզով:

— Ինչպե՞ս է Կոմիտաս, հավանեցի՞ր, — հարցրեց Փափազյանը, ջութակը վերցնելով կրծքից:

— Հիանալի է: Հավանեցի ու սիրեցի: Այժմ ես նվագեմ, դու լսիր:

Այս ասելով, Կոմիտասը վերցրեց իր գրասեղանից թերթը, մոտեցավ ֆիզհարմոնիային, նստեց ու սկսեց նվագել և երգել «Լուր-դա-լուր»-ը, որ նա նոր ձայնագրել էր տեղն ու տեղը:

Ֆիզհարմոնիայի ծորուն հնչյունները դժվարությամբ էին արտահայտում մեղեդու արագընթաց տեմպն ու ճկուն ոլորտները, սակայն աներկբայ էր, որ եղանակի վերարտադրությունը լիովին ճիշտ էր և հարազատ:

Մենք ամենքս զարմանքով նայում էինք այդ հմայիչ մարդուն: Փափազյանն ուղղակի ապշել, քարացել էր:

— Կոմիտաս, «Լուր-դա-լուր»-ը դու առաջուց ձայնագրա՞ծ ունեիր:

— Ո՛չ, ձայնագրեցի, երբ դու նվագում էիր:

— Չէ՞ որ դուք կանգնած լսում էիք Վրթանեսի նվագը, — բացականչեց Վանցյանը, մի տեսակ արտասովոր տարակույսով:

— Ի՞նչ կա որ, ականջս լսում էր, ձեռքս գրում. ահա տեսեր:

Նա վերցրեց ֆիզհարմոնիայի վրա դրված թերթը և ցույց տվեց ծուռ ու մուռ տողերով գրի առնված «Լուր-դա-լուր»-ը:

— Չէ՛, հանրս, այստեղ մի օյին կա, կամ...

— Կամ ի՞նչ, Փափազ:

— Կամ կախարդ ես դու:

— Բոշ բաներ մի խոսիր, կախարդս ո՞րն է:

— Բայց չէ՞ որ շափազանց դժվար է ձայնագրել քրդական եղանակները, որոնք լեցուն են կոտորակային ձայնամիջոցներով:

— Մի՞թե դու կդժվարանայիր ճշտությամբ գրել քեզ արած հայերեն թելադրությունը, որքան էլ բարդ լիներ այն:

— Հարկավ ոչ: Սակայն մեծ տարբերություն կա թելադրության միջև, Կոմիտաս:

— Ինձ համար ոչ մի տարբերություն չկա. այ վարժապետ Փափազ,— «հանգաբանեց» Կոմիտասը ղվարթ քրքիջով:

Փափազյանը շեղակի, բայց շեշտակի հայացք նետելով վանցյանի կողմը, ձայնեց.

— Մի՞թե անբարեխիղճ, անամոթ չէ այն մարդը, որ առանց ծանոթանալու Կոմիտասի հետ, առանց գաղափար ունենալու նրա շնորհքի ու ընդունակությունների մասին, հրապարակով քննադատում է նրան և գրում. «Երեք ու կես տարում կոշկակարություն սովորե՞լ չի կարելի, չէ թե երաժրշտություն»:

— Այդ անամոթ մարդը ես եմ, Կոմիտաս, և ներողություն եմ խնդրում իմ անբարեխիղճության համար,— թոթովեց վանցյանը խեղճետնի պես կարմրելով և ձեռները մեկնելով Կոմիտասին:

Հանկարծակիի եկած Կոմիտասի դեմքը մթազնեց անհաճո գգացումից, բայց վայրկենական այդ մոթ ստվերին հաջորդեց լայն ու պայծառ ժպիտը. և նա սեղմելով իրեն պարզած ձեռները, մանկական անհիշաչարությամբ ասաց.

— Երկու կոպեկ տուր. հողվածի դառնությունը տանք քամուն:

— Հայր: սուրբ ջան, երկու էլ, տասներկու էլ կտամ, միայն ներեցեք ինձ:

— Ո՛ր, ճիշտ երկու կոպեկ:

Մի քանի տարվա ընթացքում այդպես հավաքված երկու կոպեկներով Կոմիտասը Փարիզում հրատարակեց «Հայ Քնար» գեղջուկ երգերի իր առաջին ժողովածուն:

ԿՈՄԻՏԱՍԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ ժամանակները* ես փոխադրվեցի Բանկալթիի Շիտակ փողոցի վրա, տաղանդավոր կոմպոզիտոր Կոմիտասի հետ միասին բնակվելու մի տան մեջ, որը ամբողջովին երկուսիս էր պատկանում:

Այդ տան վարի հարկում փողոցի վրա մի սիրուն սենյակ կար, որ ճաշարան դարձրինք, հետո վեստիրբյուլ, արևմբայան կողմը խոհարարի սենյակ և խոհանոց, որոնք նախում էին փոքրիկ ծաղկանոցի վրա: Երկրորդ հարկում մի մեծ սենյակ փողոցի վրա, դուրս ընկած, բայց սենյակի մասկազմող պատշգամբով: Այդ սենյակը Կոմիտասի աշխատանոցը և ընդունարանն էր, ուր տեղավորված էր նրա մեծ պիանոն և ֆիդհարմոնը:

Կոմիտասի սենյակից դեպ արևմուտք՝ նորից վեստիրբյուլ ու հետո երկու սենյակներ, որոնք հատկացված էին իմ նկարներին: Երրորդ հարկում փողոցի կողմը կար երկու սենյակ, որոնց մեջտեղի պատը քանդել տալով՝ աշխատանոցի վերածեցի: Հետո այդտեղ էլ ընդունում էի իմ աշակերտները: Աշխատանոցիս արևմտյան կողմը եղող երկու սենյակները ննջարանների հատկացրինք:

Կոմիտասի հետ մենք վաղուցվա բարեկամներ էինք: Միասին եղել էինք կաթողիկոսների ամառանոց՝ Բյուրա-

* 1910 թվին Փարիզից Կ. Պոլիս փոխադրվելուց հետո:

կանում, ուր Եղիշե Թադևոսյանը մի ծառաստան սպարտեզում իր կնոջ Ֆիգուրան էր նկարում: Այդ նկարը հիմա գրանդվում է մեր Պետական թանգարանում: Երեքովս միասին ճաշերից հետո Մոփանեսս կոչվող գետակի ափերն էինք զրոսնում: Այնտեղ էր, որ Կոմիտասը իր զգայուն և զմայլելի երգերով մրցում էր Մոփանեսսի խոխոջացող ջրերի հետ: Այնտեղ էր, որ ես առաջին անգամ ծանոթացա մեծ բանաստեղծ Հովհաննես Հովհաննիսյանին, որ Համբերդ որսի գնալիս՝ մեզ հանդիպեց:

Կոմիտասի հետ վարդավառին մենք միասին եղել ենք Մասիսի փեշերի վրա: Զորավանքի ավերակներում, երբ Սուրմալուի գյուղացիությունը ուխտի էր գալիս և 5—6 օր շարունակ հարս ու աղջիկներ և երիտասարդություն երգում ու պարում էին, նրանց ուշի-ուշով հետևում և ձայնագրում էր Կոմիտասը:

Նրա հետ միասին եղել ենք եզիդիների ցեղապետանիստ Ասլանլու գյուղում, ուր Մուսուլից՝ եզիդիների կրոնական կենտրոնից, տարին մի անգամ գալիս էին կավալներ (կրոնական երաժիշտներ) երգելու ու նվագելու իրենց գրեթե հեթանոսական երգերը, որոնցով ոգևորում ու կապում էին իրենց հոտը կենտրոնին և նվերներ հավաքում նրա համար:

Եզիդիների ցեղապետը սովորած լինելով ճեմարանում՝ ընկեր էր Կոմիտասին: Ես նրանց երկուսին միասին նկարեցի մի աղբյուրի զլխին: Այդ նկարը ծախված է Պոլսո իմ ցուցահանդեսում:

Կոմիտասի հետ միասին եղել ենք Կողբա աղահանքերում աշխատող բանվորների մոտ, ուր նա նրանց աշխատանքի երգերն էր ձայնագրում, և ես էտյուդներ էի անում:

Ուրեմն տարիներ անց՝ սուլթանների մայրաքաղաքում, մենք նորից ընկերացանք՝ ապրելով մի տան մեջ, ուր սընվում էինք միևնույն սեղանից և ուր մեր հոգիներն էլ հիշողություններով հագուրդ էին ստանում մեր դարավոր կուլտուրայի ավանդություններից:

Մեր տունը մշակույթի օջախ դարձավ զանազան ազգությունների կուլտուրական անհատների համար:

Հույն գիտնականներ կային, որոնք գալիս էին Կոմիտասի հետ խորհրդակցելու եկեղեցական խաղերի ծագման մասին: Թուրքեր կային, որոնք գալիս էին խորհրդակցելու Պոլսում երաժշտանոց և օպերա ստեղծելու մասին և այլն, և այլն:

Կոմիտասը երեք հարյուր մարդուց բաղկացած երգեցիկ խումբ կազմեց, որոնց կեսը իգական սեռին էին պատկանում: Մոտ վեց շաբաթվա մեջ սովորեցրեց նրանց երգել: Այդ խմբի անդամներից կային այնպիսիներ, որոնք երաժշտության այբուբենին անծանոթ էին: Նա թե՛ գիտության և թե՛ կառավարելու արվեստի տեսակետից շատ ուժեղ լինելով՝ իր շափազանց զվարթ բնավորությամբ բոցավառեց աշակերտների սերը դեպի հուզական երաժշտությունը և համակեց նրանց հոգիները ճաշակավոր և ազնվացնող արվեստով:

Նրա կոնցերտների վեցամսյակին արդեն Պոլսո և շրջապատի ժողովուրդները սկսեցին կրքոտ կերպով երգել հայ գեղջուկ երգեր: Կարելի է համարձակորեն ասել, որ մինչ այդ ժամանակ երգված գոեհիկ ու վավաշոտ երգերը դուրս վռնգվեցին գործածությունից:

Դա մի վիթխարի հաջողություն էր կուլտուրայի զարգացման տեսակետից:

Մասսաները սիրում էին կոմիտասյան երաժշտությունը, որի հմայքը հսկայական էր:

Լավ հիշում եմ, օսմանյան հանրային գործոց մինիստրի տեղակալը Ֆրանսիացի պ. Հյումբերը, որ հաճախ այցելում էր մեզ, «Քելեր, ցուեր» երգելով էր բարձրանում մեր սանդուղները: Իտալացի համբավավոր դաշնակահարներ կային, որոնց հաճախակի հանդիպում էի Կոմիտասի սենյակում՝ խառնված նրա աշակերտների հետ, ունկնդրելիս նրանց փորձերը:

Կոմիտասի աշակերտները պաշտում էին նրան և դրա համար խղճմիտ կերպով աշխատում, սովորում և հառաջագիմում էին: Նրա աշակերտներից վեց հոգի կարող խմբա-

վարներ դարձան, որովհետև Կոմիտասը նրանց հետ մասնավոր զբաղվում էր: Նրանք մինչև այսօր Պոլսում, Աֆրիկայում և Նվրոպայում հայ արվեստը մասսաներին տանելու իրենց օգտակար գործը շարունակում են:

*

* *

Կոմիտասը ծնվել է Փոքր Ասիայի Քյոթահիա քաղաքում:

Քյոթահիո հայերը մի մասնագիտություն ունեին. քարերի մի տեսակ կար, որ նրանք մաշելով խմորի էին վերածում և նրանից վաղեր ու ամաններ շինում (ֆայանս): Այդ ամանների վրա նրանց հարսն ու աղջիկները նկարում էին այն գույներով, որոնք ստանում էին բույսերից և քարերից: Այդ բոլորը գաղտնիք էր, որ իրենց մեջ էին պահում: Ո՛չ ուրիշ տեղի հայերին և ո՛չ էլ թուրքերին էին հաղորդում: Նրանց գծագրության և գույների մեջ, ըստ իս, պարսկական արվեստի տարրեր կային:

Քյոթահիո հայ զաղութը թուրքախոս էր, որովհետև թուրքերը նրանց պապերի լեզուները կտրել էին ժամանակին՝ հայերեն խոսած լինելու համար: Ուրեմն Կոմիտասը մանկությունից թուրքախոս էր և աղքատ ընտանիքի զավակ:

Կոմիտասը չափազանց ուրախ և չափազանց աշխատասեր էր: Նրա բնավորությունը միալար չէր, նա խիստ դուրազրգրիտ և երբեմն էլ բարկացող էր: Սակայն նրա բարկությունը նման էր քամիներից քշվող ամպի ծվեններին, որոնց միայն մի վայրկյան է հաջողվում արևի լույսը խափանել, բայց այդ ծվենների արագորեն անցնելուց հետո՝ նորից արև, նորից զվարթություն և նորից ծիծաղ է տիրապետում:

Կոմիտասի զգայուն հոգին տառապում էր ուրիշների վշտերով: Նա հեռուներ գտնվող իր ընդունակ, բայց չբավոր աշակերտներին օգնում էր հնարավորին չափ:

Մի անգամ, երբ ես իմ աշխատանոցումն էի, խոհարարը եկավ, թե ոսկե զարդերով կառք կա կանգնած դռանը և քեզ են հարցնում: Վար իջա՝ տեսնեմ, կայսեր արարողապետ Իսմայիլ Զանանի բեյը, որ կառքի միջից թույլտվություն խնդրեց նկարներս տեսնելու:

Բարձրացանք մեր տան երկրորդ և երրորդ հարկերը, ու նա ուշի ուշով դիտեց բոլոր նկարները: Վար իջնելիս՝ երբ Կոմիտասի սենյակի դռան առջևից էինք անցնում, ասի որ չէի՞ք բարեհաճում Կոմիտաս էֆենդիին ծանոթանալ: Նա պատասխանեց. «Կուգեի, բայց կրնա ըլլալ որ խանգարեմ»: Ասացի. «Բնավ չեք խանգարի» և Կոմիտասի սենյակի դուռը բանալով՝ ներս հրամցրի: Նրանք ծանոթացան և արարողապետը ոտքի վրա դիտեց այդ սենյակում կախված իմ նկարները: Սուրճ խմելուց հետո ինձ դարձավ «Զեմ համարձակվում, ապա թե ոչ, պիտի խնդրեի Կոմիտաս էֆենդիին որևէ մի բան նվագել կամ երգել»:

Կոմիտասը լսելով այդ կամացուկ և ֆրանսերենով ասված նախադասությունը, անմիջապես գնաց պիանոյի մոտ և ինքն իրեն ակորդներ վերցնելով՝ երգեց Շուբերտից գերմաներեն մի երգ, այնչափ խորունկ զգացումով, որ մենք քարացել էինք: Նրա վերջացնելուց հետո էլ բավական ժամանակ լուռ էինք, երբ Թուրքիո դիվանագետը՝ ինքն իրեն չկարողանալով զսպել՝ ձեռքը սեղանին խփեց և ասաց. «Sapristi! (գրողը տանի) ութ հարյուր տարվա պետություն ենք և ցարդ այսպիսի մի արվեստի և արվեստագետների տաճար չունեցանք»:

Այդ սովթանական գործեր վարող դիվանագետը մեկնեց սրտմտած: Իսկ նրա մեկնելուց հետո՝ ես շնորհավորեցի Կոմիտասին այդ հաղթանակի համար և վերկացանք երկուսս միասին «Լաշիմ նանա» պարեցինք:

Այդ պարը նա սովորել էր Կոտայքի Ղըրխբուլաղ գյուղում՝ ճեմարանի աշակերտ եղած ժամանակ:

Կոմիտասի աննման համերգները և բովանդակալից դասախոսությունները Պոլսո առաջագեմ տարրերին ոչ միայն ուրախացնում ու հիացնում էին, այլև ոգևորում: Այդ օտար գաղութավայրում եղած մտավորականության ազնիվ և հայրենասեր մասը սկսեց փառավորվել և պարծենալ, որ ինքը հայ է: Սկսեց գիտակցել, որ իրենց արհամարհած խոռ և խրմալը գավառացի հայր, որ մեր դարավոր կուլտուրայից մի սաղմնային ժառանգություն ունի իր մեջ, նրա ստեղծագործական միտքն ու զգայնությունն է կերտել նման նուրբ և հուզիչ երաժշտությունը: Քանի գիտակցությունը խորանում էր, այնքան ավելանում էր իրենց վարմանքը՝ նրա համար, որ «վարի դասակարգի» անգետ գյուղացիներն էին ստեղծած այդ սքանչելիքները և ոչ թե վերի խոժոռ ու շահագործող դասակարգի մարդիկ:

Իսկ մեծատաղանդ Կոմիտասը իր գիտության և խոր զգայնության աջակցությամբ այդ տաղերը նրբորեն ներգաշնակում ու մատչելի էր դարձնում հասարակությանը: Հաճախ նա հում նյութերից, ինչպես եղի բառաչը, շղթաների ձայները, ջրերի անկումը, ռանների դոփյունը և այլն, և այլն, նրանցից ստեղծագործում էր մոնումենտալ երաժշտական գեղեցկություններ:

Բայց Կոմիտասի գործը առանց պայքարի և միշտ սահուն չէր անցնում, որովհետև հոգևորականության մեծ մասը, որոնց կյանքը անօգուտ էր անցնում, և նույնիսկ հասարակության համար վնասակար՝ այդ ողբալիները չէին հանդուրժում, որ մի ուրիշը մեծ հոգեկան շինարարություն տանի, պայծառանա և բարձրացնի մասսաների կուլտուրական մակարդակը:

Կոմիտասի առաջին կոնցերտը չսկսած՝ նա մի պաշտոնական գրություն է ստանում պատրիարքական փոխանորդ Ղևոնդ ծալրագույն վարդապետ Դուրյանից, որ ահա. «Կցավինք ի տեղեկություն հաղորդել Ձեր գերապատվության, որ

հայոց եկեղեցու սրբազան օրինաց և կարգաց բացարձակ հակառակ է, եկեղեցու պատարագի սուրբ երգեցողությունը աշխարհիկ թատերաբեմի վրայից՝ որպիսին է «Պըտի-Շան»-ի (թատրոն) բեմը երգել: Հետևաբար կարգիլենք ձեր հայտագրի այդ մասը ի գործ դնել» և այլն:

Կրոնական ժողովն էլ որոշումներ է հանում Կոմիտասին «կարգի բերելու» և նույնիսկ ոստիկանության է դիմում, որ արգելվեն այն գրամոֆոնի պլաստիկաները, որոնց համար երգած էր նշանավոր երգիչ Արմենակ Շահմուրադյանը՝ Կոմիտասի ընկերակցությամբ և ցուցումով: Կրոնական թերթի խմբագիրը՝ Զարմաշը քահանան և ուրիշ մի կարգ թերթերի ուղեղազուրկ խմբագիրները ամեն օր զրպարտում էին Կոմիտասին, թե նա «եկեղեցու սեղանը փոխելով թատրոնների բեմերի հետ՝ անպատվություն է բերում», թե «նա պղծում է կրոնական սքեմը» և այլն: Զարթեր ավելի գրել այն զաղիր բամբասանքների մասին, որոնք ուղղված էին հայ տոհմիկ երաժշտության և Կոմիտասի դեմ:

Վերև հիշված այդ անատամ խաժնումների հակառակ՝ մի կարգ ինտելիգենտներ զայրույթ և բողոք էին հայտնում թերթերի էջերում այդ ստոր բամբասանքների առթիվ:

Կոմիտասը գնում է Իզմիր և Նզդիպտոս ու համերգներ տալիս: Այդ տեղերի եվրոպական ու արաբական թերթերը նույնպես մեծամեծ գովասանքներով էին խոսում ու պանծացնում հայ երաժշտությունը:

Ամերիկյան դեսպանատան մեծ ընդունելության ժամանակ Կոմիտասի համերգն էր փայլ տալիս:

1912 թվի ամառը Կոմիտասի հետ իր հայրենիք՝ Քյոթահիա ուղևորվեցինք: Մի միջոց Քյոթահիա և շրջակայքը ման գալուց հետո քաղաքից բավական հեռու գտնված հանքային ջրերը գնացինք, որոնք իրենց բուժիչ հատկության

Համար հետո կանոնավորվել էին հոովմեացիների կողմից, ձայն և թուրք հասարակութունը ապրում էր վրանների տակ, հանքային ջրերի շրջապատում, բայց մենք մեր վրանը խփեցինք բլուրի ծայրին եղած անտառում և մեկ ու կես ամսովա շափ ապրեցինք այդ առանձնության մեջ:

Կոմիտասին ես այնտեղ նկարեցի: Այդտեղի գործերից է իմ զույգ այծերի փոքր նկարը, որ Ամերիկայում մի կոլեկցիոնների մոտ է: Նույնպես այնտեղ եմ նկարել զյուդատընտեսի պորտրեն:

Հանքային ջրերից վերադարձանք Քյոթահիա, Կոմիտասը անմիջապես մեկնեց Պոլիս, իսկ ես մի ժամանակ էլ մնացի՝ նկարելու համար գեղեցիկ տեսարաններով վայրերը: Այդտեղ, ի միջի այլոց, նկարել եմ խալեգործ կիներ, որ ծախված է Պոլսո իմ ցուցահանդեսում:

Աշուն էր. ես շտապեցի Պոլիս իմ աշակերտներին ընդունելու և արվեստի սիրով հրճվող հասարակությանն ընկերակցելու համար: Ինչքան արվեստագետի համար դուրալի է ընտելյան գեղեցկություններով վերանալ և մի պահ կտրվել պրոզաիկ կյանքից, նույնքան նա մխիթարվում է արվեստի ընկերների մեջ: Եվ նույնիսկ հարցասեր, որոնող և ծիծաղող աշակերտների հետ արվեստագետն էլ սովորում է և ճշմարտությանն ու գեղեցկի գաղտնիարին ավելի մոտենում:

Այդ օրերին գերմանական կառավարության առաջարկով Մյունխենի մեծ նկարչական ցուցահանդեսին Թուրքիան էլ հրավիրված էր մասնակցելու: Ընտրված էին երեք նկարիչներ՝ մեկ թուրք, մեկ լեհացի՝ գեղարվեստից դպրոցի ուսուցիչներից, երրորդը ես էի: Ընտրյալներից յուրաքանչյուրը պիտի մասնակցեր երեք նկարով: Ես ուղարկեցի Բոսֆորի մի տեսարան, մի պորտրե և մի ինտերիեր: 1913 թվին այդ ցուցահանդեսում գերմանական ժյուրին իմ գործերը գնահատեց ոսկե մեդալով:

Այդ Բոսֆորի նկարը անմիջապես ծախվեց, պորտրեն կորսվեց Օդեսայում, իսկ ինտերիերը ես նվիրեցի Հայաստանի Պետական թանգարանին:

1914 թվի հունիսին Փարիզում պիտի կայանար Համաշ-

խարհային երաժշտական կոնգրես, որին հրավիրված էր մասնակցելու Կոմիտասը՝ իբրև հայ երաժշտության ներկայացուցիչ:

Այդ ժամանակները Կոմիտասը գահաժառանգ Մեջիդ էֆենդիի կնոջն ավանդում էր երաժշտություն: Փարիզի կոնգրեսին մեկնելուց առաջ նա ինձ հայտնեց, թե գահաժառանգը ուզում է, որ դու էլ մի անգամ պալատ դաս՝ իր նկարները տեսնելու:

Մեջիդ էֆենդին տասնհինգ տարի նկարչության դասեր էր առել:

Մի օր Կոմիտասի հետ գահաժառանգի պալատը գնացինք: Նա մեզ շատ քաղաքավարի բնորոնեց, սուրճից հետո՝ իր վերջին նկարը բերելով՝ առաջարկեց դիտողություններ անել:

Գահաժառանգի նկարին մոտեցողները՝ մանավանդ եվրոպացիները հիացական բացականչություններով էին սկսում իրենց կոմպլիմենտները: Իսկ ես հինգ վայրկյան մտաշունչ վեցի, թե ինչպես վարվեմ: Վճռեցի ասել ճշմարտությունը մեղմ կերպով:

Նկարի մեծությունը երկու մետրից ավելի էր: Կտավի վարի կողմը մի փոքրիկ ֆիգուր կար տեղավորված, դա նրանց հին թագավորներից մինն էր, մի թանկարժեք լահորի շալ քաշած իր ուսերին, նստած էր մինդարի վրա և թիկն տված մի բարձի: Այդ մինդարն ու բարձր փռված էին կեղտոտ տախտակամածի վրա: Կարծես թե նկարված թագավորը երբեք գորգեր չէր ունեցել իր տանը: Այդ պատմական թագավորի առջև ծունկի եկած թոռնիկը դաս էր առնում իր պապիկ Կալսրից: Ամբողջ նկարի յոթ տասներորդը բռնված էր մի շքեղ կարմիր թավիշե ոսկեթել բանվածք ունեցող վառագույրով:

Ես հուշիկ-հուշիկ իմ դիտողությունները առաջ տանելով՝ հասա մինչև վարագույրը և ասի որ՝ կարծես թե վարագույրն է նկարի կենտրոնական մոտիվը, իսկ մյուսները նրան լրացնելու են ծառայում: Նայեցի նորին մեծության, տեսա, որ նա սպրդած էր ու գույնն էլ կանաչել, իսկույն թուլլտվություն

խնդրեցի մեկնելու, նա չկարողացավ խոսել, այլ միայն
ձեռքով արեց:

Երբ մենք փողոցումն էինք, Կոմիտասը ինձ հանդիմա-
նեց, որ լավ չվարվեցի:

Նույն օրը Կոմիտասը էքսպրեսով մեկնեց Փարիզ՝ երա-
ժրշտական կոնգրեսին մասնակցելու համար:

Գահաժառանգին այցելելուց մի քանի օր հետո՝ երբ
Ստամբուլ էի գնացել, հայտնի թեյի վաճառական Իսազուլ-
լանի խանութի մոտով անցնելիս՝ նա ինձ տեսավ ու հրավի-
րեց իր խանութը: Նա պատմեց, որ գահաժառանգի սենե-
կապետը մի օր առաջ եկած էր թեյ գնելու, նա ասել էր, թե
Կոմիտասի հետ մի նկարիչ եկած էր էֆենդիի մոտ, շգիտեմ
այդ մարդը ինչ խոսեց նրա մասին, բայց իմ տերը այնպես
սաստիկ բարկացել էր, որ չկարողացավ խոսել և առանց
տունն իմացնելու նստեց նավակ ու անցավ ասիական ափ
և ահա ութ օր է, որ Իսկյուդարի պալատումն է, ապրում է
առանձնություն մեջ: Ավելացրել էր, որ՝ «Այդ նկարիչը խելթ
լուծի և երբեք իր կյանքում տան տեր չպիտի դառնա»:

1914 թվի հունիսի 1—15-ը Փարիզում երաժշտական կոն-
գրեսը կայացավ: Կոմիտասի կոնգրեսում կարգացած երկու
գասախոսությունները և տված մի համերգը մեծ հետաքրք-
րություն էր առաջացրել: Երաժշտության այդտեղ հավաք-
ված համաշխարհային կորիֆեյները հոտնկայս օվացիա էին
սարքել Կոմիտասին և պահանջել, որ Կոմիտասի բոլոր գոր-
ծերը հրատարակվեն:

Ես տակավին Պոլսումն էի գտնվում, երբ Կոմիտասից
ստացա տաննութ երեսով մի նամակ, որով նկարագրում էր
իր գասախոսության նյութը և թողած տպավորությունը: Ափ-
սոս, որ այդ նամակը մնացել է Պոլիս իմ իրենդենների մեջ,—
գուցե մի օր հրապարակ գա:

Երբ Կոմիտասը Պոլիս է վերադառնում և տեղեկանում
է կրոնական ժողովի զազիր վերաբերմունքի և բամբասանք-
ների մասին, մի թերթի մեջ հետևյալ տողերն է գրում.

«Ես տարիների աշխատանքով գծել եմ իմ ուղեգիծը,
ուրկե ընթացել եմ մինչև այսօր և պիտի ընթանամ ասկե

ետքն ալ՝ որքան ատեն որ ուժ կա երականերու մեջ: Ոչ մի խոշորագուտ չի կրնար կասեցնել զիս իմ առաքելության մեջ, որուն նվիրականության ես համոզված եմ բոլոր սրտովս»:

ՄԻ ԱՅՅԵԼՈՒԹՅՈՒՆ ՀԻՎԱՆԴ ԿՈՄԻՏԱՍԻՆ*

1921 թվի մարտին, մի առավոտ ուզեցի Կոմիտասի հետ անցկացնել: Մառաշոգի հետ միասին իր սենյակը մտա: Պառկած էր, վեր ցատկեց. ես էլ իր վզին ընկա և սկսեցի համբուրել իրեն: Նա երեսներս բռնեց և փաղաքշական ապտակներ տալով ասաց. «Արի քեզ ծեծեմ, արի քեզ ծեծեմ»: Հետո «նստիր» ասաց, ու ինքն իր առողջ ու աշխույժ մարմնով ոտքի մնաց և սկսեցինք խոսիլ:

— Կոմիտար,— ասացի,— գիտեմ չափազանց վշտացել ես մարդկանցից, իրավունք ունես, ես էլ եմ վշտացած, սակայն չի կարելի հավիտենապես խռովել: Մենք բոլորս անհամբեր քեզ ենք սպասում:

Սակայն նա բառերի ստուգաբանություն և փիլիսոփայություն էր անում: Հետզհետե ավելի լրջացավ: Նկարչության մասին հետևյալն ասաց. «Պետք չէ. հարկավոր է միայն լույս և բնություն»: Առաջարկեցի միասին Սևան գնալ:

— Ի՞նչ անեմ այնտեղ,— ասաց: Էջմիածնի մասին էլ անտարբեր մնաց:

— Գնանք դուրս ման գանք,— ասացի:

— Այստեղ շատ լավ է,— ասաց:

Կյանքի և մահվան մասին խոսելիս՝ ասաց, որ մահը գոյություն չունի և իսկույն սենյակի դուռը բանալով ավելացրեց. «Սա գերեզման չէ, ապա ի՞նչ է»: Կոմիտասին հանգրվատացնելուց հետո ասացի. «Գնամ, չձանձրացնեմ»:

«Զէ՛», եկել ես, նստիր, էլ ու՛ր ես գնում»: Ասացի, որ իր քարեկամներից մեկին իրեն մոտ են բերելու, որը եկել է Փարիզ դերասանություն սովորելու:

* «Կոմիտաս» ժողովածու, Երևան, 1930, էջ 91—92.

— Ո՛չ, ինչի՞նչ է պետք այդ արվեստը:— Եվ Ազաթանգեղոսից մի քանի խոսք ասաց, և երբ շափազանց խրթին գրարար լինելուն համար սկսեցի մտածել, նա անմիջապես բացատրեց,— խոզերը երբ աղբաջրի մեջ կլողան, կարծում են, որ լավ լողանք են անում:

Խոսեցի իր աշակերտների մասին. ուրախացավ, որ եկել են Փարիզ սովորելու:

Հարցրի՝ հա՞յ երաժշտությունն է լավ, թե եվրոպականը, «Յդրայր (բարկացած), դուն ուզում ես ծիրանից դեղձի հա՞մ առնել, նա իր տեղն ունի, մյուսը՝ իր»:

Հարցրի. «Կերգե՞ս»: «Այո՛», ասաց: «Դե, Կոմիտաս ջան, մի բան երգիր ինձ համար»: «Զէ՛, հիմա ես ինձ համար եմ երգում և այն էլ շատ կամաց»:

Մի կես ժամ էլ դեսից-դենից խոսելուց հետո հանկարծ խոռվեց. դուռը բաց արավ և գնաց երեսը կպցրեց պատուհանի ապակուն ու էլ շխոսեց: Հագնվեցի, մնաս բարև ասացի և առանց պատասխան ստանալու դուրս եկա:

1928 թվին մի անգամ ևս այցելեցի Կոմիտասին: Հիվանդանոցի այգում պառկած մտածում էր: Մազերը բոլորովին սպիտակել էին: Մոտեցա և կես ժամ զանազան հարցեր տվի, սակայն իմ ոչ մի հարցին չպատասխանեց: Այդպես էլ բաժանվեցի նրանից:

Որոշ է, որ Կոմիտաս ամենեն ավելի ինքը կզգա իր էությունը բզկտող տառապանքը. «Զիս հանգիստ ձգեցեք», «ես իմ անելիքներս ունիմ...» — կրսե մեկու մը: Եվ երբ իր ներկայության բնդունված ուրիշ հայրենակից մը բաժնվելու ատեն փափաղ կհայտնե կրկին այցելել, ան կհարե սրբատառու կերպով. «Վերադարձին ինձ այլևս հոս չեք գտներ, ես ճամփորդ եմ...»:

ԿՈՄԻՏԱՍ*

(Կոմիտասի ծննդյան 80-ամյակի առթիվ)

Կոմպոզիտոր Կոմիտասի հետ ես հանդիպեցի և ծանոթացա 1905—1906 թվերին Փարիզում: Այնտեղ ես առաջին իսկ օրերից մտերմացա իմ հայրենակիցների՝ վրացի ուսանողների հետ: Նրանց միջոցով ես ծանոթացա կովկասյան ուսանողության կենցաղի հետ, որի մասին կարելի էր գրել մի ամբողջ գիրք: Այստեղ պետք է շոշափեմ այդ կենցաղի թաղմաթիվ կողմերից մեկը, որին ակտիվ մասնակցություն էր բերում կոմպոզիտոր Կոմիտասը, հետագայում՝ և ես:

Ես տեսա, որ ուսանողների մեծ մասը, ոմանք հարկադրված, իսկ ոմանք էլ կամովին, կտրվում էին հայրենիքից, ապրում էին շատ ծանր պայմաններում, թշվառ վիճակի մեջ էին, համարյա կիսաքաղց: Այս կարիքավորներին օժանդակելու համար, իմ գալուցս առաջ, Փարիզում կազմակերպվել էր «Կովկասցի չքավոր ուսանողներին օգնող Կովկասյան ընկերություն»:

Կովկասյան ընկերությունը ղեկավարում էր վարչությունը, որի կազմի մեջ մտնում էին նախագահ՝ M-me Réby (Ռեբի) ծննդով՝ Ալլահվերդյան, ֆրանսիական պրոֆեսոր Երիենտալիստի կին, քարտուղար՝ Արշիլ Ավալիշվիլի, վրաց հայտնի հասարակական գործիչ Նիկո Ավալիշվիլու տղան: Վարչության մյուս անդամներին չեմ հիշում, սակայն գիտեմ,

* «Սովետական գրականություն և արվեստ», Երևան, 1949, № 9, էջ 146—150:

որ կոմպոզիտոր Կոմիտասն ու Ռոմեն Ռուլանը պատվավոր անդամներ էին:

Վարչությունն ուներ լավ գրադարան, պարապմունքների համար սենյակներ, փոխօգնության դրամարկդ, էժանագին հաշարան և ամեն կերպ աշխատում էր օգնել կովկասցիներին: Չնայած այս ամենին, նյութական կարիքը, հանախ իսկական քաղցը մեր ուսանողության ամենազգացնող ցավն էր: Այս պատճառով վարչությունը որոշեց կազմակերպել կովկասյան հրապարակական երեկո՝ ժողովրդական երգերի և ազգային պարերի կատարմամբ: Իհարկե, մուտքը նախատեսվում էր միանվագ օժանդակություն և առավել կարիքավորներին ոչ մեծ թոշակներ տալու համար:

Բայց այդ երեկոյի կազմակերպիչները շուգեցին սահմանափակվել միայն դրամական օգնությամբ, նրանք ուղեցին փարիզցիներին ծանոթացնել Կովկասի կուլտուրական կյանքի ոգու, նրա դեղեցկության, գունագեղ, յուրահատուկ երգերի, դինամիկ պարերի հետ:

Խնդիրը, որ դրել էր իր առաջ վարչությունը, շատ դժվար և բարդ էր, բայց պետք է խոստովանել, որ իր խնդիրը նա փայլուն կատարեց:

Վարչության նախագահուհին՝ M-me Réby, ոչ բարձր հասակով, թեթևորեն թուխ, էներգիկ դեմքով, նախատեսված գործի ոգին էր: Ես չեմ հիշում, որ նա դժվարությունների առաջ նահանջեր և միշտ ձեռք էր բերում հաջողություն: Նրա այ ձեռքն էր Ա. Ավալիշվիլին, նույնպես գործնական, էներգիկ, նույնպես երեկոյի համոզված աշխատող: Երկուսը լրացնում էին իրար, բայց M-me Ռեբին իր համառությամբ առաջատարն էր:

Գեղարվեստական մասի կազմակերպումը ընթանում էր այլ ուղղությամբ: Որոշված էր երեկոն անել երեք բաժնից՝ առևտրական, հայկական և վրացական. ամեն խումբ պարտավոր էր ինքնուրույն կերպով մշակել և պատրաստել մի շարք զուտ ժողովրդական, ազգային երգեր և պարեր. կատարվող գործերի բնույթի մասին նախնական-բացատրական կաջն խոսքով:

Երգչախմբերը պետք է հագնեին ազգային հագուստներ, համերգի գեղարվեստական մասի ընդհանուր ղեկավարությունը վարչությանն էր, բայց այդ ղեկավարությունը իրականում նստինալ էր, իսկ գործնականում—Կոմիտասինն էր։ Եվ պետք էր ասել, գործին ինչպիսի տեղյակությամբ, երաժշտության նկատմամբ ունեցած ինչպիսի սիրով և կատարողների նկատմամբ ունեցած որպիսի նուրբ մոտեցմամբ էր կատարում նա իր պատասխանատու գործը։

Իմ Փարիզ գալուց առաջ համերգի նախապատրաստությունը արդեն սկսել էին, և ես ոչ մի առնչություն չունեի նրա հետ, բացի ընդհանուր հետաքրքրությունից—երեկոյի հաջողության նկատմամբ, ու Կոմիտասի հետ անձամբ ծանոթ չէի։ Ես գիտեի, որ հայկական և վրացական երգչախմբերի պատրաստումը հանձնարարված էր երիտասարդ հայ երգիչ Մուղունյանին։ Նրա մասին անհրաժեշտ է պատմել։ Նա ծննդով Տաճկահայաստանից էր, ունեւ արտակարգ հաճելի լիրիկական տենոր, գեղեցիկ արտաքին և երաժշտական ճաշակ։ Նա ուսանում էր Փարիզի կոնսերվատորիայում և նրա համար նախատեսվում էին փայլուն ապագա։ Փարիզի երաժշտական շրջանակները նրան մեծ ուշադրություն էին դարձնում։ Նրա մասին լսեցի, որ Ֆրանսիական ռեսպուբլիկայի պրեզիդենտ Լուբեն նրան հրավիրել է իր մոտ համերգի։ Այդ առաջին մեծ քայլն էր՝ դեպի ապագա մեծ փառքը։ Դժբախտաբար նա շատ շուտով մեռավ—չապրեց մինչև համահմարձական համբավը։

Իմ գալուց մի քանի օր հետո ինձ մոտ եկան մի քանի վրացի ուսանողներ և տազնապով պատմեցին, թե Մուղունյանը կատեգորիկ կերպով հրաժարվում է պատրաստել վրացական երգչախումբը։ Մուղունյանն ասում է, թե ինքը բոլորովին ծանոթ չէ վրացական ժողովրդական երգերին, նրանց կոլորիտին, նրանց առանձնահատկություններին, թե դպրոցական այն ժողովածուն—վրացական երգերի, որը պատահականորեն գտնվեց ինչ-որ մեկի մոտ, և որը տվին իրեն, հնարավորություն չի տալիս նրան իր վրա դրված խնդիրը, պարտականությունը կատարել քարեխղճորեն։ Եվ որ ինքը՝

Կոմիտասը, որին նա խորապես հարգում է և հավատում, նրա հրաժարմանը հավանություն է տալիս:

— Եթե ես հանձն առա այդ գործը, — ասել է նա, — ապա միայն նրա համար, որ վրացիների մեջ ոչ ոք չգտնվեց, որ երգչախումբը ղեկավարի: Հիմա ես լսեցի, որ եկել է մեկը, որ գիտե վրացական երգերը, և ինքն էլ, պարզվում է, երաժիշտ է: Համերգի հաջողության համար ազատեցեք ինձ:

Նա իրավացի էր: Բայց նա և Կոմիտասը չգիտեին, որ եւ այդ գործում ոչ մի փորձ չունեի և դրա համար էի վախենում վերցնել վրացական երգչախմբի ղեկավարությունը:

Երկրորդ օրը ինձ մոտ եկան երեկոյի կազմակերպիչները և խնդրեցին վերցնել վրացական երգչախմբի ղեկավարությունը: Ես կատեգորիկ կերպով հրաժարվեցի: Երկար վեճից հետո M-me Ռեբին և Ա. Ավալիշվիլին ասացին.

— Մենք ձեզ հասկանում ենք, դուք ճիշտ եք: Եթե դուք վաղը երեկո ազատ եք և հետաքրքրվում եք մեր համերգով, գնանք փորձին: Դուք կլսեք սքանչելի երգչի, և ի դեպ, կծանոթանաք մեր գեղարվեստական ղեկավարի՝ Կոմիտասի հետ:

Հաջորդ օրը մենք միասին գնացինք փորձի: Այն տեղի էջ անհնում Սեն-ժակ փողոցի ուստորաններից մեկի կարինժատում: Ընդմիջում էր, երգչախումբը հանգստանում էր և հարավային տիպով մի երիտասարդ դաշնամուրի ընկերակցությամբ երգում էր: Նա երգում էր ումանոի տիպի մի բան: Եւ գուշակեցի, որ դա Մուղունյանն է. քաշվեցի մի անկյուն, որպեսզի չխանդարեմ: Անշուտ պարզ, զգացմունքով ու մտքերով աույցուն մեղեդին խակույն ինձ գերեց: Թախծոտ-լիրիկ այդ մեղեդին լսողին ստիպում էր մոռանալ և հանգստանալ աշխարհային հոգսերից: Ակոմպանիմենտը յուրովի, անվախ, մեղրդիկ, աշխատում էր միայն համեստորեն պահպանել երգի երաժշտական իմաստը: Շշմեցուցիչ ակոմպանիմենտ:

Երգչի դեմքը արտակարգորեն արտահայտիչ էր, նա խոսում էր երգի հետ մեկտեղ, իսկ աչքերը նայում էին ոչ հանգիսականներին, այլ ինչ-որ—միայն իրեն ծանոթ—հեռուները:

Ունկնդիրներն մեջ ես տեսա մի դեմք, որ իմ ուշադրութ-
յունը գրավեց, առաջին պահ նա բոլորովին հանգիստ երե-
վույթ ուներ, բայց ես նկատեցի, որ նրա արտահայտություն-
ը ընթանում է մեկոդիայի հետևից՝ ձուլվելով երաժշտական
մտքի հետ։ Երբեմն-ինձ թվում էր, թե երգողը ոչ թե երգիչն
էր, այլ այս ունկնդիրն էր։ Երգը վերջացավ, եղավ կարճա-
ստ լռություն, որից հետո միահամուռ ծափահարություն-
ներ։

Ինձ իսկույն ծանոթացրին երգչի հետ։

— Հայկական երգչախմբի ղեկավար Մուղունյան։

— Շնորհակալություն ձեր աննման երգի համար, —
ասացի ես ու իսկույն հարցրի, — դուք հիմա ի՞նչ էիք երգում։

— Պաստորալ...

— Իսկ ո՞վ է հեղինակը։

— Ահա՛ նա...

Ու նա մատնացույց արավ այն ունկնդիրն, որն ինձ այն-
քան հետաքրքրել էր։

— Կոմպոզիտոր Կոմիտաս, — ծանոթացրեց մեզ Ավալիշ-
իլին։

— Ուրեմն դու՞ք եք հեղինակը այդ սքանչելի պաստո-
րալի։

— Ո՛չ, ես միայն մի փոքր մշակել եմ երգը, իսկ իսկա-
կան հեղինակը հայ ժողովուրդն է։

Այսպես ծանոթացա ես կոմպոզիտոր Կոմիտասի հետ։

Այդ բանից հետո երգչախմբի փորձը շարունակվեց։ Փոր-
ձում էին վրացական մի երգ, ու ես համոզվեցի, որ Մուղուն-
յանը հիմք ուներ տազնապելու... նա ոչ միայն ծանոթ չէր
վրացական երգի բնույթին, այլև և առհասարակ երբեք վրա-
ցական երգ չէր լսել։

Ի՞նչ անել, ինչպե՞ս օգնել։ Երեկոյի ծրագրից մի ամբողջ
թափին չէր կարելի հանել։

Վարչության անդամների ու երեկոյի կազմակերպիչների
զիմումներից հետո — արված ինձ, ինձ հետ խոսեց և Կոմի-
տասը։ Նա ասաց.

— Ինչպես ինձ ասել են, դուք թատերական մարդ եք.

երաժիշտ եք — թավջութակահար, որդին եք վրացական երա-
ժրշտության հայտնի գործչի, վրացական երգչախմբերի կազ-
մակերպողի: Մի վախենաք, մենք բոլորս կօգնենք ձեզ: Եթե
ես այս գործին խառնվել եմ, ապա նրա համար, որ միասին
անենք կուլտուրական մի մեծ և հարկավոր գործ:

Այլևս չգիտեմ կազմակերպիչների ճնշումը, Մուղուն-
յանի դրուժյունը, կոմիտասյան համոզիչ խոսքերը, կայա-
նալիք համերգի վիճակը, թե՞ իմ պատրիոտիկ զգացմունք-
ները ինձ ստիպեցին համաձայնվել, փորձել իմ ուժերը. ինձ
համար անսովոր այս գործում:

Հրաժեշտի պահին Կոմիտասը ամուր սեղմեց ձեռքս ու
ասաց.

— Եթե ես ձեզ հարկավոր լինեմ, տեղեկացրեք: Թեպետ
ես համոզված եմ, որ ինքներդ կկարողանաք հաղթահարել
ներ գործը:

Շատ շուտով փորձերն սկսեցին և ընթանում էին շատ
արդյունավետ:

Քանի որ գործը լավ էր ընթանում, ես Կոմիտասին շու-
ղեցի անհանգստացնել: Հակառակ դրան, մոտավորապես
5-րդ, թե 6-րդ փորձին նա ինքը եկավ:

— Ես ձեզ չե՞մ խանգարի: Կարելի՞ է նստել:

— Իհարկե: Շատ ուրախ եմ: Խնդրում եմ նստեցեք, լսե-
ցեք մեզ: Իհարկե չեք խանգարի:

Այսուամենայնիվ, սկզբում նա ինձ խանգարեց: Ես գի-
տեի, որ նա երեկոյի գեղարվեստական ղեկավարն է, հե-
տևաբար գեղարվեստական հսկողությունը... ու ես, բնակա-
նաբար, նյարդայնանում էի: Նա այդ նկատեց, հակառակ
նրան, որ ես աշխատում էի թաքցնել այդ, ելավ տեղից և
«բայես հանկարծ մի բան հիշած՝ ասաց.

— Շատ եմ ցավում, բայց ես բոլորովին մոռացել էի,
որ գործով մի տեղ պիտի գնայի. վախենում եմ ուշանամ:
Ես մի ուրիշ անգամ կգամ, ցտեսություն:

Ես համարյա ուժով նստեցրի բազկաթոռին և ասացի.

— Ո՛չ, ո՛չ, մի՛ գնաք: Ես շատ լավ եմ հասկանում, որ ձեր
ցանկությունը «գործով» գնալու, այդ բարձրագույն նրբա-

զգացութեան և դելիկատութեան ակտ է: Ճիշտ է, ես մի փոքր նյարդայնանում եմ, բայց այդ բնական է ու շուտով կանցնի:

— Լավ, ես կնստեմ, բայց հավատացնում եմ, որ եթե եկել եմ ձեզ մոտ ոչ հսկողութեան կարգով: Վերջապես ես ի՛նչպես կարող եմ հսկել երգերի կատարման, որոնք ես չգիտեմ: Հայկական երգերի համար, թերևս այո, հսկող, կամ ավելի լավ է ասել խորհրդատու կարող եմ լինել: Ես գիտեմ հայ ժողովրդին, որի հոգին արտացոլվում է իր երգերի մեջ: Բայց ձեզ մոտ ես անգամ խորհրդատու չեմ կարող լինել, այն ամենաանկեղծ ունկնդիր: Ձեր երգերի միջով ես աշխատում եմ լսել ձեր ժողովրդի հոգու ձայնը: Ես այդ կարողանում եմ անել, ես երաժիշտ եմ: Զէ՞ որ ձեր ժողովուրդը, ինչպես նաև մեր ժողովուրդը, անցել է պատմական նույն ճանապարհները և տառապել է ու թերևս տառապել է ձեր ժողովրդից ավելի շատ:

Այն, ինչ նա ասաց, ասաց անկեղծ, ո՛չ մտացածի՞նք տոնով... ու իմ մեջ լցրեց հավատ հանդեպ իմ աշխատանքը, ու փորձը այդտեղից շարունակվեց շատ ավելի հանգիստ վերջում նա հրաժեշտ տվեց ինձ և ասաց միայն.

— Շնորհակալություն:

Մինչև համերգը մնացել էր մեկ, համարյա մեկ ու կես ամիս ու փորձերը տեղի էին ունենում ամեն օր: Այդ ժամանակամիջոցին Կոմիտասը այցելել է մեզ մի քանի անգամ և այնպես, կարծես ի միջի այլոց, կարծես պարապոթյունից: Ամեն անգամ լսում էր շատ ուշադիր, երբեք աշխատանքը չէր ընդհատում, չէր անում ոչ մի նկատողություն — առանց նախապես ինձ հարցնելու զարմանալի զգուշական ձևերով: Ես հաճախ նրանից աննկատ հետևում էի նրա դեմքի արտահայտությանը: Նա միշտ կենտրոնացած, ուշադիր էր: Երբ երգը հնչում էր ճիշտ ու վստահ, նրա դեմքը լուրջ էր և ուրախ, լի ներքին հրճվածքով: Երբ տեղի էր ունենում սխալ՝ ուղիղ, տեմպի, անգամ կոլորիտի, նրա դեմքն անմիջապես դառնում էր մտահոգ, անգամ տազնապալից: Նա աշխատում էր այդ թաքցնել ինձնից և այդ անում էր նրա համար, որ չվարակի ինձ իր ապրումներով:

Մեկ անգամ, խիստ դժգոհ երգչախմբի կատարումից, չղային ընդհատեցի երգեցողությունը, դիրիժյորական փայտը նետեցի սեղանին և երկար շէի կարողանում ինքս ինձ գրտնել: Փոքր պաուզա անցնելուց հետո մեծ արվեստագետը հանդարտ, ժպիտը դեմքին դիմեց ինձ.

— Դուք, կարծեմ, վախեցրիք երգչախմբին: Երգն այնքան լավն է, որ նա ինքը հեշտությամբ կյուրացվի երգիչներից, իսկ երգիչները շատ երաժշտական են: Ա՛յ, կտեսնեք, թե նրանք հիմա ինչպես կերգեն:

Մի երկու խոսք, մի երկու դիտողություն նրա կողմից և... Եվ, իրոք, կրկնեցին ու երգեցին լավ:

Փորձի վերջում նա ասաց.

— Ինձ շատ դուր է գալիս այս գործի ձեր պատրաստումը, — լրիվ, անընդհատ պիանոյով: Եվ հասկանալի է, չէ՞ որ այս օրորոցային է*. նա պետք է հանգստացնի: Ամեն քառյակի վերջում դուք թողնում եք դիմիներենտո և վերջին ակորդները հնչում են որպես հեռվից, այն երկրից եկող ձայներ, ուր երեխան քնեցնելիս երգում են այդ երգը: Ծիշտ եք անում: Դուք թատերական մարդ եք և երևում է, ուզում եք երգի կատարման մեջ մտցնել ռեալիստական գույներ: Իսկ կան վայրենի խմբավարներ, որոնք շարաշահում են երաժշտական նշանները և հանուն արտաքին, չհիմնավորված էֆեկտների—աշխատում են զարմացնել ունկնդիրներին՝ հաճախ աղավաղելով երաժշտական իմաստը:

Ես չգիտեի, նա իր նատուրայով դասատու էր, թե ոչ, նրա մոտեցումը երգչախմբին, իմ աշխատանքին, իսկապես մանկավարժական էին և երգչախմբին միշտ հաճելի էին նրա այցելությունները: Ես չէի հետևում նրա տարած աշխատանքին — հայկական երգչախմբում (մերի և հայկականի փորձերը տեղի էին ունենում զուգահեռ), բայց սյնտեղ նա իր հարազատ միջավայրում էր և նրա՝ Մուղունյանին ու երգչախմբին արած օգնության արգասիքը երևաց հասարակական գլխավոր փորձի և համերգի ժամանակ:

* Այդ կախեթական օրորոցային էր:

Ինձ հայտնի չէր, Վրաստանում եղե՞լ էր Կոմիտասը, թե ոչ, լսե՞լ էր նա վրացական ժողովրդական երգեր, բայց ես տեսնում էի, որ նա շա՛տ լավ էր հասկանում և զգում մեր երաժշտությունը, թեպետ սկզբում, երևի իրեն հատուկ համեստությունից, հայտնեց, թե մեր ժողովրդական երգի հեռքիչ է ծանոթ։

Գլխավոր փորձին հրավիրված էին արվեստի և մամուլի ներկայացուցիչները՝ երաժիշտներ, նկարիչներ, գրողներ և նրանցից հիշում եմ. երաժշտական ակադեմիայի քննադատ և երաժշտական հանդեսի խմբագիր Օրբիին, Կոմպոզիտոր և երկրորդ կոնսերվատորիայի դիրեկտոր Աեն-Դենիին, Ռոմեն-Ռուանին, հայ գրող Շիրվանզադեին, վրացի քանդակագործ Նիկոլաձեին և ուրիշներին։

Փորձն անցավ շատ լավ, որից հետո հյուրերի մի մասը մնաց մի գավաթ թեյի շուրջը տպավորություններ փոխանակելու։ Բոլորը միաբերան նշում էին հայկական և վրացական երգերի առանձնահատկությունն ու երանգավորությունը, երգչախմբերի հաջող կատարումը։ Նկատելի էր Կոմիտասի բարձր և ուրախ տրամադրությունը։ Զրույցը գնաց գլխավորապես Օրբիին և Աեն-Դենիին, ըստ երևույթին, ինչպես նաև առհասարակ ֆրանսական կոմպոզիտորներին անհանգստացնող հարցի շուրջը։ Նրանք անկեղծորեն խոստովանում էին, որ ֆրանսիական կոմպոզիտորների ստեղծագործությունները վտանգի մեջ են, նրանք սպառվում են չկան թեմաներ, որոնք իմպուլս դառնալին ստեղծագործական աշխատանքի համար։

Համերգի հաջողությունը մեծ եղավ. կատարվեց վարչության խնդիրը՝ կովկասյան ուսանողությունը տրվեցավ նյութական օժանդակություն։

Համերգից անմիջապես հետո ես հարկադրվեցի վերադառնալ տուն՝ հայրենիք։ Ես շատ ցավեցի, որ հնարավորություն չունեցա ավելի մոտենալ, ավելի մտերմանալ նրան, ավելի շատ լինել նրա հետ։ Ես անգամ չկարողացա հրաժեշտ տալ նրան։

Նրա հետ համատեղ մտերմական աշխատանքը տեղի

ունեցաւ սրանից քառասուն տարի առաջ։ Իհարկե ժամանակը հիշողութիւնիցս ջնջել է մեր հանդիպումների մանրամասնութիւնները։ Սակայն նրա կերպարը մնացել է իմ գիտակցութեան մեջ այնպես, ինչպես նա կար սրանից քառասուն տարի առաջ՝ տաղանդաւոր, վերին աստիճանի կուլտուրական և նույնքան հմայիչ։

ԹԻՖԼԻՍԻ ՄՐՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

1906—1908 թվերին էր (ճիշտ տարին չեմ հիշում)*, երբ Ներսիսյան դպրոցում Մակար Եկմալյանից հետո երաժշտության դասատուներ էին եղել Ալեքսանդր Մամաջանյանը, կարճ ժամանակով Անտոն Մայիլյանը, իսկ այդ թվերին նշանավոր ջութակահար Դավիթ Դավթյանը, բայց երգչախումբ ղեկավարող արժանավոր խմբավար դեռ չէր գտնվել:

Մեր երգչախումբը շարունակում էր գործել լավագույն երգչական տրադիցիաներով, որը թողել էր նրան նրա ղեկավար, նշանավոր կոմպոզիտոր, խորային արվեստի հմուտ վարպետ և դիրիժոր Մակար Եկմալյանը. խորի ելույթները ղեկավարում էին Եկմալյանի աշակերտները:

Ահա այսպիսի անրարենպաստ պայմաններում էր գրտնրվում մեր երգչախումբը, որի մեջ երգում էի և ես, իբրև առաջին ձայն (դիսկանտ), երբ Թիֆլիսում հայտարարվեց մրցություն հոգևոր երգեցողության համերգային կատարմամբ, որ տեղի պետք է ունենար օպերային թատրոնում: Մրցությանը մասնակցելու էին պատրաստվում ուսանական, վրացական, գերմանական և այլ ազգությունների խորերը, պատրաստվելու ժամանակը շատ սուղ էր:

Ներսիսյան դպրոցի վարչությունը դիմեց Կոմիտասին.

* Տվյալ համերգը տեղի է ունեցել 1906 թվին (Մ. Խ.),

գլխավորելու այդ գործը. Կոմիտասը համաձայնվելով էջմիածնից եկավ Թիֆլիս: Ընդամենը երկու շաբաթ էր մնացել մինչ համերգը, և Կոմիտասը անցավ գործի: Ժամկետին մենք պատրաստ էինք ելույթ ունենալու:

Օպերային թատրոնի զարդարված փառահեղ շենքը, որ մեր սաներից շատերը առաջին անգամն էին տեսնում, թատրոնի ներսում կարգադրիչ իշխանուհիները, գեներալները և այլ շքեղազարդ հագնված կանայք ու տղամարդիկ ճնշող տպավորություն գործեցին մեզ վրա, քանի որ մենք բոլոր աշակերտներս չքավոր ընտանիքների զավակներ էինք և սովոր չէինք այդ բոլորին:

Ըստ երևույթին մենք ևս ճնշող տպավորություն թողինք շրջապատի վրա մեր շատ խայտարդետ և հասարակ հագուստներով, քանի որ մյուս երգչախմբերի անդամների նման համազգեստ չունեինք թանկարժեք կտորներից կարված: Մեր ղեկավար Կոմիտասն էլ առանձին տպավորություն չէր կարող թողնել իր համեստ արտաքինով, զգեստով, շարժ ու ձևով և հավատ ներշնչել չէր կարող: Պետք է կարծել, որ այս բոլորի հետևանքն էր, որ մինչդեռ մյուս երգչախմբերի անդամներին, մինչ համերգը սկսվելը, հյուրասիրեցին կաթով, թեյով, խմորեղեններով և քաղցրավենիքով, մեզ վրա ուշադրություն դարձնող չեղավ և մեզ զետեղեցին ծրագրում իրեն վերջին համար:

Մենք համբերությամբ վկա եղանք այս վերաբերմունքին և հավաքված մեկ սենյակում սպասում էինք մեր ելույթին, սպասելը երկար տևեց, մենք հոգնեցինք և ուրիշների հյուրասիրվելը բնականաբար մեր մեջ նախանձ առաջացրեց:

Վերջապես հասավ մեր հերթը և բեմ ելանք: Կոմիտասի խումբ վարելու արվեստը մնացել է իմ հիշողության մեջ. նա շատ ժլատ էր շարժումների մեջ, նրա թևերի շարժման դաշտը շատ փոքր էր. բայց այնպես էր մեզ վարժեցրել, որ փոքր-ինչ լայն շարժմամբ հասնում էր ուժեղ ֆորտեի:

Եվ ահա մենք կանգնած ենք ինչպես մի անձ, շնչում ենք միասին, կարծես միասին թարթում մեր աչքերը, որ մեծ

ականածանքով հիպնոզացված՝ նայում են մեր այնքան սիրելի ղեկավար Կոմիտասին:

Առաջին համարը երգված է. դահլիճի որոտընդոստ ծափերը անսպասելի ռումբի պայթյուն էր կարծես, և այսպես բոլոր համարները և հասարակության ծափերը, հրճվանքն ու բացականչությունները վեր են ածվում օվացիայի: Մեր ելույթը ավարտվեց, վերջացել է և համերգը, դահլիճից հոծ բազմությունը դիմում է դեպի բեմը, ուր ոչ միայն մեծարում են մեր երաժշտագետին, հրճվալից շնորհակալական խոսք ասում, հիացմունք արտահայտում, այլև ուշադրության են արժանացել խմբի բոլոր անդամները, համբուրում են երգիչներին և քաղցրեղենով հյուրասիրում նրանց, որով առատորեն լի էին իրենց գրպանները և ապա հատուկ սեղանի շուրջը ճաշկերույթի հրավիրում մեզ:

Երկու շաբաթվա ընթացքում Կոմիտասի պատրաստած հայկական խումբը հոգևոր երգերի կատարման մրցության մեջ գրավեց առաջին տեղը:

22-ին մարտի, 1955 թ.

Երևան

ՀՈՒՇ ԿՈՄԻՏԱՍԻ ՄԱՍԻՆ

Ես Կոմիտասին առաջին անգամ տեսել եմ Կ. Պոլսում 1912—13 թթ. ուսումնական տարվա սկզբին, երբ Կ. Պոլսի ազգային Կենտրոնական վարժարանում ուսանող էի: Այդ դպրոցը գտնվում էր Ղ.սլաթիա կոչված թաղի ս. Լուսավորիչ եկեղեցու բակում: Կոմիտասը հրավիրվել էր ազգային Կենտրոնական վարժարանում երգեցողության դասեր տալու և այդ վարժարանի 300—350 ուսանողներից երաժշտության ընդունակներին և «քաղցր» ձայն ունեցողներին ընտրելու իր երգչախմբում, որ ապագա կոնսերվատորիայի ուսանողներ պետք է դառնային:

1912 թվի սեպտեմբեր թե՛ հոկտեմբեր ամսին էր, երբ մի օր ազգային Կենտրոնական վարժարանի դիրեկտորը հայտարարեց ամբողջ ուսանողությանը հավաքվել դպրոցի ամֆիթատրոնում, ուր Կոմիտասն էր գալու և ուսանողների ձայները քննելու Մենք, ուսանողներս, խորապես հուզված էինք և հավաքվում էինք ամֆիթատրոնում, նստում և սպասում, որ բնդմիջման 10 րոպեն անցնի և Կոմիտասը գա տեսնենք: Որքա՞ն երկար տևեց այդ 10 րոպեն: Ուղիղ 10-րդ րոպեին դպրոցի դիրեկտոր Մարտիրոս Նալբանդյանը Կոմիտասին առաջնորդեց ամֆիթատրոնի առաջին մասը, ուր խորին լռությամբ և հուզմունքով մեր աչքերը բեկովեցին Կոմիտասի վրա, իսկ նա՝ ժպիտը դեմքին, ծով նայվածքում

ընկալեց մեզ և ինձ թվաց, որ մեզ բոլորիս միասին և առան-
 ձին-առանձին տեսավ: Դիրեկտորը լակոնիկ ասաց Կոմի-
 տասին.—«Ահա՛ ազգային Կենտրոնական վարժարանի ուսա-
 նողները». և մեզ էլ նայելով՝ «Ահա՛ մեր Կոմիտասը, մեր
 ազգին փառքը»,—ասաց և մեկնեց, որպեսզի մեր ձայները
 փորձելիս իր ներկայությամբ մեզ «շխանգարի», շամաշենքի
 կուռ և հուզված դիտում ենք Կոմիտասին: Միջահասա-
 կից քիչ բարձր, բարակ և համաշափ մարմնով մի մարդ էր
 նա, սևաթույր «սքեմը» սեղմ գրկում էր նրա իրանը, իջնում
 մինչև կոշիկները, սեղմում մեջքը, միայն «սքեմի» մուգ
 սևության վրա, վզի շուրջը, վերևի մասում, մի սանտիմետր
 լայնությամբ ձյունի պես ճերմակ, օսլայած օձիքն էր երե-
 վում: Գլխին մի գդակ էր դրած, սև մախմուրից, վերևը կլոր
 շրջանաձև, բայց ոչ գմբեթավոր: Սև փոքրիկ մորուսը գրկել
 էր զգուշությամբ նրա ծնոտը, բայց այտերի վրա մազերը
 մորուս չէին կաղմում. ներքևից դեպի վեր այտերի վրա կար-
 ճանում և գրեթե անհետանում էին մազերը: Կայն ճակատն
 էր կաղմում նրա գլխի առաջամասը, բավական թավ հոն-
 քերի տակից ուրախ նայվածքով նա մի քանի րոպե նայեց
 բոլորիս, և մենք բոլորս նույն ուրախությամբ վարակված սի-
 րով լցվեցինք ու լսեցինք նրա քաղցր ձայնը: Նա մի քանի
 րոպեով մեզ ասաց, որ երգչախումբ է կազմելու և մեր միջից
 լավ ձայն ունեցողներին է ընդունելու իր երգչախմբում:
 Առանց ժամանակ կորցնելու նա մի փոքրիկ հարված տվեց
 ձեռքին բռնած կամերտոնին և տանելով իր ականջին մոտիկ՝
 «Ֆա՛» ձայնը հանեց ու ամֆիթատրոնի առաջին նստարանի
 ծայրին նստող ուսանողից սկսեց փորձել մեր ձայները:

Երբե՛ք չեմ մոռանում այդ «Ֆա՛»-ն, որով Կոմիտասը
 հերթով և առանձին-առանձին բոլորիս արտասանել էր տա-
 լիս. բոլորս աշխատում էինք մեր լսողությունը ենթարկել
 պահանջին, որ մեր հերթին շամաշենքի Առաջին ուսանողի
 «Ֆա՛»-ն երկու անգամ լսեց և «տրապիզոնցու լաճ ես» ասաց:
 Իրոք այդ ուսանողը տրապիզոնցի էր: Ես մտածեցի, որ Կո-
 միտասին ծանոթ մարդու տղա էր թերևս: Երկրորդ ուսանողն
 էր «Ֆա»-ն հնչում և նրա մի «Ֆա»-ից հետո Կոմիտասը

երան «տղա՛, վանեցի ես» ասաց ուրախանալով: Մենք բո-
լորս զարմանքից հետզհետե շշմում էինք, որ երրորդ, չոր-
րորդ և հետագա «Ֆա» արտասանողներին որտեղացի լինելն
ինքն էր ասում և ոչ ոքից չէր հարցնում: Ամֆիթատրոնում
գտնվող գրեթե բոլոր ուսանողները հայկական յոթը վիլայեթ-
ներից էին և թոշակառուներ: Բոլորս կարծես հիպնոզացել
էինք, և Կոմիտասը մեծանում, խթրհրդավոր էր դառնում մեր
աչքերի առջև իր ձայների զարմանալի ճանաչողությամբ,
ձայնի հետ օջախն ու ծննդավայրը ճանաչելով:

Սա անհամբեր էի և ամոթն ինձ այրում էր, որովհետև
ես լավ ձայն շունեի և հուզվում էի, բայց հերթն արդեն ինձ
հասավ և հազիվ առաջին «Ֆա»-ն էի արտասանել «ա՛, դու
ծո՞ւրի՛ց ես» ասավ, «ծո՛ւռ սասունցի»:

Այդ օրը մի քանի ժամում Կոմիտասը մեր բոլորիս ձայ-
ները քննեց և 45—50 հոգու նկատի ունեցավ իր երգչախմբի
համար, որ մի քանի ամիս հետո գործեց և ոչ միայն հայե-
րի, այլ Ստամբուլի բոլոր ժողովուրդների սրտերը ցնցեց իր
մի քանի համերգներով, որոնց երգերը հաջորդ օրերում
Պոլսո բոլոր թաղերում, Իշխանաց կղզուց մինչև Ոսկեղջյուր,
երգվում էին և՛ հայ, և՛ այլ ժողովուրդների կողմից: Համերգ-
ների ժամանակ «Պրտի-Շան»-ի լուծանքները լիքն էին և՛ հայ,
և՛ թուրք, և՛ հույն ու օտարերկրացիներով, որոնք հայերեն
խսկ չգիտեին:

«Պրտի-Շան»-ի լուծանքներում Կոմիտասի համերգների
ժամանակ հաճախում էին օտարերկրյա դեսպանները, կառա-
վարական բարձրաստիճան պաշտոնյաներն ու հայ ժողո-
վրդից մանավանդ «ղարիբները», որոնք մի կտոր հացի հա-
մար տուն-տեղ թողած, Պոլսում սև աշխատանք էին անում,
«գունդ, գունդ արցո՞ւնք» թափում:

Ամառները դպրոցական արձակուրդներին Կոմիտասը
գնում էր ժողովրդի մեջ Արևելյան թե Արևմտյան Հայաս-
տանի, Բրուսայի, Ադաբազարի, Պարտիզակի հայ շինա-
կաններին տեսնում, նրանց երգն ու սուգը լսում, սարերի հո-
վիվների հետ սրինգ ածում և ծանրաբեռնված մեղվի պես,
հայ ժողովրդի խինդն ու տխրությունը հետը բերում Կ. Պո-

լիս, մշակում, մտցնում իր համերգների մեջ, կամ դպրոցական երգ-երաժշտության դասերի ծրագրում սովորեցնում և աշակերտներին, և՛ ուսանողներին: Դա 1912—13—14 թվականներին էր:

1914 թվին նա Փարիզ գնաց, ուր հայ երաժշտությամբ երաժիշտներին էր զբաղեցնում դասախոսություններ տալով Փարիզում և այլ քաղաքներում, իսկ Փարիզի «Պրտի-Շան»-ի (փոքր դաշտ) կոշված մեծ թատերասրահում հայ շինականի ու հովվի երգ ու սրինգով զմայլեցնում երաժշտասեր բազմաթիվ հանդիսականներին:

Փարիզի այս երաժշտական հաղթարշավը կատարելուց հետո Կոմիտասի Կ. Պոլիս վերադառնալու օրերին պատմում էին երաժշտական միջազգային մի մրցման մասին, ուր իտալացի, ֆրանսիացի և այլ աշխարհահռչակ երաժիշտներ են մասնակցել, եթե չեմ սխալվում, Նոբելի երաժշտական մրցանակ ստանալու համար: Հայ ժողովրդին արված այդ հրավերին մասնակցում է Կոմիտասը:

Փարիզի մի մեծ թատերասրահում բազմահազար հանդիսատեսների ներկայությամբ, շուրջ դեկորացիա ունեցող մի բեմի վրա, ուր ամեն երաժիշտ իր ցանկացած պեյզաժում «աղբյուրի եզերքին կամ ծովի ափին» նստած կամ ժայռին կանգնած կարող էր իր ելույթն ունենալ: Հաջորդաբար բեմ էին բարձրանում ըստ երաժշտական «առաջնություն» իտալական, ֆրանսիական և այլ երաժիշտներ, իրենց սեփական գործիքներով նվագելու կամ երգելու երկու կտոր միայն:

Բեմ բարձրանալու հրավերի հերթը հասնում է Կոմիտասին: Բազմահազար հանդիսականների ներկայությամբ բեմ է բարձրանում մի մարդ, փարաջայով, որ հասնում է մինչև ոտքերը, գդակը գլխին, առանց որևէ մի գործիք ունենալու իր ձեռքին: Ընդհանուր հիասթափություն է տիրում, թե «եվրոպական» երաժիշտների հետ ի՞նչ մրցում կարող է ունենալ մի սևազգեստ հայ՝ Փարիզի հսկա թատրոնի շուրջ դեկորացիա ունեցող այդ բեմի վրա, առանց գործիքի:

Կոմիտասը հասարակությանը հայտնում է, թե ի՞նչ երկու երաժշտական կտորներ է կատարելու և բարձրանում ասարի

«անջին», նստում մի ժայռի վրա «առանց գործիքի»: Մարդիկ շնչակտուր սպասում են, թե ինչ է լինելու: Կոմիտասը ֆարաջայի տակից, ծոցից հանում է Բյուրականի իր 1909 թվի սրինգը, որն այժմ գտնվում է ԳԱ Գրականության և Արվեստի թանգարանում, դնում է բերանին և «Ոչխարը ջրին կանչելու» մեղեդին նվագում: Բարդ և քաղցրաձայն այդ հղանակը զմայլեցնում է լսողներին: Նրանք քար լռության մեջ լսում են հայկական սրինգը, որի միջից Կոմիտասի սիրտն էր հոսում ու հա՛ նվագում: Կոմիտասը սրինգը դնում է ծոցը և ոտքի կանգնում ժայռի գլխին ու պատրաստվում կատարելու երկրորդ մասը, «առանց գործիքի»:

Աուդիտորիան քարացած սպասում է:

Կոմիտասն սկսում է «Մոկաց Միրզան» և «հալվում-էրվում», իր հերթին էլ «հալում», «էրում» լսողներին, որոնց հագեցնելու համար հա՛ երգում է «Մոկաց Միրզայի» մի քանի տները: «Բուռն ծափահարությունների» տակ Կոմիտասն «իջնում է սարից», հաղթական և ժյուրիի որոշմամբ ստանում առաջին մրցանակ՝ ոսկյա ժամացույց, որ իրեն թանկագին նվեր պահում էր իր մոտ: Հաջորդ կիրակի օրը, երբ իմանում են փարիզեցիները, թե հայկական գաղութի եկեղեցում պատարագի ժամանակ Կոմիտասն է երգելու, գնում են լսելու Կոմիտասին, բայց փոքրիկ եկեղեցական շենքը չի կարող ընդունել բոլորին, և նրանք եկեղեցին շրջապատած դրսում են լսում քառաձայն մեղեդիները:

1915 թվի ապրիլի 12/25/-ն է:

Աղգային Կենտրոնական վարժարանի ուսանողներս, թվով 300—350 հոգի, մտնում ենք դպրոցի բակը: Մի ծանր վիշտ քարի պես ճնշում է մեր սրտերի վրա. «Ի՞նչ է լինելու մեր հայերիս վիճակը», այս միտքն է կրծում մեր ուղեղը, որովհետև ոչ միայն թուրք ոստիկանի, այլև թուրք ուսանողի, թուրք քաղաքացու վերաբերմունքը թեկուզ դպրոցական հայ աշակերտի, մանավանդ ուսանողի հանդեպ դաժան էր դարձել: Թալիաթ-էնվերյան թույնն էր հոսում հայերի վրա, բայց գեռ իր կիրառումը՝ բանտ, աքսոր չէր գտել: Մի քանի րո-

պետւմ արդեն դասարաններում նստած ենք, ո՛վ սիրտ ունի այնքան սիրելի դասամիջոցի խոսք ու խաղին:

Առավոտյան ժամը 8-ն է, նշում է դասերն սկսելու զանգը, լալկան տխուր մի ձայն, որ շարագուշակ տպավորություն է թողնում: Դասասենյակներում նստած սպասում ենք մեր ուսուցիչներին. բոլորիս աչքերը դասասենյակների դռներին է հառած... Ոչ ոք չի՝ մտնում... Ո՞վ էր տեսել Կոմիտասի, Վարուժանի, Միամանթոյի կամ Ռուբեն Սևակի, Տաղավարյանի, Մելքոն Գյուրջյանի, Ռուբեն Զարդարյանի, Ատրունիի և մյուս բոլորի մի բոպե ուշացումը: Ի՞նչ էր պատահել... Ո՞ւր են արդյոք նրանք... Ի՞նչ եղան... երեք հարյուր հիսուն ուղեղներ այս հարցերի պատասխանը չէին գտնում, ու տեղն ու տեղը արցունքները մեր աչքերում քարանում էին, իսկ մեր կոկորդները պինդ սեղմվում. ո՛չ կարող էինք լաց լինել, ո՛չ էլ խեղդվել, որ մեր տանջանքը վերջանար... որովհետև միակ ծերունի ուսուցիչը՝ հարգելի Ստեփան Կուրտիկյանը, թուրքերեն-արաբերեն-պարսկերենի ուսուցիչը, թուրք համալսարանի համար էլ անփոխարինելին միայն անցնում էր դասարանից-դասարան և հայերեն լեզվով մեզ ասում՝ «ցամաքեցրեք ձեր արցունքները և ոչ մի լացի ձայն, Կենտրոնական դպրոցը «հայ օջախն» է, կարող են ոստիկաններ մտնել ներս, առանց ուսուցիչների այսօր վեց ժամ մնում ենք դասարաններում, տուն գնալը կհամարեն բողոքի ցույց» և ծերունի ուսուցիչը դեմքը մեղնից շուտ էր տալիս՝ թաշկինակն աչքերին դրած: Երեք տարի նա մեզ թուրքերեն-արաբերեն էր դասավանդել, ոչ մի բառ հայերեն նրանից չէինք լսել. «հայերեն չգիտե», — ասում էինք: Սխալվել էինք: Ծանր վշտի ու արցունքի պահին էր նա հայերեն խոսում, թերևս մեզ մխիթարելու, որ ինքն էլ հայ է, վերք ունի: Նրա թախծոտ դեմքն էլ իր սիրելի ընկերներին էր փնտրում, ինքն էլ չգիտեր, թե ո՞ւր են Կոմիտասն ու վարուժանները...

Կենտրոնական վարժարանը վշտից քարացել էր... ուսանողները դասարաններում նստած իրենց նստարաններն էին ողողում արցունքներով և այս բոլորը լռության մեջ... լաց լինելու իրավունքից էլ զրկված...

Հանկարծ մեր դասարանն է մտնում Ռաֆայելը՝ Ռուբեն Զարդարյանի անդրանիկ որդին, մեր դասընկերը... «Հայրիկին տարան» ու նրա լացը խորտակեց «լալու արգելքը» և 350 ուսանողներ դառնագին սկսեցինք լալ... Դա վշտի մի պայթյուն էր... Հարագուշակ լուրը անմիջապես լսվեց բոլոր դասարաններում. բոլոր ուսանողները զսպված լաց էին լինում... Մերունի, նիհար, տանջված մեր ուսուցիչ Ստ. Կուրտիկյանը հեկեկանքի, լացի ու արցունքի այդ օրում, 1915 թվի ապրիլի 12-ի առավոտյան, երամը կորցրած մի կռունկի պես թռչում է այս ու այն դասարան, մխիթարական մի խոսք ասելու մեղ, բայց կոկորդը փակվում էր, առանց բառ ասելու շուռ տալիս դեմքը և թաշկինակն աչքերին հասցնում՝ շտապ արցունքը բռնելու...

Այդ օրը, 1915 թվի ապրիլի 11—12/23—24/-ի կեսգիշերին Թալիաթի գիշատիչները միանձամանակ բռնեցին, տարան Կ. Պոլսի բոլոր աչքի ընկնող մտավորականներին և հայ ժողովրդի ուրախության և վշտի երգիչ Կոմիտասին՝ գողգոթա բարձրացնելու համար:

Որբացա՛վ ազգային Կենտրոնական վարժարանը, գրեթե ամբողջ պոլսահայ գաղութը:

1915 թվի սեպտեմբեր ամիսն էր, ուսումնական տարվա սկիզբը: Մենք՝ ուսանողներս մեր ուսուցիչներին հիշում և տանջվում էինք: Ցավը մեղմից չէր բաժանվում: Ուսման առաջին օրն էր, հավաքվել էինք դպրոց պարապմունքներն ըսկրսելու... Որքան մեծ ուրախություն և անակնկալ բան էր, երբ դպրոց ոտք կոխելով իմացանք Կոմիտասի գալը և նորից երգի և երաժշտության դասատու նշանակվելը ազգային Կենտրոնական վարժարանում:

Կոմիտասին տեսնելու միտքը հուզում էր մեզ անուշ երազով, թերևս և մյուսներին տեսնելու հույսով: Ահա՛ Կոմիտասը գալիս է. մեր աչքերը բնեղվում են նրա վրա... Կոմիտա՞ս, թե՞ Կոմիտասի ուրվական... Ժպտուն, թրվոուն, կատակող, սիրով, ծաղրով, «տո լաճ», «տո ծուռ» ասող, աշակերտներով հրճվող Կոմիտասը տխուր, «խռով», կմախքացած դեմքով, ատամներից մի քանիսը փշրված, — ո՛վ գի-

տե ո՛ր գազան թուրքի բռունցքից, — գլուխը կախեց, բարեկեց
և առանց ժպիտի մտավ դպրոց:

Տեսա Կոմիտասին նորից դպրոցում, նորից մեզ մոտ,
բայց նրա ժպիտը չտեսած դեռ մի քանի օր հետո ինձ, որ-
պես «ծուռ» (սասունցի), ինչպես և բոլոր այն աշակերտ-
ներին, որոնք հայկական յոթը վիճակներից էին, բռնեցին
և աքսորեցին Արաքստանի շուրջը՝ Տեյր-էլ-զոր:

1918 թվի աշնանը վերադարձա Պոլիս և մտնելով ազ-
գային կենտրոնական վարժարանի շենքը, հարցրի Կոմիտա-
սին: 1916—18 թվերին հիվանդ և ապրուստից զուրկ մնալով
ստիպված ծախել ու գրավ էր դրել իր գույքը՝ և նույնիսկ,
ինչպես հետագայում իմացա՝ 1906 թ. Փարիզի համերգում
մրցանակ ստացած իր ոսկյա ժամացույցը, որ այնքան թան-
կագին էր իր համար: Կոմիտասի հիվանդությունը զրկել էր
նրան և՛ իր սիրելի պաշտոնից՝ երգեցողության դասավան-
գումից և գցել նրան տնտեսական ծանր կարիքի մեջ: (14)

«ՕԳՆԵՆՔ ԿՈՄԻՏԱՍԻՆ»

1918 թվականի աշնանը Կոմիտասն ապրում էր Կ. Պոլսի
Բանկալթի կոչված թաղում, երբ հոգեկան ծանր հիվանդու-
թյան ենթարկվեց և փոխադրվեց այդ նույն թաղի՝ Բանկալ-
թիի հայոց հին գերեզմանատանը կից ֆրանսիական հոգե-
բուժական հիվանդանոցը: Այդ օրերին հայ, թուրք և հույն
աշխատավորներն այցելում էին այդ հիվանդանոցը՝ Կոմի-
տասին տեսնելու համար, բայց նրա ծանր դրությունը և
հիվանդանոցի հնարավորությունները թույլ չէին տալիս տես-
նել նրան:

Կոմիտասին օգնելու և Փարիզում բուժելու համար հա-
յերի նախաձեռնությամբ կազմվեց «Օգնենք Կոմիտասին»
անվամբ մի հանձնաժողով և սկսեց մամուլի և հասարակու-
թյան միջոցով հանգանակություն կատարել, որին մասնակ-
ցություն էին ցույց տալիս, բացի հայերից, նաև թուրքեր,
հույներ և հրեաներ, որոնք 1912—1914 թվականների ըն-

թացքում, Կ. Պոլսի «Պրտի-Շան» կոչվող մեծ թատրոնում, որ գտնվում էր Բերայի Գալաթասերայում, լսել էին և զմայլվել Կոմիտասի համերգներով:

Կարճ ժամանակամիջոցում Կ. Պոլսի պատրիարքարանի այդ հանձնաժողովի միջոցով զգալի գումար հավաքվեց, մրով և Փարիզում մի վիլլա-հիվանդանոց ձեռք բերվեց Կոմիտասի համար և Կ. Պոլսի ֆրանսիական հոգեբուժական հիվանդանոցից նրան փոխադրեցին Փարիզ իր վիլլա-հիվանդանոցը: «Օգնենք Կոմիտասին» ֆոնդը փոխադրվեց և կենտրոնացվեց Փարիզ, ուր Կոմիտասը 1918—1935 թվականներին բուժվում էր աշխարհի ամենահայտնի հոգեբույժների հսկողությամբ:

«Օգնենք Կոմիտասին» ֆոնդը (15), ըստ տվյալների, Կոմիտասի մահվանից հետո՝ 1935 թ. ծախսվում է նրա մարմնի զմուսման, Սովետական Հայաստան փոխադրելու և պանթեոնում թաղելու համար:

ԱՆԱՆՈՒՆ ԾԱՂԻԿԸ

Կոմիտասը էջմիածնում գտնված վերջին տարիներում, գարնան և ամռան ընթացքում, ժողովրդական երգեր և ծաղիկներ հավաքելիս մի ծաղկի անուն չի կարողանում իմանալ, չեն կարող իմանալ և էջմիածնի միաբանները: Կոմիտասը էջմիածնում տեղնելով Երևանի բնակիչ, իր մտերիմ բժշկին, որի ազգանունը ըստ պատմողների Հարությունյան է լինում, խնդրում է բժշկարանում նայել, գտնել այդ ծաղկի անունը և ասել իրեն: Բժիշկը, որ և՛ բուսաբան, և՛ հայագետ է լինում, խոստանում է մյուս անգամ էջմիածին այցելելիս Կոմիտասի ցանկությունը կատարել՝ բերել այդ ծաղկի անունը:

Կոմիտասը էջմիածնից իր հոգեկան տանջանքներից ազատվելու համար դուրս է գալիս, գնում Թրիլիսի, ապա անցնում Կ. Պոլիս և այլևս բժշկին չի տեսնում, բժիշկն էլ իրեն չի տեսնում:

Անցնում են տարիներ: Գալիս է 1924 թիվը: Բժիշկ Հարությունյանը 1924 թվին լինում է Փարիզում: 1918—1924 թվականների վեց տարիների ընթացքում Կոմիտասին բուժող բժիշկները նկատում են և հաստատ ստուգում, որ Կոմիտասը երբեմն 4—5 րոպե ժամանակով նորմալ վիճակ է լինում, որի ընթացքում խնամող բժիշկները օգտագործում են այդ րոպեները բուժման միջոցառումների և բացառիկ դեպքում Կոմիտասի մտերիմներին այցելության թույլ տալու, նրան սփոփելու, «բուժելու» համար:

Այդպիսի մի մոմենտ օգտագործելու բուռն ցանկություն է ունենում բժ. Հարությունյանը և գնում է Կոմիտասին տեսնելու, այդ րոպեները որսալու: Մի քանի օրերի հաճախումները պատեհ առիթը տալիս են, և բժիշկը մտնում է Կոմիտասի սենյակը: Կոմիտասը հրճվանքով նետվում է դեպի բժիշկը և հարցնում՝ «Ծաղկի անունը բերե՞լ ես»:

Բժիշկը հուզմունքից դողում է և հիշում ու հուզվում ասելով. «Այո՛, բերել եմ, բայց տանն եմ թողել, քո հասցեն իմացա՝ կգնամ կրեմ»:

Րոպեները անցնում են այդ հուզիչ տեսարանով ու զրույցով: Հուզվում է Կոմիտասը, որ ծաղկի անունը բժիշկը չի բերել, իսկ բժիշկը Կոմիտասի հոգեկան վիճակը տեսնելով և իրեն հանցավոր, «ապերախտ» համարելով՝ արտասուքը աչքերում, Կոմիտասին է՛լ ավելի շփուլեցնում համար, համարում է նրա ճակատն ու դուրս գալիս:

ԿՈՄԻՏԱՍԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ*

Կոմիտասը ծնվել է Փոքր Ասիայում, Հայաստանից դուրս, տաճկախոս հայ ընտանիքում:

Պատանի հասակում գալիս է էջմիածին՝ ճեմարան ընդունվելու համար: Թեև հայախոս չի լինում, սակայն լավ ձայն և լսողություն ունենալու պատճառով ընդունվում է ճեմարան (ճեմարան ընդունելիս ձայնին հատուկ ուշադրություն էին դարձնում, որովհետև ճեմարանն ավարտող ապագա հոգևորականը պիտի եկեղեցում լավ երգել կարողանար):

Դեռ իբրև աշակերտ Կոմիտասը ցուցաբերում է երաժշտական մեծ ընդունակություն: Այս պատճառով էլ ճեմարանն ավարտելուց հետո էջմիածնի վանքը նրան իբրև արդեն հոգևորական ուղարկում է Գերմանիա երաժշտություն սովորելու:

Գերմանիայում երիտասարդ Կոմիտասը սնվեց գերմանական մեծ կլասիկների ոգով, ինչպիսիք են՝ Բախը, Մոցարտը, Բեթհովենը, Շուբերտը, Շումանը, Վագները և այլն: Նրա վրա մեծ ազդեցություն են թողել մանավանդ Վագները և, մասամբ, Դերյուսին՝ ֆրանսիացի մեծ երաժիշտ ստեղծագործողը:

Համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում — ընդամենը 3—4 տարի—նա [Կոմիտասը] կարողացավ Գերմանիայից

* «Կոմիտաս» ժողովածու, Երևան, 1930, էջ 46—52:

հսկայական երաժշտական պաշար ձեռք բերել և իր ստեղծագործական ունակությունները զարգացնել, հասցնել այնպիսի մի բարձրության, որ մինչև հիմա էլ հիացմունք կարող է պատճառել: Նա իր մեծ ուսուցիչներից ստացած պաշարը և ունակություններն այնպես ներծուլեց իր խառնվածքի հետ, որ նրա հետագա աշխատանքների և ստեղծագործությունների մեջ դժվարանում ես գրողել, թե ի՛նչն է ձեռք-բերովին և ի՛նչն է նրա բնատուր-անհատականը:

Գերմանիայից վերադառնալուց հետո նա ուսուցչություն է անում էջմիածնի ճեմարանում և միաժամանակ նվիրվում հայ հին և կենդանի ժողովրդական երաժշտական ստեղծագործությունների ուսումնասիրության: Այդ ուսումնասիրությունը, սակայն, միայն չոր գիտական աշխատանք չէր նրա համար: Այդ ուսումնասիրությունը տանում է նրան դեպի ինֆնուրույն ստեղծագործություն: Այդ ուսումնասիրությունը ոչ այլ ինչ էր, բայց եթե գիտակից վերապրում հայկական երաժշտական արտադրանքների, այդ վերապրումների ազնվացումը, կատարելագործումն իր մեջ և նրանց գեղարվեստական վերաբաղությունը:

Տասնյակ տարիներ նա աշխատում է էջմիածնում որպես ճեմարանի ուսուցիչ: Մինչև 1910 թվականը նա հավաքում է հազարավոր ժողովրդական երգեր, ուսումնասիրում, բազմաթիվ երգեր մշակում մեծ մասամբ բազմաձայն խմբի համար— և իր աշխատանքների թե՛ պրոցեսին և թե՛ արդյունքներին մասնակից դարձնում իր աշակերտներին, որոնցից տարեկան տասնյակներով ավարտում էին և Կոմիտասից ստացած երաժշտական կուլտուրան տարածում գյուղ ու քաղաք՝ բազմահազար զանգվածների մեջ:

Նա իր բնակավայրը—ճեմարանը դարձրել էր յուրատեսակ մի լաբորատորիա, ստեղծագործական լաբորատորիա, որ անմիջական գյուղական շրջապատից, ժողովրդական ստեղծագործության հենց ակունքից խմում էր վճիտ ու զովարար ջուրը՝ իր թարմության ու պարզության, և այդ ջրից սընվում ու փթթում էին նրա մեջ բողբոջներ, անհունապես պարզ ու գեղեցիկ, որ նա ազնվացրած՝ վերադարձնում էր նույն

ժողովրդին: Ճեմարանցիներն իրենց հետ բերում էին ամեն մեկն իր գավառի երաժշտական գանձերը՝ զտված նահապետական գյուղացու հոգու բովարանում, անապակ և կույս, ինչպես նահապետական դաշտերն ու սարերը, մեղամաղձիկ և լացող, ինչպես բեկերի, աղաների և վաշխառունների լծի տակ հառաչող գյուղացու հոգին. և Կոմիտասն այդ գանձերը հավաքում էր ու մշակում: Հաճախ ինքն էր շրջում գյուղերը, որպեսզի հենց կյանքի ու աշխատանքի մեջ լսի, զգա, երգերը պոկի իբրև կյանքի մի կտոր. որովհետև ժողովրդական երգերը չեն երգվում հենց այնպես, երգվելու համար՝ ջոկ, կտրված նրա առօրեից. այդ երգերը երգվում են քաղհանի, սանդի, կալսելու, հնձելու, գութանով կամ արորով վար անելու ժամանակ և այլն, կազմում են այդ աշխատանքների անբաժանելի բաղադրիչ մասը. կամ պարելու, պսակի, հարսանիքի ժամանակ և այլն և կազմում են կենցաղային այդ ծեսերի անբաժան մոմենտը: Եվ Կոմիտասն աշխատում էր ժողովրդական երաժշտությունը դիտել, ուսումնասիրել իրենց նախնական անմիջականությամբ, որպես կյանքի և աշխատանքի մասնիկը, ապրել ժողովրդի հետ այդ երաժշտությունը, համազգալ նրան, որպեսզի այդ երաժշտության յուրաքանչյուր խաղ, յուրաքանչյուր շեշտ, յուրաքանչյուր շարժում զգա և հասկանա որպես ժողովրդի կյանքի և աշխատանքի ութմ, նրա կյանքի ու աշխատանքի բաբախում:

Եթե Կոմիտասը Գերմանիայից երաժշտագիտություն և ստեղծագործության տեխնիկա բերեց, այն էլ այնպես, որ բերածն իր իսկ խառնվածքի մի մասն էր դարձրել, ապա նա ժողովրդից ներծծեց ապրում, քրքում ապրում և այդ ապրումը միաժամանակ և իր իսկ սեփական ապրումը, իր իսկ ամենամտերիմ կյանքն ու հույզը դարձավ: Նա ներքնապես ձուլվեց այդ ապրումներին: Գեղջուկը Կոմիտասի մեջ և Կոմիտասը գեղջուկի հետ տրտնջում, մտորում, թախծում, լալիս ու հառաչում է այն անմխիթար վիճակի համար, որի մեջ գեղջուկը գտնվում էր հասարակական անարդարության հետևանքով:

Այս ներքին համազգացությունամբ, այս ներծուլմամբ ժո-

Արմենակ Շահմուրադյան

ակնարկված մի ուրիշ, մտքով հասկացված մի տոն, զսպված կամ խեղդված մի ձայնական շեղում այդ իսկ երգի մեջ: Եվ եթե կա, եթե նա այդ զգում էր, եթե նրա հոգու ականջն այդ լսում էր, ապա նա իրեն խնդիր էր առաջադրում՝ այդ շասվածից ի՞նչը կարելի է ասել, ի՞նչ շափուկ, ի՞նչ ձևով, ո՞րտեղ: Այն էլ այնպես, որ տվյալ երգի նկարագիրը ցայտուն և փառթամ հանդես գա՝ առանց զարդարանքների մեջ խճողվելու, առանց աղարտվելու, առանց ինքնությունը կորցնելու:

Եթե տվյալ երգը ժլատ էր Կոմիտասին այդ տեսակետից բավարարելու, նա օգնություն էր կանչում այդ երգի բազմաթիվ վարիանտները, որոնցից մեկն ու մեկի մեջ գտնում էր իր ձեռքի տակ եղած երգի այս կամ այն շասված մասը:

Եվ եթե այդ վարիանտներն էլ չէին բավարարում Կոմիտասին տվյալ երգը (բազմաձայն կամ միաձայն) մշակելու, ապա նա դիմում էր ոճով, բովանդակությամբ և բնութով տվյալ մշակելիք երգին ազգակից մոտիվների ուսումնասիրության և այնտեղից սնունդ հավաքում:

Այսպիսով, Կոմիտասը ժողովրդական երգը մշակելիս (նա գլխավորապես բազմաձայնում էր այդ երգերը) բազմաձայնման հենակետերը փնտրում էր նախ և առաջ այդ իսկ երգի մեջ: Այդ է պատճառը, որ նրա ստեղծագործություններն այնքան մոնոլիտ, այնքան հարադատ և միևնույն ժամանակ այնքան ինքնատիպ են:

Այսպիսի ուսումնասիրությունները նրա ստեղծագործական բնազդն այնպիսի սրության էին հասցրել, որ որևէ երգ լսելիս զարմանալի սրագոյություններ այդ երգը նրա հոգում բազմաձայնվում էր ինքն իրեն, համարյա ավտոմատիկ կերպով. և նրան մնում էր միայն գրի առնել իր հոգում եղածը: Եվ իրը լսում էիր նրա հոգում եղածը ֆիզիկական ձայն դարձած խմբերգուների բերանից, այն զգացմունքն էիր ունենում, թե այս երգը միայն այս ձևով պետք է բազմաձայնվեր և բնավ այլ կերպ: Քեզ թվում էր, որ Կոմիտասը ոչ թե սառեցել է, այլ գտել է այսինչ մեկողիայի բազմաձայնությունը, բազմաձայնություն, որ այդ մեկողիային ի սկզբանե անտի ընթացակցելիս է եղել, բայց մենք չենք լսել, որովհետև հո-

գու այն ահանջը չենք ունեցել, որ շերտված ձայներ էլ լսե-
նք Կոմիտասի արժեքն էլ հենց այս է: Նա ժողովրդական
երգի մեջ լսում է նաև շերտվածը և մեզ էլ լսելի է դարձնում:
Սակայն նա այդ չէր կարող անել, եթե նա չապրեր ժողովրդի
պես և ժողովրդի հետ: Կոմիտասը մեր երաժշտության Թու-
մանյանն է: Նա էլ Թումանյանի պես մտորում, զգում և ար-
տահայտվում է իբրև հայ գյուղացի: Եթե Թումանյանն աշ-
խատավոր գյուղացու մրմունջներն արտահայտել է բառա-
պատկերների միջոցով, Կոմիտասն այդ արել է ձայների մի-
ջոցով: Կոմիտասն ինքն էլ էր զգում իր ներքին ազդակցու-
թյունն ու հարազատությունը Թումանյանի հետ: Պատահա-
կան չէ, որ նա «Անուշ»-ն օպերայի էր վերածում և Թուման-
յանի ուրիշ բանաստեղծությունները ձայնագրում:

Կոմիտասն ատելով ատում էր այսպես կոչված «ազգային,
դաշնակցական» երգերը: Նա այդ երգերը համարում էր
խորթ, եկամուտ, զոռով պատվաստված, ուստի և անճաշակ,
անճոռնի: Նա կարծես զգում էր, որ այդ երգերից ազգերի
եղբայրասպան կովի և կոտորածների հոտ է փչում: Եվ նա
ինքն էլ զոհ գնաց այդ կոտորածներին՝ եթե ոչ մարմնապես,
գեթ հոգով:

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄ

Ժան Գուգոն փողոցին վրա կգտնվի Փարիզի հայոց եկեղեցին: Պատահականությունը երջանկաբեր է. ժամանակավոր մեր ապրելիք հյուրանոցը «Հոթել Ռիվոլի» եկեղեցիին դիմացն է: 1907 թվի ապրիլ ամսին, մորս առաջնորդությամբ Փարիզի հայոց եկեղեցիին հյուրասրահն ենք. մենք՝ երկու քույր և փոքր եղբայրս, արդեն երաժշտություն ստիճողներ, առանձին հետաքրքրությամբ և սրտատրուփ կսպասենք անկյունը տեղավորված դաշնամուրին տիրոջը, որուն բացառիկ երաժշտական շնորհ ունենալը կվկայե երիտասարդ ուսանող Հայկ-Արամը:

— Ահա Կոմիտաս վարդապետը, — ցույց կուտա Հայկ-Արամը:

Հանկարծակի կտեսնեմ սե հագուստներով, կարմրաթուխ մորթով, ցանցառ փոքրիկ մորուքով, համակրելի սե աչքերով երաժիշտ Կոմիտասը, որ փութկոտ քայլերով թևին տակի կլսե թղթի ծրարները դաշնամուրին վրա ղետեղելն վերջ, բարի ժպիտով բոլորիս կծանոթանա և կսկսի հետաքրքրվիլ առանձնապես մեր երաժշտական ուսանողությամբ:

Առաջնորդարանին մեջ մեզ և ուրիշ հյուրերու հետ ընթերցելի վերջ, առաջնորդ հոր՝ Վռամշապուհ Քիպարյանի հրավերով Կոմիտասը դաշնամուրին դիմացը անցնելով, հազիվ մատները ստեղնաշարին վրա, ահա կսկսի հիանալիորեն երգել. «Կանչե, կոունկ, կանչե, քանի գարուն է, զարիբներուն

սիրտը գունտ-գունտ արուն է՝... Կոմիտասյան բացառիկ, հա-
րազատ կատարումով այդ երգը առաջին օրվրնե դրոշմվե-
ցավ մտքիս և հոգվույս մեջ...

Վեց երկար օրեր, մինչև Կոմիտասին Զվիցերիա մեկնելը,
առաջնորդարանի նույն դահլիճին մեջ, վայելեցինք իր երգե-
րուն թանկագին շարանները:

Նրգիշ-երաժիշտ Կոմիտասը այդ օրերին գրավեց մեր պա-
տանի սերն ու ուշադրությունը, և այդ ժամանակն, հեռվին
կամ մոտեն, դարձավ մեր ընտանիքին անզուգական սիրելին:

1907 թվականին Կոմիտասը արդեն նվրոպայի կենտրոնա-
կան քաղաքներուն մեջ (Փարիզ, Բեռլին, Լայպցիգ, Ժնև,
Քյոլն) հանրաժանոթ երաժշտագետ էր դարձեր, շնորհիվ
հայ ժողովրդական երգերուն նվիրված իր բազմաթիվ հա-
մերգներուն և դասախոսություններուն, որոնց բացառիկ երա-
ժշտական արժեքը օտար մամուլի էջերով կհասնեին մեզի
մինչև Լոնդոն...

1911 թվի հունվարի 11-ին Լոնդոնի Գուինս Հոլ-ի համեր-
գային դահլիճին մեջ, Արամ Բաֆֆիի և օր. Զապել Պոյաճյանի
կազմակերպած տարեկան մեծ նվագահանդեսը (ի նպատակ
Հայաստանի կարոտելոց) նյութական բացառիկ հաջողու-
թյուններու հասավ՝ շնորհիվ Կոմիտասի հայ ժողովրդական
երգերուն, զորս առաջին անգամ կատարեց հեղինակին մեր-
ձավոր աշակերտուհին՝ Փարիզեն հրավիրված հայտնի երգ-
չուհի օր. Մարգարիտ Բաբայանը...

1912 թվին, Լոնդոնեն մեր վերադարձին, քանի մը օր վերջ
բախտ ունեցա իբրև դաշնակահար-ուսուցչուհի դասավանդե-
լու Պերա— Սաքըզ-Աղաճ, Լալե փողոց Համազգյաց օրիորդաց
վարժարանը: Ըստ հորս տեղեկությանց, Փարիզի առաջնոր-
դարանեն մեզ ծանոթ երաժիշտ-երգիչ Կոմիտասը ժամանա-
կավորապես հաստատվեր էր Լալե փողոց, Համազգյաց
օրիորդաց վարժարանին դեմհանդիման պանսիոնին մեջ:

Որքան բարեպատեհ էր առիթը, երբ առաջին անգամ հորս
հետ այցելեցինք մեր սիրելի Կոմիտասին, որ մեզ հայտնեց
Պոլսո մեջ երգչախումբ մը և երաժշտանոց մը կազմակերպե-
լու իր նպատակը: Նա ինձ առաջարկեց մեր դպրոցի աշա-

կերտներեն ձայնական տվյալներով օժտվածները իրեն ծանոթացնել:

Ահա այդ առթիվ կսկսի իմ և խումբ մը շափահաս աշակերտուհիներու և ծանոթներու մոտիկ հարաբերությունը Կոմիտասին հետ:

Համազգյաց օրիորդաց վարժարանի դիմացը գտնվող այդ հյուրանոցը իրեն կապեց մեր սրտերը: Մեր սիրելի Կոմիտասի միջոցով մենք այդ տան մեջ ծանոթացանք Ռուսաստանեն, Եվրոպայեն Պոլիս այցելող հայ արվեստագետներու և մտավորականներու, որոնց մեջ էին Ավետիք Իսահակյան, Միամանթո, Գ. Վարուժան, Փանոս Թերլեմեզյան, Տիրայր վարդապետ, Գարեգին վարդապետ Հովսեփյան, նկարիչ Նդիշե Թադևոսյան, Սևումյան ամուսիններ... Ասոնցմե շատերը կապրեին այդ պատմական շենքին մեջ, խիստ սիրալիր, շերմ մթնոլորտի մեջ, որուն առանցքը կկազմեր շին ու շենշող մեր սիրելի Կոմիտասը:

Կարճ ժամանակվան մեջ Կոմիտաս վարդապետը սիրելի երգիչ արվեստագետը դարձավ Համազգյաց օրիորդաց վարժարանի բարձրագույն դասարանի աշակերտուհիներուն, որոնք, ի նշան իրենց խոր հարգանքին, թարմ ծաղիկներով սկսան դարգարել անոր սենյակը:

Հիշատակելի է հետևյալ դեպքը: Դեկտեմբերի խստաշունչ օր մը Կոմիտասին հյուր եկած էին իր էջմիածնա ընկերներեն մանրանկարիչ վարդապետ դասախոս Գարեգին Հովսեփյանը և նկարիչ Նդիշե Թադևոսյանը, որոնք Պոլսո մեջ ելույթներ ունեցան, խանդավառելով երիտասարդությունը: Համազգյաց վարժարանի տնօրեն Աղավնի Զաքրյան, ուսուցչուհի Արշակուհի Թևողիկ և բարձրագույն կարգի աշակերտությունը վաղորեն պատրաստած էին շքեղ ծաղկեփունջեր՝ ի պատիվ վերոհիշյալ երկու հյուրերուն:

Կոմիտասը Համազգյացի աշակերտության նվիրած ծաղկեփունջերը կառքերուն մեջ տեղավորելե վերջ, ժպիտը երեսին, նստելով իր սիրելի Գարեգինի և Նդիշեի մոտ, սկսավ սրախոսել. «Առ քեզ հարսանեկան կառք մը, սակայն առանց հարսի»:

Պոլսո Ղալաթիո Լուսավորիչ եկեղեցին հռչակավոր է իր լայնանիստ և կողք-կողքի կառուցված երեք փառավոր եկեղեցիներով: Բացի դարավոր պատմական արժեքեն, հիշյալ եկեղեցին պոլսահայության ամենամեծ ուխտատեղին է:

Ամեն հինգշաբթի, դեռ վաղ առավոտյան, Պոլսո հեռավոր արվարձաններեն հոծ բազմություն մը եկեղեցի կուգա: Ես, իբրև Ղալաթիո Լուսավորիչ եկեղեցվո ավագ քահանային աղջիկը, մանկական օրերես մտքիս և հոգվույս մեջ ունիմ անկե կուտակված հիշողություններ, որոնցմե ամենաթանկագինը պիտի հիշեմ այստեղ:

Ներսես պատրիարքի կառուցած Պոլսո Ղալաթիո անվանի Կենտրոնական բարձրագույն վարժարանը կգտնվի Լուսավորիչ եկեղեցվո շրջանակին մեջ:

1911 թվին, Կոմիտասը իր Պոլիս հասած օրերեն սկսելով Կենտրոնական վարժարանին հայկական երաժշտության դասախոսը դարձավ:

Այդ վարժարանին մեջ Կոմիտասի հայ երաժշտության դասախոսությունները աշակերտության բացառիկ ոգևորության աղբյուր հանդիսացան: Կարճ ժամանակվան մեջ կազմեց 300 հոգինոց երգչախումբ մը, որուն՝ մեջ մտան «Կենդրոնականի» բազմաթիվ աշակերտներ:

Անմոռանալի են այն հինգշաբթիները, երբ Կոմիտասը իր երգչախումբով Ղալաթիո Լուսավորիչ եկեղեցիին արարողությանը կմասնակցեր:

Երգչախումբին փորձերուն հաճախ ներկա եմ եղեր: Կոմիտասը բացի իր աշակերտներեն, մեծ բժախնդրությամբ կպատրաստեր նաև քահանայից և դպրաց դասու բաժինները: Որքան անմոռանալի պիտի մնա Ղալաթիո դարավոր եկեղեցվո 1914 թվի ավագ հինգշաբթիի քառաձայն պատարագը, որուն թե՛ հեղինակը, թե՛ օրվան պատարագիչն էր Կոմիտասը: Այդ պատմական օրվան կոմիտասյան քառաձայն պատարագին համար՝ ամբողջ մեծ պահի յոթ երկար շաբաթները, թե՛ իր երգչախմբին մնայուն տեղը (Բերայի Եսայան վարժարանի սրահը), թե՛ Կենտրոնական վարժարանին մեջ, հեղինակը հրավիրեց Պոլսո զանազան արվարձաններեն դըպ-

թապիտներ, զանոնք մարդելու համար քառաձայն երեգեցողության մեջ: Անոնց միաձուլլ և վարպետ կատարումը եկավ ապացուցելու, որ Կոմիտասը մեծատաղանդ ղեկավար մըն էր միևնույն ատեն:

1912 թվականին սկսյալ՝ Կոմիտասի «Գուսան» երգչախումբը իր հաճախակի համերգներով հայտնի դարձավ համայն պոլսահայության, որ նույնիսկ հեռավոր արվարձաններե կփութար վայելելու հայ ժողովրդական երգերու համն ու հոտը:

Կոմիտասի բացառիկ աշխատասիրությունը, միացած երաժշտական խոր գիտություն և ձեռներեցության, ինչպես նաև արվեստի մեծ բժախնդրությունը, «Գուսան» երգչախումբին տվին հռչակավոր կապելլայի մը կատարելությունը:

Կոմիտասի երգչախումբին փորձերուն գլխավոր և մնացուն վայրը կհամարվեր Պերայի Նսայան վարժարանին սրահը: Նշանակյալ ժամեն 10—15 բոպե առաջ եկած էր արդեն գուսանապետ Կոմիտասը, որ սրահին անկյունը դաշնամուրին առջև նստած, իր շուրջը հավաքված երգչախումբին երկսեռ անդամներուն հետ մտերմորեն կխոսեր, մերթ ընդ մերթ կատակելով...

Ղեկավար Կոմիտասը, ուղիղ և ձիգ կանգնած, ձեռքի սպիտակ կամերտոնը բարձրացնելով արագորեն կբաժներ ձայները և իր «մոզական դավադանովը» իրեն կհպատակեցներ երեք հարյուր հոգինոց երգչախումբը: Վա՛յ այն աշակերտներուն, որոնք հեռավոր արվարձաններե հեփհե սրահ մըտնելով զաղտազոդի կգրավեին իրենց տեղերը: Նման դեպքեր չէին վրիպեր Կոմիտասի աչքերեն: Դադարի ատեն ծիծաղով մը դանոնք կանվաներ «Քերթենքելեներ և Սեղբոս-Թորոսներ»^{*}:

«Գուսան» երգչախումբին վեցամսյա համերգներուն շարանները ընդհանուր պոլսահայության ծանոթացուցին հայ ժողովրդական և գեղջուկ երգերուն ճշմարիտ հմայքը:

^{*} Քերթենքելեն՝ մողես: Սեղբոս-Թորոս՝ Կոմիտասի սիրած մականորդ՝ «չացողներուն ուղղված»:

Որքան խոր և վեհ տպավորութիւն կգործեր լսողին և դիտողին վրա, երբ «Գուսան» երգչախումբը Կոմիտաս վաթս հապետի ճարտար ղեկավարութեամբ կսկսեր ութ ձայնով երգել հայ ժողովրդական երգի գոհարները:

Կոմիտասի ջանքերը ի դերև չեկան. մեկ քանի տարիներու ընթացքին, անոր վեց երիտասարդ աշակերտները, խմբավարներ աշխարհիս զանազան կենտրոններուն մեջ, հայտնի դեմքեր դարձան, հայ և օտար աղգերուն ծանոթացնելով հայ ժողովրդական երգը:

Կոմիտասը իր կրթիչ և դաստիարակիչ աղգեցութիւնը սփռեց «Գուսան» երգչախումբին վրա, և, հակառակ իր զվարթ բնավորութեան, որքան բուռն էր զայրույթը, երբ իր աշակերտները անճշտապահ էին կամ իր ներկայութեան անտեղիորեն իրարու հետ օտար լեզվով կխոսեին: Նույնպէս երբեք չէր հանդուրժեր, որ իր աշակերտները եվրոպական անուններ կրեին: Նման առիթներուն ան վշտացալ շեշտով մը կըսեր. «Հայ ժողովրդի զավակներ, դուք կարդացեք Մովսէս Խորենացի, Նղիշե, Նարեկացի, Խաչատուր Աբովյան, Բաճճի, Ալիշան, Պեշիկթաշլյան և տեսեք, թե ով էնք մենք»:

Ամեն օր նույն ժամերուն Կոմիտասին կպատահէինք Ղալաթիոյի թունելեն մինչև Բանկալթիի իր բնակարանը տանող պողոտային վրա, երբեմն առանձին, հաճախ՝ իր գրականագետ մտերիմներուն՝ Սիամանթոյի, Ռուբեն Զարգարյանի, Ռուբեն Սևակի, Հրանտ Ասատուրի, երբեմն ալ իրեն ուղեկցող խումբ-խումբ ուսանողութեան հետ:

Կոմիտասը իր մեծ արվեստով նույնիսկ օտար աշակերտութեան հարգանքին արժանացած էր:

1913 թվի սեպտեմբերին, Կոմիտասը զիս շտապ կանչելով իր տունը, հայտնեց հայ տառերու գյուտին 1500 և տպագրութեան 400-ամյակին առթիւ իր կազմակերպելիք նվագահանդեսի մասին և հայտնեց այդ օրվան համար իր սրտին միակ փափագը, թե համերգին մասնակցողները միայն հայ արվեստագետներ պետք է ըլլան: Նա ինձ առաջարկեց, իբրև նորավարտ դաշնակահարուհի, որ ես ալ ունենամ իմ բաժինը...

Այդ օրը Կոմիտասը երկար ժամեր իր դաշնամուրին նվագով ջանաց դիս ընտելացնել հայկական երաժշտության ոճին՝ կրկնել տալով. թե՛ իր ձեռագիր երկու պարերեն «Ունաբին» ու «Մարալին» և թե՛ Նիկողայոս Տիգրանյանի Ա.-տետրի հայկական ժողովրդական կլոր պարերը:

Բայց դժբախտաբար անոնք ունենալով դժվարին ուղի՝ անհասկանալի մնացին ինձի համար: Մեծ երաժշտագետը նկատելով հայ երաժշտական ոճին տիրանալու դժվարություններս, թույլատրեց, որ ես գիտցած դասականներես նվագեմ: Այդ առթիվ լսելով Բեթհովենի ութերորդ սոնատի կատարումս, անունս գրեց իր ծոցատետրին մեջ:

ԿՈՄԻՏԱՍԻ ՊՈԼՍՈ ԲԱՆԿԱԼԹԻԻ ՏՈՒՆԸ

Պերայի Բանկալթիի թաղամասին մեջ, գլխավոր պողոտային վրա, ս. Հակոբի ախարեթներ կոչված տուներեն վերջնուն մեջ կապրեր Կոմիտասը, իրեն ընկեր ունենալով հայտնի նկարիչ Փանոս Թերլեմեզյանը:

Կոմիտասի աջակցությամբ Փանոս Թերլեմեզյանը այդ բնակարանի երրորդ հարկին մեջ հիմնեց իր աշխատանոց՝ դասարանը՝ ամեն հարմարություններով, նույնպես երկրորդ հարկին վրա վարձեց երկու այլ սենյակներ, որտեղ ցուցադրվեցան իր նկարները:

Բանկալթիարձակ տ՛ր հայր իր օրվան երթևեկին չհանդիպեցավ Կոմիտասի տունը մտնող ելլող խում-խումբ օտար մարդկանց, կամ անոր դուռն առաջ պաշտոնական կառքերով եկող դեսպանական այցելուներու:

Գալով մեզ, Պերայի խումբ մը երիտասարդ նորավարտ արվեստագիտուհիներու, թե՛ երաժշտական և թե՛ նկարչական գործերու պատրվակներով այդ արվեստի օջախը հաճախակի մտնելու առիթներ ստեղծեցինք: Մեր խումբի ընկերուհիներեն շորսը Փանոս Թերլեմեզյանի նկարչական դասարանի լավագույն աշակերտուհիներն էին՝ օրիորդ Ատրինե Տոնելյան (դուստր բանաստեղծուհի Սիպիլի), օրիորդներ Էլիզ

Ճննտերեւելան, Շուշանիկ Պոշնակյան (ներկայիս նկարչուհի Ժ Փարիզ) և պելճիքացի Ժան Պեռթինիե:

Շաքաթ կամ հինգշաբթի կեսօրերին վերջ կրարձրանալինք իր տան երկրորդ հարկը, փողոցին վրա նայող լուսավետ մեծ սենյակը, որ Կոմիտասի ընդունարան-աշխատանոցն էր:

Կգտնեինք ղինքը սենյակին պատշգամբին վրա, իր լայն քաղկաթոսին մեջ, ուր կկարդար կամ դաշնամուրին և կամ ֆիզհարմոնիային առջև նվագով զբաղած:

Որքան պաշտելի էր ան, երբ մեր խնդրանքին վրա կերգեր երիտասարդական կյանքին խոսող մեր ամենասիրելի երգերեն «Իմ շինարի յարը», «Էս գիշեր, լուսնյակ գիշեր»-ը, «Քելեր-ցուր»-ը, որոնց երեքն ալ Կոմիտասյան ինքնուրույն արվեստի նմուշներ, մեզ կտանեին դեպի մեր սիրելի հայրենիքը, դեպի Հայաստան, դեպի անոր հիասքանչ բնությունը, դեպի հայ շինականի շարքաշ աշխատանքն ու վաստակը:

Մեծ երաժշտագետը մեր սրտին և հոգվույն մեջ, բացի հայ տոհմային երաժշտության սերն ու ճաշակը ներարկելի, երբեք չէր մերժեր պելճիքացի օրիորդ Պեռթինիեի խնդրանքով երգելու Շուքերտի սերենադը գերմաներեն բառերով, Մասնեի ողմանսը ֆրանսերենով, Մոցարտի «Ալելույան», Գունոյի և Տիգրան Զուխաշյանի «Ավե Մարիա»-ները իտալերենով:

Կոմիտասի աշխատանոցին մեջ հաճախակի կհանդիպեինք պոլսահայության քաջ ծանոթ եվրոպացի խոշոր երաժիշտներեն Հեկեի, Ֆուլանիի, Լանկիի, Սելվելի, Կոռի և Սինանյան և զբայրներուն, էդգար Մանասին և դեռ շատ-շատերուն:

1911 թվի ամառն սկսյալ մինչև հաջորդ տարվա վերջը, Կոմիտասի տանը մենք հաճախակի պատահեցանք համայն հայության զույգ մը սիրելագույն բանաստեղծներու՝ Ավետիք Իսահակյանին և անոր անբաժան մտերիմ ընկեր Սիամանթոյին (Ատոմ Յարճանյան), որոնք նույնպես կապրեին Բանկալթի, մեծ երաժշտագետի բնակարանին խիստ մոտիկ:

Ահա տասնյակ տարիներե վերջ ալ կարելի է նվիրակա-նությամբ շվերհիշել այն հավետ անմոռանալի պատկերները, որոնց առանցքը կկազմեր հայ ժողովրդի երգի կոթողը, անմահ Կոմիտասը:

1912 թվին Լոնդոնեն Պոլիս մեր վերադարձին՝ առաջին անգամ ըլլալով հորս հետ, այցելության գացինք Կոմիտասի ապրած պանսիոնը՝ Բերա, Սազըզ-Աղաճ, Լալե փողոց: Այդ օրը, երկար ժամեր, Կոմիտասի խոսակցության առանցքը կազմեցին Պոլիս հաստատվելու իր նպատակները: Ատոնցմե առաջինն էր՝ ըստ իր իսկ հայտնածի, պոլսահայության ծանոթացնել հայ ինքնուրույն երաժշտությունը: Երկրորդը՝ Պոլսո նման հայաշատ կեդրոնի մը մեջ բանալ երաժշտանոց մը: Եվ վերջապես, երրորդը՝ հայ երաժշտության ցուցադրման համար կազմել մեծ երգչախումբ մը:

Կոմիտաս իր այդ հիմնական նպատակներուն հասնելու համար առաջնահերթ խնդիր կհամարեր՝ թեկուզ համեստ, քայց առանձին բնակարան մը ունենալ: Նկատի ունենալով Պոլսո մեջ հորս վայելած ժողովրդականությունը, ինչպես նաև այն ատենվան պատրիարքական փոխանորդ Եղիշե Դուրյանի հետ անոր ունեցած մտերմությունը, այդ հարցի իրագործման համար Կոմիտասը խնդրեց հորս միջամտությունը:

Եվ իրոք՝ որպես Ղալաթիո ս. Լուսավորիչ եկեղեցվո այդ ժամանակվան ավագերեցը, հայրս կարողացավ լուծել Կոմիտասի ամիսներե ի վեր ձգձգված բնակարանային հարցը՝ նույն եկեղեցվո հոգաբարձության շնորհիվ*:

Բացի այդ՝ նույն այդ հոգաբարձության միջոցով, հայրս ապահովեց նաև Ղալաթիո դպրաց դասի և Կեդրոնական վարժարանի ուսանողության ազատ մասնակցությունը՝ Կոմիտասի երազած 300 հոգինոց երգչախումբին:

Դժբախտաբար Կոմիտասի երրորդ նպատակը մնաց անիրագործելի... հակառակ մի շարք ազգայիններու, ընդ որում առանձնապես Գրիգոր Զոհրապի անխոնջ ջանքերուն: Վեր-

* Հիշյալ հոգաբարձության անդամ Աստվածատուր Հարենց 1911-ին սկսյալ մինչև Կոմիտասի ազատաբեր հիվանդությունը, ավելի ճիշտ՝ մինչև անոր ողբերգական մահը ոչ մի նյութական օժանդակություն չխնայեց անոր:

ջինս, ինչպես հայտնի է, բացի արեւմտահայ գրականության կարկառուն ներկայացուցիչներեն մեկը ըլլալի, միաժամանակ հայտնի իրավարան և երեսփոխան էր:

Թուրք կառավարութիւնը, որը հետամուտ էր իր հայա-
ջինջ ոճրային ծրագիրը մինչև վերջ իրագործելու, պարզ է,
որ միայն արգելք կարող էր հանդիսանալ հայ ժողովրդի
մշակութային զարգացմանը մեծապես սատարող նման խո-
շոր ձեռնարկի մը իրագործմանը:

Արգելք հանդիսանալով Կոմիտասի այդ ծրագրի իրա-
գործմանը, Թուրք կառավարութիւնը միաժամանակ ամեն
միջոցի դիմեց, որպեսզի Կոմիտասի ղեկավարութեամբ հիմ-
նե թուրքական երաժշտանոց մը:

Կոմիտաս ու Զոհրապ միշտ ձգձգեցին այդ առաջարկի
կենսագործումը՝ ներքուստ ցուցաբերելով հետզհետե խորա-
ցող դառնագին հեզմանք մը:

ԿՈՄԻՏԱՍ ԵՎ ԱՐՈՎՅԱՆԻ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐԸ

1907 թվի գարնան, երբ առաջին անգամ Փարիզի հայոց
առաջնորդարանը դացինք, այնտեղ Կոմիտասի առանձնա-
սենյակին պատին տեսանք խաչատուր Աբովյանի մեծադիր
լուսանկարը: Որքան հոգեթով պատկեր մը ստեղծվեցավ
այնտեղ, երբ հայ ժողովուրդի մեծ գուսանը, երգած ատեն,
աչքերը հառեց Աբովյանի պատկերին՝ իրրև ներշնչման աղ-
բյուրի:

Կոմիտասի սրտաշարժ ձայնի ելևէջները կարծես կենդա-
նութիւն կուտային անոր անշունչ լուսանկարին:

Այդ օրերեն մեկը, Աբովյանի լուսանկարով հետաքրքր-
վող հյուրերուն Կոմիտաս հետևյալը ըսավ. «Այս խաչատուր
Աբովյանի լուսանկարը իմ ամենասիրած իրս է. իմ էութեան
հետ մաս կաղմող...»

Մոտ կամ հեռու՝ ուր որ ճամփորդեմ՝ հետս կտանիմ զայն:
Այս թանկագին նվեր-հիշատակը ինձ տվավ Խրիմյան Հայրի-
կը՝ իր կաթողիկոսութեան առաջին օրերուն:

1911 թվին, աշնան երեկո մը, հորս հետ այցելեցինք Կոմիտասի Պերա-կալե փողոցը գտնվող պանսիոնը:

Կոմիտասի սենյակի պատին կրկին անգամ տեսա խաչատուր Աբովյանի Փարիզէն ինծի ծանոթ լուսանկարը... Երբ ուշի ուշով դիտեցի Աբովյանի լուսանկարը, մեծ երգիչը, գովելով իմ հետաքրքրությունս, քսավ. «Ուրեմն՝ այս օրվրնե վերջ՝ ա՛յ երբեք չմոռնաս, որ մեծանուն խաչատուր Աբովյանը հայ ժողովրդական երաժշտությունը հետազոտող՝ երգիչ-երաժիշտ եղած է...»*

Խոսքը հորս ուղղելով ավելցուց Կոմիտաս.

«Վաղ պատանեկական օրերես մինչև այսօր, իմ հոգու հսկիչն է ան և իմ ուսուցիչը... Հոգվույս մեջ ամենօրյա արձագանքողը... Աշխատիլ, տքնիլ, պայքարիլ՝ միայն և միայն ժողովուրդիս և մարդկության համար... Ես երբեք չեմ կարող ապրիլ առանց Աբովյանի... Պատանի տարիքիս, էջմիածնա ճեմարանը ուսանողությանս ատեն երբ առաջին անգամ «Վերք Հայաստանի»-ն կարդացի, հոգվույս մեջ այնպիսի ալեկոծություններ զգացի, որ երբեք չեմ մոռնար... Այդ օրերուն, ընկերոջ մը հետ, վաղ արշալույսին, ճեմարանեն փախչելով և սար ու ձոր կտրելով հասանք Քանաքեռ գյուղը՝ Աբովյանի ծնած և մեծցած տնակին առջև... համատարած լուծյունը տխրությամբ համակեց մեզ... քանի մը անգամ անոր տնակին շուրջը պտտեցանք... ոչ ոք տեսանք այնտեղ, բացի քանի մը կտկտացող հավերեն և աքաղաղե մը, որ իր ընկերները թողած, իր կանչերով մեզ կհուզե... Այդ օրը, մեր վերադարձին, հայաստանյան անծայրածիր դաշտերուն մեջ, մենք քրքրեցինք «Վերք»-են մեր հոգվույն մեջ պահված պատկերներու շարանները... Եվ ուխտեցինք՝ հավետ մնալ հայ ժողովրդի ճշմարիտ զավակ...»:

* Աբովյանի մահվան 100-ամյակի առթիվ ՀՍՄՌ Գիտ. ակադեմիայի գահլիճին մեջ, երբ մեր սիրելի վարպետ Դերենիկ Դեմիրճյանը իր ելույթով հայտնաբերեց իր խոր արովյանագիտությունը, ես առիթն օգտվելով հարցուցի անոր տասնյակ տարիներ առաջ Կոմիտասի այդ վկայության մասին, ուղեկով իմանալ, թե արդյո՞ք Աբովյանի երգիչ-երաժիշտ մը բլալուն մասին աղբյուրներ կան... Վարպետի պատասխանը եղավ հետևյալը. «Ոչ թիպն երգիչ-երաժիշտ, ապա կիթառ նվագող ալ էր խաչատուր Աբովյանը»:

Հայ ժողովրդական և եկեղեցական երաժշտության մասին 1899 թվից սկսյալ Կոմիտասի տված համերգներն ու դասախոսությունները, արձագանքելով հայ և օտար մամուլի մեջ հետզհետե հայ ֆոլկլորի և առանձնապես հայ երաժշտության վրա հրավիրեցին երաժշտական և գեղարվեստական աշխարհի հետաքրքրությունն ու հիացումը:

1906—1907 թթ. ժամանակաշրջանին Բեռլինի, Վենետիկի, Զվիցերիայի և Փարիզի մեջ Կոմիտասի տված համերգներուն և դասախոսություններուն առաջացուցած հետաքրքրության ու հիացումի ալիքները տարածվեցան մինչև Լոնդոն:

Այդ օրերուն հռչակ վայելող երաժիշտ-երաժշտագետներն Դեբյուսին, Լանգի, Լորախը, Լալուան և Դրզրըրը Կոմիտասի այդ համերգներուն ազդեցության տակ, իրենց երաժշտագիտահետազոտական աշխատություններուն մեջ առանձին հատվածներ նվիրեցին հայ երաժշտության պատմության և անոր առանձնահատկություններուն մասին:

Առանձնապես մեծ եղավ Կոմիտասի ազդեցությունը հայ արվեստի համարյա բոլոր բնագավառներուն վրա: Կոմիտասյան ժողովրդական ոճն ու ոգին կենսատու ճառագայթներով ներթափանցեցին հայ արվեստագետներու մեջ:

1908 թվին երաժշտական ուսանող էի Լոնդոնի մեջ, երբ սկսավ «Սըֆրենեց»* կանանց միության ցույցերու շարքը: Շարժման ղեկավարներին էր հայտնի երաժիշտ Դեբյուսինի ազդական էլիտնորա Դեբյուսին, որ նույնպես հայտնի էր իբրեւ երաժիշտ-դաշնակահար մանկավարժ: Ցույցերուն մասնակցող օտարազգի ուսանողներու խումբին մեջ էի նաև ես: Էլիտնորա Դեբյուսին, այդ օրերին մեկուն մեծ համերգ-հավաքույթ մը կազմակերպած էր «Ուեստ Համստեր»-ի իր բնակարանը: Մեծ էր ուրախությունս, որ հորս շնորհիվ ես ալ արժանացած էի հայտնի երաժշտագետներու այդ հավաքույթին: Անսահ-

* Կանանց քվեարկելու և քվեարկվելու իրավունքի ձեռքբերման պայքարող միություն:

ման եղաւ հորս և իմ հրճւնքը, երբ էլիոնորան ոտքի ելլելով և դաշնամուրի վրայն քանի մը տետրակներ վերցնելով անականկալ կերպով հայտնեց, որ այդ օրվան համերգ-հավաքույթը նվիրված էր հայ վարպետի մը կողմն կատարված երաժշտական խոշոր հայտնագործության մը: Եւ անցնելով դաշնամուրի առջև, սկսավ նվագել ու երգել Կոմիտասի «Կուժն առա»-ն, «Քելեր-ցուկեր»-ը, «Սարերի վրրով գնաց»-ը, «Միրանի ծառ»-ը, «Անտունի»-ն և երկու ժողովրդական-կոմիտասյան պար՝ «Ունարի»-ն և «Մարալի»-ին:

Էլիոնորան ներքին զոհունակությամբ ըսավ, որ այդ անգին եղանակները իրեն Փարիզէն նվեր ղրկեր էր իր տագրը՝ Կլոդ Դերյուսին և հանձնարարեր էր իրեն առանձին գուրգուրանքով մոտենալ անոնց: Կից նամակին մեջ Դերյուսին ըսեր էր, որ չէր կրցած ավելի սրտագրավ բան մը գտնել իր հարազատին նվիրելու համար: Դերյուսին, նույն այդ նամակի մեջ, Կոմիտասի հայտնությունը համարեր էր այդ օրերու երաժշտական աշխարհի ամենաուշագրավ երևույթը:

Այդ օրվան համերգ-հավաքույթէն մեծ զոհունակությամբ տուն դարձողներուն մեջ կրկնակի մեծ էր հորս և իմ ուրախությունը, թեև իմ ուսանողական այդ տարիներուս ես չէի կարողացած ըմբռնել Կոմիտասի արվեստի ամբողջ հմայքն ու հարազատությունը, բայց այնուամենայնիւ այդ օրվրն Կոմիտաս դարձավ մեր պարծանքը:

Փարիզի մեջ հայտնի դարձած Մարգարիտ և Շուշիկ Բաբայան քույրերը աշակերտելով մեծ Կոմիտասին, հետզհետե տարվեցան հայ ժողովրդական երգի ու պարի հմայքներէն և ի վերջո մեկ կողմ դնելով դասական երգի ու պարի իրենց հայտագրերը, բոլորովին նվիրվեցան կոմիտասյան արվեստի կատարման: Իրենց անզուգական վարպետի անմիջական ղեկավարության տակ անոնք մեծ դեր խաղացին հայ գեղջուկ երգի և պարի տարածման մեջ:

Ապրելով Փարիզ, Բաբայան քույրերը հաճախ կհրավիրվէին Լոնդոն՝ համերգներ տալու: 1908 թվին Բաբայան Մարգարիտը Լոնդոն եկավ հայտնի երաժիշտ-դաշնակահար

Մշկովսկու* ընկերակցությամբ և Համաստերի համերգային զահլիճին մեջ համերգ մը տվալ բացառաբար ուսանական և հայկական ժողովրդական երգ ու պարի հայտագրով:

1908 թվից սկսյալ՝ Լոնդոնի մեջ տրագիցիոն կերպով կազմակերպված հայկական տարեկան մեծ համերգները, մեկ կողմ դնելով կլասիկ երաժշտությունը, տվին զուտ հայկական ժողովրդական երգեր ու պարեր: Կոմիտաս դարձավ Լոնդոնի ինչպես այդ, այնպես ալ մյուս բոլոր հայկական համերգներու առանցքը: Այդ համերգներու հաջողությունը ապահովելու համար՝ հաճախ Փարիզեն կհրավիրվեին Կոմիտասի հայտնի սան Արմենակ Շահմուրադյանն ու սանուհիներ՝ Բաբայան քույրերը, վիրտուոզ ջութակահար Հայկ Կյուտենյանը: Լոնդոնի հայ երաժշտական ուսանողությունը նույնպես կներգրավվեր այդ համերգներուն:

Լոնդոնաբնակ քանի մը հայ նկարիչ-քանդակագործներ, նկարիչ Արզրյան, նկարիչ-քանդակագործ-երգչուհի հնդկահայ Զոն քույրերը, նկարչուհի-պարուհի օր. Զաբել Բոյաջյանը, նկարիչ-երաժիշտ Ստիֆըն Բարխուդարը, երաժիշտ Թումանյան և ուրիշներ, որոնք տարվեր էին կլասիկ արվեստի կամ ժամանակակից հվրոպական անկումային ուղղություններեն, այդ համերգներու ազդեցության տակ մոտեցան հայ ժողովրդի հարազատ արվեստին: Կոմիտասի ժողովրդայնությունը թափանցեց անոնց ստեղծագործություններուն մեջ:

Կոմիտաս ոչ միայն իր գործունեության ընդհանուր բնույթով, այլև առանձնապես 1911 թվից. Պոլսո մեջ անկումային-տիրացուական հայ «երաժիշտներու» դեմ սկսած իր կենդանի պայքարով մատնանշեց իսկական այն ճանապարհը, որուն հետևելու էր հայ ինքնուրույն արվեստը:

Մինչև Կոմիտասի գալը, Պոլսո հայ երաժշտական հրապարակը գրաված էին Միհրան Ճելանյանը, Գրիգոր Զուլայանը, Մեհրաբյանը, Զայնեղ Ենոքը և ուրիշներ, որոնք ոչինչ չգիտնալով հայ ժողովրդի երաժշտական մեծ ու ինքնու-

* Խոսքը լեհ կոմպոզիտոր, գաղնակահար, դիրիժոր ու մանկավարժ Մորից Մաշկովսկու (1854—1925) մասին է, որը երկար տարիներ զբաղվել է համերգային գործունեությամբ:

րույն մշակույթի մասին, թաղային-օխական վարժարաններն ու հայկական հանդեսները լեցուցեր էին անհարազատ ու անիրացուական «ազգային» երգերով, որոնք մեծ չափով կկրեին արևելյան մեղկ ու անարվեստ եղանակներու ազդեցությունը:

Պոլսո մեջ Կոմիտասի ունեցած գործունեության հետևանքով մի շարք հայ երաժիշտներ, որոնք կապված էին եվրոպական արվեստին, մոտեցան հայկական ինքնուրույն երաժշտության ոճին:

Քառասունհինգամյա մահատրո, վիրտուոզ դաշնակահար Հարություն Սինանյանը* օգտվելով Կոմիտասի հեղինակավոր դասերեն, 1913 թվին հրատարակեց «Ազգային երգերու» իր առաջին շարքը,** ընդ որում և «Մեսրոպյան քայլերգը»՝ զոր Կոմիտաս հավնեցավ և հայ տառերու գյուտի 1500-ամյա հորելյանական իր ութնօրյա համերգներուն երգել տվավ դայն Արմենակ Շահմուրադյանին և Թորգոմ Բեղադյանին:

«Ազգային երգերու» այդ առաջին շարքեն օրինակ մը Սինանյանը նվիրեց Կոմիտասին՝ մակագրելով. «Իմ հարազատ հայ մեծ ուսուցչիս»: Երբ Կոմիտասի բնակարանին մեջ Սինանյան, Կոմիտասի մյուս աշակերտներուն ներկայությամբ, անոր հանձնեց իր այդ նվերը, Կոմիտաս ողջագուրելով դայն, րսավ. «Մեսրոպյան քայլերգը» ապացույց է, որ ես կարողացա հայացնել քեզ. համոզվեցա, որ դուն սոփու կաթոլիկ մը չես եղեր...»:

ՔՅՈՒՐՔՃՅԱՆ ԵՎ ԿՈՄԻՏԱՍԻ ՍՐԲԱՆԿԱՐԸ

Մեծ եղավ Կոմիտասի ազդեցությունը հայ նկարիչներեն առանձնապես Փանոս Թերլեմեզյանի, Սերովբե-Լևոն Քյուրքճյանի, Արամ Պաղքալյանի վրա, որոնց վրձինը թեև շնորհա-

* Սինանյանը նախ աշակերտած է Տիգրան Զուխաջյանին:

** Այդ շարքեն երկու տետր կդանվի ՀՍՄԻ ԳԱ-ի Արվեստի պատմության և տեսության սեկտորի արխիվում: (Այժմ՝ ԳԱ Գրականության և Արվեստի թանգարանի երաժշտական արխիվ):

լի էր, բայց և օտար, ինչպես նաև երիտասարդ նկարիչներ՝
Զարեհ Գալֆայանի, Ատրինե Տոնելյանի, Սանդուխտ Կեղեն-
յանի, էլիզ Ծենտերեճիի և ուրիշներու վրա:

Սերովբե-Լևոն Քյուրքճյանը 1896 թվի պոլսական կոտո-
րածներեն մազապուրծ աղատված՝ դառն ուսանողական
կյանք մը ապրելի վերջ, 1900 թվին կավարտե Փարիզի Նը-
կարչական ակադեմիան: Իբրև տաղանդավորագույն սանը
այն ժամանակվան հայտնի նկարիչ Ժան Պոլորանսի, Քյուրք-
ճյան, կարճ ժամանակվան մեջ, Փարիզի նկարչական աշխար-
հեն կճանչցվի որպես վարպետ զարդանկարիչ:

Փարիզի քանի մը հայտնի պալատներեն զատ, Ժան Գու-
թոնի հայոց եկեղեցիի որմները նույնպես ծածկված են
Քյուրքճյանի խոշոր պատուանդներով ու որմնանկարներով:

Նկարիչ Քյուրքճյան Կոմիտասի հետ ծանոթացել էր դեռ-
ևս Բեռլինի անոր ուսանողական տարիներեն:

Երաժշտասեր այդ հայ նկարիչը բացառիկ սիրով ու հար-
գանքով մը փարած էր Կոմիտասին այն օրվրեն, երբ Բեռլի-
նի մեջ, 1899 թվին լսել էր անոր դասախոսությունները՝ հայ
ժողովրդական և եկեղեցական երգի մասին:

Այդ օրվրեն Քյուրքճյանի երազը եղավ նկարել Կոմիտա-
սին՝ անոր մեջ արտահայտելով իսկական արվեստագետին և
մեծ հայրենասերին:

Քյուրքճյան տարիներով փայփայած իր այդ երազը իրա-
կանության վերածեց 1905 թվին, երբ իրեն հանձնարարվեց
էր նկարել Փարիզի Ժան Գութոնի ս. Հովհաննես Մկրտիչ նո-
րակառույց եկեղեցիի սրբապատկերները:

Քյուրքճյան մեծադիր կտավի մը վրա նկարեց Կոմիտա-
սը — վերացած՝ աչքերը դեպի երկինք, ուրկե դեպի Կոմիտա-
սի գլուխը կիջնեին լույսի ճառագայթներ, և գլխուն շուրջ՝
լուսապսակ մը:

Պատվիրատուի կողմեն այդ նկարը մեծ ընդունելություն
գտավ և Քյուրքճյան ատոր համար վճարվեցավ կրկնակի:

Նույն այդ տարվան վերջերը, Փարիզ գալով, Կոմիտաս
ժամանակ մը մնաց նորակառույց այդ եկեղեցիի առաջնոր-

դարանք: Քյուրքճյանն ու Կոմիտաս առիթներ շատ ունեին՝
օր ու գիշեր զիրար տեսնելու:

Երբ 1906 թվին Կոմիտաս Փարիզի մեջ տվավ հայ ժողովրդական և եկեղեցական երգերու իր դասախոսություններն ու համերգները և արժանացավ երաժշտական աշխարհի նույնիսկ ամենադժվարահաճ թերթերու ամենաջերմ գնահատանքներուն, Քյուրքճյանը ա՛լ ավելի ամրապնդեց իր որոշումը՝ Կոմիտասի իր նկարը դնելու եկեղեցիի սրբանկարներու շարքը:

Օր մը, երբ իր աշխատանոցին մեջ Քյուրքճյան իր վերջին ուսուցիչները կրներ իր «Կոմիտասի» վրա, անակնկալորեն ներս մտավ Կոմիտաս:

Պահ մը քարացած իր կենդանի պատկերին առջև, Կոմիտաս բառ չգտավ ըսելու: Մեկ կողմեն Կոմիտասի հոգին կխոնարհեր նկարչի մեծ վարպետության առջև, իսկ մյուս կողմեն հագիվ կկարողանար զսպել իր զայրույթը՝ տեսնելով զինքը աղերսագին հայացքով դեպի երկինք վերացած:

Իսկ երբ Քյուրքճյան մեծ զգուշավորությամբ հայտնեց Կոմիտասին, որ այդ նկարը դրվելու էր հստակառույց եկեղեցին, որպես սրբապատկեր, ան վիրավորված, չկարողացավ այլևս զսպել իրեն և պահանջեց տեղնուտեղը, առանց այլևայլի, ջնջել այդ «մեղապարտ Կոմիտասը»:

Քյուրքճյան, զգալով Կոմիտասի զայրույթի խորությունը, մեծ հուզումով, աչքերուն արցունք՝ սկսավ ջնջել իր ոգևորությամբ երկնած ստեղծագործությունը:

Կարծես զգալով, որ իր անձն ու գործը ազատված էին հավերժական ծաղրանքի մը, Կոմիտաս համբուրեց Քյուրքճյանի արտասովալից աչքերը, և ըսավ.—«Իմ ազնիվ բարեկամ, խնդրում եմ չվշտանաս... քո միամիտ ու անկեղծ սիրուց մղված՝ սպանել էիր ինձ՝ պոկելով ինձ իմ ժողովրդից ու հայրենիքից և կապելով երկնքին... Ինձ համար չկա ուրիշ երկինք՝ քան իմ ժողովրդի հարազատ հոգին...»:

Քյուրքճյան-Կոմիտաս երկարատև բարեկամության մեջ այս դրվագը վճռական նշանակություն ունեցավ Քյուրքճյանի արվեստի վերափոխման տեսակետեն: Տեսնելով և զգալով

Կոմիտասի ու անոր գործին մեջ թափանցված ժողովրդայնությունը, Քյուրքճյան, Կոմիտասի ազդեցության տակ, սկսավ իր վրձինը թաթխել իր հարազատ ժողովրդի հոգվուն ու սրտին մեջ:

1912 թվին, Կոմիտասի Պոլիս հաստատվելեն քանի մը ամիս անց՝ Քյուրքճյան, որպես մորս կողմն ազգական՝ Պերայի մեր բնակարանը երկու շաբաթով հյուր մնաց: Անոր միակ ցանկությունն էր բնակություն հաստատել Կոմիտասի օջախին մեջ, շնչել հայ ժողովրդական երգի պարզ, կենդանի ու վեհ մթնոլորտը:

Կոմիտասի օջախը դարձել էր Քյուրքճյանի ամենանվիրական անկյունը: Քյուրքճյան զգացեր էր Կոմիտասի մեծությունը անոր արվեստի ժողովրդայնության մեջ, ավելի ճիշտը՝ Կոմիտասի մեջ Քյուրքճյան զգացեր էր հայ ժողովրդի մեծությունը: Ահա թե ինչու այս անգամ Քյուրքճյան կձգտեր հավերժացնել Կոմիտասը՝ իր ժողովրդին հետ կապված: Քյուրքճյանի այդ երազը, սակայն, դժբախտաբար չիրականացավ: Վրա հասան մեծ եղեռնի՝ օրերը, կենդանի մահացավ Կոմիտասը և ստվերապատվեց անոր նկարը Քյուրքճյանի վշտալի հոգիին մեջ:

Կոմիտասի ողբերգական տարիներուն Քյուրքճյանի համար միակ մխիթարականն այն էր, որ ան հաճախ կայցելեր Շիշլիի Hôpital de la paix հիվանդանոցը և հակառակ ստացած հուսահատեցուցիչ լուրերուն՝ կսպասեր ու կհավատար, որ աղեկնար իր ներշնչումներուն աղբյուրը դարձած հանճարեղ Կոմիտասը:

Հնտանեկան շրջանակներու մեջ Քյուրքճյանը հաճախ բարի նախանձով է արտահայտվեր և երանի տվեր Փարիզի նկարչական ակադեմիայի իր դասընկեր Փանոս Թերլեմեզյանին, որ բախտն էր ունեցեր այնքան անմիջական կերպով ու երկար ժամանակով ապրելու Կոմիտասի շունչին տակ:

Կոմիտասի ներդոր անձնավորության հեռացումեն հետո՝ այլևս անոր արվեստի ընդհանուր հմայքեն մղված՝ Քյուրքճյանը տվավ շարք մը արժեքավոր գործեր, որոնք թե՛ թեմայով և թե՛ ոգով կապված էին իր հարազատ ժողովրդի

կյանքին ու ձգտումներուն հետ: Իր ալբոմներուն մեջ Քյուրք-
հյան ունեւր Կոմիտասի մատիտանկար ուրվագծերը, սակայն,
կոմիտասյան գրաման մեկ կողմե, և վրա հասած անակնկալ
մահը մյուս կողմե, շթողուցին, որ իր վարպետ վրձինով հա-
վերժացներ Կոմիտասը՝ իր իսկության մեջ — հայացքը թա-
փանցած հայ ժողովրդի հոգու խորքերը, սիրտը բարախուն՝
հայրենի կարոտով:

ԿՈՄԻՏԱՍԻ ԵՐԳՉԱԽՈՒՄԲՆ ՈՒ ՀԱՄԵՐՔՆԵՐԸ

1911 թվից սկսյալ ես ինքս անձամբ ներկա եղած եմ Պոլսո
մեջ տեղի ունեցած կոմիտասյան համարյա բոլոր համերգ-
ներուն և դասախոսություններուն: Իբրև ականատես, պետք է
վկայեմ, որ այդ համերգները տեղի կունենային Բերայի
ամենաճոխ համերգային դահլիճներուն («Union Française»,
«Petit champs», «Variétés odéon», «Silogoss») մեջ, Պոլսո
հայաշատ մեկ արվարձանի մեկ թատերասրահին, թե ազ-
գային համեստ վարժարանի մը մեջ, միշտ միևնույն զգայա-
ցունց ոգևորությունը կառաջացնեին հանդիսականներու խուռ-
ներամ բաղմություններուն մեջ: Պոլսո հայտնի եվրոպացի
երաժշտագետներեն, դաշնակահարներեն և ջութակահարնե-
րեն (Հեկեի, Լանկեի, Ֆուրլանիի, Սելվելիի, Գոռբիի, Բիբի-
նոյի, Կայթոյի) և հայ երաժիշտ-խմբավարներ՝ Սինանյան
եղբայրներու, Էտկար-Մանասի և նորավարտ խումբ մը այլ
երաժիշտներու հետ, իբրև մնայուն հիացողներ Կոմիտասի
տաղանդին, ամեն համերգի, բեմի ետեքն օվացիայով կղի-
մավորեինք զինք:

Կոմիտաս իր 300 հոգիե բաղկացած երգչախումբի փոր-
ձերը կկատարեր նսայան վարժարանի սրահը, անոր փորձե-
րուն մնայուն տեղը:

Բացի հայ և եվրոպացի հիացողներու բաղմութենե մը,
Կոմիտասի փորձերուն ներկա կըլլային նաև պալատական
իշխանազուններ՝ ընդ որում և իշխան Աբդուլ Մեճիդը, որու
կնոջ և երկու աղջիկներուն երաժշտության մասնավոր դա-
սեր կուտար Կոմիտաս:

Ի դեպ՝ ունենալով բարձրագույն կրթություն և արվեստագետի խառնվածք, բարձր գնահատելով Կոմիտասի երաժշտական տաղանդն ու գործունեությունը, Մեճիդը բազմիցս խնդրեր է Կոմիտասեն, որ մշակե նաև թուրքական ժողովրդական երգերը և բարձրացնե զանոնք բազմաձայն երգային արվեստի:

Այդ առնչությամբ ալ՝ Մեճիդ ջանք չխնայեց Պոլսո մեջ հաստատելու թուրքական կոնսերվատուար մը, անոր որպես տնօրեն նախատեսելով Կոմիտասին: Ահա թե ինչ կգրե Կոմիտասի Պոլսո աշակերտներեն Տրդատ Թերզյանը այդ առնչությամբ Սան-Ֆրանցիսկոյն.

«Երբ Թուրքիո մեջ սահմանադրություն հռչակվեցավ, ուղեցին կարգ մը նորություններ մտցնել երկրին մեջ: Ի մեջ այլոց՝ կառավարությունը որոշեց երաժշտանոց (կոնսերվատորիա) մը բանալ: Եվրոպայեն քանի մը ուսուցիչներ բերել տվին: Թուրք կարող երաժիշտ մ'ալ պիտի ուսուցաներ արեւելեյան երաժշտությունը: Այն ատեն մեծ վարպետը՝ Կոմիտաս, Պոլսո մեջ էր և մեծ անուն ու պատիվ շահած էր թե՛ հայ և թե՛ օտար շրջանակներու մեջ: Թուրք կառավարությունը անոր ալ պաշտոն տվավ, կարծեմ 5—6 ուսուցիչներ որոշվեցան: Կոմիտաս պիտի սովորեցներ հարմոնի և երաժշտության պատմություն: Կիրակի օր մը երաժշտանոցին բացումը կատարեցին. ամեն մարդ չէր կարող երթալ, միայն մասնավոր հրավիրագիր ունեցողներ կրցան երթալ, կառավարական մարդիկ, օտար ներկայացուցիչներ, արվեստագետներ, թրդթակիցներ և այլն:

Ամեն մեկ ուսուցիչի մեկ ժամ տրված էր խոսելու. կարգը եկած էր Կոմիտասին, այնքան հետաքրքրական եղած էր իր խոսածները, որ ներկաները հիացած էին, ժամացույցը սեղանին վրա էր, մեկ ժամը լմցած էր, օրվան ատենապետը, տեսնելով ժողովրդին հետաքրքրությունն ու հիացումը Կոմիտասի հանդեպ, ժողովրդին կըսե, թե պետք է մեկ ժամ ևս տալ Կոմիտասին, սրահը կթնդա ծափահարությունով:

Երաժշտանոցի բացման հանդեսին նկարագրությունը
կարգացի պոլսական թերթերուն մեջ և մինչև հիմա կհիշեմ:
Հարգանք մեծ Կոմիտասին»:

Տրդատ Թերզյան

Փետր. 22, 1952 թ.:

Սան-Ֆրանցիսկո»:

ԿՈՄԻՏԱՍԻ ԳԵՐԱԶԱՆՑ ԼՍՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ

1912 թվին Համազգյաց օրիորդաց վարժարանի դաշնա-
մուրի դասատուն էի: Օր մը Կոմիտաս մեր դպրոցը եկավ՝
իր «Գուսան» երգչախումբի համալրման համար աղջկանց
ձայները փորձելու: Զարմանքնիս մեծ եղավ, երբ տեսանք,
որ հազիվ թե անոնց հետ քանի մը խոսք փոխանակեր էր՝
արդեն որոշեց անոնց ձայնի տեսակները՝ առանց երբեք եր-
գել տալու:

Հանկարծ ներս մտավ դպրոցի երիտասարդ ուսուցչուհինե-
րեմ մեկը, Կոմիտասին ներկայացնելով իր դասարանի ձայնեղ
աշակերտուհին: Կոմիտաս աշակերտուհին հետ քանի մը
բառ փոխանակելի վերջ՝ սրամտությամբ մը ըսավ ուսուցչու-
հին. «Ուսուցչուհի և աշակերտուհի նույն տեսակի ձայն
ունենալնուդ՝ երկուքդ ալ կարձանագրեմ սոպրանոներու
խմբի մեջ»:

Այդ օրերեն մեկը՝ երբ հորս հետ Ղալաթիո ազգային մա-
տենադարանը գաղինք, այնտեղ էր նաև Կոմիտաս, շրջա-
պատված Կենտրոնական վարժարանի խումբ մը ուսանողնե-
րեն, որոնց ձայները կփորձեր: Յուրահատուկ իր ժպիտով
ոտքի կանգնած, Կոմիտաս, անոնց առանձին հարցումներ
տալով, կորոշեր անոնց ձայնին տեսակը. և անուննին կար-
ձանագրեր իր ծոցատետրին մեջ: Անոնք, որոնք իր երգած
մեկ նոտան կարողացան հաջողությամբ վերարտադրել, ար-
դեն «պիտանի անդամ» նկատվեցան: Անոնք, որոնք իր կող-

մե երգված փոքրիկ երգային նախադասութիւնը դյուրութեամբ ըմբռնեցին, անոնց անունները «հույժ քաջալամ» անդամներու բաժնին մեջ անցուց: Քանի մը ուսանողներ ալ երբ պնդեցին, թե ձայն չունենին, Կոմիտաս իր սրամիտ կատակաբանութիւններով զանոնք բարձրաձայն քրքիջներու մատնեց, և այդպիսիներն ալ որակեց «ճշմարիտ երգիչներ»:

Մեծ եղավ ներկաներու զարմանքը, երբ մի օր Կենտրոնականի դավառացի ուսանողներուն ձայները փորձած ժամանակ, որևէ նոտայի մը կրկնութենէն վերջ, Կոմիտաս հասկըցավ անոնց՝ Տաճկահայաստանի ո՛ր դավառեն ըլլալին: Ավելի մեծ եղավ զարմանքնիս, երբ տեսանք, որ ամեն մեկ դավառացիի հետ Կոմիտաս սկսավ ազատորեն խոսիլ անոր հատուկ դավառաբարբառով, պահելով այդ բարբառներու առանձնահատուկ առողջանութիւնն ու ոճը:

Այդ օրը Կոմիտաս մշեցի մըն էր այնքան հարազատ, որքան բիթլիսցի մը, վանեցի մը, սասունցի մը, և կամ այլ դավառացի մը: Այդ օրը երկու ժամվան մեջ Կոմիտաս իր երգչախումբին համար ընտրեց 40 երգիչ անդամ, որոնց ձայնի տեսակները հետո ոչ մեկ փոփոխութիւն չկրեցին:

ԿՈՄԻՏԱՍԸ ԵՎ ՊՈԼՍՈ ԳՐԱԿԱՆ ԱՍՈՒԼԻՄՆԵՐԸ

Կոմիտաս ուներ նաև գրական հակումներ և հետաքրքրութիւններ: Այս կապակցութեամբ հիշենք, որ Կոմիտաս կնախագահեր 1913 թվին Պերայի Եսայան վարժարանին մեջ «Եսայան սանուց միութեան» կողմէ կազմակերպված գրական ասուլիսներուն և հաճախ ելույթ կունենար: Ատոնցմէ անմոռանալի կմնա 1913 թվի մայիսի 5-ի Ռուբեն Զարդարյանի «Ցայգալուսին» նվիրված գրական ասուլիսին անոր ելույթը:

**ՀՈՒՇ-ՊԱՏԱՍԻՒԱՆ ԵՐԱԺՇՏԱԳԵՏ
ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒՄ ՌՈՒՆԵՐՏ ԱԹԱՅԱՆԻՆ
ԵՎ ԽՈՐԵՆ ԹՈՌՋՅԱՆԻՆ**

1913 թվի աշնան հայ տառերու գյուտի 1500-ամյակի առթիվ Կոմիտաս Պոլսի մեջ կազմակերպեց հոբելյանական մեծ նվագահանդես մը: Որպես Լոնդոնի կոնսերվատորիայեն վկայված դաշնակարուհի՝ ես ալ բախտն ունեցա իմ համեստ բաժինս բերելու այդ մեծ նվագահանդեսին:

Այդ առիթով, օր մը Եսայան վարժարանի սրահին մեջ, երբ Կոմիտաս կունկնդրեր Բեթհովենի 8-րդ սոնատի կատարումս, նամակաբերը կլորած ծրար մը բերավ անոր հասցեին:

Կոմիտաս, ծրարը ձեռք առնելուն պես, ուրախության սրբտալիւր աղաղակներով տեղեն վեր ցատկեց, նամակաբերին վարձատրեց և ծրարը բանալով ինձ ցույց տվավ՝ Լայպցիգի Բրեյտկոպֆ և Հերտել տպագրությամբ լույս տեսած իր գեղջուկ երգերու 1-ին և 2-րդ տետրերը, որոնց տպագրության խոշոր ծախքը, ըստ իր ըսածին՝ ինքն էր հոգացեր:

Գեղջուկ երգերու այդ տետրերը թղթատած ժամանակ՝ Կոմիտաս ինքնամոռաց երջանկության մը հասավ: Սկսավ քննել տետրակներուն արտաքին և ներքին երեսները և հիացավ՝ անոնց թուղթի տեսակին, տպագրված նոտաներու հստակության և երանգավորումներու ճշգրիտ տեղավորման վրա: Գովասանական խոսքեր շռայլելի հետո այդ հրատարակչության հասցեին, իր սովորության համաձայն՝ փութկոտությամբ մը ֆերաճեին թևերը բարձրացնելով՝ ան նստավ դաշնամուրին առջև՝ ինծի հանձնարարելով ճարակորեն դարձնել կլորված նոտաները:

Որքան բախտավոր էի ես այդ րոպեին... Հոգվույս ամբողջ երջանկությամբ երկու ձեռքերս տարածած նոտայի էջերու լուսանցքներուն՝ հազիվ կզսպեի գրքակալեն դուրս պոռթկացող անոնց ըմբոստ շարժումները: Առաջին անգամն էր, որ կլսեի Կոմիտասի այդքան ցածր երգելը: Որքան տպավորիչ էր անոր մրմունջային երգելու ձևը, որ պահանջված նյութանսավորումներու ամենանուրբ կատարումով՝ կառինքներ իմ ամբողջ էու-

թյունս: Այդ պահուն՝ մեզի ծանոթ շեն ու շենշող, աշխույժ ու զվարթ Կոմիտասը շէր ան ալլեա: Խոհուն ու ծանր կերպարանքով, հոգւոյն ամբողջ նվիրումը արտահայտող ներշնչումի մը մեջ վերացած էր ան... «Գեղջուկ երգեր» — ու շարանը կը-շարունակվեր անոր մրմունջային երգի նրբահյուս ոլորտներուն մեջ՝ օրորվելով հայ շինականի պարզ ու հստակ բառերը, որոնք մեղրածոր քաղցրությամբ մը շիթ առ շիթ կծորեին հոգ-վոյս մեջ:

Վերջավորության մեծ երգիչը պարզ ու ժպտաղեմ՝ քաղցր մաղթանքներ րրավ, որ ես հազար ապրիմ՝ միշտ ուղուրով ու խատեմով ապրիմ...

ՇԱՀՄՈՒՐԱԴՅԱՆԻ ՀԱՄԵՐԳԸ

1913 թ. նոյեմբերի 3-ին, Պոլսո «Պըտի-Շան»-ի թատրո-նին մեջ Արմենակ Շահմուրադյանի տված շատ հաջող համեր-գի առիթով Կոմիտաս թեանցուկ բեմ դալով Շահմուրադյանին հետ, քանի մը զգացված բառերի վերջ՝ հանուն իր երգչախում-բին, ոսկին նրբակերտ խորհրդանշան մը նվիրեց անոր, և սրա-հը թնդաց ծափահարություններու տակ:

Այդ օրը, նվագահանդեսին վերջավորության, կուլիսին մեջ, հուզական պատկեր մը ստեղծվեցավ. Կոմիտաս ողջագուրեց իր անցյալ ճեմարանական սան՝ Արմենակ Շահմուրադյանը, մինչ աշնտեղ հավաքված «Գուսան» երգչախումբի սաները և երա-ժիշտները ծափահարելով թարմ ծաղիկներ կսփռեին անոնց վրա... Հուզվեցավ Կոմիտաս՝ մեծ ուսուցիչը, և իր նախկին սանի՝ օրվա հերոսի ճակատը համբուրեց և ըսավ. «Իմ միակ փափագս է քեզ լսել մեր հայրենի օպերաներուն մեջ...»:

Հայ տառերու գյուտին 1500 և տպագրության 400-ամյակին առթիվ Կոմիտասի նախաձեռնությամբ կազմակերպվեցավ մեծ նվագահանդես մը Բերա «Պրտի-Շան»-ի ձմեռային թատրոնին մեջ: Ներկա էին բազմահազար հայեր, որոնց մեծ մասը Պոլսո հեռավոր արվարձաններէն:

«Պրտի-Շան»-ի մուտքի ընդարձակ պարտեզէն սկսյալ, այդ մարդկային զանգվածը իր խլացուցիչ ժխորով շարժեցուցիչ մթնոլորտ մը ստեղծեց: Աննկարագրելի էր դահլիճին թե՛ ներքին, թե՛ արտաքին միջանցքներուն մեջ, մինչև երկարապատ ձողերուն կառչած հարյուրավոր մարդկանց տեսքը: Շատեր հաղիվ տեղավորվեցան «Պրտի-Շան»-ի միջանցքներուն վրա, առանձնահատուկ լոժաները գրաված էին ոտքի վրա սեղմված մարդիկ: Վերնատունէն լսվող աղմուկը կզգացներ ազգային այդ մեծ տոնին ժողովրդականութիւնը:

Մասնակցող արվեստագետները կուխսի դռնէն ներս հաղիվ կմտնէին... Այստեղ էր Կոմիտասը՝ ժիր ու կորովի, սիրալիր, շրջապատված բարեկամներէն՝ Ռուբեն Սևակ, Սիամանթո, Բյուզանդ Քեչյան, Ռուբեն Զարդարյան, բժիշկներ՝ Տաղավարյան, Պեննե և դեռ ինծի շատ անձանոթներ, որոնցմէ շատերը ելույթ ունեցան օրվան հանդեսին մեջ:

Կազմակերպիչ Կոմիտասը ժամացույցը ձեռքին բռնած կորոշեր յուրաքանչյուր ելույթին տևողութիւնը: Երեկոյան ժամը 8-ին Կոմիտասը որոտընդոստ ծափահարությանց մեջ առաջինը երևաց բեմի վրա և իր հակիրճ ներածականով դրվատեց Սահակ-Մեսրոպյան հանճարեղ գյուտը և հորելյանական համազգային տոնը հայտարարեց բացված: Աննկարագրելի էր Կոմիտասի խանդավառութիւնը, որով ոգևորվեցավ ժողովուրդը: Հոնտորները մեկզմեկու ետևէ իրենց պերճախոս ելույթներով արժանացան ջերմագին ծափահարությանց: Կոմիտասի ամենասիրելի ընկերներէն հայտնի բանաստեղծ Սիամանթոյի օրվան տոնին նվիրած «Սուրբ Մեսրոպ» երկա-

բաշունչ բանաստեղծութիւնը արժանացաւ որոտընդոստ ծափահարութեանց և Կոմիտասի ջերմ շնորհակալութեան:

Դադարի պահուն Կոմիտասի ոգևորութիւնը իր գագաթնակետին հասաւ: Նա բեմին ետև, ճակտեն հոսող քրտինքին անգիտակ, իր բազմաթիւ ընկերներուն շնորհավորութիւնը կընդունէր, որ, Պոլսո թուրքական հայատեաց ռեժիմի տակ հերոսաբար մաքառելով, կարողացաւ կազմակերպել հայկական այդպիսի տոնահանդես մը...

Սկսաւ մեծ նգավահանդեսին առաջին բաժինը: Իրարու ետև հանդես եկան Սինանյան երեք եղբայրները, որոնց ավագ եղբոր՝ հայտնի դաշնակահար Երգահան Հարութիւն Սինանյանի օրվան տոնին նվիրված քայլերգը և երգերը արժանացան ջերմ ընդունելութեան: Հարութիւն Սինանյանի երգերով բեմ ելան առաջինը Փարիզի օպերայի հայտնի տենոր՝ Էջմիածնա նախկին սան Արմենակ Շահմուրադյանը, իսկ երկրորդը՝ Փարիզի նորավարտ երիտասարդ երգիչ (բարիտոն) Թորգոմ Պեղադյանը, ապա տողերուս գրող նորավարտ դաշնակահարուհի Աղավնի Մեսրոպյանը...

Հասաւ համերգին դյութական բաժինը... Բացառիկ մեծութիւններուն տրված համեստութեամբ մը, ինքը՝ Կոմիտաս, հայտարարեց իր անունը և կատարելիք հայ ժողովրդական երգերուն անունները: Կոմիտասի անունը տեղի տվաւ երկաթատե ծափահարութեանց: «Հորովել»-ի, «Անտունի»-ի, «Մոկաց Միրզա»-ի անմահ երգերը դյութեցին բազմահազար ժողովուրդը: Կրկին որոտացող ծափահարութիւններով Կոմիտասը նստաւ այս անգամ դաշնամուրին առջև: Այդ խորախորհուրդ և սրբազան թոպեին մարդկային վշտի, թախիծի պոթկումներն էին, որ անմահ երաժշտին կոկորդեն բխելով հոսեցան բազմահազար լսողներուն սրտերուն մեջ, կազմելով հայ ժողովրդի հոգևոր հարստութեան ծովը...

Անշափ հուզական ու հետաքրքիր էր նույնպես նվագահանդեսին վերջավորութիւնը: Պոլսո հայաշատ արվարձաններեն նվիրաբերված և դահլիճին շորս կողմերեն հանկարծակի արձակված սպիտակ աղավնիներուն երամները խելահեղ կերպով սկսան թռչկոտիլ ամեն կողմ...

Գույնզգույն ծաղիկներ ծածկեցին բեմը, և ժողովրդի շրադրող ուռաներու և «հավերժ կեցցե Կոմիտաս վարդապետ» բացականչություններուն մեջ «Պլտի-Շան»-ի վարագույրը փակվեցավ:

Կոմիտասի պոլսական կյանքին մեջ հիշատակելի են իր մտերիմ ընկերներուն հետ հաճախակի կազմակերպած ուսումնասիրական պտույտները:

Արվեստի կոթողներ, պալատներ, մզկիթներ, զորանոցներ... դարերե ի վեր կկրեն հայ անմահ արվեստագետ ճարտարապետներ՝ Պալյաններու, Տատյաններու և Սինանյաններու և անոնց հաջորդներու անջնջելի կնիքը...

Կոմիտասի ամենասիրած բնության վայրերը կհանդիսանային Մարմարայի կապտագեղ ջուրերուն վրա նստած Իշխանաց կղզիները, որոնց արևավառ ժայռերուն վրա կերգերնա իր ընկերներուն հետ:

Հաճախ ալ, ամառային կիզիչ օրերուն, Կոմիտասի ամենամեծ հաճույքը կկազմեր շոգենավային պտույտներ կատարել Վոսփորի մեկ ծայրեն մյուսը իր ընկերներուն հետ: Ի հիշատակ այդ անմոռանալի օրերուն, խումբին մնայուն նկարիչը Փանոս Թերլեմեզյանը կտավին կհանձներ բնության տեսարանները...

Նման օրերեն մեկը, երբ ես երաժշտական դասավանդությանս առիթով կամուրջեն դեպի Պետյուքտերե (Վոսփորի եվրոպական ափին ծովափնյա գյուղ) կերթայի, նույն շոգենավին մեջ հանդիպեցա սիրելի ծանոթ դեմքերու՝ Կոմիտասին, Սիամանթոյին, Մաննիկ և Շահան Պերպերյաններուն և Փանոս Թերլեմեզյանին, որոնք շոգենավին ցուկին վրա տեղավորված, իրենց խնջույքի ծրարները բացած էին: Նկարիչ Փանոս Թերլեմեզյանը իրմե անրաժան նկարչական տուփը բանալով մինչև մեր Պետյուքտերե հասնելը, այդ խումբը նկարեց:

Երևանի մեջ, 1931 թվականեն սկսյալ երկար տարիներ, ամեն անգամ հանդիպումներուս ատեն, նկարիչ Փանոս Թերլեմեզյանը խոստացավ իբր հիշատակ նկար մը նվիրել ինձ: Ես խնդրեցի իրմե միայն և միայն Վոսփորի շոգենավին մեջ, իմ աչքերուս առջև իր նկարած այդ խմբանկարը: «Երբ

նոր բնակարան ստանաս, անոր պատեն պիտի կախեմ ձեռքովս», — ըսավ նա վերջին անգամ:

Բայց, ով մեծ զարմանք և հուսախաբույթուն: Երբ Երևան «Խնտուրիստ» հյուրանոցի նկարիչին աշխատանոց բնակարանին մեջ, իմ ներկայության, այդ այնքան սիրած կոմիտասյան խմբանկարը Թերլեմեզյանը՝ ընծայեց բանաստեղծ Եղիշե Զարենցին (որ նույնպես տարիներն է վերջերմ երկրպագուն էր դարձել այդ խմբանկարին), բանաստեղծը նույն վայրկյանին երախտագիտության զգացմունքով մը համբուրեց նվիրատու նկարչին ձեռքը և ապա անոր ճակատը: Իսկ ես այդ գեղեցիկ և հազվագյուտ նկարին հիշողությամբ մը միայն հետևողս, կաղերսեմ այն անհատին (որուն ձեռքն է այժմ նկարը), որ իր մոտ պահած համայն հայության համար այդ թանկագին հիշատակը իր ցանկացած ձեռով հանձներ մեր Պետական նկարչական թանգարանին, իբրև անգին նմուշ մը Կոմիտասի գիտակցական կյանքին վերջին տարիներին:

ԿՈՄԻՏԱՍ ԲՈՒՄԵԼԻ-ՀԻՍԱՐԻ ՇԵՅԻՏԼԻՔԻՆ ՄԵՋ

Գեղածիծաղ Վոսփորի եվրոպական ափին հանգչող Բումելի-Հիսար գյուղը դարերն է վեր կհատկանշվի իր ամրակուռ պարիսպներով և աշտարակներով, որոնք շինված են Պոլիսը առնող Ֆաթիհ սուլթան Մեհմետի կողմն:

Բումելի-Հիսարը, բացի պատմական անցյալ մը ունենալի, իր, Շեյխուլիք կոչվող մենաստանով, ուր դերվիշներ կրնակին, անվանի է դարձած նույնիսկ զբոսաշրջիկներու ուղեցույցներուն մեջ:

1912 թվին ամառը օր մը երիտասարդ նկարիչ ընկերոջս՝ Զարեհ Գալֆայանի հետ (ներկայիս նկարիչ է Փարիզ) բարձրացանք Շեյխուլիքի գագաթը:

Վոսփորի համայնապատկերով զրավված էինք, երբ հանկարծ մեր ականջին հասավ սրինգի մը ձայն:

Հետզհետե պայծառացող ախորժալուր եղանակը, պատահական թարմ հիշատակի մը օգնութեամբ, առջև բերաւ դերվիշ Բուհին:

Կանաչազարդ, ծաղկավետ մարգագետիններով մոտեցանք մեզ կախարդող երաժշտութեան:

Այդտեղ տեսանք նկարչական հսկա հովանոց մը, որուն շուքին տակ նստած գտանք նկարիչ Փանոս Թերլեմեզյանը:

Ավելի ուրախացանք տեսնելով բավականին հեռու, ծառի մը տակ նստած Կոմիտասը, որ կունկնդրեր իր քովը ծալապատիկ նստած սրնգահարը: Այս վերջինը, դերվիշական բարձրը և կոնաձև գլխանոցէն դատելով, Շեյխտլիքի վանականներէն մեկն էր:

Թերլեմեզյանը մեզի ըսաւ հետեւյալը. «Վերջապէս Կոմիտասը այսօր հասաւ իր մուրազին: Այս առտու որոշեցի առաջին շոգենաւով Բումելի-Հիսար նկարելու գալ: Կոմիտասը ինծի միացաւ այն վստահութեամբ, որ Շեյխտլիքի մենաստանին մեջ պիտի կրնար ծանոթանալ հայտնի սրնգահարին: Շեյխտլիք հասնելուս՝ մեծ ու փոքր դերվիշներէն շրջապատվեցանք: Կոմիտասի համբավը մեզ արժանացուց հյուրասիրական մեծ պատիւներու:

Շեյխտլիքի մենաստանի մուտքի Հայրաթ աղբյուրէն պապական հագեցնելէ վերջ հյուրասիրվեցանք սուրճով և շերեթով: Ներկա եղանք դերվիշներու առավոտյան արարողութեան, որ կկատարվեր արաբական և պարսկական երաժշտութեամբ:

Երաժիշտներուն մեջ ամենէն ավելի Կոմիտասը հետաքրքրեց հայտնի սրնգահար Բուհին, որը նամազը վերջացնելէն հետո սիրահոժար իր ժամերը տրամադրեց համբավաւոր հայ երաժշտագետ-երգիչին:

Կոմիտասը հետաքրքրվեցաւ արաբական և պարսկական երաժշտութեանց՝ հայ եկեղեցական երաժշտութեան վրա ունեցած ազդեցութիւնով...

Երբ հասանք Կոմիտասին և դերվիշին մօտ, Կոմիտաս սրինգը ձեռք առաւ և սկսաւ նվագել «Լուր-դա-լուր»-ը, հուզե-

ով ամենքս: Կոմիտասին ոտքերուն մոտ գլխիկոր և կծկտած կունկնդրեր Րուհին:

Երբ «Լուր-դա-լուր»-ը վերջացավ, դերվիշ Րուհին տեղեն ցատկելով, երկու ձեռքերը կուրծքին՝ արտասովելով խոնարհեցավ Կոմիտասին առջև ու գովեց հայ ազգը այդպիսի աստվածատուր որդի մը ունենալուն համար:

Երբ Թերլեմեզյանի խնդրանքին վրա Կոմիտասը երգեց «Մոկաց Միրզեն», քիչ հետո մեր շուրջը տեսանք նորեկ խոամբ մը, հայ երիտասարդներ, որոնք Շեյխուլիքի դրացի ամերիկյան Ռոբերտ-Կոլեջի աշակերտներն էին: Րուհին, որ պահ մը հեռացած էր, այդ միջոցին վերադարձավ, ավնձյա խոշոր աման մը լեցուն սև և սպիտակ թութ բերելով: «Շեյխ Կոմիտասին արժանի ոչինչ ունիմ հրամցնելիք, բացի իմ ձեռքերով հասունացուցած թթենիներու առաջին բերքեն»:

Բոլորս հավաքվեցանք մեծ երաժշտագետին շուրջը և անոր սրամիտ կատակներուն հետ կերանք մեղրահամ սև և կարմիր թութը: Երեկոյան, Շեյխուլիքի բարձունքեն տեսանք Պեյքոզեն դեպի Րումելի-Հիսար ժամանող շոգենավը: Սրնգահար Րուհին կրկին խաշաձեկելով իր ձեռքերը, գլուխը խոնարհած հրաժեշտ տվավ Կոմիտասին, մաղթելով անոր երկար կյանք և կրկին տեսություն:

Անմոռանալի Կոմիտասը Զպուբլը հասնելնուս, իր ամենասիրած գյուղի գեղեցկությանց դիմաց լիաթոք շնչելով, ըսավ. «Այս օրն ալ իր հիշատակով կմնա մեր սրտերուն խորը»:

ԿՈՄԻՏԱՍԸ «ԳԱՌԱԳԵՂԻ ՊԱՂԱՋԱՃԻ»-ԻՆ ԽԱՆՈՒԹԻՆ ՄԵՋ

Պոլսո ընտիր խմորեղենաց հիշյալ համրավավոր խանութը կգտնվի Պոլսո կամուրջին Ղալաթիո կողմը: Ըստ մեր մեծերուն պատմածներուն, այս խանութին տերերը սերունդե-սերունդ մեծ հարստությանց էին տիրացած:

Գառազեղի Պողաշաճիի խանութին մեջ սովորություն դարձած էր ծանոթներու հանդիպումը և զիրար հյուրասիրելը:

Հիշյալ խանութին մեջ երբեմն կ'ալատահեի Կոմիտասին և իր սովորական ընկերակիցներուն:

Խանութին տերը, Ալի աղա, Կոմիտասը կճանչնար և կը-
պատվեր: 1912—1913 թվերին թուրք-բուլղար պատերազմին
իրադարձությունները, ինչպես միշտ, դարձյալ առիթ տվին
թուրք արյունարբու կառավարությանը ասամ կրճատացնել
պոլսահայության դեմ: Այդ օրերը Կոմիտասի աննկուն կամքով
կրկնապատկվեցան «Գուսան» երգչախումբին համերգները,
որոնք տեղի կունենային թե՛ Պերայի սրահներուն և թե՛ Շա-
հեստե Պաշիի (նախկին նաումի) թուրքական թատրոնին մեջ:
Այդ վտանգավոր օրերեն մեկը, երբ դեպի Վոսփոր երաժշտա-
կան դասավանդության կերթայի, պելճիքացի ընկերուհիիս
հետ Գառազեղի Պողաշաճիի խանութին մեջ պատահեցանք
Կոմիտասին և իր ընկերներուն: Այս անգամ փոխանակ սե-
փականատիրոջ՝ Ալի աղայի, անոր տղան՝ եվրոպականացած
արտաքինով Զեքի պեյը զայն դիմավորեց և շողոքորթական
բարեներով անոր տրպիսությունը հարցնելի վերջ ավելցուց-
որ Շահեստե Պաշիի լսած «Գուսան» երգչախումբին հա-
մերգը անմոռանալի և գեղեցիկ տպավորություն ներգործեր
է իր վրա և մեծ երաժշտագետ Շեհիտ Կոմիտասին հետ այս
անակնկալ հանդիպումը աստվածային շնորհք մը համարե-
լով, կիսնդրեր Կոմիտասին, որ այդ օրը ընդունի իր հյուրըն-
կալությունը: Զեքի պեյի հրամանով խանութին սպասավոր-
ները ծրարներ պատրաստեցին Կոմիտասին խումբին համար:
Բայց Կոմիտաս մերժեց եղած նվերը և ըսավ. «Զեղ զմայլեց-
նող երգերը հայ ժողովուրդին սեփականություններն են, ոչ
թե իմ: Անոնք թող սեփականություն դառնան նաև աշխարհիս
այն աղգերուն, որոնք ի սրտե գիտեն գնահատել հայ դարա-
վոր ժողովրդին ստեղծագործական կարողությունը: Թող ամ-
շընան այն մարդիկ, որոնք հայուն նման ազգ մը կհա-
լածեն...»:

Պոլսամերձ Պարտիզակը նիկոմիդիո ծովախորշին դեմ հանդիման կանգնած բնության լիառատ բարիքներով շենցած գյուղաքաղաք մըն է:

Մովահայաց Պարտիզակի երկու հազար տուն բնակչությունը միայն հայերն բաղկացած ըլլալով, կկոշվեր Հայ գյուղ: Հակառակ թուրքական գավառակ մը ըլլալուն, անոր հայ բնակչությունը անեղծ կերպով կպահպաներ իր նախնյաց բարքերն ու սովորությունները: Առանձին բարբառին հետ ունէր իր տարազը:

1912 թվականէն սկսյալ Պարտիզակի պետական պաշտոնեության և գավառապետին հայ նշանակվելը ոգևորեց պոլսահայությունը: Այլևս Պարտիզակ հայ գյուղը դարձավ պոլսահայերու նախընտրած ամառանոցը:

1913 թվի ամռան Կոմիտաս վարդապետը իր քանի մը ընկերներով Պարտիզակի մեջ իջևանեց իր վաղեմի բարեկամին (հայր Արսեն Ղազիկյանի) մոտ: Ամեն օր վաղ առավոտյան Պոլսէն ամառանոց եկող մտավորականներ, արվեստագետներ, բարձրագույն վարժարանի ուսանողներ, «Գոսան» երգչախումբին աշակերտներէն շատերը իրենց ընտանիքի անդամներով, օրվան ուտելիքնին շալկած կաճապարեին դեպի Լուսադբյուրի հաստարմատ ընկուղենին, միանալու իրենց սիրելի երաժշտագետ-երգիչ Կոմիտասին:

Պարտիզակցի հայր Արսեն Ղազիկյանի շնորհիվ մեծ երաժշտագետը շատ շուտ ընտելացավ դարավոր անտառներուն, բարձրաբերձ դալարագեղ սարավանդներուն, հորձանուտ ջրվեժներուն և ձորերուն մեջ հրաշքի մը պէս բացվող զմրուխտագեղ մարգագետիններուն:

Կոմիտասը գիտեր թե օրվան ո՛ր ժամերուն, ո՛ր զբոսավայրն ունէր իր բացառիկ հմայքը:

Ինչ անմոռանալի պատկեր էր, երբ ամեն առտու, Լուսադբյուրին մոտ երկսեռ մանուկներու և երիտասարդներու խումբեր մեկգմեկու հետ մրցելով առաջինը կվազէին իրենց սիրելի Կոմիտասի աջը համբուրելու: Կոմիտասը, թեանցուկ իր սիրե-

«ի հայր Արսեն Ղազիկյանին ու Ռուբեն Զարդարյանին և շրջապատված իր ընկերներով, կերթար Դեղին աղբյուրը: Այնտեղ կարմրավազ գետնաբուխ աղբրակին շուրջ. մեծ երաժըշտագետը ճարպիկորեն ոստնելով աղյուսաշաղախ մամռապատ քարերեն, իր ձեռքի թղթե բաժակներով, իբրև «անմահության ջուր», կատակելով առաջինը կհյուրասիրեր հայր Արսեն Ղազիկյանը:

Կոմիտասը հիշյալ աղբյուրի հանքային ջուրին գովքն ընելով կգրգոներ մեծ ու փոքրին ախորժակը: Իսկ երբ երիտասարդ աղջիկներեն այդ հանքային թթու ջուրը խմած ատեն դեմքի ժամածոություններ կընեն, երաժշտագետը սրտմտությամբ անոնց կըսեր. «Այս ջուրեն խմողը Հայաստանի աղջիկներուն նման հավիտենապես կարմրավառ շուրթեր և այտեր կունենա...»:

Երբ Դեղին աղբյուրեն խումբը կթեքվեր դեպի «Յատկան ջուր»-ին պաղալի արահետները, Կոմիտասի առաջարկին վրա երկսեռ երիտասարդությունը ժրաջան մեղուներու նման թուփե-թուփ ոստոստելով կքաղեր ծաղկանց և հյութեղ դաշտային պտուղներու տեսակները... Եվ բախտավոր կհամարվեր այն զույգը, որ ամենևն շուտ կհրամցներ իր պաղալից զամբյուղը Կոմիտասին և անոր ընկերներուն:

Դաշտային կիզիչ արեին տակ ճամփուն տաղտուկը շատ շուտ կփարատեր Կոմիտասի կատակներով և երգերով, կհասնեինք «Յատկան ջուր»-ի ձորը: Այնտեղ, ջուրերու ձայնին հետ, կլսեինք թուփե-թուփ թռչող մեզ ծանոթ թռչուններու երգը:

Ըստ Կոմիտասի արտահայտության, Պարտիզակի «Ազգային հանրապետության» զրոսավայրերուն թագուհին կհանդիսանար «Յատկան ջուր»-ի ձորը: Անոր բուսական գեղեցկության հետ կմրցեր իր հոյակապ ջրվեժը:

«Յատկան ջուր»-ը ահեղադղորդ, փրփրան ու սպիտակ ջուրերը հետզհետե պրիսմակի [պրիզմա] բոլոր գույներն ստանալով, կհոսեին ավազանման փոսերու մեջ, ուր առանձին հորձանքներով կբաժնվեին տարբեր ուղղություններու...

Շատ քչերն էին, որ արհամարհելով վտանգը, կմագլցեին

անոր մամռապատ հսկայակույտ քարերն ի վեր: Անոնցմե
առաջինն էր Կոմիտասը: Այդ տեղեն Կոմիտասի երգած «Հա-
յաստան, երկիր դրախտավայր» երգը կտարածվեր դեպի հե-
ռավոր դաշտավայրերը, ուր ցորենի կալերուն մեջ աշխատող
հայ շինականը, գերանդին և մանգաղը թողած, կորոններ հրա-
շալի երաժշտության աղբյուրը... Նրիտասարդությունը խում-
բերու բաժնված «Ցատկան ջուր»-ին շուրջը ժրաջան մրջյուն-
ներու պես աշխատանքի կլծվեին: Շատեր դաշտասեղանի
պատրաստությամբ կղբաղվեին: Ուրիշներ խարույկներ կվա-
ռեին: Մեկ քանի նկարիչներ ալ, որոնց մեջ տողերուս գրողը,
«Ցատկան ջուր»-ին դիմացը նստած կնկարեին:

Երբ մեր խումբը լուսնի առաջին շողերով Լուսաղբյուրին
առջև հասավ, այնտեղ նշմարեցին մեր տանուտեր Կարապե-
տը, որ գերանդին ուսին, դեպի մեծ երաժշտագետը հառաջա-
նալով, Կոմիտասի ձեռքը համբուրեց և ըսավ. «Փառք, հեյ
տեր աստված, ողորմությանդ մեռնեմ, ուրկից զրկեցիր մեզ
Հայաստանի այդ պյուլպյուրը...»:

Կոմիտասը «Աղգային հանրապետություն» կոչված Պարտի-
զակին մեջ ուներ իր սիրելագույն վայրերը, սկսյալ «Թզուկ
անտառ»-են մինչև ծովահայաց հրաջագեղ բարձունքները,
որոնք պոլսահայ երազկոտ բանաստեղծներուն, նկարիչներուն
և սիրող զույգերուն նախընտրած անկյունները կհանգիստ-
նային:

1913 թվի ամռանը Պարտիզակի մեջ Կոմիտասի ներկա-
յությունը առիթ ստեղծեց ժողովրդական խանդավառության:
Պոլսահայության ամեն դասակարգե, նույնիսկ կղերական
հայտնի դեմքեր ամեն օր խումբ-խումբ կուգային Պարտիզակ,
վայելելու հայ գյուղին մեջ ազատ շունչով կատարվող կոմի-
տասյան տոնակատարությունները...

Կարելի է արդյոք մոռանալ Պարտիզակի «Վերին կալերն»
ու «Վերին արտերը», ուր հայ շինականը իր հնձած ոսկեվառ
ցորենը շեղջ առ շեղջ դիզելեն հետո կսկսեր նահապետական
գործիքներով կալսել կիզիչ արևին տակ, մինչ հեռվեն կլսեր
Կոմիտասի «Հորովել»-ը...

Ինչպես շվերհիշել «Ս. Մինասի» հայտնի կաղնուտի անտառներուն մեջ տոնի օր մը:

Համատարած կանաչության մեջ հորձանուտ ջուրի մը մոտիկ, Կոմիտասը կրթնած ավերակ մատրան խաչքարին, որ դարեր առաջ Հայաստանեն բերված էր, կերգեր «Լուր-դալուրը»...

Անոր քով նստած էր Ռուբեն Զարդարյանը, իսկ ոտներուն մոտ ծնրադրած կհեկեկար պարտիզակցի ծանոթ շինականը՝ ածխագործ Կարապետ աղան...

Այդ անմոռանալի պահը, երեսոմներեք տարի վերջ, ես փորձեցի կտավին հանձնել իմ համեստ ուժերով, նկար մը, զոր կպահեմ իբրև թանկագին հիշատակ:

ԿՈՄԻՏԱՍ ԵՎ ՄԱՆՈՒԿՆԵՐԸ

Կոմիտաս, Պոլիս հաստատվելեն վերջ, սկսավ հեղաշրջում մտցնել նաև հայկական ազգային վարժարաններու երգի և պարի ծրագիրներուն մեջ:

Անձամբ այցելելով Պոլսո մոտ կամ հեռավոր արվարձաններու թաղային վարժարանները և տեսնելով, որ անոնց մեջ պարը գրեթե ամբողջովին կրացակայեր, իսկ երգը, տիրացուներու այլամերժ մենաշնորհը դարձած և սահմանափակված կաֆեշանտաններու եղանակներով կամ, լավագույն պարագային, ազգայնական ճղճղան եղանակներով, բոլորովին հեռու էր ազգային-ժողովրդական գրոշմե և զուրկ՝ դաստիարակչական որևէ բովանդակութենե, Կոմիտաս իր ամբողջ երաժշտական հմտությունն ու եռանդը ի սպաս դրավ նաև ազգային վարժարաններու մեջ ստեղծելու ազգային-ժողովրդական երաժշտություն և պարարվեստ: Այդ պարերը ան նոր չէր սկսեր: Զանոնք սովորեցրեր էր նաև էջմիածնի մեջ, ժողովրդական երգը լավ ըմբռնելու համար:

Գիտակցելով այդ խնդրի ազգային-դաստիարակչական մեծ նշանակությունը, Կոմիտաս ջանք չխնայեց անոր իրագործման համար:

Առաջին կարևոր քայլը եղավ այն, որ ան այդ նպատակով պատրաստեց խումբ մը երաժիշտ-մանկավարժներ, որոնք, սովորելով Կոմիտասեն հայ ազգային ինքնուրույն երգն ու պարը, ինչպես նաև զանոնք օգտավետ կերպով դասավանդելու մեթոդները, անցան գործի, Պոլսո զանազան հայկական վարժարաններու մեջ ստանձնելով երգի ու պարի դասերը:

Այս բնագավառի մեջ Կոմիտասի ծավալած գործունեության բնույթն ու ոգին ինքնըստինքյան կերևան այն նշանակալից դասախոսությունների մեջ, զոր ան տվավ 1912 թվին Բերայի Նսայան վարժարանի սրահին մեջ, ի ներկայության հարյուրավոր երաժիշտ-մանկավարժներու և մասնագետներու:

Կոմիտասի անխոնջ ջանքերուն շնորհիվ, 1912-են վերջ Պոլսո ազգային վարժարաններու երաժշտական-պարային դասերը սկսան հիմնովին բարեփոխվիլ:

1914 թվի դպրոցական վերամուտին Կոմիտասը Բերա-Բանկալթիի Նիկողոսյան երկսեռ գիշերօթիկ և ցերեկօթիկ ազգային վարժարանի կողմե հրավիրվեցավ իբրև երաժշտության դասատու:

Շատ մեծ եղավ վարժարանի ուսուցչական կազմի և աշակերտության զարմանքը, երբ տեսան, որ հակառակ իր բազմազբաղ վիճակին, Կոմիտաս ոչ միայն համաձայնեցավ իրենց վարժարանին մեջ դասեր ընդունիլ, այլև ջերմ փափագ հայտնեց գոնե շաբաթը երկու ժամ դբադվիլ նաև մանկապարտեզի 6-8 տարեկան երեխաներու երգի ու պարի դասերով:

Քույրս՝ Արաքսի Մեսրոպյանը, որ Լոնդոնի Կիլբերնի Ֆրոպեյան ինստիտուտեն վկայված ըլլալով, այդ օրերուն կապված էր Նիկողոսյան վարժարանին՝ իբրև մանկապարտեզի խորհրդատու, կպատմեր, որ մանկապարտեզի դասի օրերը Կոմիտաս շատ ուրախ տրամադրության մեջ կըլլար: Ան միշտ դասի ժամեն առաջ կուգար, և օգտագործելով մանուկներու զբոսանքի ազատ ժամերը, կհավաքեր զանոնք իր շուրջը և կերգեր ու կպարեր անոնց հետ: Իսկ երբ դասարան կմտնեին՝ այդ երեխաները այլևս նախորդ դասերու շարաճիճի և անզուսպ երեխաները չէին, կարծես ուրիշ երեխաներ ըլլային: Բավական էր, որ Կոմիտաս ըսեր. «Ուշադրություն, մանուկ-

ներս, և անոնք, կարծես մագնիսացած, կհետեւեն անոր ամեն մեկ ցուցմունքին: Զվարթ տրամադրությունը Կոմիտաս կներկատեր երեխաներու մտային և հոգեկան ընդունակություններու զարգացման նախապայմանը, իսկ երեխաներուն մեջ այդ տրամադրությունը արթնցնելու համար անիկա օժտված էր քնական և մեթոդոլոգիական բոլոր տվյալներով:

Կոմիտասի Պոլսո վեց մասնավոր սաները իրենց և՛ փորձնական-մանկավարժական դասերը, և՛ ավարտական քննությունները կատարեցին այդ վարժարանի աշակերտության և՛ մանկավարտեզի մանուկներուն դասեր տալով, և՛ անոնց տարիքներուն համապատասխան երգեր մշակելով:

Կոմիտաս այդ վարժարանը մտնելու առաջին իսկ օրերուն ճանկապարտեզի 6—8 տարեկան երեխաներեն կազմակերպեց երկսեռ երկձայն խումբ մը և համերգներ տվավ ծնողական հավաքույթներուն:

Բոլորիս գուրգուրանքին և հիացումին առարկա դարձած այդ երկձայն խումբի առաջին երգը եղավ «Իմ շինարի յարը», իսկ հաջորդ համերգներուն համար Կոմիտաս և իր հայտնի սաները գրեցին մանկական հատուկ երգեր:

Նիկողոսյան վարժարանի այդ երգերը, Կոմիտասի մյուս գեղջուկ երգերուն հետ, տարածվեցան Պոլսո բոլոր կենտրոնական և թաղային վարժարաններուն մեջ:

Հայ ժողովրդական երգի թարմ ու հարադատ շունչն ու ազգային պարերու կենդանի ու իթմը մեծ աշխուժություն մը ցուցին պոլսահայ ամբողջ ուսումնական հաստատություններեն ներս, և անկե տարածվեցան ամեն մեկ հայ տունեն ներս:

Հայ տունն ու դպրոցը այդ երգերով ու պարերով ավելի ժողովրդական իրարու, բազմապատկվեցան ծնողական հավաքույթները, և այդ հավաքույթներու առթիւ՝ դպրոցական հանդիսությունները: Բոլորովին փոխվեր էր այդ հանդեսներու հայտնադրերու բովանդակությունը:

Կոմիտասյան երգերը դարձան անոնց առանցքը:

Պոլսո մեջ արդեն հայտնի էր դարձած մանուկներու նկատմամբ Կոմիտասի ունեցած սերն ու գուրգուրանքը:

Իր ճանապարհորդություններուն ժամանակ, երբ կտեսներ
երեխա մը, ան «ճիւլ-ճիւլ» մը ընելով կգրավեր զայն:

Իր մտած-ելած մտերիմ ընտանեկան շրջանակներուն մեջ
երեխա շունեցող տունները ան կնամանցներ «անթռչուն վանդա-
կի»: Իսկ երեխա ունեցող տուններ մտնելուն, չէր կարող պա-
տահիլ, որ շգրաղվեր երեխաներով:

Դեռ հազիվ դռնէն ներս մտած՝ Կոմիտաս կսկսեր «ճիւլ-
ճիւլ»-ներով դեպի իրեն կանչել մանուկները, որոնք, երբ
կշրջապատէին զինքը, ան կսկսեր երկու ձեռքերը գրպաններն
ու թեզանիքները տանելով՝ օդին մեջ շարժել և երեխաներուն
այնպես ձևացնել, որ երկնքին մեջ աջ ու ձախ թռչուններ թող
կուտա: Մինչ Կոմիտասի ձեռքի շարժումներէն և ճիւլճիւլնե-
րէն մանուկները ուսուստուն, երևակայությամբ կիյնային
թռչուններու աշխարհը, մենք պահ մը կփոխադրվեինք մեր
սիրելի Ալեմտաղիի անտառները...

Երբ երեխաները, ոգևորված, կսկսէին ճիւլ-ճիւլ երգելով
վազվառել Կոմիտասի շորս կողմը, Կոմիտաս անոնց հետ
կսկսեր երանգավորել իր ճիւլճիւլները, երեխաներու ընդհանուր
ճվոցներուն մեջ ան մեջընդմեջ կարճակեր անտառային տար-
բեր թռչուններու իսկական դաշլաշլիկները: Երեխաներու գըլ-
խավերէն կարծես կանցնէին սոխակներու, սարյակներու,
ճնճղուկներու, ծիծեռնակներու և այլ թռչուններու երգմանը, և
երեխաները կվազվառէին՝ օդին մեջ աչքերով հետապնդելով
զանոնք...

Կոմիտասի այդ հաճելի պահերը, ըստ քանի մը ծնողքնե-
րու վկայության, ունեցան նաև դաստիարակչական նշանա-
կություն իրենց շարաճճի և քմահաճ երեխաներու վրա: Բա-
վական էր զգուշացնել զանոնք, որ այլապես կկորսնցնէին
Կոմիտասը՝ իր հարյուրավոր ճիւլճիւլներով, և անոնք իսկույն
կդառնային հլու հնազանդ:

Պատահեր է, որ կամուրջէն դեպի Վոսփորի ամուսնները,
կամ դեպի Իշխանաց կղզին երկթամյա ճանապարհորդու-
թյուններու ժամանակ, երեխաներ մոտեցեր են Կոմիտասին և
խնդրեր են անկե արձակել իր գրպանի ճիւլճիւլները: Իսկ Կո-
միտաս, նկատի առնելով կամրջակի վտանգավորությունը,

զարմանալի ներգործումով մը, կհամոզեր զանոնք ըսելով, «Եթե հիմա շոգենամլին մեջ արձակեմ ճիւղճիւղները, անոնք կերթան ու ա՛լ ետ չեն դառնար»:

✦ Կոմիտաս Պուսո մեջ երկար ժամանակ փայփայեց նաև հայ մանուկներու համար երաժշտական-դաստիարակչական գունավոր պատկերազարդ գրքույկներ կազմելու և հրատարակելու իր երազները:

1914 թվի Փարիզի հայտնի Միջազգային երաժշտական համագումարեն վերադարձին, Կոմիտասի բերած երաժշտական բազմաթիւ գրքերուն մեջ կային նաև շարք մը ֆրանսիական և գերմանական գունավոր պատկերազարդ երաժշտական մանկական գրքույկներ*:

Կոմիտասի երազն էր ատոնց օրինակով, բայց բոլորովին տարբեր բովանդակութեամբ գունավոր պատկերազարդ երաժշտական գրքույկներ կազմել և հրատարակել իր սիրելի հայ մանուկներուն համար:

Վերջերս (1951 թ.) Բեյրութեն ուղարկված Կոմիտասյան արխիւի մեջ աչքի կդարնեն մանուկներու վերաբերյալ նյութերը, որոնց մեջ կան մանկական երգերու խոսքերը, մանկական պարեր ու խաղեր, հանելուկներ, մանկական-դաստիարակչական մտերիմ պոույցներ, խրատներ և այլն, և այլն:

Գծրախտաբար կրթական-դաստիարակչական բնագավառի մեջ Կոմիտասի տնեցած այս հաջողութեաններն ու ձեռնարկները նույնպես կրկար շտեկնին: Վրա հասավ իթթիհատական ջարդարար ռեժիմի թաթը և մեկտպես միլիոն անմեղ ժողովրդի արյան մեջ խեղդեց և՛ Կոմիտասի հազար ու մեկ պայծառ երազները, և՛ հայ մանուկի երզն ու պարը: Սակայն, Կոմիտասի այդ երազը նույնպես իրականութուն դարձավ մեր Հայրենիքին մեջ, ստվետական կարգերու հաստատվելեն հետո:

* Այդ գրքերն մի քանին, ինչպես նաև Կոմիտասի ձեռքով կառարձած թարգմանութեան ձեռագիրը, այժմ կգտնվին Նրեանի Կոմիտասյան արխիւի մեջ:

Հայ գեղջուկ երգի թարմ շունչն ու գեղեցկությունը ներարկելով արևմտահայության մոայլ կյանքին մեջ, հայ ժողովրդական ինքնուրույն երաժշտության ստեղծման ու տարածման հետ միաժամանակ, հայ իրականության մեջ արթնցնելով երաժշտասիրական, ժողովրդասիրական, հայրենասիրական առողջ զգացումներ ու գաղափարներ, Կոմիտաս ամբողջ հայ ժողովրդի մեջ ստեղծեր էր այնքան մեծ խանդավառություն և ոգևորություն, որ ան ձեռք էր բերեր հայ ժողովրդի անվերապահ համակրանքը, անոր անշափ սերն ու գուրգուրանքը: Մեծ էր անոր ազդեցությունն ու հեղինակությունը հայ իրականության մեջ, որ դեռևս անոր կենդանությանը հասկանալով և գնահատելով ամոր գործին մեծությունը, աննախընթաց փառքով պսակեց անոր անունը:

Այդ տեսակետին առանձնապես ուշագրավ է մեծարանքի այն ցույցը, զոր հայ ժողովուրդը կազմակերպեց 1914 թվին՝ Փարիզի մեջ գումարված Միջազգային երաժշտական համագումարեն՝ Կոմիտասի վերադարձի առթիվ:

Այդ համագումարի մեջ Կոմիտասի ունեցած աննախընթաց հաջողություններու լուրերը թերթերու միջոցով, օրը-օրին արձագանքելով պոլսահայության մեջ, մեծ ոգևորություն և հրապարտության զգացում կներշնչեին ամեն մեկ ազնիվ հայու:

Այդ համագումարեն՝ Կոմիտասի Պոլիս վերադառնալունախօրյակին՝ Պոլսո մոտ և հեռավոր արվարձաններու «երիտասարդաց ընկերությունները» սկսեցին իրար գերազանցել՝ արժանավոր ընդունելության համար նախապատրաստություններ տեսնելու մեջ:

Կոմիտասի ժամանումեն շատ առաջ Սիրքեճի կայարանը հավաքվեց էին Բերայի, Իսկյուտարի, Կուզկոնճուքի, Գատըգյուղի, Գանտիլիի, Պեյքոզի, Պեշիկթաշի, Օրթագյուղի, Բումելի-Հիսարի և Պոլսո այլ մոտիկ և հեռավոր շրջաններու հայ երիտասարդաց միություններու երկսեռ խումբերը, որոնք իրենց ձեռքերուն կկրեին ծաղկազարդված դրոշակներ, հսկածադկեփունջեր և ծաղկանիշ տառերով զարդարուն ցուցանակ-

ներ: Այդ բոլորը երիզող գույնզգույն բազմաթիւ ժապավենները, հարգանքի ու երախտագիտութեան ալլաղան ձեւերպումներով, քաղցր հանկերգի մը պէս կկրկնենին «Կոմիտաս» հարազատ ու փառավոր անունը:

Այնտեղ հավաքվել էին պոլսահայութեան ամենատարբեր խավերն մարդիկ, ընդ որում և Կոմիտասի մտերիմ գրողներն ու արվեստագետները:

Ճեպընթացի ժամանման երկու րոպե էր մնացած, երբ հեռվէն հնչեց սուլիչը, ուռաները թնդացուցին ամբողջ կայարանը, կարոտալի հուզումը վարարեց անհամբեր սպասողներու սրտերը:

Այդ միջոցին կայարան մտաւ Սամաթիո երիտասարդաց միութեան խումբը՝ իր հայտնի նվագախմբի քայլերգային ութմով, որ ընդհանուր այդ հուզումի մեջ կարձագանքեր Կոմիտասի հանրածանոթ

«Էս գիշեր լուսը տեսա,
Երի, երի, երի ջան,
Իմ յարը դուսը տեսա,
Երի մարալո ջեյրան»:

Սլել էր ուխտ էր դալի,
Երի, երի, երի ջան.
Հրացանը ուսը տեսա,
Երի մարալո ջեյրան»-ը:

Նվագախմբին կհետեւեր Սամաթիո երիտասարդ մարդիկներու ջոկատը՝ սպիտակ համազգեստով և ծաղկեփնջերով: Ի հարգանս սիրելի Կոմիտասին և անոր հաղթական վերադարձին, Սամաթիո երիտասարդությունը, համաձայն իր ուխտին, Սամաթիայէն Սիրքեճի երեք ժամանոց ճանապարհը կտրեր էր ոտքով:

«Ողջո՛ւյն», «Փա՛ռք մեր Կոմիտասին» սրտագին աղաղակներուն տակ գնացքեն դուրս ելաւ կարոտալի մեր Կոմիտասը, որ սպիտակ թաշկինակը ճոճելով օդին մեջ՝ կողջուներ իր սիրելի ժողովուրդը: Մինչ Սամաթիո նվագախումբը կշարունակեր նվագել Կոմիտասյան ութմիկ երգերեն, մար-

դիկներու խումբը առաջինը շրջապատեց Կոմիտասը և առաջնորդեց զայն հոծ բազմության մեջեն:

Ամբողջ կայարանը կղզրդար «ողջուն և փա՛ռք Կոմիտասին» կանչերուն տակ: Ամեն կողմե Կոմիտասի վրա թափվող երփներանգ ծաղիկները իսկական ծաղկյա արձանի մը տպավորութիւնը տվին անոր:

Շնորհակալության ջերմ խոսքեր ուղղելէ վերջ զինքը շրջապատող հասարակայնության, Կոմիտաս ողջագուրվեցաւ իր քանի մը մտերիմ գրողներուն հետ և միասին կառք նստելով՝ հեռացաւ դեպի կամուրջ...

Դժվա՛ր թե Սիրքեճիի կայարանը երբևիցե տեսած ըլլանման սրտառուչ տեսարան մը...

ԿՈՄԻՏԱՍԻ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻ ԿԱՐԻՆԵ ԽՐԻՄՅԱՆԻ ՀՈՒՇԵՐԸ

1931 թվին Թբիլիսիեն Երևան հաստատվելու՝ նկարչական թանգարանին մեջ պատահմամբ ծանոթացա թանգարանի աշխատակից նկարիչ Վրթանես Ախիկյանի և իր կնոջ՝ Կարինե Խրիմյանի հետ: Վերջինս, Պոլսո մեջ, Կոմիտասի միջնորդութեամբ երաժշտության աշակերտուհիս եղած էր:

Կարինեն հետ մեր հանդիպումները շարունակվեցան նվիրական բարեկամութեան մը շուրջ, որուն առանցքը կազմեցին Կոմիտասի պոլսական կյանքին կապված մեր հուշերը:

Կարինեն Խրիմյան Հայրիկի թոռն էր, և դուստրը՝ պրոֆ. Խորեն էֆ. Խրիմյանի: Անոնք երկար տարիներ ապրած էին էջմիածին, և Խրիմյան Հայրիկի կարգադրութեամբ՝ էջմիածնական նորընծա Կոմիտաս արեղան 1893 թվին երաժշտութեան և երգեցողութեան դասեր կուտար Խրիմյան Հայրիկի երկու մանկատի թոռնուհիներուն: Այդ առիթով Կոմիտասը Խրիմյան ընտանիքի հարազատ մեկ անդամը նկատվեցաւ և առարկան դարձաւ անոնց ծնողական գուրգուրանքին: Կարինեն ինծի կպատմեր Կոմիտասի էջմիածնական կյանքի դրվագներեն, որոնցմէ քանի մը հատը կարժե հիշել...

Կոմիտասը բացառիկ մանկասեր էր, և ըստ իրիմյան Հայ-
փիլի հորջորջման՝ «Հոգեբան-մանկաբան» մը։ Կոմիտաս իր
աշխույժ, եռանդուն, կատակասեր և քաղցր բնավորությամբ
էջմիածնա մեծ ու փոքր երեխաներուն սիրտը գրաված էր։
Շաբաթը երկու անգամ մեր տունը դասի գալուն՝ դուռ ու դրա-
ցիի երեխաները կհավաքվեին մեր բակը։ Անոնք գիտեին, որ
ամեն դասի վերջավորության Կոմիտաս արեղան բակ իջնելով
իրենց հետ «քաղցր զրույցներ» պիտի ըներ, խաղեր պիտի
սորվեցներ և անոնցմե երգել սիրողները մեր դասերուն պիտի
միացներ։ Երբ տեսներ երեխայի մը լացը կամ ընկերոջը հետ
կռիվը՝ զգայուն Կոմիտաս չէր հանգստանար՝ մինչև որ դա-
նոնք շխաղաղեցներ։

Եկավ ժամանակ, որ մեր երկու քրոջ երգեցողության դասե-
րը խմբակի մը վերածվեցան։ Դուռ ու դրացիի երգել սիրող
երեխաներու խմբակը՝ ի մեծ ուրախություն իրիմյան Հայրի-
կի, արդեն հայտնի դարձավ գյուղին մեջ։ Հաճախ մեծ տո-
ներին, երբ կաթողիկոս Հայրիկը սովոր էր մեր տանը հան-
գըստանալ, Կոմիտասը մեր մանկական խմբակին սորվեցու-
ցած հայրենասիրական փոքրիկ երգերով, որոնց «սուրճ»-ները
մենք՝ երկու քույրերս կկատարեինք, կուրախացներ վեհափառ
Հայրիկը, որ օրհնելով Կոմիտասի աստվածային շնորհները,
ուժ ու կորով կմաղթեր անոր։ Եվ Կոմիտաս առ ի շնորհակա-
լություն Հայրիկին՝ միշտ կերգեր անոր սիրած երգերն։

Հաճախ, մեծ տոներու, պոլսաբնակ մեր հարազատները
տուփերով ընտիր շաքարեղեններ կուղարկեին իրիմյան Հայ-
րիկին։ Այդպիսի օրեր Հայրիկը գիտնալով Կոմիտասին քաղ-
ցրասիրությունը, մեզ հետ քանի մը տուփ նվեր կուղարկեր
Կոմիտասին, և մենք շատ աղեկ գիտեինք և կտեսնեինք, որ
այդ շաքարները Կոմիտաս գրպանները լեցուցած կբաժներ իր
համփաները կտրող երեխաներուն։

Շատ հաճախ ալ ծնողքս, ի նշան երախտագիտության,
երբ հարգի նվեր մը կուտային իրեն, Կոմիտաս կմերժեր զայն,
ըսելով. «Վայելած ծնողական գուրգուրանքներս ալ բավական
են, որ մինչև կյանքիս վերջ երախտագետ ըլլամ իրիմյան
հարազատներու։

Տարիներու ընթացքին Կոմիտաս այնքան կապված էր ծնողացս հետ, որ սիրտն ուղած ճաշերը կառաջարկեր մորս պատրաստել: Կոմիտասի ամենասիրած ճաշերը Հայրիկի սիրած վանա վոռշն էր, թանապուրը և յուղալի էրիշտե փիլաֆը: Կոմիտաս պտուղներուն մեջ կնախընտրեր խաղողն ու ձմերուկը, իսկ ծաղիկներուն մեջ՝ վարդը, լեյլակը և մեխակը, որ մեր տան պարտեզին միշտ սովոր էր քաղել:

1899 թվի ամառը Խրիմյան Հայրիկին հետ Բյուրականի իր ամառանոցը կապրելինք: Երկար շաբաթներն ի վեր Հայրիկը Բեռլինեն Կոմիտասի վերադարձին լուրին կսպասեր և անոր աւագման համար կանհանգստանար:

Առտու մը, երբ, ըստ սովորության, Հայրիկը ծառի մը տակ նստած սուրճ կխմեր, հանկարծ իր հզոր ձայնով իր մոտ կանչեց մեզ և ալլալված ըսավ. «Աղջկերք, կես ժամն ի վեր ականջիս երգ ու երաժշտության ձայներ մը կուգան, սա ցընո՞րք է, թե իրականություն»: Եվ իրոք՝ հետզհետե մեր ականջներուն ալ պայծառացան երգ ու երաժշտության ելևէջները...

Հայրիկի առաջարկին վրա, մայրս և երկու քույրերս վաղեցիներ ձայներու ուղղությամբ՝ բլուրի մը գագաթը, և ի՛նչ տեսնենք — մոտակա դաշտի մը արահետեն դեպի գյուղ եկող սալի մը վրան՝ մեր Խորեն Հայրիկը և մեր տան հարազատ բարեկամ նկարիչներ Փանոս Թերլեմեզյանն ու Եղիշե Թադեոսյանը, որոնք կանգնած շրջապատեր էին տարիներն ի վեր սպասված Բեռլինեն գալիք մեր դաշնամուրը: Անոր առջև նստած Կոմիտաս կերգեր ու կնվագեր Հայրիկի սիրած ուրախ երգերն.

«Առտուն կանուխ թե ելնենք
Քաղցր վաստակը դաշտին,
Զվարթ ըլլանք ու երգենք
Գեղջուկ երգերը մերին...»

Երբ իրիկվան խաղաղ
Սրտով տուն դառնանք,
Սեղան նստինք՝ ուրախ
Ըլլանք ու խայտանք»:

Երբ սալը կանգնեցավ մեր դռանը, արդեն բյուրականցիներու մեծ մասը հավաքված էր այնտեղ... Այնտեղ մեծ ուրա-

խություն եղավ: Հայրիկը ողջագուրեց իր կարոտալի սանը և հուզված շեշտով մը ըսավ. «Իզուր չէ, որ Հայրիկի բացառիկ սիրուն և գուրգուրանքին արժանացած ես, տարիներ առաջ տված խոստումդ այսօր արդեն կատարեցիր... Թեև ուշ՝ բայց նուշ եղավ... Խոստանալ և կատարել շատ հաճախ իր անասելի դժվարությունները ունի և ես գիտեմ, որ դուն այդ դժվարություններուդ լեղի պատառները ի սեր Հայրիկին մարսեցիր... Խոստանալ և կատարելը առաքինությանց բանալին է...»: Եվ Հայրիկը կրկին ու կրկին անգամ ողջագուրեց իր «բլբուլ» սանը և օրհնեց զայն:

Ամբողջ շաբաթ մը տոնական սեղան էր բացված Հայրիկի ամառանոցը: Հեռվեն-մոտեն շնորհավորող հարազատներ անպակաս էին: Հայրիկի առաջարկով Կոմիտաս կերգեր, կնվագեր և հաճախ ալ կպարեր: Անոնք դեմ-դիմաց հայ ժողովրդական մարտական պարեր կկատարեին: Հայրիկի և Խրիմյան ընտանիքի երջանկությունը ավելի ու ավելի կոգեկորեր Կոմիտասը: Սեղանին շուրջ Հայրիկը կատակալիր խոսքեր կուղղեր երիտասարդ՝ արդեն հայտնի երգիչ-երաժիշտ իր սանին:

Այդ օրերեն մեկը Հայրիկը, փաղաքշական բառերով, Կոմիտասին կատակեց և ըսավ. «Մո տնաշեն, ինչո՞ւ այդպես խառչա—դուշ* ես դարձեր (ակնարկելով անոր նիհարած ըլլալը, ըսե տեսնեմ՝ գերմանուհի՞) մը սիրտդ գողցավ, թե սնունդդ կարճ էր... Եթե առաջինն էր պատճառը՝ թող հետդ բերեիր, իսկ թե երկրորդը՝ թող Խորենին քեզ պահ տված դաշնամուրի դրամը ուտեիր... Խորենի դաշնամուրը քու թանկագին կյանքեդ վեր չէր, և դուն աղեկ գիտեիր, որ երկու պարագային ալ Հայրիկը ներողամիտ պիտի ըլլար քեզի... դուն անոր սիրտը աղեկ կճանշնայիր...»: Կոմիտաս արդեն ուրախ և հպարտ՝ Հայրիկին պատասխանեց. — «Թող Վեհափառ Հայրիկին ունեցած առաքինություններեն գոնե մեկը ժառանգած ըլլամ և գործքով ապացուցած...» և ծիծաղով մը ավելցուց. — «Վեհափառ հայրիկին խոստովանիմ, որ երեք տարի Խորեն էֆենդիի դրամը սրտիս մոտիկ պահելով հանդերձ՝ հասա այսօրվան հաջողությանս... Թող երկար կյանք ունենան Խրիմյան հարազատներս,

* Ագռավ (թուրք.)

խառնաճաճ շուտ կճլտորի իր հայրենի օջախին մեջ»։ Եվ Հայրիկին աչք առնելով վերջացուց Կոմիտաս.— «Հայրենիքի անհուն կարոտիս մեջ,— ըսավ ան,— օտար հոգիներ չէին կրնար երթեք պղտորել իմ հոգին...»։

*

* *

1936 թվին Կոմիտասի թաղման 40-օրյակին ինձ մոտ եկան Կարինե Խրիմյանն ու նկարիչ Փանոս Թերլեմեզյան և առաջարկեցին միասին այցելել Կոմիտասի գերեզմանը։

Հին գերեզմանատան համատարած լուսթյունը իր խորհրդավորությամբ համակեց մեզ։ Մերունազարդ Փանոսը հուզումեն դողդղացող շրթներով պատմեց իրենց միասին անցուցած երանելի օրերեն։ Արցունքները կհոսեին իր զառամած դեմքեն վար։

Կարինեն նույնպես կհեկեկար՝ վերհիշելով իր ծնողական տան անմոռանալի օրերը...

Իսկ ես՝ քարացած այդ սև հողակույտին առջև, կարծես երազի մեջ՝ վերացած էի հոգվույս մեջ կուտակված կոմիտասյան այն առինքնող պատկերներով, որոնք վաղ երիտասարդական տարիներես կապվեցան անոր մեծ արվեստի նրբահյուս թելերուն...

Երեկո էր, երբ մեկնեցանք դարավոր գերեզմանատան պանթեոնեն։ Մեր ճամփու երկայնքին երկար դիտեցինք հայրենի երկրի երկու հավերժությունները— վեհանիստ Արարատն ու Հրազդանի փրփրուն ջուրերը, որոնք փոխադարձաբար, ատեն-ատեն կխաշաձևեին մեր խոհերը... Հայրենի այդ հավերժություններուն հետ, և անոնց պես վեհ ու կենդանի առհավետ կապրի նաև Կոմիտաս՝ իր երգերու հմայքով։

*

* *

Կարինե Խրիմյանին կյանքի վերջի օրերուն ինձ հանձնած կոմիտասյան հուշ-հիշատակ թղթի կտորիկը իր կոմիտասյան պաշտամունքի մեկ շիթ հիշատակը թող ներկայացնե։

Հանգուցյալ ուսուցչապետ Ռեթեոս Բերբերյանի համանուն ցերեկօթիկ և գիշերօթիկ վարժարանը հիմնված էր Պոլսո ասիական եզրի ծովափնյա հայաշատ կենտրոնի մը՝ Իսկյուտարի բարձունքին վրա:

Ուսուցչապետի մահեն վերջ վարժարանը շարունակվեցավ անոր երկու չափահաս զավակներու Օննիկի և Շահանի գլխավորությամբ:

Պոլսո հայտնի հայ մտավորականները, որոնցմե շատերը նույն վարժարանի շրջանավարտներեն էին, մասնավոր հոգատարությամբ մը շրջապատեցին Բերբերյան վարժարանը:

Պոլիս հաստատվելու առաջին իսկ օրերեն, Կոմիտաս մոտեն հետաքրքրվեցավ Բերբերյան վարժարանի երաժշտական վիճակով: Պոլսո մեջ Բերբերյան վարժարանը միշտ մնաց Կոմիտասի ամենահարազատ անկյուններեն մեկը: Իսկյուտարի մեջ, դասախոսական ու համերգային իր գործունեության համար, Կոմիտաս միշտ նախընտրեւ է Բերբերյան վարժարանը:

Այդ առիթներով՝ Կոմիտաս մոտեն ծանոթացավ հանգուցյալ ուսուցչապետի շնորս զավակներուն՝ Օննիկի, Մաննիկի, Շահանի և Նուրհանի հետ, որոնցմե առաջին երեքը, բացի բարձրագույն կրթության տեր ըլլալէ, միաժամանակ օժտված էին գեղարվեստական խորունկ հասկացողությամբ, առանձնապէս երաժշտական ձիրքերով:

Նկատելով այդ հանգամանքը, Կոմիտաս խորհուրդ էր տվեր Օննիկին երաժշտական բարձրագույն ուսում առնել Փարիզ: Իսկ սորբոնավարտ երիտասարդ փիլիսոփա Շահանն ու զաշնակահարուհի-երգչուհի Մաննիկը դարձան Կոմիտասի Պոլսո սիրելագույն սաները, որոնք արժանացան Կոմիտասի մասնավոր դասերուն:

Կոմիտասի սերն ու հարգանքը այնքան մեծ էր իր նոր սանի՝ փիլիսոփա Շահանի նկատմամբ, որ սկսավ նախանձը շարժել մեր խումբ մը զաշնակահար-զաշնակահարուհիներու:

Շուտով հայտնի դարձավ մեզ Շահանի նկատմամբ Կոմիտասի ունեցած այդ արտակարգ համակրանքի դրդապատճառը: Սորբոնի մեջ Շահանի ձեռք բերած փիլիսոփայական, հոգեբանական, գեղագիտական-երաժշտագիտական լայնածավալ հմտությունը, ըստ Կոմիտասի, ոչ միայն շէին հեռացուցեր զինքը իր ժողովուրդի արվեստի պարզ ու վճիտ արտահայտություններեն, այլև, ընդհակառակը, տվյալ պարագային՝ կնպաստեին հայ ժողովրդական երգի իսկության թափանցման և անոր արժեքավորման:

Հիանալով Շահանի երաժշտական թափանցողության վրա, Կոմիտաս հաճախ դիտել կուտար մեզ, որ ան կոշված էր մեծ հայ երաժշտագետ-տեսաբան մը ըլլալու: Եվ իրոք Շահանք եղավ այդպիսին, շնորհիվ այն խորը ներգործության, զոր Կոմիտաս, իր դաստիարակչական ուրույն մեթոդով ունեցավ անոր տաղանդի զարգացման վրա, շնորհիվ ամենօրյա այն հոգատարության, որով Կոմիտաս կաշխատեր անոր մեջ խորացնել ժողովրդայնության հակումները:

Հաճախ, երբ Կոմիտասի մոտ կերթայինք իր նոր ստեղծագործությունները լսելու, մեզ համար սովորական էր տեսնել Շահանը, որ նստած իր հարազատ վարպետի մոտ, խորասուզված կունկնդրեր անոր երգն ու նվագը՝ համապատասխան նշումներ ընելով-իր ծոցատետրին մեջ:

Այդպիսի օրեր Կոմիտասի գրպանի ժամացույցը դրված էր վար աչքերուն առջև՝ դաշնամուրի վրա, որպեսզի Կոմիտաս կարողանար առանց խղճահարության իր մոտ պահել իր «լավագույն քննադատին»՝ մինչև իսկյուտարի վերջին շոգենավի ժամը:

Նման առիթներով հաճախ Կոմիտասի մոտ հավաքված էր լային Պոլսո ամենահայտնի երաժիշտներեն շատերը—Լանկի, Սելվելի եղբայրները, Կորպի եղբայրները, Սինանյաններ, Մակարյան և այլն: Օրվան նյութի մասին արտահայտված կարծիքներուն մեջ Կոմիտաս միշտ կգերադասեր Շահանինը: Կնկատեինք, որ Կոմիտաս իր ուղղումները կկատարեր անոր դիտողություններուն համաձայն:

Այդպիսի օր մը մենք բախտ ունեցանք լսելու Կոմիտասի

ինքնուրույն ստեղծագործություններեն «Անուշ» օպերայի
բողջ նախերգանքը:

Ձյունոտ օր մը, Կոմիտաս, իր տան մեջ, մեզ համար քանի
մը նոր պարերգներ կնվագեր: Նկատեցինք, որ վարպետը
սկսավ անհանգստանալ: Մի քանի անգամ նայելի վերջ դաշ-
նամուրի վրա դրված իր ժամացույցին, Կոմիտաս ի վերջո
հայտնեց իր անհանգստության պատճառը: Շահանի այսքան
ուշանալը արտասովոր էր...

Փոթորկախառն ձյունը ստվերոտեր էր Կոմիտասի «շանի-
շիրի»* լուսամուտները: Անապարանքով վերջացնելով նվագն
ու երգը, Կոմիտաս ընդոստ վագեց դեպի լուսամուտը, ուրկե
այնքան հստակ տեսած էինք Կուզկունչուքի և Իսկյուտարի ծո-
վեզրյա գեղեցկությունները: Այս անգամ, սակայն, մենք ալ
վարակվեցանք Կոմիտասի վրդովմունքեն, երբ նկատեցինք,
որ հեռուն արդեն անտեսանելի էր դարձեր. իրար էին խառնվեթ
ծովն ու երկինքը: Մովու ամենի ալիքները ահով կարծագան-
քեին մեր ներսիդին: Կոմիտաս թեև վերսկսավ նվագել ու եր-
գել, բայց արդեն դժվար չէր նկատել, որ ան ամբողջովին քա-
ցակա էր իր երգերեն ու նվագներեն:

Մեկ ժամ ուշադումով՝ ի վերջո ներս մտավ ճշտապահու-
թյան սիմֆոլ դարձած մեր Շահանը՝ ձյունն փոքրիկ արձանի
մը պես... Անասելի եղավ Կոմիտասի գոհունակությունը իր
անզուգական սանին ի տես... Իրեն հատուկ փութկոտ սրտակ-
ցությամբ վեր ցատկեց Կոմիտաս իր ճոճաթոռեն և մոտեցավ
Շահանին՝ անոր ձյուները թափ տալու համար: Մինչ Շահան
վարպետին ներողամտությունը կխնդրեր իր ակամա ուշադման
համար, իսկ մենք փութադինք դուրս բերել զինքը սպիտակ ար-
ձանի իր վիճակեն, Կոմիտաս՝ զոհ մեր վերաբերմունքեն, և
առանձին խանդաղատանքով մը՝ դեպի իր սանը, հարեց. «Շա-
հան քան, թեև ձյունն ու բուրբ քեզ ուշացնելու և մեզ վախեց-
նելու շափ ուժեղ էին, սակայն, տեսնելով՝ այս պահուս քեզ
այստեղ, պետք է անգամ մըն ալ հաստատեմ, որ քու երաժշտա-
կան խոր հոգիդ ավելի ուժեղ է, քան բնության տարերքը...»

* Սամշիտ:

Ըլլա՛ր ընտանեկան հավաքույթներու, ըլլա՛ր իր փոքր ա-
մեծ համերգներու ժամանակ, Կոմիտաս միշտ առանձնահա-
տուկ համեստութեամբ ականջ կուտար պարզ ու հասարակ ժո-
ղովրդի կարծիքին: Ժողովուրդը ոչ միայն մեծագույն ստեղ-
ծագործողն էր Կոմիտասի համար, այլև ամենամեծ քննա-
դատը՝ ամեն մեկ իսկական արվեստի: Իսկ եթե Կոմիտաս ամե-
նեն վեր կդասեր իր Շահանի կարծիքը, այդ անոր համար էր,
որ վերջինս նույնպես կրածներ իր վարպետի այդ տեսակե-
տը, որ ան նույնպես արվեստի ամեն մեկ երևույթ գնահատելու
ժամանակ կմեկնէր նույն այդ ելակետներէն: Անոր լայն գի-
տելիքները հնարավորութիւն էին տվեր իրեն խորապես ըմ-
բրոնելու Կոմիտասի ուղղութիւնը, իսկ Կոմիտասի մշտական
ազդումներու շնորհիւ այդ ուղղութիւնը դարձեր էր նաև իր
երաժշտագիտական-տեսաբանական հայացքներու բնորոշ
գիծը:

Պոլսո մեջ չկար Կոմիտասի որեւէ համերգ—այդ ըլլար Բե-
րայի մեջ, թե Պոլսո մեկ հեռավոր արվարձանի— որտեղ ներ-
կա շգտնվեր Շահանը՝ փիլիսոփայի իմաստուն ժպիտը դեմքին,
ամեն ըոպե սուզված խոհերու ու դատումներու մեջ, այնքան
լուրջ ու բարեկիրթ: Շահանը, այդ տարիներուն, կարծես Կո-
միտասի երկրորդ էութիւնը ըլլար: Ան ամեն տեղ կհայտնվեր
իր պաշտած վարպետին հետ, որու նկատմամբ միշտ ունե-
րանխորաշափելի սեր ու ակնածանք:

Առանձնապես հոգեգրավ տեսարան կպարզվեր մեր աչ-
քերուն, երբ որեւէ հավաքույթի առիթով՝ անզուգական վար-
պետն ու անոր արժանավոր սանը, երկուքով կմեկուսանային
խումբէն, և միասին կվերանային բնութեան այս կամ այն գե-
ղեցկութենէն, Պոլսո կապույտ ջուրերու այս կամ այն հմայ-
քէն... «Այլապես գրավիչ է մեր հայրենիքի գեղեցկութիւնը,—
կկրկնէր ան՝ նման պահերու,— ոչ մի տեղ չեմ տեսել իմ
հայրենիքի կենդանի հմայքը... ամեն ըոպե տարբեր է մեր
հայրենի բնութիւնը, ամեն ըոպե ավելի գեղեցիկ... հայ
գեղջուկի երգը ձայնեղէն արտահայտութիւնն է մեր հայ-
րենի բնութեան... Մաղթում եմ քեզ՝ Շահան ջան՝ քո սեփա-

կան աշքով տեսնել մեր հայրենիքը. շնչել նրա առողջ օդը, ծծել նրա կենսատու արևը...»:

Մեծ վարպետի և անոր ամենաարժանավոր աշակերտի կապը փոխադարձաբար մնաց միշտ սերտ ու սրտագին:

Իր մեծ վարպետի մահվան առաջին տարելիցին, 1936 թվին, Շահանը անգամ մըն ալ ապացուցեց, որ ինք արժանի էր Կոմիտասի առանձնահատուկ այդ վերաբերմունքին: Այդ առիթով Շահանի գրած—ծավալով ոչ այնքան մեծ, բայց բովանդակությամբ՝ նշանակալից—«Կոմիտաս-կյանքն ու գործը» փոքր բրոշյուրը մինչև այսօր կմնա որպես ամենախորունկ վերլուծություններեն մեկը՝ նվիրված Կոմիտասի մեծ տաղանդին ու գործին, և ամենասրտագին երախտագիտություններեն մեկը՝ անոր հիշատակին ձոնված անթիվ մեծարանքներեն...

ԶԱՐԵՆՑԸ ԿՈՄԻՏԱՍԻ ՄԱՍԻՆ

Ես 1920 թվին հաստատվեցա Թբիլիսի: Փարիզաբնակ ծնողքս և հարազատներս, իրենց հաճախակի նամակներով, իրազեկ կպահանջին զիս Կոմիտասի առողջական վիճակի մասին:

Այդ տարիներուն մեր տան և Հայարտան մեջ ինձ կշրջապատեին Կոմիտասի մտերիմներեն զատ նաև անոր արվեստին սիրահար մտավորականներու և ուսանողներու խումբեր՝ ինձմե թարմ տեղեկություններ քաղելու համար:

1923 թվի աշնան երիտասարդ բանաստեղծ Եղիշե Զարենց, առաջին անգամ ըլլալով, եկավ Թբիլիսիի Կամովսկի փողոցի նո. 23 բնակարանս՝ իմ մանկության ընկերուհի Արուս Ոսկանյանի հետ:

Ներողություն խնդրելե վերջ իր անժամանակ այցելության համար, հուզումեն դողացող շրթունքներով, Զարենց նախ երանի տվավ ինձի, որ ես իմ սեփական աշքերով տեսած էի Կոմիտասը, և ապա հայտնեց, որ իր այդ օրվան այցելության դրդապատճառը եղեր էր Կոմիտասի մասին թարմ տեղեկություններ առնել, Կոմիտասի, որու երգերով

և բարձր արվեստով տարվեր էր ան դեռևս իր պատանեկական օրերին:

Այդ օր, Չարենցի խնդրանքով, երկար ժամանակ պատմեցի Կոմիտասի պոլսական կյանքին դրվագներ: Չարենցի աչքերուն մեջ կտեսնեինք անոր հոգիին անցնող հուզումի օլիքները, երբ իրեն կպատմեի Կոմիտասի վերջին ողբերգական վիճակի մասին:

Կոմիտասի կյանքին ու գործունեության վերաբերյալ ամեն մի հիշատակը Չարենց կհամարեր սրբազան մասունք և կրկին ու կրկին կխնդրեր, որ ոչինչ չպահեմ իրմե և ցույց տամ ամենաանշան մանրամասնություններն ալ, որ ունեի իմ ձեռքիս տակ—Կոմիտասի լուսանկարներ, անկե բացիկներ, պոլսական կամ եվրոպական մամուլի արձագանքները՝ անոր համերգներուն կամ դասախոսությանց առթիվ, անոր նվիրած հիշատակ նոտաները, կամ անոր ձեռքը դպած ամենաանշան առարկաներն իսկ:

Առանձնապես մեծ եղավ Չարենցի համիշտակությունը տեսնելով թղթե այն ծաղկազարդ թաշկինակը, զոր Կոմիտաս նվիրած էր ինձ՝ 1913 թվին Պոլսո «Պըտի-Շան»-ի մեջ հայ տառերու գյուտի 1500-ամյակի առթիվ իր կազմակերպած Ց-օրյա հոբելյանական հանդիսություններուն իմ մասնակցությունս բերած ըլլալու համար: Չարենց ինկավ խորունկ հուզումի մեջ, երբ տեսավ թաշկինակի վրա Կոմիտասի ձեռագիրը, և սեղմելե վերջ զայն իր սրտին, իրեն հատուկ ներշնչումով, սկսավ կարդալ անոր վրա տպագրված «Ո՞վ մեծասքանչ դու լեզու»-ն, զոր կարդաց բարձրաձայն, և ապա խնդրեց ինձմե նվագել այդ երգի կոմիտասյան հիանալի ներդաշնակությունը: Իմ նվագիս Չարենց ընկերակցեցավ իր հուզումնալից, փոքր ու մեղմ ձայնը միացնելով Արուսի քաղցր ձայնին:

«Ո՞վ մեծասքանչ»-ի կոմիտասյան նվիրական հնչյուններու այդ ոգևորության տակ պահ մը մտքով վերապրեցա Կոմիտասի այդ փառքի օրերը և հիշեցի, թե ինչպես, այդ օրերուն, թուրքական դաժան վարչակարգի տակ, այդ երգը կարծես վեր էր ածվեր սփոփարար ուժի մը, և կարձագան-

քեր Պոլսո ամեն մեկ անկյունը, ամեն հայու սրտին մեջ ու շրթունքներուն վրա...

Նվագելես և իրենց ձայնակցելեն վերջ՝ Չարենց երկար ժամանակ փորձեց զիս համոզել, որ այդ թաշկինակը իրեն նվիրեի. «Սա իմ թալիսմանն է... դա կլինի ինձ համար ներշնչման աղբյուր. թող գեթ միառժամանակ մնա ինձ մոտ...»:

Ես չէի կրնար բաժնվիլ հոգվույս համար այնքան նվիրական հուշեր ունեցող այդ թաշկինակեն ու դիմելով հնարաճրտության՝ խոստացա իրեն նվիրել զայն՝ Երևան հաստատվելես հետո:

Երկար տարիներ, ինչպես Թրիլիսիի, այնպես ալ Երևանի մեջ, ամեն անգամ ինձ հանդիպելուն, Չարենց, որպես հանկերգ՝ կհոլովեր թաշկինակի իր պահանջը:

Այդ նույն օրը Չարենց ծանոթացավ նաև Փարիզեն՝ հորմես իմ նոր նվեր ստացած Կոմիտասի յոթը տետրերուն, զորս հրատարակեր էր Փարիզի Կոմիտասյան հանձնախումբը: Երկար ժամանակ ուսումնասիրել և հայ ժողովրդական երգի իր խորունկ հասկացողությամբ մի քանի մոտիվներ մեղմագին մրմնջելի վերջ, Չարենց մանրամասնորեն զննեց տետրերու ամբողջ կազմը, դուրեց հանձնախումբը՝ իր այս օգտավետ ձեռնարկի համար, առարկելով միայն այն թերության մասին, որ հարկավոր էր տետրերու սկիզբը զետեղել մեֆանուն հեղինակի լուսանկարը: Ոգևորությամբ ու ներքին հպարտությամբ Չարենց ավելցուց, որ այդ պակասն ալ ինքը կլրացներ մոտավոր ապագային մեր հայրենիքին մեջ վերահրատարակելով Կոմիտասի ամբողջական երկերը*:

Վերոհիշյալ տետրերեն մեկը նվիրված էր «Միփանա քաջեր»-ուն: Երբ Չարենցը, առաջին էջը բացած, ձեռքի ութմիկ շարժումներով «Լո-լո»-ն կերգեր, Արուս միջամտեց

* Չարենց գործնապես ալ իր այդ վերաբերմունքի ապացույցը տվավ Կոմիտասի ժառանգության նկատմամբ՝ Հայպետհրատի գեղարվեստական բաժնի վարիչի պաշտոնը վարած ժամանակ կազմակերպելով Կոմիտասի երկերու հրատարակման և անոր երգերու ձայնագրման հատուկ հանձնաժողովներ:

գովարանելով այդ տետրի կարմրորակ-նարնջագույն կողքի յուրահատուկ գեղեցկությունը: Չարենցը, ընդհատելով իր երգը, Արուսին դարձավ և ըսավ. «Միջերկրականի ծովեզեր-յա բոլոր նարնջաստանների բուրմունքն ու գույները միա-սին վերցրած չեն կարող հասնել այս տետրին...»:

Այդ օր Չարենց ինձմե հատկապես խնդրեց նվագել «Զի-նար ես՝ կեռանալ մի՛, մեր դռնեն հեռանալ մի՛»-ն:

Երգեցողության ընթացքին մեկ-երկու անգամ ներքին ան-հանգստություն մը զսպելն վերջ, Չարենց ի վերջո ընդհա-տեց երգը և խոսքը ուղղելով իրեն ձայնակցող Արուսին՝ նրբորեն կշտամբեց մեզ և ըսավ. «Հայ ժողովրդական եր-գերը ավելորդ պաճուճանքի կարոտ չեն ...նրանց մեղեդիա-կան պարզ ու վճիտ, անկեղծ ու հանդուգն երանգները բխում են հայ գյուղացու հոգու խորքերից... Այդ երգերի միակ մեծ վարպետը եղել է և մնում է հանճարեղ Կոմիտասը... Այդ հանճարի հզոր ու սրտագին ձայնի մեջ հայ գեղջուկ երգը զրսևորեց հոգեկան այնքան նրբերանգներ, որ հայ երաժշ-տությունը հասավ մեր ճարտարապետության, մանրանկար-չության, զարդաքանդակների ու էպոսի նախանձելի բարձ-րության...»:

Ժամեր վերջ երբ այդ օր կմեկնենք, Չարենց նորեն հիշե-ցուց Կոմիտասի թաշկինակը և խնդրեց, որ Երևան գալուս հարգեմ խոստումս:

1929 թվի գարնան, Կոմիտասյան ծրագրով քանի մը հա-մերգներ տալու համար, Թբիլիսիի բնակարանիս մեջ Կոմի-տասի էջմիածնական հայտնի սան Վահան Տեր-Առաքելյանը, անոր աշակերտուհի Արփիկ Մելիք-Մուշկամբարյանն ու ես մեր վերջին փորձերը կրնեինք, ի ներկայության մեր խընդ-րանքով հավաքված Թբիլիսիի հայտնի երաժշտագետներ Կատյա Սպենդիարյանի, ուսուցիչս՝ Նիկողայոս Տիգրանյանի, վիրտուոզ քյամանչիստ՝ Սաշա Օգանեզաշվիլիի և ուրիշներու:

Անակնկալորեն ներս մտավ մեր Չարենցը, և առաջին րո-պենն զգալով Կոմիտասյան մոտիվներու շունչը, լուռ ու մունջ, առանց նույնիսկ բարևելու, գլխու թեթև շարժումե

մը վերջ, մատներու ծայրի վրա անցա՛վ ու նստա՛վ անկյունի գիվանի վրա:

Կոմիտասյան հղանակները սկսան կենդանանալ Վահան Տեր-Առաքելյանի քաղցր ձայնի միահյուսվող տենորի ու բարիտոնի մեջ, պարզ ու խորունկ հուզումներու ալիքներով... Հայտագրի առաջին մասի ավարտումն հետո, Չարենցը ոգևորված մոտեցավ մեզ և առանձին-առանձին բաբեկեց վերջ, դարձավ Վահանին և ըսավ. «Իդուր են ասում, թե քսաներորդ դարը հրաշքներ չի ճանաչում... ահա՛ ձեզ երկու հրաշք. առաջինը՝ Կոմիտասյան երգերի Ձեր կատարումը... իսկ երկրորդը՝ Ձեր կատարումը լսելու այս անակընկալ երջանկությունս...»:

Մոտեն գիտնալով Չարենցի ծխելու սովորությունը, երբ ծխախոտ հրամցուցի իրեն՝ մերժելով ըսավ. «Այսօրվա ձեք երգերը իմ մեջ խեղդեցին բոլոր մոլություններս. հավատացյալը տաճարում թույլ կտա՞ իրեն ծխել...»: Եվ ողջագուրելով Վահան. Տեր-Առաքելյանը, Չարենցը ավելցուց. «Հանճարեղ Կոմիտասի արժանավոր սանն եք դուք ինձ համար...»:

Կես ժամ անց՝ վերսկսանք հայտագրի երկրորդ մասի փորձը: Չարենցը նորեն գրավեց իր նախկին անկյունը և ամբողջ էությունը կապվեցավ Վահանի ներզոր ձայնին: Անոր գլուխը թուլցեր էր ուսերուն վրա, և ան, ամբողջ երկրորդ մասի ընթացքին, գլխահակ ու խոկուն, կօրորվեր: Այդ թուպին իրարու հետ կարծես մրցության էին ելեր հայ ժողովրդի երեք զավակները. Կոմիտասը՝ իր հայ գեղջուկ երգով, անոր սանը՝ Վահան Տեր-Առաքելյանը՝ այդ երգի հարազատ կատարողը, և վերջապես ինքը Չարենցը՝ Կոմիտասի գործին մեծության և Վահանի ձայնի քաղցրության խորունկ ըմբռնողը: Այդ թուպին հայ գեղջուկ երգը դադրեցավ ինձ համար սոսկ ձայնի ներդաշնակ ելևէջներ ըլլալ և աչքիս առջև մեծցուց, լայնցուց ու խորացուց իմ հարազատ ժողովրդիս ծով հոգին, որմե ծներ էին և՛ Կոմիտասը, և՛ Վահանը, և՛ Չարենցը:

Փորձի ավարտելեն վերջ Չարենց կրկին ու կրկին անգամ

աղջագործեց Վահանը և տանտերի պես ներկաներուն առաջարկեց, որ այդ օրը մնան այնտեղ և այդ օրը նվիրեն Կոմիտասի հիշատակին: Մեր տան ամենահարազատ անդամ, ծերունազարդ ուսուցիչս՝ Նիկողայոս Տիգրանյանը նույնպես ագեորված՝ երկրորդեց Չարենցի այց առաջարկը:

Չարենց՝ իր արտահայտությամբ՝ մեր «ինքնակոչ հյուրը», եղավ նաև մեր համեստ սեղանի ինքնակոչ թամադան: Չորս ժամ տևող մեր այդ մտերմական հավաքույթին առանցքը կազմեց Կոմիտասը՝ իր երգերով: Կոմիտասի, անոր սաներուն, անոր հիշատակը հարգողներուն ի պատիվ մեր թամադայի կողմից առաջարկված բազմաթիվ բաժակները ու միայն չկարողացան թուլցնել մեր Չարենցի ջիղերը, այլ ընդհակառակը, առավել ևս ոգևորեցին և՛ ներկա եղող կատարողներուս, և՛ առանձնապես իրեն՝ Չարենցի տրամադրությունները: Օրվան ստեղծված մթնոլորտը զգալով իր հոգիին համար այնքան հարազատ, Չարենց անընդհատ արտասանեց բաժակաճառեր, որոնց մեջ հասավ հանճարեղ ներշնչումի բարձրության և միշտ ցուցաբերեց Կոմիտասի նկատմամբ սրտագին նվիրման հաղորդական ջերմություն: Իր ամեն մեկ բաժակաճառին, Չարենց վեր կհաներ Կոմիտասի մեծության մեկ կամ մյուս կողմը, և հայ ժողովրդի մեծ սրտին ու տաղանդին իսկական արտահայտությունը մատնանշելով անոր երգերեն մեկ կամ մյուս տողին, մեկ կամ մյուս մոտիվին մեջ, կսուղվեր հանկարծ անոր մեջ, կարտասաներ երգի քանի մը հատկանշական տուններ, կընդգծեր անոնց բանաստեղծական առանձնահատուկ գեղեցկությունները և իր փոքր ու մեղմ, ձայնով, գլուխը օրորելով և թթամատն ու ցուցամատը միացուցած օդի մեջ մեղմ ճոճելով կերպեր դանոնք, աչքով ու գլխով հրամայելով մեզ, որ շարունակենք երգել կամ նվագել զայն:

«Կայնել եմ՝ դալ շեմ կարող,
լցվել եմ՝ լալ շեմ կարող...»
«Էրվում եմ, էրվում...»
«Քարուն ա ձուն ա արել...»,
«Ա՛խ, մարալ ջան,
Կոկոնս թոռմած մնաց...»

Նվ այլ նման տողեր առնելով՝ որպես բնաբան, Չարենց այդ օրվան մեր հավաքույթը իրականին մեջ վերածեց կոմիտասի արվեստի հանճարեղությունը վեր հանող խտացած և ոգեշնչված դասախոսություններու շարքի մը: Չարենց հատկապես կրնդգծեր կոմիտասյան գեղջուկ երգի պարզությունն ու հարազատությունը:

Ներկաներես ամեն մեկու հասցեին մեջընդմեջ, պատեհ առիթներ ստեղծելով, ան կրներ գովասանական կամ կըշտամբողական դիտողություններ: Չեմ կրնար մոռնալ այն սուր կշտամբանքը, որ ան ըրավ իմ հասցեիս: Չարենց զիս կշտամբեց սեղանակիցներուն հայտնելով, որ առաջին անգամ երբ ինձմե խնդրեր է բան մը նվագել, ես ձգած մեր ժողովրդի այս անգուգական գանձերը, իրեն նվագեր եմ Բեթհովենի 8-րդ սոնատան: Գովեց իմ կատարողական վարպետությունս, բայց ավելցուց, որ այդ և այդ կարգի նվագներս երբեք չէին կարող զինքը հուզել, որքան հայ ժողովրդական երգի վերոհիշյալ տողերեն ու մոտիվներեն որևէ մեկը... «Իմ ժողովուրդը իր պարզ ու անպաճույճ լեզվով ավելի է խոսում իմ սրտին, քան որևէ Բեթհովեն, Մոցարտ, Շուբերտ կամ Շուման...», — ըսավ ան և կրկին ու կրկին անգամ խնդրեց Նիկողայոս Տիգրանյանեն և Վահան Տեր-Առաքելյանեն՝ ուշադրություն դարձնել, որ իմ մեջ զարգանան հետաքրքրությունն ու սերը հայ ժողովրդական երգի նկատմամբ:

Նվ իրապես, այդ երեկոն ունեցավ խոշոր նշանակություն ու ներգործություն՝ հայ ժողովրդական երգի ու Տիգրանյանի գործերու կատարման անցնելու տեսակետեն:

Ուշ երեկոյան, երբ կպատրաստվեին մեկնելու, բացառիկ գուրգուրանքով մը Վահանին թևը մտնելով, Չարենց մեզի զարձավ ու ըսավ. «Կոմիտասի հիշատակին նվիրված մեր այս մտերմական հավաքույթը մի օր կանմահացնեմ իմ գրչով», — և ավելցուց. — «Ամենքդ էլ դեպի Երևան... մեզ մի՛ տանջեք ձեր կարոտով...»:

1929 թ. մայիս 6-ին, երբ մեր առաջին կոմիտասյան համերգը կուտայինք Լենինականի Պետական թատրոնի դահլի-

ճին մեջ, մեղ ի սրտե ծափահարողներեն մեկն էր Եղիշե Չարենցը, որն այդ օր Երևանեն մասնավորապես եկած էր իր սիրելագույն երգիչեն՝ Վահան Տեր-Առաքելյանեն լսելու իր Կոմիտասը:

Չարենցի խանդավառությունը անսահման եղավ տեսնելով, որ Լենինականի ժողովուրդը շատ ջերմորեն ընդունեց Կոմիտասին նվիրված մեր շորս համերգներն ալ:

1931 թվին հաստատվելով Երևան, երկար տարիներ ես եղա Երևանի ռադիոհաղորդման Կոմիտեի հայկական և արևելյան երաժշտության մենակատար դաշնակահարուհին: Չարենց նույնպես կրնակեր «Ինտուրիստ» հյուրանոցի երկրորդ հարկի վրա, որու վերևը կգտնվեր ռադիոհաղորդման կայանը: Ամեն անգամ, որ ռադիոհաղորդման Կոմիտեի գրավոր ու բերանացի հայտարարություններն իմացած կըլլար, որ հայտագրի մեջ կար Կոմիտասի գործերեն որևէ մեկը, ինձ համար սովորական էր դարձեր ներս մտնելու տեսնել Չարենցը արդեն ինձմե առաջ ներս մտած և դաշնամուրի կողքը՝ աթոռակի մը վրա սուսուփուս նստած:

Այդ տարիներուն Չարենց Մոսկվայեն բերել տված էր կարինետային դաշնամուր մը: Դաշնամուրի հասնելուն առաջին օրն իսկ Չարենց խնջույք մը սարքեց՝ հրավիրելով իր արվեստագետ մտերիմները: Այդ առիթով Չարենց, Արուս Ոսկանյան ու Վառիս Ստեփանյան եկան ինձ տանելու, պահանջելով, որ ինձ հետ առնեի Կոմիտասի յոթը տետրերը:

Երբ ներս մտանք, մեզ ուրախությամբ դիմավորեց Շիրվանդադեն՝ շրջապատված իր արվեստագետ ընկերներեն: Չարենց, հաղթական տոնով, ըսավ անոնց. «Օրվա խնջույքի երաժշտական մասը սրանով ապահովեցինք»:

Առաջին անգամն էր, որ կտեսնեի մեր սիրելի Չարենցը այդքան վայելուչ հագնված: Գոց կապույտ նոր կոստյում մը, ոսկե ինքնահոսը կրծքի գրպանը, ծաղկավոր ասեղնագործած թասակին տակ՝ իր իմաստուն ճակտին վրա ցիրուցան ինկած մուգ-շագանակագույն խոպուպներ. իր փոքր մարմինը ավելի մեծցած կթվեր այդ շքեղ արտաքինին մեջ: Բաց կրեմագույն շապիկն ու կապված կարմրավուն փողկապը,

ինչպես նաև ժակետի գրպանին հաճախակի դուրս հանած արծաթյա ծխամանը կվկայեին Չարենցի նուրբ ճաշակի մասին:

Պահ մը իմ վրաս ուղորելով իր սիրուն տալավորիչ աչքերը, թեանցուկ զիս տարավ սև հայելիի նման փայլուն, նոփ նոր դաշնամուրին առջև: Այնտեղ ես շատ բան գտա ինձ հուզող — առաջինը՝ Կոմիտասի ծանոթ յուզաներկ նկարն էր դաշնամուրի վրա՝ ծաղկամանի մը քով զետեղված*:

Կոմիտասի նկարի մոտ ան դրած էր իր վաղամեծ սիրելագույն կնոջ՝ Արփիկի լուսանկարը:

Երբ հիանալով դաշնամուրի վրա՝ հարցուցի իրեն, թե Եվրոպայի ո՞ր ֆիրմայի արտադրությունն էր այդ, Չարենց, ներքին հպարտությամբ ըսավ՝ «Մոսկվայի մեր սովետական «Մուզտրեստ» ֆիրմայի արտադրությունն է սա»:

Նկատելով դաշնամուրի անկյունը զետեղված Մայակովսկիի կիսանդրին, խորհուրդ տվի Չարենցին, որ անմիջապես վերցնե դայն, քանի որ անոր ծանրությունը կրնար վնասել դաշնամուրի հնչողականության: «Թող գոնե այսօր իմ երկու սիրելագույն մեծությունները միասին մասնակից լինեն մեր խնջույքին», — ըսավ Չարենց:

Այդ օր Չարենց իր տունը դարդարեք էր մեծ ճաշակով, նոր ու թանկարժեք գեղարվեստական առարկաներով: Պատեն կախված շինական և ճապոնական ասեղնագործված, մետաքսյա երփներանգ գույնով՝ ոսկի ու արծաթ թելերով եզերված գորգերը, անկյունի ապակեծածկ դարակները, իր սիրած հեղինակներու գործերու շքեղ հրատարակությունները, հայ և օտար վարպետ նկարիչներու գործերը, հախճապակյա վենետիկյան նուրբ ծաղկամանները, թանկագին կապույտ քարերով դարդարված հնդկական Բուդդայի բրոնզյա արձանը, և մարմարակերտ բազմաթիվ նուրբ արձանիկներ, որոնք մեծ ճաշակով դասավորված էին իր ապակեծածկ խոշոր ու մասմաքուր գրասեղանի վրա: Այդ բոլորին մեջ զիս ամենեն ավելի հուզեց իմ կողմես Չարենցին նվիրված Կո-

* Գործ՝ Փանոս Թերլեմեզյանի, որ իր ձեռքով նվիրեք էր Չարենցին:

միտասի փոքրիկ մեկ լուսանկարը, զոր զետեղած էր իր գրասեղանի մեջտեղը, ապակիի տակ՝ իր թանաքամանի և գրչակալի մոտ և, ըստ իր վկայության, կհամարեր իր ներշնչման աղբյուրը:

Չարենցի ընկարանը այդ օր թանգարանային նվիրական անկյունի մը տպավորությունը թողուց վրաս:

Այդ օրվան խնջույքի ամենաուշագրավ մասը Կոմիտասի «Շորորն» ու «Մանգին» հանդիսացան, զորս պարեց Փանոս—Շիրվանզադե—Արուս—Չարենց քառյակը:

Չարենցի ընդարձակ սենյակի մեկ ծայրեն մյուսը բացված խրախճանքի սեղանը, հայրենի բազմատեսակ ընտիր քարիքներով հարուստ, տեեց մինչև լուսաբաց, հայ ժողովրդական երգի ու պարի փոխնիփոխ կատարումներով: Թուրք սեղանակիցներու սրտեն խոսելով, ինքնակոչ թամաղա Չարենց խնջույքի վերջին բաժակը բարձրացուց սեղանի զլխավոր պակասի՝ բացակա Վահան Տեր-Առաքելյանի կենացը և ըսավ. «Մեզանից ամեն մեկը չպետք է խնայի իր ջանքերը՝ Վահանին վերջնականապես տեղափոխելու նրան... մեր շրջանակներում չեմ կարող պատկերացնել Կոմիտասյան որևէ հավաքույթ առանց Վահան Տեր-Առաքելյանի...»*:

Նրան հաստատվելու տարի մը վերջ՝ 1932 թվի մայիսին, Կուլտուրայի տան համերգային դահլիճի մեջ կազմակերպվեցավ իմ անհատական առաջին համերգս՝ նվիրված հայ կոմպոզիտորներու ստեղծագործություններուն, ընդ որում և Կոմիտասին:

Դահլիճին մեջ առաջին հայացքով նշմարեցի մեր սիրելի Չարենցը, որ նստած էր առաջին կարգի աթոռներու ճիշտ մեջտեղը, փաթթված ձմեռային վերարկուի մեջ,** վարպետ Դերենիկ Դեմիրճյանի կողքին:

Համերգեն վերջ մեծ եղավ զարմանքս, երբ վարդի երկուս մեծ և փոքր փունջերով կուլիսեն ներս մտավ Եղիշե Չարենցը, շնորհավորեց զիս և ըսավ, թե հակառակ իր հիվանդ

* Վահանը հաստատված էր Թբիլիսի և կղբաղվեր գրական-թարգմանչական գործերով:

** Պարզվեցավ, որ համերգին եկած էր 39 աստիճան ջերմությամբ:

ըլլալուն, եկած էր Կոմիտասը լսելու, ինձ համար հասկնալի գարծավ այդ տաք եղանակին վերարկուով նստելու տարօրինակությունը:

Ինձի երկարելով ձեռքին բռնած վարդի փունջերեն մեծը, Չարենց ըսավ. «Այս մեկը հանճարեղ Կոմիտասին» և ապա երկարելով փոքրը՝ ավելցուց. «Իսկ սա՝ Ձեզ համար...»:

1933 թվին, օր մը արվեստագետներու խումբ մը, ըստ սովորականին, նորեն նստած էր Գնունի փողոցին վրա գտնվող «Տուրիստի» պարտեզը և այդ օրն ալ կվիճաբաներ հայ երաժշտության ներկա վիճակի և ապագայի մասին: Հայտնված թեր ու դեմ կարծիքներուն մեջ ամենեն բուռն կերպով պաշտպանվողը Չարենցինն էր, որ կպնդեր, թե ամեն մի հայ երաժիշտ այնքանով իսկական արվեստագետ է, ինչքանով կյուրացնե Կոմիտասի երաժշտական հայտնագործությունները, ինչքանով կհետևի անոր ուղիին: Այդ տեսակետեն, այդ ժամանակվան հայ երաժիշտներեն միայն Ռոմանոս Մելիքյանն էր, որ Չարենց կընդուներ որպես որոշ չափով Կոմիտասին հետևող:

Այդ տարիներուն Երևանի ամեն մեկ երաժշտական անկյունը Կոմիտաս լսելու ներքին ցանկությունը Չարենցի մոտ տարերային բնույթ էր ստացելու: Հաճախ է պատահեր, որ ան հավաքույթներու ընթացքին պահանջեր է նվագել միայն Կոմիտաս:

1933 թվին Չարենց ամուսնացավ Շիրվանզադեի ազգականուհիներեն քսաներեքամյա Շուշեցի Իզաբելա Նիազյանի հետ: Հարսանեկան խնջույքին հրավիրված խումբ մը արվեստագետներու մեջ էր նաև Թիֆլիսեն հատկապես եկած Վահան Տեր-Առաքելյանը: Երբ ներկաներեն մեկը նորահարս Իզաբելային առաջարկեց երգել հայկական երգ մը, Չարենց շոյելով Իզաբելան, պատասխանեց անոր փոխարեն. «Մեր Իզաբելան գրական հայերեն խոսել անգամ չի իմանում. ո՛ր էր որ հայերեն երգեր... Բայց նրա փոխարեն ե՛ս եմ խոստանում Ձեզ, որ մի տարուց, երբ նորից հավաքված կլինենք մեզ մոտ, Իզաբելան ոչ միայն հայերենով է հյուրասիրելու ձեզ, այլև երգելու է Կոմիտասի «Գարուն ա»-ն»:

Հետագայում, այժմյան Ստալինյան-Ամիրյան խաչմերու-
կի վրա նոր բնակարան ստանալու առնչությամբ, Չարենց ինձ
հաշի էր հրավիրեր: Որոշյալ ժամուն երբ դուռը զարկի, ինձ
դիմավորեց Իզաբելան, հազիվ միամյա Արփենիկը գրկին, աշ-
քերը արցունքոտ... Շփոթած՝ խոսք կփնտրեի Իզաբելայի
վրդովմունքի պատճառը հասկնալու համար, երբ խոհանոցի
կողմեն լսեցի Չարենցի հետզհետե սաստկացող ձայնը, որ
կխառնվեր տղամարդու կոպիտ ձայնի մը հետ: Վեճը հետըզ-
հետե կբորբոքվեր և ամեն բանե կերևար, որ շուտ ավարտ-
վելիք բան մը չէր:

Իզաբելային առաջարկեցի, որ միասին երթանք և հան-
դարտեցնենք Չարենցը: Բայց նա մերժեց: Ես անմիջապես
դիմեցի հնարամտությամբ: Անցնելով դաշնամուրի առաջ՝ սկսա
բարձրաձայն նվագել Կոմիտասի «Գարուն ա»-ն... Հազիվ
քանի մը տակտ էի նվագած, երբ ներս մտավ Չարենց և հան-
դարտ ու ժպտագին խնդրեց ինձմե շքնդհատել և մինչև վերջ
նվագել սկսած եղանակս: Վերջապես ըսավ Իզաբելային. «Հիմա
հասկացա՞ր, թե ինչ է հարկավոր ինձ հանգստացնելու հա-
մար...»*:

1935 թվի աշնան մեծատաղանդ բանաստեղծ Նդիշե Չա-
րենց ինծի ցույց տվավ իր մեկ ձեռագիր աշխատությունը՝
«Կոմիտաս — Պոեմա» խորագրով:

Այսօրվան պես թարմ կհիշեմ այդ գործը՝ իր արտաքին՝
բոլոր մանրամասնություններով: Գրասեղանին ձախ կողմը,
խնամքով դասավորված, գրեթե արդեն ավարտած ընդար-
ձակ գործ մըն էր այդ՝ գրված կապույտ թանաքով, սպիտակ
և ընտիր լայն թուղթի վրա:

Տեսնելով իմ հրճվանքս և դայն օր առաջ կարդալու փա-
փագս, Չարենց ավելցուց. «Հույս ունեմ, որ շուտով կավար-
տեմ... առաջինը դու ես կարդալու...»:

Չարենց հազիվ վերջացուցեր էր իր խոսքը, երբ հանկարծ,
մանկական անզուսպ ավյունով դեպի սեղանը վազեց իր փոք-

* Չարենց քաղմաթիվ առիթներով ըսեր է ինձի, որ «Գարուն ա»-ն իբր
հանգստացուցիչ միակ «դեղահատն» էր:

քիկ Արփենիկը, և իր թաթիկներով ուզեց ցրել «Կոմիտաս»-ի ձեռագիրը:

Չարենց անմիջապես բռնեց փոքրիկը և ըսավ. «Անցյալ օր Արփենիկս առաջին անգամ լինելով նեղացրեց ինձ... գրած պահիս ներս վազեց և մի ակնթարթում գետին փռեց «Կոմիտաս»-ը... Դժվար եղավ էջերը կրկին դասավորել...»: Եվ գիրկն առնելով փոքրիկ Արփենիկը, Չարենց, ծիծաղով մը, ըսավ անոր. «Այլևս քեզ չի հաջողվի ցրել «Կոմիտաս»-ս, իսկ ինձ դառնալով ավելցուց՝ «Ես այն ժամանակ միայն Կոմիտասի հետ եմ լինում, երբ Արփենիկս իր գիշերային քունն է մտնում... և ինձ համար չկա ավելի քաղցր ապրում, քան մինչև լուսաբաց լինել Կոմիտասի հետ... Իսկ երբ դուրս եմ գալիս տնից՝ կողպում եմ իմ կարիներտի դռները»:

Այդ անմոռանալի օրը Կոմիտասի պոլսական կյանքին պատմած իմ քանի մը հուշերս այնքան հուզեցին Չարենցը, որ ան, այդ օրվան հիշատակով՝ ինձ նվիրեց իր երկու նոր հանված լուսանկարները: Այդ թվագրված լուսանկարներն ալ կրնան մոտավոր գաղափար մը տալ «Կոմիտաս» պոեմայի ստեղծագործման թվականի մասին:

Վերջին անգամ Չարենցին հանդիպեցա 1935 թվի խոր աշնան, անձրևալի օր մը, Արուսյան փողոցի մեր տան ներքևի մուտքի վրա, երբ ես ռադիոյի ցերեկային ելույթիս կերթայի:

Չարենց երկու թևերուն վրա բռնած էր մետաքսյա ծրար մը: Տխրեցավ՝ տեսնելով նոտաները ձեռքիս, և ըսավ. «Զգում եմ, որ ստիպված ես գնալ. գոնե իմացիր, թե ինչ անականկալ քաղցր բեռով եմ եկել քեզ մոտ...»: Եվ զգուշավոր գուրգուրանքով բացավ ծրարի մեկ ծայրը և ցույց տալով իր նորածին աղջնակի դեմքը, ավելցուց. «Ծիշտ է, մեր սպասած փոքրիկ Կոմիտասը չէ, բայց, տես, Չարենցի աչքերը ունի... Երանի՜ թե նրա մատիկները մի օր կարողանան կարոտակեղ հոգվույս համար Կոմիտասը նվագել»:

Երբ իմ աճապարանքիս մեջ դիտելով փոքրիկի սիրուն դեմքը նշեցի, որ անոր դիմագծերը շատ էին նման իրենին, ան յուրահատուկ ծախտով մը հարեց. «Դու էն ասա՝ ե՞րբ ես

գալու աղջկանս տեսնելու, որ քեզ հետ նվեր բերես իմ թա-
լիսման թաշկինակը...»:

Ես խոստացա կարելի եղածին չափ շուտ անցնիլ իրենց
տունը և այդ առիթով թաշկինակը նվիրել իրեն: Սակայն,
դժբախտաբար, այդ իմ վերջին հանդիպումս եղավ Չարենցի
հետ:

Կոմիտասի խնդրո առարկա թաշկինակը թեև Չարենցի կող-
մե մկրտվեցավ իբրև իր «թալիսման» և որպես այդպիսին, իմ
կողմե ժամանակին նվիրվեցավ Չարենցի փոքրիկ աղջկան,
սակայն, մինչև օրս ալ մնացեր էր ինձ մոտ Կոմիտասի և Չա-
րենցի կրկնակ հիշատակներով: Տարիներ հետո այդ թաշկի-
նակը ես հանձնեցի իր փոքր դուստր Անահիտ Չարենցին:

ԿՈՄԻՏԱՍ ԵՎ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

1899 թվին Բեռլինի երաժշտական-փիլիսոփայական դաս-
ընթացները ավարտել և էջմիածին վերադառնալե վերջ, Կո-
միտաս լուրջ կերպով հետաքրքրվեցավ նաև ռուսական երա-
ժշտությամբ: (16)

Այդ օրերուն երաժշտական աշխարհին արդեն հայտնի էր
դարձեր «Ռուսական հզոր հնգյակը» կազմված՝ Ստասովեն,
Բալակիրեն, Յեզար Կյուլեն, Բորոդինեն, Մուսորգսկին և
Ռիմսկի-Կորսակովեն:

Այդ տեսակետեն հետաքրքիր է ումինական հայտնի երա-
ժշտական քննադատ էմմանուել Չոմակի կարծիքը, որն, իր
«Ընդհանուր ակնարկ հայ երաժշտության վրա» ուսումնա-
սիրության մեջ խոսել և վերջ Կոմիտասի մեծության մասին,
կնշի:

«Ես առանձնապես գտնում եմ, որ կա որոշակի ընտանե-
կան կապ Կոմիտասի երաժշտության և ռուսականի միջև,
հատկապես Ռիմսկի-Կորսակովի, Բորոդինի և Բալակիրևի
միջև»:

Այս հնգյակի երաժշտությունը բնորոշողը այն էր, որ անոնց ստեղծագործություններուն առանցքը կկազմեր ժողովրդականը:

Բացի այս հնգյակի ոճն ու ուղին ուսումնասիրելի, Կոմիտաս խորապես ծանոթացավ նաև Արենսկիի, Չայկովսկիի, Դարգոմիժսկիի, Տանեևի ստեղծագործություններու հետ:

Թեև Կոմիտաս անմիջականորեն չէ շփվեր ռուսական երաժշտության ժողովրդական ակունքներուն հետ, սակայն այն հանգամանքը, որ այն ժամանակվա աշխարհի կուլտուրական խոշորագույն կենտրոններեն մեկը եղող Փարիզը ողողված էր, եթե ոչ նվաճված, ռուսական արվեստով, և առանձնապես երաժշտությամբ, հնարավորություն տվավ Կոմիտասին այնտեղ ևեթ ծանոթանալ և ուսումնասիրել ռուսական երաժշտությունը:

Երաժիշտ մտերիմներու շրջանակի մեջ Կոմիտաս հաճախ կկրկներ, թե Եվրոպայի մեջ իր ձեռք բերած ֆուլկլորային ծանոթությունը շատ չնչին պիտի համարեր, եթե ան չհարստանար ռուսականով:

Բնորոշ է, որ Կոմիտասի նախասիրությունը եղավ ռուսական ժողովրդական երգի զարմանալի պոլիֆոնիզմը: Անոր պարզ ու հստակ հնչականությունը գրավեց իր հոգին, խորապես հուզեց իր մեծ տաղանդը:

Հատկանշական է, որ եվրոպական կլասիկ երաժիշտներեն Կոմիտասի առանձին սիրույն արժանացեր էին հատկապես անոնք, որոնք իրենց ստեղծագործությունները հիմներ էին ժողովրդական ֆուլկլորի վրա: Բեթհովեն, Հենդել, Վագներ, Լիստ, Գրիգ, Վերդի, Ռոսսինի, Դեբյուսի եղան միշտ Կոմիտասի նախասիրած հեղինակներեն:

Կոմիտաս միշտ ալ սիրեց երգել ու նվագել նաև ռուսական ժողովրդական երգերն ու մեղեդիները: Ռուսական խմբերդային պարզ ու խորունկ ոճը ան գերադասեց բոլոր մյուսներեն:

Այս տեսակետեն պատահական չէ, որ Բեռլինեն վերադառնալեն անմիջապես հետո Կոմիտասի տված շարք մը համերգներուն մեջ, ինչպես օր. Բաբայանը նշեր է, կզգացվեր եվրո-

պական ատանձին կլասիկներու ազդեցությունը, և հայկական ժողովրդական երգը դեռ չէր հասեր իր պարզության: Կոմիտաս շուտով կրցավ այդ պարզության հասնիլ:

Հայկական ժողովրդական երգերեն դուրս՝ Կոմիտասի ամենասիրած եղանակները մնացին Գլինկայի «Ռուսլան և Լուդմիլա»-ի արիաները, Մուսորգսկիի «Երգ լվի մասին», Ռիմսկի-Կորսակովի «Շեհերազադը» և Դորգոմիժսկիի «Ռուսալկա» օպերան: Կոմիտաս բացառիկ սեր մը ուներ վերջինիս «Ջաղացպանի երգ»-ի նկատմամբ: Ունկնդիրներու հիշողության մեջ երբեք չեն կրնար մոռցվիլ այն պահերը, երբ Կոմիտաս մտերմական հավաքույթներու ժամանակ հաճախ կանցներ դաշնամուրի առաջ և անոր մեղեդիներուն միացնելով իր քաղցրալուր ձայնի ելեէջները, խորունկ վերապրումով կդրոսկորեր ուս աշխատավոր ջրաղացպանի ներքնաշխարհը:

1913 թվի գարնան, Պոլսո Բերայի ուսական եկեղեցին այցելեց Ռուսաստանէն եկած երգեցիկ խումբը, որ երկարատեւ կատարեց Սմոլենսկիի հայտնի Պատարագի երգեցողությունները:

Կոմիտաս այդ օրերուն կհորդորեր իր երգչախումբի անդամներուն և ծանոթ շրջապատին երթալ ունկնդրելու ուսական խոշոր երաժիշտի՝ Սմոլենսկիի այդ գործը:

Հաճախ երբ այդ առիթով մենք կերթայինք ուսական եկեղեցին, դասի մեջ կտեսնէինք Կոմիտասը՝ կանգնած իր պատվո տեղը, որ վերացած վիճակի մեջ կմասնակցեր երգչախումբի երգեցողության:

Կոմիտաս մեծ ոգևորություն կապրեր, ամեն անգամ, որ Ռուսաստանէն Պոլիս կայցելէին ուսական-երաժշտական կատարողական ուժեր: Անոնց ամեն մեկուն հետ Կոմիտաս կծանոթանար Պոլսո հայտնի երաժշտական «Կոմանդիրներ» տան մեջ: Ատոնցմէ իմ հիշողությանս մեջ թարմ է ուս կոմպոզիտոր Գնեսինը, որ Պոլիս գալով այցելել էր Կոմիտասին: (17)

Կոմիտասի ջանքերուն շնորհիվ էր, որ Պոլսո «Յունիոն-Ֆրանսեզ» համերգային դահլիճի ուսական երեք համերգները պսակվեցան մեծ հաջողությամբ:

Պոլսո Քերայի Կալաթա-Սերայի թուրքական լիսեի մուտքի առաջ ամառ-ձմեռ կանգնած էր ուսման կամարդ ծաղկավաճառուհի Լիզան՝ ծաղիկներով լեցուն երկու կողովները իր երկու քովերը, ուսական ժողովրդական երգերու մրմունջը իր շրթներուն վրա:

Այդ տարիներուն մեզ համար հայտնի դարձավ, որ Կոմիտաս ամեն օր Կալաթիայի իր երգչախմբի փորձերեն վերադարձին կղանդաղեցներ իր քայլերը, երբ կմոտենար Քերայի Կալաթա-Սերայի անկյունը:

Ըստ տարվան եղանակի իր սիրած մանիշակի, մեխակի կամ վարդի փնջիկը վերցնելու պատրվակով, Կոմիտաս քանի մը բույս կղանդաղեր ծաղկավաճառուհի Լիզայի մոտ՝ մեծ հուզմունքով շարունակելով իր ճամփան՝ անոր ժողովրդական մոտիվներու ազդեցության տակ:

Հաղորդական ոգևորության մեջ կգտնեինք Կոմիտասը, երբ հաճախ կմտնեինք արվեստի տաքուկ բույն դարձած իր տունը և կտեսնեինք զայն տարված իր սիրած ուսական երաժիշտներեն մեկն ու մեկի ստեղծագործության ուսումնասիրությամբ, և երբեմն նույնիսկ առանց նկատելու մեր մուտքը իր ոգևորության մեջ կշարունակեր երգել ու իր դաշնամուրի վրա նվագել օրվան ուսումնասիրության նյութ դարձուցած եղանակի այս կամ այն մոտիվը:

Կոմիտաս իր անձնական գրադարանին մեջ մասնավոր անկյուն մը հատկացուցած էր ուսական երաժշտության կլասիկներու գործերուն և անոնց մասին հղած քննադատական հոդվածներուն, զորս կպահեր հատուկ խնամքով:

Ուրախալի երևույթ է, որ ՀՍՍՌ Գիտություններու ակադեմիայի արվեստի բաժնի գիտահետազոտական կաբինետի մեջ առանձին հոգածությամբ ու գուրգուրանքով պահվող Կոմիտասյան արխիվի բազմաթիվ մեծարժեք մասունքներու թվին ամեն մեկ այցելու կարող է այսօր տեսնել Կոմիտասի սեփական մականգրությունը կրող Չայկովսկիի, Արենսկիի, Սմոլենսկիի և այլ ուսական երաժիշտներու գործերը:

Այս տեսակետեն բնորոշ է նաև Հայկանուշ Պալյանի հե-

տեյալ հողվածը, գրված Եգիպտոսի մեջ Կոմիտասի տված համերգներուն առիթով.

«Եվրոպական երաժշտութիւնը իր հեղինակավոր հայ ներկայացուցիչները մասամբ ճանչցուցած էր արդեն Եգիպտահայութեան, և ահա տարբեր արվեստ մը, այս անգամ արեւելեան, որ մեր տոհմային սեփականութիւնն ըլլալու առավելութիւնն ուներ, շնորհիւ հայր Կոմիտասի աննկուն ջանքերուն, հայտնութիւն մը կըլլար մեզի: Այդ գողտրիկ արվեստը, անտեսված ու լքված, չեք գիտեր ինչու, պահ մը կիսանդավառներ, կհուսադրեր մեր սրտերը պայծառ առավոտի մը պէս և Հայաստանի երկնքին ջինջ կապույտը կրերեր դնել Եգիպտական մեր տժգույն մթնոլորտին վրա: Հայուն երգը կթնդար Ալեքսանդրիայէն մինչև Կահիրե երկու հարյուրի մօտ հայորդիներու բերաններէն՝ լեցնելով մեր հոգիները հայրենիքին խրաովքովը և մեր լավագույն գրագետներուն հետ օտարները կմրցեին հայկական երաժշտութիւնը և անոր տաղանդավոր ներկայացուցիչը հրապարակով ներբողելու համար:

Ազգային զգացումը, անշուշտ, մեծագույն դեր ուներ կոմիտասյան շրջանին խանդավառութեան այդ հեղակարծ պոռթկումներուն մեջ և շատ բնական էր, որ եվրոպական արվեստով սնած միտք մը չի գտներ «Սոնա յար»-երու մեջ այն հոգեխռով վիճակը, զոր մարդուս կշնորհե վագներյան արվեստը: Անշուշտ, դեռ շատ բան կպակսեր մեզի հրամցված հայկական երաժշտութեան, որպեսզի կատարելապէս հասկցվեր անիկա մեր «դժվարահաճներէն»: Բայց և այնպէս, հայկական արվեստին պարզութեան մեջէն կարելի կըլլար նշմարել ժողովրդին ստեղծագործ ոգին, անոր շիտակ ու անխարդախ նկարագիրը, ու մերթ ընդ մերթ անվիճելի գեղեցկութիւններ՝ զորս արժեցնելու, հարկադրելու համար Գրիգի մը տաղանդին պէտք պիտի ունենայինք: Հայկական իրականութեան մեջ գրեթէ պատահած չէր տեսնել—մանավանդ թատերաբեմին վրա—կղերական մը, որ կազմակերպեր, կադապարեր և իր ճիպոտովը վարեր ամեն տարիքե և հասակե երկսեռ երգիչներու բազմաթիւ խումբ մը: Արդեն այս պարագան ինքնին պիտի բավեր հայր Կոմիտասին իրական ու անժխտելի արժանիքը հռչակելու, եթե

քախառն ունեցած շրջայի, իմ մասիս, ծանոթանալու հայկական ժողովրդային երգերուն ներդաշնակողին և տարածողին կատարած լուրջ ուսումնասիրութեանց՝ Բախի, Վագների և սլավ երաժշտութեան մեծագույն վարպետներուն՝ Մուսորգսկիի, Բորոդինի և Ռիմսկի-Կորսակովի հոյակապ գործերուն, որոնց ամենեն նկարչական գիծերովը ճոխացուցած ու օժտված կթվի ըլլալ հայր Կոմիտաս՝ իր հայկական երգերուն գաշնակավորումը»^{*}։

ԿՈՄԻՏԱՍ, ՆԱՏԱՇԱ, ԱԼՅՈՇԱ

Պոլսո Բերայի գլխավոր փողոցին վրա հաստատված «Կոմանդինգեր հայր և որդի»^{**} երաժշտական մեծ տունը հայտնի էր բացի Պոլսո բազմազգի ժողովուրդներեն, նաև աշխարհիս ամեն ծայրերեն Պոլիս եկող երաժիշտ-արվեստագետներուն համար։

Այս մեծ տան մեջ է, որ կծրագրվեին և կկազմակերպվեին Պոլսո բոլոր եվրոպական համերգները։

Կոմանդինգերի երաժշտական տունը ուներ իր այն ատենվան ականավոր երաժիշտներու խումբը, կազմված հայտնի երաժիշտներե, դասախոսներե և խմբավարներե։ Այդ խումբի կենտրոնական դեմքերեն մեկն էր նաև մեր Կոմիտասը։

Այդ երաժշտական տան մեջ հաճախակիորեն կկազմակերպվեին երաժշտա-գեղարվեստական ասուլիսներ։ Վերոհիշյալ խումբի անդամները, ըստ իրենց նախասիրութուններուն, կխոսեին դասական կամ արդիական երաժշտութեան այլևայլ հարցերու մասին։ Այդ շարքին մեջ Կոմիտաս ուներ իր առանձնահատուկ տեղը՝ ֆուկլորային երաժշտութեան մասին իր հմտալից և ուղեցույց դասախոսութուններով։

Հակառակ որ այդ ասուլիսներուն հաճախելու իրավունք ամենին միայն «Կոմանդինգերի» երաժիշտ անդամները, Կո-

^{*} «Ենդիպտահայ տարեցույցը», Ա. տարի, 1914, էջ 141—142։

^{**} Պոլսո մեջ երաժշտական հրատարակութուններու և գործիքներու հայտնի վաճառատուն։

միտաս, այնուամենայնիւ, սովորութիւնն էր դարձուցեր իր հետ տանելու իր երգչախումբի լավագույն սաները՝ այդ առիթին օգտւելու նպատակով:

Կոմանդինգեր տան երիտասարդ անդամներեն խումբ մը հայ դաշնակահար-դաշնակահարուհիներու համար առավել հետաքրքրական էր լսել մեր Կոմիտասը, որու դասախոսութիւնները միշտ ալ կհամեմտէին ժողովրդական երգերով, զորս կա՛մ ինք կկատարեր երգելով ու նվագելով, կա՛մ ալ իր երգչախումբեն հատկապէս ընտրած քանի մը սաներու միջոցով:

Երաժշտական այդ մթնոլորտին մեջ ֆոլկլորային երաժշտության գերադասության մասին իր աշխույժ փաստարկումներով, պոլիֆոնիկ ոճի իր յուրահատուկ սկզբունքներով և առհասարակ իր կատարողական ցուցադրական անզուգական նմուշներով Կոմիտաս անվերապահ հիացում ու պատկառանք կներշնչեր իր շուրջիններուն:

Որքա՛ն հուզիչ էր, երբ օր մը, Կոմիտասի ելույթին վերջ՝ յոթանասունհինգամայա ծերունազարդ պրոֆ. Հեկեն, որ վիրտուոզ դաշնակահար մըն էր, վերացած՝ մոտեցավ Կոմիտասին, իր դողացող ձեռքերուն մեջ առնելով համբուրեց անոր ճակատը և ըսավ. «Ես շատ եմ լսեր ֆոլկլորային երաժշտության մասին դիտպուտներ հայտնի երաժշտագետներու կողմէ, սակայն ես պետք է վկայեմ այսօր, հայր Կոմիտաս, որ դուք անզուգական եք այդ բնագավառին մեջ: Ե՛վ հայկական, և՛ ռուսական ֆոլկլորային երաժշտության վերլուծումով, ինչպէս նաև այդ երկուքեն ձեր կատարած երգերով դուք ոչ միայն խորապէս հուզեցիք, այլև համոզեցիք մեզ՝ հայ և ռուս ժողովուրդներու բնածին երաժշտական տաղանդի մասին, այդ ժողովուրդներու բնածին երաժշտական ընդհանրութիւններու մասին: Ձեր ձայնի մեջ նույնքան հարազատ դրսևորվեցան և՛ հայ, և՛ ռուս ժողովուրդներու կենդանի հոգին»:

Իսկ ականավոր կոմպոզիտոր-խմբավար և վիրտուոզ դաշնակահար պրոֆ. Լանկին, որ Բեռլինեն Կոմիտասի վաղեմի ծանոթն էր, նույն այդ առիթով ըսավ. «Ձեր այս օրվան

երգած՝ երկու-երեք ուսական եղանակները գինովցուցին զիս...»:

Կոմանդինգեր երաժշտական տան գրադարանեն կօգտվեր Պոլսո մեջ գտնվող վկայված ամեն երաժիշտ: Երաժշտական գիրքերն ու պիտույքները անոնք կստանային կիսով չափ զեղչով:

Հաճախ երբ այդ գրադարանը կերթայի, այնտեղ կըլլար նաև Կոմիտասը՝ պրպտումներու մեջ խորասուզված՝ ֆուկլորային երաժշտական դարակներուն առջև:

Օր մը Կոմիտաս վիճաբանության բռնված էր Կոմանդինգերի որդի՝ երիտասարդ սրնգահար Ֆիլիպի հետ: Այդ օր Կոմիտաս իզուր կփնտրեր Տանեկի և Սմոլենսկիի խմբերգները: Ան իր սահուն գերմաներենով կձաղկեր ընդհանրապես Կոմանդինգերի տան արհամարհանքը ժողովրդական երաժշտության հանդեպ:

Որդի Ֆիլիպ, որ մեծ հարգանք և ակնածանք ուներ Կոմիտասի նկատմամբ, ներողություն խնդրելով իրենց տան մեծ անուշադրության համար, խոստացավ հաջորդ օրն իսկ լրացնել այդ պակասը՝ իրեն մոտ ուղարկելով ուս պատանի քույր-եղբայր երկու հարմոնիստներ, որոնք հակառակ նոտա մը իսկ չգիտնալնուն՝ ուսական ֆուկլորային երաժշտության անսպառ շտեմարաններ էին:

Կոմիտաս ժպտալից գոհունակությամբ հեռացավ անկի՝ կարծես իր փնտրածեն ավելին գտած ըլլալու ներքին ուրախությամբ:

Տարիներու ընթացքին մեզ համար արդեն սովորական էր դարձեր, երբ ատեն-ատեն Կոմիտասի աշխատասենյակին մեջ ուս հարմոնիստ քույր-եղբայր՝ գեղեցիկ նատաշան և Ալյոշան երկուսով կերգեին և կնվագեին, մինչ Կոմիտաս, դաշնամուրի մոտ, ուշադիր կհետևեր անոնց երգերուն, երբեմն երբեմն նշումներ ընելով իր ծոցատետրին մեջ: Մեզ համար առավել ոգևորիչ կդառնար մթնոլորտը, երբ, տարվելով այդ քույր-եղբոր պարզ ու սրտալի ղուգերգներեն, Կոմիտաս ալ անոնց կմիացներ իր քաղցր բարիտոնը՝ հարազատ ուս երգչի մը պես:

Անսահման կդառնար մեր հուզումը, երբ այս ուս հարմոնիստներու ցնծուն երգերուն կմիանար Կոմիտաս՝ իր դաշնամուրով: Երեք հոգիանոց այդ խումբը հանկարծ կմեծնար, ուսական հարմոնիստներու հսկայական խումբեր կանցնեին կարծես մեր առջևն:

Մեծ եղավ Կոմիտասի վրդովմունքը, երբ օր մը, ես դժկամակեցա լսել փոքրիկ տակտերով կրկնվող ուսական ժողովրդական եղանակները: «Ինձ համար մեծ վիշտ է՝ մեր երիտասարդ երաժիշտներուն մեջ տեսնել այսքան անհոգի մարդիկ», — կշտամբեց ան:

Այդ առաջին անգամը չէր, որ Կոմիտաս կկշտամբեր զիս: Տարված ըլլալով եվրոպական կլասիկներեն, ինձ համար, առաջին հայացքեն անհրապույր կթվեին գեղջկական երգերը: Կոմիտասի համերգներուն և անոր ստեղծած մթնոլորտի ազդեցութեան տակ հետզհետե սկսա հասկնալ ու սիրել հայ գեղջուկ երգերը, և այս վերջիններով՝ ուսականը: Կոմիտասով սկսած այս բեկումը, հետո՝ առավել ևս թափ ստացավ Նիկողայոս Տիգրանյանի ներգործումով, և ի վերջո այնքան տարվեցա ժողովրդական երաժշտութեամբ, որ ան դարձավ իմ հետագա խմբողջ կատարողական արվեստիս առանցքը:

Կոմիտաս միշտ կհորդորեր մեզ լուրջ կերպով մոտենալ ուսական երաժշտութեան, և առանձնապես ուսական ժողովրդական երգերուն, որոնց մեջ, կնշեր ան՝ Չայկովսկիներու և Ռախմանինովներու սիմֆոնիկ ստեղծագործութեաններու հիմքը հանդիսացող ուսական լայն ու խորունկ հոգին կա:

Կոմիտաս հոր մը պես կգուրգուրար ուս քույր-եղբոր վրա. հոգ կտաներ անոնց սնունդին և հագուստներուն: Կոմիտաս մեզի ըսեր էր, որ անոնք Ռուսաստանեն՝ Վորոնեժեն գաղթած որբեր էին, և մինչև զինք ճանչնալնին, իրենց ավուր հացը ձեռք էին բերեր Բոսֆորի շոգենավերու կամրջակներուն վրա երգելով ու նվագելով: Տեսնելով անոնց ձայնական քնածին շնորհներն ու մտածելով անոնց ապրուստի բարեկաման մասին, Կոմիտաս, իր տանը, ժամերով նստայի դա-

սեր կուտար անոնց: Կոմիտասի տան մեջ անոնք սովրեցան հայերեն լեզուն, և, իրենց վարպետին շափ մոտ ու հարազատ զգալով անոր երգերը, անոնք սիրեցին ու երգեցին նաև հայ ժողովրդական երգեր:

1919 թվի ամառ օր մը, երբ Իշխանաց կղզի դաշնամուքի դասերնս կվերադառնայի, քաղցր ու հուզիչ անակնկալով մը կամբջակին վրա հանդիպեցա Կոմիտասի սիրած և փայփայած երկու ռուս սաներուն՝ գեղեցիկ Նատաշային և Ալյոշային, որոնք գլխահակ, քով-քովի նստած կերգեին ինձ այնքան ծանոթ իրենց երգերը:

Որբացած այդ ռուս պատանիներու սրտառուչ պատկերն ու անոնց առհավետ կորուսած մեծ վարպետի հիշատակը միաձուլվելով իրարու՝ հուզումի կոհակներով խռովեցին իմ հոգիս, երբ հանկարծ, նկատելով ինձ, գեղեցիկ Նատաշան և Ալյոշան տխրագին, իրարու հտեհ սկսան երգել. «Գարուն ա, ձուն ա արել», «Զինար ես՝ կեռանալ մի, մեր դռնից հեռա-նալ մի» և «Սարերի վերով գնաց, իմ յարը խռով գնաց»... Ռուս այդ հարազատները պահ մը իմ աչքիս առջև բերին Կոմիտասը իր անցյալ երանելի օրերուն...

Նրբ մեր շոգենավը կամուրջ հասավ՝ Նատաշան և Ալյոշան ոտքի ելան՝ իմ կողմն ուղղելով իրենց դանդաղ քայլերը: Մեր փոխադարձ հուզումները արցունքներով խեղդեցին մեր կոկորդները: Վերջապես, ընդհատելով ծանր լռությունը, Նատաշան ըսավ հեծեծագին. «Հայր Կոմիտասի պա-կասը մեզ նորեն ձգեց այս վիճակին մեջ...»:

Նատաշայեն և Ալյոշայեն բաժնվելն վերջ՝ մինչև տուն հասնիլս աչքերուս առջև եկավ Կոմիտասը իր սիրասուն այդ սաներուն հետ, այն պահը, երբ իրենց տան մեջ, քով-քովի նստած միասին կերգեին ու կնվագեին հայկական և ռուսական ժողովրդական մեղեդիներ... Ամբողջ ճամփուս ընթացքին անընդհատ ականջիս կզարնվեին փոխադարձաբար հայ և ռուս ժողովրդական երգերու ծանոթ մոտիվները ինձ համար նույնքան հարազատ ու հուզիչ քաղցրությամբ:

Տասնհինգ երկար տարիներն վերջ՝ 1934 թվին, երբ բախտն ունեցա նոյեմբերյան տոները անցնելու Մոսկվայի մեջ,

ճանապարհիս վրա՝ Վորոնժեի կայարանի բաղմոթյան մեջ
իզուր փնտրեցի գեղեցիկ Նատաշայի և Ալյոշայի դեմքերը...

Բայց Մոսկվայի մեջ նոյեմբերյան տոնակատարութեան
ժամանակ, երբ Կարմիր հրապարակին իրենց գարմոշկանե-
րով կանցնեին հազարավոր երջանիկ նատաշաներ ու ալյո-
շաներ, ես պահ մը մտքով փոխադրվեցա Պոլիս՝ մեր Կո-
միտասի, Նատաշայի և Ալյոշայի միաձույլ ու անմոռանալի
հիշատակով:

ԿՈՄԻՏԱՍԻ «ՆՎԻՐԱԿԱՆ ՊԱՀԱՐԱՆԸ»

Պոլսո Բանկալթիի իր տան հյուրանոցի մեկ անկյունը Կո-
միտաս ունեւ ապակեծածկ պահարան մը, զոր հատկացու-
ցած էր զանազան առիթներով իրեն տրված նվեր-հիշատակ-
ներուն:

Փոքրիկ այդ պահարանի՝ նկատմամբ ամենօրյա մասնա-
վոր գուրգուրանք մը ունեւ Կոմիտաս:

Այդ պահարանեն հիշողութեանս մեջ մնացեր են հազ-
վագյուտ գրքեր և ձեռագրեր, շատ ճաշակավոր թանաքաման
մը, ոսկի և արծաթ գրիչներ, սուրճի զարդանկարված բա-
ժակներ և բաժակակալներ, կաշվե նուրբ գրքակալներ՝ ար-
ծաթյա բանված փականքներով, վենետիկյան հախճապակյա
ծաղկամաններ, գեղեցիկ սրվակ մը, ասեղնագործված ան-
ձեռոցներ, բարձի երեսներ, թաշկինակներ, սեղանի ծած-
կոց, սաթե համրիչ մը, Երուսաղեմի սաղափյա համրիչ մը,
ալբոմներ՝ լուսանկարներու: Այդ ալբոմի մեջ գտնվող նկարնե-
րեն իմ հիշողութեանս մեջ մնացեր են հետեւյալները. Խրիմյան
Հայրիկ, Արուլյանի լուսանկարը՝ զոր ամենեն ավելի կսիրեւ
և ամեն տեղ հետը կտանեւ, Մ. Նալբանդյան, Մկրտիչ Պե-
շիկթաշլյան, Պետրոս Դուրյան, Ալիշան, Պարոնյան, Պետ-
րոս Աղամյան, Սիրանույշ, Ազնիւ-Հրաշյա, Մարգարիտ Բա-
բայան, Շահան Պերպերյան, Դեբյուսի, Ֆուրլանի, Գնեսին,
Զայկովսկի, Գլինկա, Այվազովսկի, Բաֆֆի, իր սաներեն՝
Արմենակ Շահմուրադյանի և Վահան Տեր-Առաքելյանի մի-

ապրիլ լուսանկարը, Վարդան զորավարը, Վարուժան, Սիա-
մանթո, Զոհրապ, Երվանդ Օտյան և այլ, բազմաթիվ խմբա-
նկարներ՝ էջմիածնա Գևորգյան ճեմարանի, Պոլսո և այլ տե-
ղերու իր երգեցիկ խումբերու և առանձին սաներու հետ նկար-
ված: Բոլոր այդ լուսանկարները՝ մակագրված անոնց տե-
րերուն կամ իր սիրելի բարեկամներուն ձեռքով, զետեղված
էին իրեն նվիրված կանաչ, թավշապատ, շքեղ ալբոմի մը
մեջ:

Պահարանին մեջ՝ կային նաև բացիկներ, մեջտեղը զեղե-
ցիկ ծաղկազարդ պնակ մը՝ մեջը լիքը այցետոմսերով և այլ
բազմաթիվ իրեր: Կոմիտաս մասնավոր գուրգուրանքով մը
այնտեղ կպահեր Լոնդոնեն ստացած Լեոնարդո դա Վինչիի
«Մոննա-լիզա»-ի նկարի վերարտադրությունը, զոր առեր էր
վենետիկյան հախճապակյա ճաշակավոր շրջանակի մը մեջ:

Այդ նվեր-հիշատակները, իրենց վրայի մակագրությու-
նով և ստորագրություներով կրկնապես արժեքավորված,
իրենց թվականներով կպատմեին զանազան շրջաններու մեջ
Կոմիտասի տված համերգներու մասին, այդ համերգներով
անոր առաջացուցած մեծ խանդավառության մասին: Այդ
առարկաները լուռ, բայց շոշափելի ու պերճախոս վկաներն
էին հայ երաժշտության բնագավառի մեջ Կոմիտասի ձեռք
բերած աննախընթաց նվաճումներուն, անոնք իրեղեն ար-
տահայտությունն էին այն մեծ սիրո և գուրգուրանքին, որով
Կոմիտասը շրջապատվեցավ հայաշատ բոլոր կենտրոններու
մեջ, երաժշտական հայ և օտար բոլոր շրջանակներու մեջ:

Կոմիտասի նվիրական պահարանի այդ նվեր-հիշա-
տակները կպատմեին Կահիրեի, Իզմիրի, Իտալիո՝ Վենետի-
կի, Զվիցերիո, Փարիզի, Բեռլինի, Ֆիլիպի և Պոլսո մեջ
անոր կազմակերպած բազմաթիվ համերգներու և դասախո-
սություներու մասին:

Կոմիտաս այդ պահարանը կկոչեր իր «նվիրական ան-
կյունը»:

Պոլսո մեջ Կոմիտասի տված համերգներեն վերջ անոր
մտերիմներեն ու աշակերտներեն մեկ քանին, սովորություն
էին դարձուցեր Կոմիտասի սիրած երգներանդ ու նուրբ ծա-

դիկներով զարդարել այդ նվիրական անկյունը: Կոմիտաս սովորություն էր ըրեր իր ձեռքերով ջոկել լավագույն քանի մը ծաղիկ և զետեղել «Մոննա-Լիզա»-ի մոտ:

Որքա՛ն երջանիկ կզգար Կոմիտաս, երբ ներս մտնելով կտեսներ իր պահարանը վարդերով, մեխակներով ու մանիշակներով հորդուն, և իր նվիրական անկյունը շրջապատված սիրելի ու հոգատար ձեռքերե:

Այդպիսի օր մը, հուզում և ժպիտ իրար խառնած, խոսքը մեզի ուղղելով ըսավ Կոմիտաս. «Ես կզգամ, որ իմ մահեւրջանիկ պիտի ըլլա... գերեզմանես անպակաս պիտի ըլլան իմ սիրած ծաղիկներս»:

ՓՈԹՈՐԿԱԾ ՄԱՐՄԱՐԱՆ ԵՎ ՍՐԲԱՅԱԾ ԿՈՄԻՏԱՍ

1914 թվի աշնանամուտին՝ Հեյպելի կղզի դասի կերթայի: Շոգենավի կամրջակին վրա հանդիպեցա Կոմիտասին, Փանոս Թերլեմեզյանին և Հրանտ Ասատուրին: Կոմիտասն ու Փանոս Թերլեմեզյանը հյուր կերթային Հրանտ Ասատուրի մոտ՝ Հայ կղզիի տունը:

Մեր մոտավորապես երկու ժամ տևող ճամփորդության կեսին Մարմարան հանկարծ մթազնեց, կանաչ-կապույտ ջուրերը սպիտակ փրփուրներով ծածկվեցան և մեր գլխուն վերև շողացող արևը անհետացավ գորշ ամպերու տակ: Պայթեցավ սպասվող փոթորիկը... Հյուսիսային ուժեղ քամին թղթի կտորներու պես օդը հանեց թուրք կանանց հարեմական բաժնի ծանրաքաշ վարագույրներն ու նույնիսկ անոնց ճամփորդական իրերը: Ահավոր աղետը կսպառնար ամեհի ալիքներուն խաղալիք դարձած մեր շոգենավին մեջ գտնվող հարյուրավոր ճամփորդներուն:

Կոմիտաս, կորովի և պաղարյուն, կանգնած կամրջակին վրա, կփորձեր հանդարտեցնել խուճապի մատնված ճամփորդները, համոզելով մեծերը և շոյելով ու փայփայելով անշափահասները:

Թուրք կիներն ու այրերը, անոր քղանցքները համբուրե-

բով, «շեհիտ»^{*} Կոմիտաս էֆենդիեն աղոթքներ կաղերսեին։ Այդ օրեն սկսյալ կղզիի շոգենավերու հարեմական բաժնին, ինչպես նաև թուրքական այլ շրջանակներու մեջ շատ կըխոսվեր շեհիտ Կոմիտասի մասին։

1915 թվին, աքսորեն վերադարձեն հետո, երբ Կոմիտաս հոգեբուժարանը կգտնվեր, Հրանտ Ասատուրենց տանը, գյուղացի թուրք ուսանող մը հետաքրքրվեցավ մեծ երաժշտագետի առողջությամբ, դատապարտելով մեղապարտ իթթիհատականները։ «Կղարմանամ, Հրանտ էֆենտիս,— կըսեր ան,— թե Կոմիտասի պես շեհիտե մը ի՞նչ կուզեին»։

Հրանտ Ասատուր փութկոտությամբ վրա տվավ. «Ինչու՞ կղարմանաս, Կոմիտասը այդ վիճակին բերող գաղանները ի՞նչ կուզեին հարյուր հազարավոր անմեղ մանուկներեն, կիներեն ու աղջիկներեն, որոնց վիշտը չկրցավ տանիլ ան, և այսօր, կենդանի մեռել մը դարձած՝ մեզ բոլորս սուգի է մատնած...»։

ԿԱՄԻՏԱՍԻ ՎԵՐՋԻՆ ԿԱՂԱՆԴԸ

1915 թվի կաղանդին, քանի մը ընկերուհիներով, ըստ սովորության, մեր մայրերու ձեռքով պատրաստված անուշեղեններով Կոմիտաս վարդապետին տոնական շնորհավորության գացինք։

Այդ օրը Կոմիտասի շին տունը փոխված էր... Երգ ու երաժշտություն լռեր էին։ Երաժիշտը շրջապատված էր իր մտերիմ ընկերներով, որոնցմե Սիամանթոն կխոսեր զինակոչի նորանոր իրաւենեւու (հրամաններու) մասին։

Ոմանք սահմուկած էին զինակոչության անխուսափելիության առջև, ուրիշներ կթվեին զինվորագրության պատրվակին տակ թուրքական իշխանություններուն գավառներու հայության դեմ գործադրած անասելի անօրենությունները, որոնց մասին սրտաճմլիկ տեղեկություններ կհասնեին հայոց պատրիարքարանը։

^{*} Սուրբ, մաքրակրօն։

Բոլորը կնախազգային հայ ժողովրդին սպառնացող ծանր վտանգը: Սիամանթոն մանկան մը պես ապավինեցավ Կոմիտասի արիության՝ երես իր արտահայտության՝ «անկե սիրտ կաններ»: «Թանկագին բարեկամ,— ըսավ ան Կոմիտասին,— ես թուրքին զինվոր չեմ երթար... կյանքիս կտակը քեզ...»: Կոմիտասի մոռյաժ դեմքը ժպիտով մը փայլեցավ և պատասխանեց. «Միրելի՛ս, դուն միայն վառ պահ հոգվույդ հերոսական թոխքը: Ո՛չ, ես քեզ թուրք բռնակալներուն զինվոր տվող չեմ, ոչ ալ խորամանկ թուրք կառավարությունը մեզիպեսները ճակատ քշողն է...»:

*

* *

1915 թվի մարտին, կենսատու արևի մը տակ, քանի մը ընկերուհիներով դեպի Բանկալթիի Շիտակը պտույտի ելանք: Դեռ Կոմիտասի տունը չհասած, անոր պատշգամին բաց պատուհանին կանգնած տեսանք երկու մտերիմները՝ Կոմիտասը և իր սիրելի Ատոմը... (Սիամանթոն): Ինչպես միշտ, ուրախությամբ վեր բարձրացանք, բայց որքան զարմացանք, երբ մոռյաժ տեսանք երկու ընկերներուն սովորական ժպտալիր դեմքերը: Անոնք կորսնցուցեր էին իրենց խաղաղ արտահայտությունը: Կոմիտաս մեզի մոտեցավ և հայտնեց անակնկալ տխուր լուրի մը ազդեցության տակ ըլլալին: Թուրք ոստիկանությունը ձերբակալեր էր հայտնի տարեցույցներու հեղինակ-խմբագիր՝ Թեոդիկը: Կոմիտաս մեզի կհարցներ, թե արդյոք այդ մասին նորություն մը չունեի՞նք: Տարիներն ի վեր առաջին անգամ ըլլալով Կոմիտասը կտեսներինք այդ աստիճան ընկճված: Սիամանթոն հազիվ բարեկց մեզ: Երկու մտերիմները իրենց մոլորուն հայացքը երբեք չհեռացուցին դիմացի հայկական հնադարյան գերեզմանատունեն, որուն բազմամյա ծառերը ծաղկեր էին սպիտակ ու վարդագույն: Բոլորովին տարված իրենց առջևի շիրիմներով, իրենց վեհության մեջ, կարծես թե անոնք կխոկային իրենց ժողովուրդին սպառնացող վերահաս եղենի ահավոր տեսլապատկերին առջև...

ՀԱՅ ՄԱՆՈՒԿՆԵՐՆ ՈՒ ԾՈՎԸ ԻՆԿԱՑ ԶԱՄԲՅՈՒՂԸ

Նույն ամառը, օր մը, երբ դաշնակահար Հարություն Սինանյանի հետ Գատրգյուղի շոգենավով դաշնակի դասի կերթայինք՝ նավուն մեջ հանդիպեցանք Կոմիտասին, որ նույնպես Գատրգյուղ կերթար: Կոմիտասին՝ ալեկոծյալ և համր կերպարանքը զարմացուց և լռության մատնեց մեզ:

Գատրգյուղ հասնելից առաջ շոգենավի թուրք կանանց բաժնեն հանկարծ պոռչտուք մը լսեցինք, որը կշարունակվեր վայնասուններով:

Շուտով պարզվեցավ, որ թրքուհիի մը ձեռքեն զամբյուղ մը ծովը ինկած էր: Մինչ այդ լուռ և մտածկոտ մնացող Կոմիտաս ընդոստ տեղեն ելնելով, ժողովուրդին ուղղեց խոսքը և մաքուր թուրքերենով ըսավ. — «Մովն ընկածը թող զամբյուղ լինի, հո մարդ չընկա՞վ», — և դեպի մեզ գալով կամաց ձայնով ավելցուց. «Մենք մեզ նայինք. մեր թանկագին անմոռանալիները սեփեթի մըն ալ արժեք չունեցան... «...Սա ինչ աշխարհ է, սեփեթները մեր ջիւղաններեն վեր կդասվին...»»: Այս վերջին բառերուն կրկնությունները և Գատրգյուղ հասնելուն՝ առանց մեզ ցտեսություն ըսելու աճապարանքով մը մեզմե հեռանալը մեզ տխրության մատնեցին:

Նրեկոյան վերադարձիս, երբ ծնողքիս պատմեցի օրվան եղելությունը, հայրս վշտալից ավելցուց. «Նրեկ ալ Ղալաթիո խորհրդարանի մեջ երբ Հարենցի հետ նստած կխոսեինք, հանկարծ ներս մտավ Կոմիտաս ձեռքին նոգիայի թուղթ մը, այլալված, մռայլ դեմքով, և սկսավ անկապ խոսքեր ընել...»:

Այդ խոսքին վրա՝ հորս աչքերուն մեջ արցունք տեսնելով՝ ինձ համար պարզ դարձավ, թե ինչու համար երկու օր է ի վեր ան կորսնցուցեր էր իր ախորժակն ու քունը... «Մեր ժողովրդի կրած ողբերգությունեն հետո Կոմիտասի այս վիճակը վախնամ խորանա և նոր հարված ըլլա մեր սրտին», — ըսավ ան:

Նույն այդ ծրերեն մեկը, կղզիի շոգենավին մեջ պատահեցանք Կոմիտասին՝ իր խնամատար ազնիվ բարեկամ, մշտական հյուրընկալ Աստվածատուր Հարենցին հետ: Կոմիտեզեն մինչև Գնալը կղզի հասնելնիս՝ երկու ժամ զինք շրջապատելով՝ միանգամայն վստահ եղանք, որ մեր սիրելի Կոմիտասը բոլորովին ապաքինած էր՝ քանի մը օր առաջ մեզ հայտնի դարձած իր ջղային-մտային խանգարումներեն:

ԿՈՄԻՏԱՍԻ ԳԻՏԱԿՑԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ՎԵՐՁԻՆ ՕՐԵՐԵՆ

1915 թվի ամռանը պոլսահայությունը ուրախության հուզումով լսեց արյունալի աքսորավայրեն «հրաշքով» վերադարձող եռյակի մասին (Կոմիտաս, բժիշկ Վահրամ Թորգոմյան և խմբագրապետ Բյուզանդ Քեչյան):

Այդ օրերուն, կեսօրն ետք մը, իբրև Բյուզանդ Քեչյանի աղջիկներուն մտերիմ ընկերուհին, ծնողքիս հետ «աչքի լույսի» գացինք՝ անոնց Բերա Ֆերիտեի փողոցի տունը:

Քեչյաններու տանը մուտքին մեր աչքերուն պարզվեցավ սրտաճմլիկ պատկեր մը. Կոմիտաս անխնամ կերպարանքի մը մեջ, իրմե անբաժան հովանոցը ձեռքին, այլալված դեմքով, շրջապատված էր քանի մը աքսորյալ մտավորականներու ընտանիքներու անդամներեն, որոնք եկած էին իրենց սիրելիներու ողջության մասին Բյուզանդ Քեչյանեն լուր առնելու:

Կոմիտաս անոնց հեծկրտանքներուն միացուց նաև իր արցունքները և շփոթված, թուանձին-առանձին վստահացուց զանոնք, որ իրենց սիրելիները բոլորն ալ ողջ և առողջ էին ու Քեչյան էֆենդիի հիվանդագին վիճակը պատրվակ բռնելով հայտնեց անոնց, որ էֆենդին անկողին ինկած ըլլալուն զիրենք չէր կարող ընդունիլ:

«Մեզ նման՝ անո՛նք ալ շուտ կվերադառնան,— կցկտուր բառերով ավելցուց,— ... անպատասխան մի՛ ձգեք անոնց

նաճականներն ու հեռագիրները... սրտոտ կիներ և մայրեր եղե՛ք, արդարացուցե՛ք հերոս ամուսիններու կիներ և մայրեր ըլլալնիդ... այս ազգային մեծ զուլումը բացառիկ կորով և համբերություն կպահանջե, վա՛յ է եկեր վհատողին և անհամբերին...»:

Կոմիտաս, իր աքսորված և նոր նահատակված ընկերներուն անունը շրթներուն՝ հեկեկանքով մտավ Բյուզանդ Քեչյանի սենյակը, դեպի հիվանդը երկարեց իր ձեռքերը, անիծեց ոճրապարտ թուրք կառավարությունը և ավելցուց. «Ախ, Քեչյան էֆենդիս, զնա դե՛ սուտ մի՛ խոսիր, մի՛ խաբեր մեր այրիացած բույրերը...»:

Եվ նետվելով Քեչյանի անկողնույն վրա՝ արցունքներու մեջ խեղդվելով ավելցուց. «Ոչ մեկ դարման մեր ազգային աղետին... այս ապրումները մեզ կխեղազարեցնեն... Քեչյան էֆենդիս, սա ի՞նչ վիճակի են մատնվեր մեր նահատակ եղբայրներու այրիներն ու որբերը... Ո՛ւր փախչիմ ձեռքերնուն՝ ես ալ չգիտեմ, այլևս տունս ինձ բանտ մը կերևա...»:

Այդ օրը, իրիկնադեմին, վշտակիր Կոմիտաս Քեչյաններու տունեն մեկնեցավ՝ անմխիթար վշտի ու մտորումներու մեջ խորասուզված, գլխահակ, մոլորյալ հայացքով...

Հաջորդ օրերեն մեկը հիվանդ Քեչյանը ծանր վիճակի մեջ իյնալով՝ ստիպեց իր Աշոտ որդին, որ երթա Կոմիտասը կանչել:

Երկար ժամերե վերջ երբ անոնք եկան, Աշոտ սրտնեղած մորը զանգատվեցնավ և աշպանեց անհիմն երկշոտությունը Կոմիտասի, որ թուրք խաֆիեներե և ծպտյալ ոստիկանների հալածվի երևակայելով՝ ստիպեր էր զինք կողմնակի փողոցների գալ և 10 բոպեանոց ճամփան երկարեր էր ժամերով: Այդ օրը բոլորովին ինքը չէր Կոմիտաս... Անխնամ արտաքինով, մոռյլ ու ցավատանջ երևույթով: Այս անգամ օրհնենքով շխաշականքեց սեղանը՝ ինչպես իր սովորությունն էր, և մերժեց ճաշասեղանի ամեն բարիքները, առաջարկելով, որ ուխտած էր իր տարագրյալներուն համար պահք բռնել... Երբ սեղան բերին ախորժաբեր ձմերուկը, մեծ հայ-

րենասերը հուզվեցավ և ավելցուց. «Ձմերուկի տեսքն ա՛լ ավելի կխոցոտեն սիրտս... քաղցի ու ծարավի մեջ տվայտող ժողովուրդիս պատճառած վերքը անբուժելի է... Մեղք ու ամոթ ձեզ...»

Փոխանակ ծոմ պահելու, պահք բռնելու՝ ձմերուկ կուտեք... իսկ անդին թող անապատներու մեջ նահատակվին մեր հարյուր հազարավոր մայրերը, քույրերը, երբայրները, մեր անմեղ մանուկները...»:

Կոմիտասի արցունքները վարակեցին սեղանակիցները: Քիչ հետո, երբ Բյուզանդ Քեչյան իր տառապանքի եղբորմեն խնդրեց պահպանիչ մը ըսել իր վրան՝ Կոմիտաս հեգնանքով հարեց. «Քեչյան էֆենդիս, հապա խեղճ մոլորչալիս գլխո՞ւն սվ պահպանիչ կարդա, ով մխիթարական մը ըսե...»:

Երբ տիկին Քեչյան բազկաթոռ մը հրամցնելով անոր ձեռքին բռնած հովանոցը և փակեղը խնդրեց, Կոմիտաս մերժեց և աճապարանքով հայտնեց, որ քանի մը օրով Իսկյուտար երթալու մտադրություն ունի. «Բերայի մեջ օր ու գիշեր զիս հալածող խաֆիեններեն աղատվելու համար,— չորս կողմը նայելով զգուշությամբ կըսեր ան,— ամենաապահով անկյունը մեր Տիգրանենց տունն է...»^{*} Իսկյուտար, անոնց պարտեզամեջ տանը հոգիս կխաղաղի... Էս այնտեղ աղետյալ ժողովուրդիս ամիսներե ի վեր հոգվույս մեջ օր ու գիշեր արձագանքող տառապանքի աղաղակները պիտի դաշնակեմ...»: Եվ մեծ երաժշտագետը, կարծես պահ մը մտքին մեջ արձագանքող հնչյուններուն անձնատուր, երգեց իր նոր «տեր ողորմյան»՝ լսողներս մատնելով վշտի և արցունքի...

Բյուզանդ Քեչյան, անկողնի մեջ ծնկաչոք, աղերսագին հառաչով մը առաջինը համբուրեց ստեղծագործ մեծության աջը և թախանձագին հարցուց անոր. «Ըսե, հայր սուրբս, այս որո՞ւն տեր ողորմյան է ...Այս տեր ողորմյադ բանտին մեջ երգածեդ ալ անցավ, նոր երգածդ ցնցեց էությունս... փլցուց հոգիս...»: Կոմիտաս մեղմ ու վշտագին պատասխանեց անոր. «Այս «տեր ողորմյան» նահատակյալ և խաչյալ

^{*} Կկարծվի Տիգրան Քերլեմեզյանենց տունը:

Ժողովուրդին արյան բողոքի ձայնն է, իսկ անոր բառերը՝
Նահատակյալ «Նոր Նարեկացիի» բառերը...»

Այս ամենքը ամիսներն ի վեր կարձագանքեր հոգվույս
և մտքիս մեջ, իսկ այսօր դուրս հորդեցավ՝ իբրև աղոթք,
իբրև արցունք ու բողոք...»։

Ուշ ցերեկին, երբ Կոմիտաս կմեկնեի Քեչյաններու տու-
նեն, հովանոցը թևեն կախ ինկած, տիկին Քեչյան պատու-
հանեն մեզ դիտել տվավ անոր մոլորյալ քայլերը և ըսավ՝
«Մեղք, հազար մեղք, հայր սուրբին հոգեկանը ալեկոծված
է ծանր տագնապանքի մեջ է անոր միտքը... տա՛հերկինք,
որ այս ծանր օրերը անցնին առանց լուրջ հետևանքի...»։

ԿՈՄԻՏԱՍԻ «ԱՆՈՒՇ» ՕՊԵՐԱՅԵՆ ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ «ՊԸՏԻ-ՇԱՆ»-Ի ՉՄԵՌԱՅԻՆ ԹԱՏՐՈՆԻՆ ՄԵՋ (18)

Մեծ երաժշտագետ-երգչին հասած հոգեկան դժբախտու-
թենեն վերջ, անոր աշակերտներեն խումբ մը միանալով
Պոլսո հայ դրամատիկ թատերական խումբին երիտասարդ
դերասաններուն (որոնցմե շատերը նույնպես Կոմիտասի
«Գուսան» երգչախումբին անդամներն էին) 1919 թվի գար-
նանը «Պըտի-Շան»-ի ձմեռային թատրոնին մեջ, դերասան
Աշոտ Մաղաթյանի գլխավորությամբ առաջին անգամ ըլլա-
լով ներկայացուցին Կոմիտասի ձայնագրած «Անուշ» օպե-
րայեն որոշ հատվածներ՝ իր նախնական վիճակով։ «Պըտի-
Շան»-ի ծովածավալ հայ հասարակությունը օվացիաներով
դիմավորեց տարաբախտ Կոմիտասի «Անուշ»-ի հատված-
ներու բեմադրությունը, որը դժբախտաբար եղավ առաջինն
ու վերջինը...

Այդ օրվան «Անուշ»-ի ներկայացման մեջ իրենց երա-
ժրշտական և բեմական ընդունակություններով աչքի զարկին

* Կոմիտաս երիտասարդ բանաստեղծ Սիամանթոն «Նոր Նարեկացի»
կանվաներ... Քեչյանենց տանը երգած իր նոր տեր ողորմյայի բառերը՝
Սիամանթոյի «Նավասարդյան աղոթք առ դիցուհին Անահիտ» բանաստեղ-
ծութենեն էին բառերը, ակնհայտ դիափորությամբ, կերպեր հասակ ու
չեղանակի։

«Գոռաան» երգչախումբի երիտասարդ սանուհիներեն Արշա-
լույս Թերլեմեզյանը (Անուշի դերին մեջ) և Ատրիկ Դերձակ-
յանը (Անուշի մոր դերին մեջ):

Այդ օրվան դերակատարներեն արժանի են հիշվելու Տըր-
դատ Նշանյանը (Մոսիի դերին մեջ), Եղվարդ Զափրաստը,
դերասանուհի տիկին Հրաչյա Դերձակյանը և ուրիշներ:

*

* *

1915 թվի ամառը Կոմիտասի աքսորեն վերադառնալուն
երջանիկ լուրը տարածվեցավ ամբողջ պոլսահայության մեջ:
Կոմիտասին տեսնելու և լսելու բուռն կարոտի արտահայ-
տությունները արձագանքեցին ամեն կողմ:

Թուրք դաժան կառավարության կողմից պոլսահայության
համար ստեղծված վախի ու սարսափի օրերեն մեկն էր
ծաղկազարդի կիրակին: Այդ օրը Վոսփորի ամենահամեստ
գյուղի՝ Գուրու-Չեշմեի եկեղեցիին մեջ Կոմիտաս «Դոնբա-
ցեք»-ի արարողությունը պիտի կատարեր... Վաղ ցերեկեն
Բերայի գլխավոր փողոցեն երթեկի զանազան միջոցներով
հայության հոծ բազմությունը կաճապարեր դեպի Գուրու-
Չեշմե:

Բերայաբնակ խումբ մը երիտասարդ արվեստագետներ,
երբ եկեղեցի հասանք՝ այնտեղ, մուտքին և շրջաբակին մեջ
տեսանք հավաքված ծովածավալ բազմություն մը, որ ալիք-
ներու պես կշարժվեր դեպի եկեղեցի: Ժողովուրդի վշտի և
կարոտի հառաչանքներուն մեջեն մեր ականջներուն արձա-
գանքեց «Կոմիտասը, Կոմիտասը» կրկնվող կանչը: Այդ օր-
վան ականատեսներեն ո՛վ կրնա մոռնալ Կոմիտասի մուտ-
քը եկեղեցիեն ներս, սգավորի մը պես սրտաճմլիկ իր ար-
տաքինով: Համր ու վշտակիր, մոմի մը պես դժգույն ու գըլ-
խահակ՝ շրջապատված իր երգչախումբի սաներեն և եկե-
ղեցվո պաշտոնյաներեն, ան կանցներ իր կարոտալի ժողո-
վրդի թախիծով ու արցունքով խառնված մրմունջներուն
մեջեն...

Հասավ «Դոնբացեք»-ի ժամը, զոր կատարեց ինքը՝ Կոմիտաս. «Բա՛ց մեզ, տե՛ր»-ի առաջին տունը հազիվ վերջացած, երկրորդին՝ անոր հոգին բխած աղերսագին ձայնի ելեէջները վարարեցին խուռներամ ժողովուրդի հոգիները: Կոմիտաս արտասովալից և հուզումեն դողացող շրթներով կարծես այդտեղ կողբար իր ազգին խաչելությունը՝ ժամվորներու ձայնակցությամբ...

Այդ «Դոնբացեք»-ի արարողությունը իր անմոռանալի հիշատակով կմնա մեծ Կոմիտասի վերջին կրոնական արարողությունը:

*
* *
*

Փարիզեն եղբայրս՝ ~~Լևոն Մեսրոպը~~ կգրի.

«Անմահ վարդապետին կյանքը, մանավանդ իր վերջին տարիներուն ահավոր ողբերգությունը լուսաբանող անձնական որևէ հուշ, որքան աննշան համարվի, կրնա մեծ ծառայություն մատուցանել հայ արվեստագետին կենսագիրներուն:

Անցյալ օր հանդիպեցա պոլսահայու մը, որ 1914 թվեն առաջ և հետո շատ մոտեն ճանչցած և գործակցած է վարդապետին:

Խնդրեցի իրմե, և սպասելով, որ գրի առնե ունեցած տեղեկությունները, ահա՝ մեկ-երկու դեպք այն շրջանեն, երբ Կոմիտասի հոգեկան տազնապը արդեն սկսած էր:

Պոլիս, Մեծ կղզի կրնակեինք, պատմեց խոսակիցս, վարդապետը նոր Պոլիս բերված էր մահվան ճամփին: Օր մը, դոկտ. Թորգոմյանը եկավ և հայտնելով Կոմիտասի հիվանդագին վիճակը, առաջարկեց, որ զինքը հյուրընկալենք և ջանանք մոռցնել տալ կրած ցնցումը: Բժշկին առաջարկը սիրով ընդունեցինք, և վարդապետը մեր տունը մնաց մեկ ամիս, ամենուր գուրգուրանքին առարկա:

Դժբախտաբար հետզհետե սկսան երեան գալ տազնապին նշանները: Օրին մեկը, մեր երկու փոքրիկներուն հետ մո-

տակա բլուր մը կբարձրանա և հետո, տղոց ձեռքէն բռնած կսկսի բլուրն ի վար վազել: Երախաները բնականաբար շէն կրնար իր քայլերուն հասնիլ և Կոմիտաս զանոնք տուն կհասցնեն գետնին վրա քաշկռտելով:

Սարսափեցանք, բայց ոչինչ հայտնի ըրինք և շարունակեցինք խնամել զինքը:

Այդ դեպքէն երկու օր ետքը իր սենյակէն անհայտ եղավ: Իզուր փնտրելէ ետք դրացիներու մոտ, մեր սպասուհին մոմի լույսով կմտնէ մութ սենյակ մը: Վարդապետը, որ սեղիրի մը վրա պառկած է եղեր, հանկարծ կբարձրանա և մոմը կմարե, լեղապատառ ընելով սպասուհին:

Ուրիշ անգամ մը կպահվըտի սեղանի մը ծածկոցին տակ: Մայրս ներս կմտնէ սենյակէն և Կոմիտաս թաքստոցէն դուրս կնետիլի պոռալով:

Այս մանրամասնութեանց կարգին, որոնք թերևս աննշան համարվին, ահա ամենաթանկագին տեղեկութիւն մը որուն վրա կարծես կանգ առնել:

Հակառակ հիվանդութեանը, որ երթալով կսաստկանար, հարեց խոսակիցս, Կոմիտաս ոչ միայն ի վիճակի էր տակավին նվազելու և երգելու, այլև ստեղծագործելու: Հոգեկան տազնապի այդ օրերուն էր որ գրեց իր ամենէն արժեքավոր գործերէն մեկ քանինք:

ՎԵՐՋԻՆ ԱՆԳԱՄ ԿՈՄԻՏԱՍԻ ՄՈՏ

1915 թվի աշնանավերջին, տարաբախտ Կոմիտասի հին բարեկամ, և հետո՝ խնամատար բժիշկ՝ Վահրամ Թորգոմյանի արտոնութեամբ, հայրս որոշեց տեսնել հիվանդը հոգեկան բուժարանին մեջ:

Կրկնակի թախանձանքիս վրա, հայրս հավանեցավ, որ իրեն ընկերանամ:

Թաքսիմէն կառքով մը հազիվ մեկ ժամէն հասանք Շիշլի, անհորիզոն դաշտերուն մեջ մեկուսացած, պարտեզապատ մեզ ծանոթ ֆրանսական մասնավոր հիվանդանոցը,

«Հորիտալ տը-լա-բե», որուն մեկ մասն ալ հատկացված էր հոգեկան բուժարանին:

Երկաթյա դռնեն մեզ դիմավորեց ֆրանսիացի հիվանդապահուհի մը, որ մեզ առաջնորդեց հոգեկան բուժարանը, ինծի առաջարկելով նստիլ և սպասել: Հազիվ նստած, ինձմէ քիչ հեռու առաջին հարկի պատուհանին առջև տեսա Կոմիտասը և անոր մոտ հսկող հիվանդապահուհի: Կոմիտասը սովորական սքեմը կկրեր. գլուխը ծածկած էր թավշյա փակեղով:

Իմ վրաս ձգած անթարթ նայվածքեն արդեն հասկացա, որ իր կորուստը վերջնական էր:

Մեր տունը եկողներուն հայրս խոր թախիծով կկրկնէր մեծ հոգեբույժ բժշկապետին ըսածը, թե ըստ իր կարծիքին, անբուժելի է Կոմիտաս վարդապետին հասած դժբախտությունը...

Իսկ ավելի հետաքրքրվողներուն, երբ անոնք մանրամասն կուզէին հայրիկես տեղեկանալ Կոմիտասի գիտակցական կյանքի մասին, հայրս վշտալիր ձայնով մը հետեւյալն ըսավ. «Հոգեբույժ բժշկապետին ներկայութեամբ 15 րոպե իմ տված հարցումներուս, տարաբախտ Կոմիտասը միայն թուրքերեն լեզվով շարունակ կկրկնէր. «Երբեք չեմ ճանչնար ձեզ և երբեք ալ չեմ ուզեր ձեզ հետ խոսիլ»:

*

* *

1927 թվին, երբ Փարիզին Թիֆլիս եկավ ջութակահար փոքր եղբայրս՝ Թորգոմ Մեսրոպյանը, սկսա մանրամասն տեղեկություններ քաղել մեր տարաբախտ Կոմիտասի մասին:

Եղբայրս պատմեց, որ ամեն կողմն Փարիզ հասնող հայերուն փափազն էր այցելել Կոմիտասին: Անոր բուժարանը կգտնվէր քաղաքին արվարձաններեն Վիլ-ժուլիֆի մեջ: Բժշկին արտոնութեամբ կարելի էր իրեն այցելել և նույնիսկ երաժշտութեան միջոցով հիվանդը զբաղեցնել:

Փարիզի հայոց եկեղեցվո առաջնորդ Քիպարյանի առաջարկով հայրս և եղբայրս. երաժշտական քառյակի մը հետ

կհասնենին Վիլ-Ժուիֆ և Կոմիտասը կգտնենին կասքենիի մը շուքին տակ կեցած, գիշերանոցով, բոլորովին կերպարանափոխ և նայվածքը անկենդան։ Կփորձենին երաժշտությամբ սթափեցնել անոր խանգարված ուղեղը, բայց իզուր։ Կոմիտասը անգիտակ իր շրջապատին, դառնալով դեպի ծառը, լուռ ու մունջ, կսկսի խաղալ ծառին բունին հետ։

Հերթապահ բժիշկը այցելությունը բավ համարելով՝ հիվանդը կհեռացնեն։

1929 թվին, Թիֆլիս Հայարտան մեր նկարիչ ընկերներեն Եղիշե Թադեոսյան և Գիգո Շարբաբջյան անակնկալորեն ինձ մոտ հյուր բերին Պոլսո մեր տան վաղեմի ծանոթ նկարիչ Փանոս Թերլեմեզյանը, որ Փարիզեն վերադառնալով, հյուրասիրված էր Եղիշե Թադեոսյանի տունը։

Այդ այցելությունը առիթ դարձավ, որ մենք երկարորեն խոսենինք Կոմիտասի մասին։ Զանազի Թերլեմեզյանեն տեղեկանալ Կոմիտասի Փարիզի բուժարանին մեջ անցուցած կյանքի մասին։ Թերլեմեզյանը պատմեց.

«Հաճախակի տարաբախտ Կոմիտասին այցի ատեն, այս կամ այն հայ ընկերոջ խնդրանքով, կփորձեի զայն հետաքրքրել վանի և Մուշի ժողովրդական երգ ու պարով, այս անգամն ալ, Ամերիկայեն Փարիզ վերադարձիս, իբրև նվիրական պարտականություն, շտապեցի Կոմիտասի մոտ... Հոգեբուժարանի բժշկապետին արտոնությամբ մտա սենյակը, բազմոցին մեկ անկյունը նստած էր Կոմիտասը ծալապատիկ, լուռ ու մունջ։ Անոր գունատ դեմքը, վտիտ մարմինը և արդեն սպիտակած մորուսը՝ ալեկոծեցին սիրտս. անդիմադրելի հուզումով փաթաթվեցա իրեն, ջերմագին կարոտով համբուրեցի զայն կրկին և կրկին, արցունքներս թափվեցան իր այտերուն վրա։ Հազիվ կրցա իր թանկագին որպիսության պատասխանը ստանալ, կես ժամն ավելի իր քովը նստած, աչքերս իր տարտամ հայացքին հառած, ձեռքերս իր ոսկրացած ձեռքերուն մեջ... Իմ ամեն մեկ հարցիս ճշգրիտ լակոնիկ պատասխանը պահ մը մխիթարական թվեցավ։ Իմ առաջին հարցումներս եղան երաժշտության մասին, կցանականա՞ր արդյոք հայկական կամ եվրոպական

ձրաժշտություն լսել, կամ թե ո՞րն ավելի կգերադասեր: Կոմիտասի պատասխանը եղավ՝ երկուքն ալ: Հայտնելով փարիզաբնակ դերասան մեկ ընկերոջս փափագը՝ գինքը տեսնելու, Կոմիտասը դեմքին անախորժ ձև մը տալով ըսավ. «Ոչ ոքի կուզեմ տեսնել»: Իսկ երբ ես ըսի. «Սիրելի բարեկամս, մարդկությունը մի՛ ատեր, գիտես, որ ամբողջ հայ ժողովուրդը քեզ կսպասե, քու վերադարձիդ համար կտառապի...»: Նա այդ բոպեին իր գիտակցությունը բոլորովին կորսնցուցած, կցկտուր բառերով ինձ մատնացույց ըրավ քովի սենյակը, ուր իբր թե անդունդ մը նկատելով իրեն վիճակված էր միայն այնտեղ երթալ... Ես բոլորովին փոխելով իմ խոսքը, ըսի. «Նկուր միասին Սեանա կղզին երթանք կամ էջմիածին...», իսկ ինքը ուսերը թոթվելով քմծիծաղով մը ավելցուց. «Այ Փանոս ջան, քանի որ եկեր ես, այստեղ հետս մնա»:

Իսկ երբ ես ուզեցի հրաժեշտ տալ, նա սրտնեղած, առանց ինձ պատասխանելու, անցավ քովի սենյակը: Այլ անգամներ ալ, դարձյալ հոգեբուժարանին բժշկապետին թույլտվությամբ, հայ երաժիշտներ և երգիչներ տարինք, և բացի մեկ անգամեն, որ եղավ առաջինը և վերջինը, Կոմիտասը սթափելով սկսավ շշնջալ. «Մեր դռանը խնկի ծառ, գյուլում ջան» երգը:

Ամեն անգամ ալ վերադարձանք այդ մահագույժ մթնոլորտին անմխիթար և արյունոտած սրտով:

Նկարիչ Փանոս Թերլեմեզյան հառաչով մը սկսավ պատմել Կոմիտասին իր տված այցելություններուն ամենադառնագինը, հայտնելով, որ մինչև իր կյանքին վերջը պիտի հիշեր իբրև աղեկատուր մեկ պատկեր...

Փարիզին վերջնականապես Հայաստան տեղափոխվելի առաջ այցելեր էր իր թանկագին Կոմիտասին վերջին հրաժեշտ տալու...

«Այդ օրը, ինչպես հաճախ, դարձյալ ծառի մը տակ կանգնած էր տարաբախտ Կոմիտասը, ձեռքին նուրբ ոստ մը բռնած: Այդ օրը բոլորովին դժգույն և ալեհեր էր: Իր շալ պիժամայի կիսաբաց կուրծքեն երեցող ոսկորներն ալ ավելի

սաստկացուցին հուզումս... Մեղմ ձայնով մը բարեկեցի, սկսած մեր միասին եղած օրերեն ուրախալի պատկերներ վերհիշել: Բերայի մեր տան ծերունի խոհարար վանեցի հաշի-աղբորը ապսպրանքներ տվի, հանձնարարեցի ճաշի համար պատրաստել յուղալի վոռշը, դոր Կոմիտասը շատ կսիրեր: Ժամե մը ավելի մեր անցյալ կյանքի անց ու դարձի պատկերները ճարպիկ դերասանի նման իրեն ներկայացուցի, կըրկին և կրկին ծիծաղելի քրքիջներով ձեռքերս պարզեցի և պարեցի, մինչև իսկ Մուշո Սուլթան ս. Կարապետի լարախաղացին հարազատ բարբառովը երգեցի, որը անցյալ օրերուն լիաթոք քրքիջ կպատճառեր իրեն... բայց իզուր: Հերթապահը հոգեհառի մը պես մոտենալով հայտնեց, որ հիվանդին հանգիստի ժամն էր արդեն... Կոմիտասի տարտամ և անկենդան նայվածքին տակ, արյունվա սրտես պոռթկացող դառն արցունքներ թափելով, վերջին մնաս բարյավա հեկեկացի... իզուր ինձմե հեռացող ձեռքը խնդրելով... Հոգեպես փշրված, հեռացա վիլ-ժուիֆենս:

Այդ տարվան սկսյալ նկարիչ Փանոս Թերլեմեզյան Երեվանեն ամեն անգամ Թիֆլիս գալուն, իբրև հարազատ կայցելեր ինձ: 1930 թվին, երբ Թիֆլիսի Հայարտան մեր նկարչական միությունը կազմակերպեց Թերլեմեզյանի անհատական ցուցահանդեսը, իրիկունները, իմ տանը (Կանովսկի փողոց, № 23), ուր հաճախակի մեր Հայարտան արվեստագետներն ալ կհավաքվեին, զեղարվեստական անմոռանալի ժամեր կվայելեինք:

1936 թվականին, Թերլեմեզյանի հետ բնակեցանք միևնույն տան մեջ:

1936 թվին, երբ Երևան՝ Կուլտուրայի տան մեջ կատարվեցավ Կոմիտասի աճյունին փոխադրության սգահանդեսը, բացի մեզ մոտիկ նկարիչներեն և երաժիշտներեն, շարք մը գրողներ մտան Թերլեմեզյանի բնակարանը, իբրև հանգույցյալ Կոմիտասի ամենամերձավորին, հայտնելու իրենց ցավակցությունը:

Վաղ առավոտյան Կուլտուրայի տունը հասանք: Այնտեղ գտնվող արվեստագետները հերթով պատվո պահակ կսպա-

սեին դադաղին շուրջը: Ի վերջո իմ ալ կարգս եկավ և ցավով դիտեցի այդ կենսունակ և մեծ արվեստագետին անճանաչելի դիմագծերը:

Կուլտուրայի տան դահլիճը լեցված էր շքեղ պսակներով: Կար նվագախումբ: Երևանցիները ժամերով անցան դադաղին առջևն՝ իբրև վերջին հարգանք անմահ վարպետին:

Այդտեղ էր Թերլեմեզյանը, սգակիր և արտասովաթոր: Փարիզեն դադաղին հետ դրկված էր խիստ ճաշակավոր քնարածկ ծաղկեպսակ մը, որ Թերլեմեզյանի առաջարկով զետեղվեցավ Երաժշտական Թանգարանի Կոմիտասին հատկացված բաժնին մեջ:

Իրիկնամուտին Կոմիտասի դադաղը, արվեստագետ ընկերներու ուսերուն վրա, փոխադրվեցավ հին գերեզմանատան պանթեոնը: Բազմահազար մարդիկ խոնված էին թափորին անցած ճամփուն վրա, իբրև հարգանքի ցույց:

Նվ մենք հողին հանձնեցինք անմահ երաժշտագետ Կոմիտասի մարմինը...:

Կարծես երկինքն ալ այդ միջոցին միացավ հուղարկավոր ժողովրդի վշտին. անձրևի տաքափով մը, Կոմիտասի երգերեն «Զինար ես, կեռանալ մի» երգեց Հայկանուշ Դանիելյանը, փղձկեցնելով ներկաները: Ծերունազարդ Փանոս Թերլեմեզյանը հեկեկալով ափ մը հող նետեց դադաղին վրա և ըսավ. «Վերջապես հասար մուրադիդ, քու հայրենի սուրբ հողին մեջ հանգչելով: Հավիտենական հանգիստ սակորենքուդ, անմահ Կոմիտաս...»:

1937 թվին, հիշողությանս ապավինելով, նկարեցի Կոմիտասը Շիշլի բուժարանին մեջ, վերջին անգամ իմ տեսած արտահայտությամբ: Իրիկուն մը նկարը ցույց տվի Թերլեմեզյանին, խնդրելով, որ ընե իր դիտողությունները... Թերլեմեզյան երկարորեն զննեց, նմանությունը և տիրող մանիշակագույնը գտավ գովելի, իսկ գանգին անհամաչափ շրջագծի մասին ըրավ իր դիտողությունները, և ընդհանուր նկարիս նյութանսավորման համար իր խորհուրդները տվավ: Առաջարկեց աշխատանքս ավելորդ տեղ չծանրաբեռնել: Մեծ նկարչին քաջալերանքը ստիպեց զիս իրեն համարձակորեն

առաջարկել, որ անպատճառ ինքը կտալին հանձնի անմահ
Կոմիտաս վարդապետին դիմանկարը: Նկարիչը դողդոջուն
ձեռքերը ցույց տալով՝ հուզված շեշտով րսավ. «Առաձգա-
կանությունը կորսնցուցած այս մատներով մի՞թե կարելի է
Կոմիտասը նկարել»:

Ու հազար անգամ ամսոսաց, որ իր վերջին տարիներու
նվիրական իդձը հավիտենապես պիտի մնար անիրագոր-
ծելի...

Երկար տարիներ Լոնդոնի մեջ վայելեր ենք Կոմիտաս-
յան հայկական ժողովրդական երգերը, Գուինս-հոլի անվանի
համերգային դահլիճեն սկսյալ մինչև Բաֆֆի-լսարան ակում-
բը, որոնց համար Փարիզեն կհրավիրվեին Կոմիտասի լավա-
գույն աշակերտուհին ու աշակերտ՝ Մարգարիտ Բաբայանը և
Արմենակ Շահմուրադյանը: Իսկ մեր Պոլիս վերադարձեն
ետք (1911—1915), մինչև իր ծանր հիվանդությունը, բազմա-
թիվ անգամներ բախտ եմ ունեցել զայն լսելու 1911 թվի ա-
մառեն սկսյալ ես շեմ հիշեր գեթ փոքր ժամանակամիջոց մը
(բացի իր երաժշտական գործերով՝ Պոլսեն բացակայելը),
որ ես ամիսը քանի մը անգամներ լսեի իր քաղցր ձայնը:

Կարելի՞ է նույնպես մոռնալ Կոմիտասի շունչովը սըն-
ված ու աճած «Գուսան» երգչախումբին այն փառավոր հա-
մերգները, որոնք տեղի կունենային թե՛ Բերայի և թե՛ Պոլ-
սո հայաշատ թաղերուն մեջ: Այդ համերգները լսելու հա-
մար մարդիկ կուգային Պոլսո նույնիսկ ամենահեռավոր ան-
կյուններեն:

Հաճախ հպարտությամբ կհիշեր իր աշխատանքով հայ
ժողովրդական երգերու հմտություն ձեռք բերած տաղան-
դավոր երգիչները. Սպիրիդոն Մելիքյան, Արմենակ Շահմու-
րադյան, Մարգարիտ Բաբայան, Մաննիկ Բերբերյան, Վար-
դան Սարգսյան, Սեմերջյան, Սրվանձտյան, Եքսերջյան, Կա-
նաչյան, Ազատյան, Մհրաբյան և դեռ տասնյակներ:

1916 թվականեն սկսյալ ասոնցմե մեկ քանին թե՛ Պոլսո
և թե՛ այլ վայրերու մեջ շարունակեցին Կոմիտասի սկսած
գործը. ստեղծեցին երգչախումբեր, կազմակերպեցին համերգ-
ներ, տարածելով հայ ժողովրդական երգերուն անզուգա-

կան գեղեցկությունները թե՛ հայ, թե՛ օտար ժողովուրդներուն մեջ:

Այսօր համայն հայությունը փառքով և պարծանքով կհիշատակե աշխարհի առջև իր ուրույն երաժշտության ռահ-վիրաներեն հայ ժողովուրդի երգի կոթող Կոմիտասի անմահ անունը:

ՀԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲԻ ՎԻՇՏԸ

1921 թվին Կոմիտասի ձեռագիր արխիվը ցուցակագրելու համար՝ անոր Պոլսո բարեկամներեն կազմվեցավ հետևյալ հանձնախումբը— Փ. Թերլեմեզյան, Գ. Յաղուպյան, Հ. Մեհ-րաբյան, Գուսան վարդապետ, Նարոյան վարդապետ և Մես-րոպ ավագ քահանա Մեսրոպյան:

Մեծ եղավ այդ հանձնախումբի վիշտը, երբ աշխատանք-ները ավարտեց և տեսավ, որ չկային իր ակնկալած նյու-թերը:

Վերոհիշյալ հանձնախումբի անդամներեն նկարիչ Փ. Թեր-լեմեզյանի հետ, 1936 թվին, Երևանի մեջ անմիջական հարե-վաններ էինք: Ան հաճախ ցավ ի սիրտ կկրկներ, որ Կոմիտա-սի արխիվեն շատ աննշան բան էր դուրս եկած, որ անոր գոր-ծերուն մեծամասնությունը կորսվեր էր անհոգության պատ-ճառով: Այդ կորսվածներեն Թերլեմեզյան կթվեր խաղերգու-թյան նվիրված ծավալուն աշխատություն մը, հարյուրավոր մշակված ու բաղմաձայնված երգեր, պարերգներ, «Անուշ» օպերան և Պատարագը՝ համարյա լրիվ վիճակում, զորս ին-քըն իր սեփական աչքերով 1911—1915 թվերին դրված տե-սեր էր Կոմիտասի դարակներուն մեջ:

ԶԱՐԳԱՐՅԱՆ—ԱՆԱԳՃՅԱՆՆԵՐԸ ԿՈՄԻՏԱՍԻ ՄԱՍԻՆ

1926 թվին Պոլսեն Թբիլիսի հաստատվելով բնակեցա Վելիամինովսկի փողոց № 22 տեր և տիկին Հակոբ և Մար-գարիտ Զարգարյան— Անադճյաններուն մոտ: Ասոնք, եր-

կուքն ալ, հայ զոկ ցեղե սերած ագուլիսցի մտավորականներ էին և վաղեմի մտերիմ բարեկամները Կոմիտասի:

Հստ անոնց հաճախակի արտահայտութեան՝ իրենց մոտ ապրելու երջանկութեանս կպարտելի Կոմիտասի հիշատակին*:

Հաճախ մեր խոսակցութեաններուն առանցքը կկաղմեր Կոմիտասը: Ես այդ տան մեջ ճանշցա Քբիլիսի մտավորականներու այն ատենվան ավագանին մինչև երիտասարդ սերունդը, որոնք Կոմիտասի սիրույն և անոր կյանքեն թարմ լուր մը առնելու նպատակով՝ գուրգուրանքով շրջապատեցին զիս: Որքան երջանիկ կզգայի ինքզինքս, երբ տեղեկատուի իմ դերիս մեջ կվերապրեի մեր այնքան սիրելի Կոմիտասի պոլսական հուշերով:

Տեր և տիկին Անագճյանները Կոմիտասը կճանչնային Քբիլիսիէն և Զվիցերիայէն:

Հակոբ Անագճյան կպատմեր, թե Կոմիտաս, ամեն անգամ Քբիլիսի իրենց այցելելուն՝ իրենց երգել կուտար Ագուլիսի հին ժողովրդական երգերէն ու պարերգներէն, և, ինչպես սովորութեան ունեւ ան, փոքրիկ թղթի կտորի մը վրա սրագարագ կգրեր հայկական ձայնանիշերով: Կոմիտասը մանրամասն տեղեկութեաններ կքաղեր իրմե հայ զոկերու մասին: Կհետաքրքրվեր անոնց պատմութեամբ և միշտ կկրկներ, որ իր ծնողքի պապերը Գողթն գավառի Յղնագյուղէն 17-րդ դարուն գաղթեր են Տաճկաստան: «Ամեն անգամ որ Կոմիտաս մեր տունը կգիշերեր, — կպատմեր Անագճյան, — մենք այդ երեկոները կանցնէինք մեր զոկ հարազատներու հետ: Կոմիտաս առանձնապես կուսումնասիրեր մեր բարբառը, երգելու ոճը, պարելու ձևերը: 1880-ական թվականներէն Ադրբայդ — Տարագի մեջ իմ գրած հոգիածաշարքերս շատ կհետաքրքրէին զինքը: Անոնցմե քանի մը հատը իրեն նվիրեցի: Ես նկատած եմ, որ Կոմիտաս, բացի խոր երաժշտագիտութենէ՝ լուրջ պատմագետ ալ էր»:

Հակոբ Անագճյան կխոսեր նաև Կոմիտասի ընկերասիրու-

* Այդ տարիներուն շատ դժուար էր Քբիլիսցի հայ ընտանիքի մը մոտ վարձակալ ըլլալ: Մ. Հ.:

թյան, զվարթ բնավորության, բացառիկ աննկուն կամքի տեր, խոնարհ և պարզ մարդ մը ըլլալուն մասին: Անագճյան հաճախ հուզումով կկրկնէր իր հանկերգը. «Հակառակ իր մեծության՝ շափ-սահման շուններ անոր համեստությունը»: Ան հրանի կուտար այն օրերուն, երբ Կոմիտաս, ամեն գալուն իր հարսներգներով, սիրերգներով ու պարերգներով ուրախության աղբյուր էր դարձուցեր իրենց օջախը:

Ծերունազարդ Հակոբ Անագճյանը այնքան սեր ու հարգանք ուներ Կոմիտասի նկատմամբ, որ հաճախ արցունքը աչքերուն կըսեր. «ափսո՛ս, հազա՛ր ափսոս քեզ, իմ Կոմիտաս, հայ ժողովրդի ճիկարը վառվում է...»:

Տիկին Մարգարիտ Զարգարյան — Անագճյանի ամենամեծ հաճույքն էր ինձմէ լսել Կոմիտասի գեղջուկ երգերու նվագակցութիւնս, որուն կընկերանար մրմունջի շափ կամաց երգելով: Ան հպարտությամբ կվերհիշէր, որ վերջին անգամ ժնեի մեջ՝ ինքն ու եղբայրը՝ բժիշկ Զարգարյան՝ իբրեւ Կոմիտասի 1907 թվի ծանոթներէն, հայ անդամներն էին եղեր անոր կազմած երգչախումբին: Թե՛ ժնեի և թե՛ Լոզանի մեջ Կոմիտասի տված համերգները, Անագճյաններու վկայությամբ, առաջացուցեր են հսկայական խանդավառութիւն նաև տեղացիներուն մեջ:

Տիկին Մարգարիտ կպատմէր, որ ժնեի մեջ՝ ըստ իր արտահայտության, «մի քիչ շունչ քաշելու» համար՝ Կոմիտաս հաճախ է եկեր իրենց տունը: Այդպիսի ժամերու բժշկության ուսանող եղբոր հետ, Կոմիտասի ցանկությամբ կխոսէին ագուլիսյան բարբառով: «Կոմիտաս այնքան հարազատ կխոսէր մեր բարբառը, որ ակամա ես ալ մեր բարբառով կմիանայի իրենց», — կըսէր տիկին Մարգարիտ:

1920—1921 թվականներուն, Կոմիտասի կարոտով տողորված, խումբ մը մտավորականներ կհամախմբվէին Անագճյաններու տան մեջ՝ ամեն շաբաթ և կիրակի երեկոները: Անոնց մեծ մասը նկարիչներ, երաժիշտներ, գրողներ և դերասաններ էին, որոնք Կոմիտասի դեռ ուսանողական տարիներէն մտերիմ կամ ծանոթներ ըլլալով՝ անկէ շահեկան հուշ կամ դրվագ մը ունեին պատմելիք:

Այդ ընկերներն էին, որ առաջին անգամ ինձ խորհուրդ տվին գրի առնել Կոմիտասի պոլսական կյանքեն (1911—1919) իմ ունեցած հուշ կամ տեղեկություններս:

Նվիրական պարտք կհամարեմ ողջ կամ հավիտենապես մեզմե հեռացած այդ մտերիմներուն* հայտնել իմ երախտալիր զգացումներս, որոնց 33 տարի առաջ ինձ տված խորհուրդը այժմ կփորձեմ իրականացնել համեստ այս հուշերովս:

ԿՈՄԻՏԱՍ ԵՎ ԹԻՖԼԻՍԻ «ՀԱՅԱՐՏՈՒՆ»-Ը

1920 թվին Թբիլիսիի մեջ կազմվեցավ «Կոմիտաս» միությունը՝ Կոմիտասի նախկին սաներեն ու մտերիմներեն, ինչպես նաև զինքը հարգող ու զնահատող Թբիլիսահայ մտավորականներն ու արվեստագետներն:

Միության նպատակն էր՝ անդամավճարներն և զանազան հանդեսներն ու հավաքույթներն հավաքված գումարներով սատարել Կոմիտասի ապաքինմանը, կամ օժանդակել անոր անտիպ բազմաթիվ աշխատություններու հրատարակմանը:

Միության նախագահն էր նկարիչ Եղիշե Թադեոսյանը, որ և՛ Կոմիտասի Գևորգյան ճեմարանի, և՛ Փարիզի մտերիմներեն ըլլալով, անոր մասին ուներ անսպառ հուշեր:

Օգտվելով այդ հանգամանքեն՝ միության անդամները հաճախ կհավաքվեին Անազճյան—Զարգարյաններու բնակարանը և մտերմական մթնոլորտի մը մեջ կկազմակերպեին հուշ-երեկոներ Կոմիտասի մասին:

* Հովհաննես Թումանյան, Դերենիկ Դեմիրճյան, Տիրայր վարդապետ, Հակոբ Անազճյան, Պորիս Արղուիսյանց-Երկայնաբազուկ, Եղիշե Թադեոսյան, Լալայան, բժշկապետներ՝ Արտաշես Մխչյան, Բաշինջաղյան, Գրիգոր Շարբաբջյան, Սարգիս Խաչատուրյան, Գարեգին Լեոնյան, Հ. Աբելյան, Թ. Ալիխանյան, Ս. Օգանեզաշվիլի, Ռոմանոս Միլիբյան, Դանիել Ղազարյան, Ստեփան Լիսիցյան, Հայկ Գալճյան, Միքայել Միրզոյան, Վահան Տեր-Առաքելյան և տիկիներ՝ Շուշանիկ Խանզադյան, իշխանուհի Մ. Թումանյան, Մարգարիտ Զարգարյան—Անազճյան և ուրիշներ:

1921 թվին, Հովհաննես Թումանյանի և Ռոմանոս Մելիք-
յանի գլխավորությամբ հիմնադրվեցավ Թբիլիսիի Հայար-
տունը (Հայ արվեստի տունը)՝ նկարչական, գրական և երա-
ժրշտական երեք բաժանմունքներով:

«Կոմիտաս» միությունը նախ միացավ Հայարտան հետ
և ապա միաձուլվեցավ անոր հետ:

Հայարտան շրջանակներուն մեջ առանձնապես ուշադրու-
թյուն կգրավեր Դերենիկ Դեմիրճյանը, որ թեև կպատկաներ
գրողներու բաժանմունքին, սակայն մյուս բաժանմունքներու
անդամներու նկատմամբ նույնպես կգտնվեր խորհրդատուի
և քաջալերողի դերի մեջ: Ըլլալով խորունկ հասկացողությամբ
և թափանցողությամբ օժտված խոշոր արվեստագետ գրող
մը, ան միաժամանակ ուներ երաժշտական և նկարչական
հակումներ, կնվագեր ջութակ և հաճախ կնկարեր:

Այդ հանգամանքը հնարավորություն կուտար անոր նեղ
մասնագիտական մտերմական լուրջ զրույցներ ունենալ Հա-
յարտան ամեն մեկ անդամի հետ, շնայած անոր գրող, երա-
ժիշտ, թե նկարիչ մը ըլլալուն:

Ջերմեռանդ հետևորդ մը Կոմիտասի արվեստի ուղղու-
թյանն ու անոր ժողովրդայնությանը, Դեմիրճյանը իր բոլոր
զրույցներու և վիճարանություններու ընթացքին անընդհատ
կկրկներ իր հիմնական լեյտմոտիվը, թե ոչ միայն մեր երա-
ժիշտները, այլև մեր նկարիչները, գրողներն ու մյուս արվես-
տագետները նույնպես պետք է հետևին Կոմիտասի արվեստը
բնորոշող ժողովրդայնությանն ու արվեստի մեթոդին:

Դեմիրճյանի նմա՛ն ջանքերու անմիջական շոշափելի
արդյունքը եղավ այն, որ անոր ազդեցության տակ՝ Ռոմա-
նոս և Սպիրիդոն Մելիքյանները հետզհետե հեռացան օտա-
րոտի—եվրոպական անհարազատ տրադիցիաներեն և մո-
տեցան երաժշտության կոմիտասյան ըմբռնողության, որդե-
գրեցին անոր ազգային-ժողովրդական ոճն ու ուղղությունը:

Հայարտան մեջ մտերիմ հավաքույթի մը Դեմիրճյանը
մեծ հուզումով ու ոգևորությամբ կպատմեր, թե ինք 1907
թվին Փնևի մեջ ուսանողության տարին օժանդակեր էր իր
սիրելի ուսուցչին՝ Կոմիտասին Զվիցերիայի քաղաքներու

մեջ անոր տալիք համերգներու համար երգչախմբերը նախապատրաստելով, այլև ականատես ըլլալով այդ տարիներուն Կոմիտասի ստեղծած մեծ խանդավառութեան, կվկայեր, որ հայտնի գրող Ռոմեն Ռոլանը հայ երաժշտութեան մասին իր հռչակավոր կարծիքը գրեր էր Զվիցերիայի մեջ Կոմիտասի տված այդ համերգներու ազդեցութեան տակ:

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ՏԻԳՐԱՆՅԱՆԸ ԿՈՄԻՏԱՍԻ ՄԱՍԻՆ

1925 թվի աշնան, երբ Լենինականի մեջ առաջին անգամ ծանոթացա մեր ավագ սերունդի երաժշտագետ-կոմպոզիտոր Նիկողայոս Տիգրանյանի հետ, ան ինձմէ տեղեկութիւններ հարցուց Կոմիտասի հոգեբուժարանի կյանքին: Իմ տված թարմ լուրերս խորապէս հուզեցին զինքը:

Տասնյակ տարիներ Նիկողայոս Տիգրանյանի հետ մենք ունեցեր ենք հարատե բարեկամութիւն մը, որը հետզհետե ավելի հիմնավորվեցավ ու խորացավ այն բանի հետևանքով, որ ան իր մեջ գտավ իր դաշնամուրային ստեղծագործութիւններուն հարազատ կատարողին:

Դաշնամուրի վրա մեր պարապած ատենները, շատ անգամ այս կամ այն պարերգի կամ մուղամի առջև կանդ կառներ ան, և կսկսեր բացատրել Կոմիտասի համապատասխան միտքերն ալ: Իր մեջ արծարծվող այդ մտքերի առնչութեամբ Նիկողայոս Տիգրանյանը ինձ հաճախ կպատմեր նաև անձնական հուշեր Կոմիտասի մասին, որոնցմէ հիշենք համեմատաբար շահեկանները:

«1890-ական թվականներուն,— կպատմեր Ն. Տիգրանյան,— էջմիածնէն մեզ մոտ հյուր եկողներէն կլսեի ճեմարանական ուսանող «Չայնեղ» Սողոմոնի երաժշտական շնորհներու մասին:

Զինքը առաջին անգամ ճանչցա 1899 թվին, երբ Բեռլինէն դեպի էջմիածին իր վերադարձին՝ Կոմիտասը եկած էր Լենինական մեր տունը՝ մասնավորապէս ինձ հետ ծանոթանալու նպատակով: Կոմիտաս քանի մը օրով հյուր մնաց մե-

զիւ Մեր օրերը անցուցինք արեւելյան և հայ-ժողովրդական պարերգներու ուսումնասիրութեամբ, որոնք առանձնապէս կհետաքրքրեին զինքը: Այդ օրերուն իմ ձայնագրած և մշակած «Ռանգի»-ն Կոմիտաս վերցուց որպէս հիմք իր հայկական պարերուն: Բացի հայկական երաժշտութեան շուրջ մեր պարապմունքներեն, մենք ուսումնասիրեցինք նաև արեւելյան զամմաները և պարսկական ու արաբական երաժշտութեանց ազդեցութիւնը մեր եկեղեցական ու ժողովրդական երաժշտութեան վրա: Կոմիտաս մասնավորապէս հայկական պատարագի համար լուսարանութիւններ հանեց իմ մշակած պարսկական մուղամներս:

Մեր առաջին հանդիպումներեն վերջ, Կոմիտասը և ես դարձանք մտերիմ հարազատներ: Իր ճամփորդութիւններուն ան հաճախակի կհանդիպեր Ալեքսանդրապոլ (Լենինական) և քանի մը օրով հյուր կմնար կամ մեր, կամ իմ ճեմարանական ընկերոջ՝ Հակոբ քահանա Խաչվանքյանենց մոտ: Ինձ տեսնելուն պէս սովորութիւն էր ըրած կրկնել. «Նկեր եմ օգտվելու Նիկողայոս Տիգրանյանի երաժշտական շտեմարանեն»:

Տնեցիներս հափշտակված էինք իր քաղցր ձայնեն. այդ պատճառով ալ մենք փաշիպայանք և պատիվ կվայելեր մեր տանը: Նրբեմն մենք պատրաստութիւններով վաղ առավոտեն կառքերով զբոսանքի կերթայինք Արփաշայի եղերքները: Կոմիտասի երգի ձայնը կարճազանքեր ամեն կողմ, և այնտեղ գտնվողները կհավաքվէին մեր շուրջը: Շատ անգամ ալ, երբ ինք և ես Ալեքսանդրապոլի գյուղերը կերթայինք կառքով կամ ոտքով, ճամփան՝ հեռուն կամ մոտեն լսած ամեն մեկ երգը գրի կառնէր հայկական ձայնանիշներով, և մեր վերադարձին՝ մեր տնեցիներու խնդրանքին վրա՝ զանոնք՝ զարմացնելով զիս իր բացառիկ ընդունակութիւններով՝ կերգեր:

Մեր տանը՝ հյուրանոցին մեջ փափուկ անկողին կալատրաստեին իրեն համար. բայց ինք կմերժեր՝ առարկելով, որ իր սովորութիւնն էր տախտակամածի կամ շոր թախտի վրա պառկիլ: Միայն երկու սափան կխնդրեր՝ մեկը իբրև ներքնակ, մյուսը իբրև վերմակ ծառայեցնելու համար:

Կոմիտաս շատ լավ գերմաներեն գիտեր: Իրարու հետ

հաճախ դերմաններեն կխոսեինք: Երախտալիր համակրանքով կհիշեր դերմանացի իր դասախոսները, որոնցմե քանի մը հատը ինձի ալ ծանոթ էին:

Անգամ մը, ամառային օր մը, Վենինականի Զլու գյուղեն երբ ոտքով կվերադառնայինք՝ դաշտային տարածության մեջ հանկարծական տեղատարափի մը բռնվեցանք: Կոմիտաս իր ուրախ-զվարթ բնավորությամբ կուղեր մեր վիճակը թեթև-ցընել. նամանավանդ իմ վիճակս, որ կրկնակի ծանր ըլլա-լով՝ ստիպված էի հենվիլ անոր թևերուն: Այս հանգամանքը ավելի կզժվարացներ մեր քայլերը... Հանկարծ Կոմիտաս ճշմարիտ գյուղացիի մը երգային հզոր ձայնով սկսավ դեպի մեզ օգնության կանչել հեռվեն անցնող սալլապան մը... Ես իմ եվրոպական ամառային հագուստներուս մեջ էի, իսկ ինք կկրեր իր կղերական սքեմը...

Երբ սալլապանը մեզ մոտեցավ, Կոմիտաս խնդրեց մեզ մինչև քաղաք փոխադրելու հոժարությունը: Սալլապանը գոհունակ ժպիտով մը պատասխանեց անոր՝ ըսելով. «Քո քաղ-ցրը ձայնի խաթրուն ես ձեզ աշխարհի ծայրն ալ տանելու պատրաստ եմ...»:

Այդ անմոռանալի օրը ես կուշտ ու կուռ վայելեցի Կոմի-տասի քաղցրալուր և հզոր ձայնի ելեէջները, որոնք կարձա-զանքենին մեր հայրենի դաշտերուն մեջ: Այդ անմոռանալի օրը Կոմիտասի շնչով երգված հայ ժողովրդական և գեղջուկ երգերը կարծես կմարմնավորվեին մեր շուրջը...

Ուշ ցերեկին, երբ հասանք մեր տան առջև, սալլապանը Կոմիտասի աջը համբուրելով ըսավ. «Հաղար ափսոս, որ կյանքիս այս բախտավոր օրը այսքան շուտ անցավ»:

ՎԱՂԱԺԱՄ ՍԳԱՀԱՆԴԵՍԸ

1931 թվի աշնան Կոմիտասի մահացած ըլլալու մասին տարածված լուր մը տալն ու վրա ըրավ ամբողջ թիֆլիսա-հայության սիրտը:

Հայարտան նկարչական սեկցիայի վարիչ Գիգո Շար-

բաբջյանը, որ Փարիզեն և Զվիցերիայեն Կոմիտասի մտերիմներեն էր, այդ առիթով ձեռնարկեց արժանավայել սգահանդեսի մը կազմակերպման:

Ինչպես Հայարտան նկարչական, այնպես ալ մյուս սեկցիաներու անդամներու հոծ բազմություն մը ուշ երեկոյան հավաքվեցանք Թբիլիսիի վրացական կոնսերվատորիայի դահլիճը: Ներկա էին նաև թիֆլիսաբնակ մի շարք ուսուսկի երաժիշտ-երաժշտագետներ:

Մեծ էր թիֆլիսահայության սուգը:

Օրվան բանախոսը վեր հանելով հանճարեղ Կոմիտասի բազմաբեղուն կյանքն ու գործունեությունը, ընդգծեց Կոմիտասի առանձնահատուկ տեղն ու նշանակությունը՝ հայ ժողովրդի ազգային երաժշտության ստեղծման և տարածման մեջ:

Ներածական այդ խոսքեն վերջ հակիրճ ելույթով հանդես եկավ Կոմիտասի արժանավոր սանը՝ Վահան Տեր-Առաքելյանը:

Սգահանդեսի երկրորդ գեղարվեստական-համերգային մասը նվիրված էր Կոմիտասի երգերուն: Հայտագրի համաձայն առաջինը հանդես եկավ ժողովրդական երգչուհի Հայկանուշ Դանիելյանը, որ մեծ վարպետությամբ ու ասլուսմով երգեց Կոմիտասի «Գարուն ա»-ն և «Զինար ես»-ը:

Հանդիսականներու բուռն պահանջներուն վրա մի քանի անգամ բեմ բարձրացավ Վահան Տեր-Առաքելյանը՝ օրվա վիշտեն կոկորդը լեղմված, խոհուն սև աչքերը արցունքոտ, հասակը՝ ինքն իր վրա փուլ եկած...

Վահանը հուզումեն լիարողացավ ընդառաջել հանդիսականներու համառ ցանկություններուն, և միշտ բեմի վրա հարգանքով խոնարհվելով իր սիրելի ուսուցչի հիշատակի առաջ՝ իջավ ցած:

Վահանի ելույթի փոխարեն՝ երբ պատեֆոնի վրա նվագվեցան Կոմիտասի և անոր արժանավոր սան Վահան Տեր-Առաքելյանի հայտնի զուգերգները, սրահը փլճկեցավ հուզումով և հեկեկանքներով:

Հայտագրի հաջորդ ամեն մեկ համարը կատարվելու ժա-

մանակ հանդիսականները կցուցաբերեն հետզհետե աճող անհամբերություն մը, և անվերջ կպահանջեն Վահանին հանդես գալ կենդանի ելույթով:

Սպահանդեսի մասնակցողներեն ամեն մեկու հիշողութիւն մեջ անջնշելի կմնա հուզիչ պատկեր մը: Լուռ ու սգա-
վոր խումբ մը երիտասարդներ ինքնաբեր մղումով մը մո-
տեցան խորապես ընկճված Վահան Տեր-Առաքելյանին և
բարձրացնելով զայն իրենց ուսերուն վրա՝ բերին բեմ...

Վահանը հազիվ կարողացավ երկու բառ արտասանել,
խնդրեց ներկաներեն նկատի առնել իր հոգեկան ալեկոծ վի-
ճակը և ներել իրեն, և միաժամանակ երզում քրավ իր պաշ-
տելի ուսուցչի նվիրական հիշատակին առջև, որ այդօրվրնե
վերջ իր ամբողջ կյանքը նվիրելու էր կոմիտասյան երգերու
տարածման:

Այդ սգահանդեսին քանի մը օր վերջ Թբիլիսիի և Նրեանի
հայ թերթերը, ստացված նորանոր նամակներով ու լուրերով,
հերքեցին Կոմիտասի մահվան այդ լուրը...

Սակայն, հակառակ ատոր, վաղաժամ այդ սգահանդեսը
արձանագրվեցավ որպէս արտահայտութիւն մը այն մեծ
սիրո և հարգանքի, զոր Թբիլիսահայութիւնը միշտ ունեցեր
է Կոմիտասի և անոր հիշատակի նկատմամբ...

ՎՈՒՄՇԱՊՈՒՀ ՔԻՊԱՐՅԱՆԸ ԿՈՄԻՏԱՍԻ ՄԱՍԻՆ

1926 թվի աշնան էջմիածին էր եկեր Փարիզի հայոց առաջ-
նորդ Վռամշապուհ Քիպարյանը, որ Կոմիտասի օժակիցը ըլլա-
լէն դատ՝ նաև մեծ սեր ունենալով երաժշտութիւն նկատմամբ,
միշտ մոտիկ ու մտերմական հարաբերութիւն մեջ է եղեր Կո-
միտասին հետ: Վերադարձին, ոտքի արկածի մը հետևանքով,
Վռամշապուհը քանի մը շաբաթով մնաց Լենինականի հի-
վանդանոցը:

Օգտվելով առիթեն, օր մը ուսուցչիս՝ Նիկողայոս Տիգ-

րանյանի հետ, գացինք անոր մոտ՝ մեր սիրելի Կոմիտասի մասին տեղեկություններ առնելու համար:

Վոամշապուհի պատմածներեն առանձնապես ուշագրավ էին հետևյալները. «Օր մը, երբ հոգեբուժարան գացի, իր կվարտեսուվ այնտեղ էր նաև քու փոքրիկ ջութակահար եղբայրը՝ Թորգոմը, — պատմեց ան: — Ինձ արգիլեցին Կոմիտասին մոտենալ: Պարզվեցավ, որ հոգեբուժարանի բժշկապետը փորձ մը պիտի կատարեր այդ օր: Հոգեբուժարանի պարտեզին մեջ, ծառի մը տակ Կոմիտաս հանդարտ նստած էր: Թորգոմի կվարտեսուր մեղմ կերպով սկսավ նվագել Շուբերտի մեկ եղանակը: Հազիվ էր վերջացած առաջին մասը, երբ հանկարծ, նստած տեղեն վեր ցատկեց Կոմիտաս, և ծառին ճյուղերը կոտրտելով սկսավ պոռալ, որ այլևս չէր ուղեր լսել. «Բավ է, բավ է, — կպոռար ան, — ամո՛թ ձեզ... իզուր մի տանջվեք... Ես կարիք չունեմ դրանց... Ո՛ւր եք կորցրել դուք իմ երգերը...»:

Ուրիշ օր մը, — պատմեց Վոամշապուհը, — երբ հաջողեցա երթալ ներս ու կարոտագին փաթաթվել իմ սիրեցյալ Կոմիտասին, անիկա պահ մը վրաս տարօրինակ հայացք մը ձգելե վերջ՝ երկու ձեռքերով բռնեց ուսս և ցնցեց՝ ըսելով. «Ասա տեսնեմ, անմահ է այն գործը, որի համար ես մեռա...»: Փորձելով թաքցնել իմ հուզումս ու սարսափս՝ «Դուն անմահ ես, Կոմիտաս...», — շշնջացի... և զգացի, որ դանդաղորեն կթուլնային անոր ոսկրուտ մատները իմ ուսին վրա... և հետո՝ կարծես մոռնալով և՛ իմ, և՛ իր սեփական գոյությունը, Կոմիտաս իր դատարկ նայվածքը սևեռեց հեռուն...

Վերջին հանդիպմանս, քանի մը ամիս առաջ, — պատմեց ան, — Կոմիտասին նախորդ այցելությանս անոր ըրած խընդրանքին համաձայն, «պիժամա» մը տարած էի իրեն՝ որպեսզի «չմրսեր»: Պիժաման երբ երկարեցի անոր. «չե՛ս մոռացել, հա՛...» Բայց իզուր ես բերել այդ, իզո՛ւր...» ըսավ, և տարօրինակ ժպիտ մը դեմքին՝ ավելցուց. — «Թող ողջ մնա իմ ժողովուրդը... ես նրա սրտում երբեք չեմ մրսի...»:

Կոմիտասի ֆիզիկականը արդեն հալումաշ էր դարձած և

այլակերպված. ան իր խոսքերեն կբացակայեր կարծես, այդ
խոսողը կարծես ինքը չէր... Սակայն այդ բոպեին, գիտակցու-
թյան անակնկալ հաճախումով մը. և ուժերու գերագույն լարու-
մով մը՝ կարծես պահ մը ան զգաց, որ ավելորդ էր այլևս որևէ
խնամք տանիլ իր մարմնին, իսկ իր միակ մխիթարությունը
պիտի ըլլար այն, որ ինք «չմըսեր իր ժողովրդի սրտում...»:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Սույն հիշողությունները օգտակար փաստեր են պարունակում Կոմիտասի ստեղծագործությունն ուսումնասիրողների համար: Հուշերի հեղինակներին իրար հետ կապողը մեծ երաժշտի անձի ու գործի նկատմամբ նրանց ունեցած խոր հիացմունքն ու անսահման սերն է, որ չի կարող հանդիսանալ Կոմիտասի ժառանգության գիտական բնութագրումը:

Ընթերցող հասարակությանը ներկայացնելով ժողովածուն, մենք հարկ ենք համարում տալ մի քանի բացատրություններ առանձին հարցերի մասին, կապված այս կամ այն կոնկրետ նյութի հետ:

1. Երբ Դերենիկ Դեմիրճյանը գրում էր այս նախաբանը, իրոք մեր իրականության մեջ դեռևս գոյություն չունեին որևէ լուրջ մենագրական ուսումնասիրություն՝ նվիրված Կոմիտասի կյանքին ու ստեղծագործությանը: Արդեն վարպետի մահից հետո, 1957 թվին, լույս տեսավ Ալ. Շահվերդյանի «Կոմիտասը և հայ երաժշտական կուլտուրան» ծավալուն մենագրությունը, որը սպառիչ պատկերացում է տալիս ոչ միայն Կոմիտասի կյանքի ու գործունեության, այլև երաժշտական ստեղծագործության ու երաժշտագիտական ժառանգության մասին: 2

2. Թովմաս Ալեքսանդրովիչ Հարտմանը ականավոր ռուս կոմպոզիտոր է, աշակերտ՝ Արենսկու և Տանեևի: 1919 թ. գտնվելով Թիֆլիսում, նա առիթ է ունեցել մոտիկից ծանոթանալու Կոմիտասի երկերի հետ և խորապես գնահատելու դրանք: Կոմիտասի բարեկամների՝ նկարիչ Նզիշե Թադեոսյանի, Սպիրիդոն Մելիքյանի և պրոֆ. Զավրիյանի աջակցությամբ, նույն այդ տարում, Թիֆլիսում նա կազմակերպել է երկու դասախոսություն՝ Կոմիտասի մասին, համապատասխան նվագահանդեսներով, որոնք կրկնվեցին Երևանում և Բաթումիում: Ներկա հոդվածը Հարտմանի այդ դասախոսությունն է, որ ռուսերենից թարգմանել է Ա. Զոպանյանի «Անահիտ»-ում 1934 թ. լույս է ընծայել Կոմիտասի մեծ բարեկամուհի Մարգարիտ Բաբայանը: 54

3. Մ. Արեղյանն այստեղ ժխտում է այն, որ էջմիածնում Կոմիտասի նկատմամբ գոյություն է ունեցել հալածանք ու վատ վերաբերմունք: Զիշտ